

ӨЗССР ИЛИМЛЕР АКАДЕМИЯСЫНЫҢ
ҚАРАҚАЛПАҚСТАН ФИЛИАЛЫ

НӘЖИМ ДӘУҚАРАЕВ АТЫНДАҒЫ
ТАРИЙХ, ТИЛ ХӘМ ӘДЕБИЯТ ИНСТИТУТЫ.

НӘЖИМ ДӘУҚАРАЕВ

ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ ТОЛЫҚ ЖЫЙНАҒЫ

1 ТОМ

„ҚАРАҚАЛПАҚСТАН“ БАСПАСЫ

НӨКИС—1970

КК. Дәўкараев Н. Шығармаларының толық жыйнағы Т. І. Нәкис. „Қарақалпақстан“, 1968.

484 бет. /ӨзССР илимлер академиясының
Қарақалпақстан филиалы.

Баспаға таярлағанлар: Г. Есемуратов,
Ә. Насуруллаев, С. Нийетуллаев, Т. Мәмбет-
ниязов, Қ. Худайбергенов, О. Өтениязова.

Индекс $\frac{7-3-3}{71-68}$ м

НӘЖИМ ДӘҰҚАРАЕВ

Коммунистлер партиясы тәрбиялаған актив ғайраткер жазыушы, педагог хәм илимпаз Н. Дәуқараев қарақалпақ мәдениаты тарийхында, халқымыздың идеялық өмириңде хұрметли орып ийелейди. Ол, жаңа қарақалпақ социалистлик мәдениатының тийкарын салыушылардан бири. Ол көп ғана қоспалы жумыслардың басын бириктирген, ис апарыуда хәр тәреплеме укыплылығып танытқан өнерли адам болды.

Н. Дәуқараевтың творчестволық жолын еске түсириу қарақалпақ совет әдебиятының жүрип өткеп жолларын терең ойлатады.

Нәжим Дәуқараев 1905-жылы Қоңырат районында курғын қарақалпақ семьясында тууылды. Әуели ески мектепте сауат ашып, соң дәслепки ашылған совет мектеплеринде оқыды.

Нәжим Дәуқараев өзиниң әдебиятқа қалай қатнасканы тууралы былай гүрриң қылады: „Жас ұағымда бизиң үйге Атамураг деген ғарры көп келетуғын еди. Ол киси өзи шайыр хәм қыссақан еди. Ол киси келген

сайын бизлерге қосық айтып, қысса оқын беретугын еди. Оннан:

„Дэрья тасса суу ақпай ма сай менен
Мергенлер оқ атар кэмбил жай менен ...“

дегенге усаған бир талай қосықларды ядлап айтып журдим. Хат танығаннан соң сол кисиден көрген „Юсип-Ахмет“, „Гөрүғлы“, „Қыз жипек“ усаған қыс-саларды сүйсинип оқытуғын болдым¹“.

Н. Дәуқараев тууылып өскен хэм билим алған Қоңырат революцияға дейин де тарийхий уақыялардың белгили орайы болды. Бундай уақыялар әдебияттың тууылыуына хэм рауажланыуына да тәсир етти. Оның бул әхмийети совет властының орнау хэм беккемлениу жылларында да беккем сақланды. Бул жағдайлар Н. Дәуқараевтың жазыушы болып қәлиплесиуинде әхмийетли роль ойнады. Енди ол өзиниң рухий талабына жақын, өзин қапаатландырғандай нәрселерди терип оқыйды. Оның бундай зейинли, зийреклилиги алдыңғы қатар рус мәдениаты менен тез таныс болып кетиуине мүмкиншилик береди. Енди оның алдында пүткиллей жаңа дүнья ашылды.

Жергиликли халық балаларының жоқары қалаларға оқыуға барыуы қыйын еди. Халық Совет властының мәдениятқа шақырығының мәнисин жете түсинбейтуғын еди. Оның үстине Қарақалпақстанда совет дүзими жаңа ғана орнығып беккемлене баслаған уақыт еди. Байлар, мусылмап руханыйларының тәсири еле күшли еди. Олар Совет властының жүргизген илажларына

1. Әдебият хрестоматиясы. Толық емес орта мектептер ушын сабақлық. Қарақалпақ МБ, Москва--Төрткүл, 1940—153-бет.

қарсы шықты. Советке қарсы агитацияны күшейтті. Жергиликли халық балаларын оқыуға жиберткізбеуді үгітледі. Усындай душпанлық үгітке инанған айрым ата-аналар өз балаларын оқыуға жибернуге қарсылық көрсеткен аұхаллар да ушырап отырды. Н. Дәуқараев өзінің өмірбаянында буның ашық картинасын жапшы елеслетеді:

„1924-жылы республикамыздың орайынан үәкил келип, Қоңыраттан, Ташкент, Оренбург, Москваға оқыуға 28 бала жибермекши болды. Бирлигине мени де жазды. 1916-жылдағыдай солдатлыққа алып кетеді деп ата-аналарымыз жылады“.

1924-жылы Хорезм халық республикасы Орайлық партия комитетінің командировкасы бойынша орайлық қалаларға жиберилген жаслардың қатарында Н. Дәуқараев Оренбург қаласына барып оқыуға кирип, онда 1925-жылға шекем оқыйды.

Институтта оқып жүрген жыллары—оның турмысқа творчестволық қатнасы, көз қарасы қәлиплесип, билими илгерилеген дәуир болды. Әдебияттың қандай ұазыйналарға, мақсетлерге хызмет ететуғынын жақсы түсине баслады.

Халықлар арасындағы туұысқанлық байланыс тарлары оның жүрегін тербеди. Ол қарақалпақ қосықларындай етип, қазақ әплерін де гезинде ядтан жаздыра беретуғын болды, қазақ әдебиятын кунт пенен үйренди. Қазақстан оның бириинши ирет жоқары билім алған және жазыұшылық қапатының қомланған жери болды. Буган қоса белгили қазақ жазыұшыларының дәретпелери хәм өзлери менен жақыннан танысып солардан үлги алып кишкепе гүррицлер хәм қосықлар жазады. Бундағы оның бирден бир актив баспа сөз орны дийұалы газетга болды. Соң жазғанларының сайландылары „Жаңа мектеп“ журналында басылды. Бу-

ларды Н. Дәуқараев әдебий творчествосының баслауына себепші болған факторлар сыпатында тилге алады.

„1926-жыллары Алма-Атада оқып жүргенде бизің институттың қасында қалалық кітапхана бар еді. Сабақтан қалай босасам, солай кітапханаға бараман. Қолыма түскен газетаны басынан ақырына шекем оқыйман. Көбинесе „Еңбекші қазақ“ газетасына түрлі гүррің, фельетонлар басылады. Соларды қызығып оқыйман. Мине, мениң әдебиятқа қызығыуым усыннан басланды“.

Оның аты үлгили студентлер қатарында аталады. Қазақстандағы студентлик жыллары профсоюз хәм комсомол шөлкемлери тәрпипен берилген характеристикада (29-май, 1930-жыл) жақсы баҳаланады. Ол өзін салдамлы, тәртіпті, сауатлы студент сыпатында көрсетеді. Студентлик тапсырмаларды қалыуысыз бежереди. Өткерилген хәр қандай сиясий хәм хожалық, пахта таярлау, егисти өткеріу, мәмлекетлик заемларды реализациялау хәм тағы басқа да ислерге актив қатнасады. Дийуалы газета хәм журналлардың редколлегиясында турады, байланыс бюросының баслығы болады. Қалада егис компаниясын өткеріу, коллективизация жұмыслары тарауында ис апарады. Қол жазба „Қызыл сууат“ журналының жууаплы редакторы болып ислейди. Профкомның бюро ағзасы хәм мәдениет бөлиминің баслығы болады. Усы жыллары Қостанайлы колхозшы-жылқыман Есқаттың қызы Валипаға үйленеди.

Оренбургтағы қазақ халық билимлендириу институты соң Алма-Ата қаласына көширилип, Н. Дәуқараев оны 1930-жылы пиккерип шығады.

Институтты тамамлағаннан кейін Қостанайдағы қазақ педтехникумында қазақ тили хәм әдебияты бойынша сабақ береді. Оқытуы исинің жууамағында дирекция тәрпипен берилген характеристикада (17-июль, 1932-

жыл) оқыушылар хәм барлық коллектив арасып да Н. Дәўқараевтың үлкен абырайға ийе болғанлығы атап көрсетиледи. Соң Покровский атындағы Урал қазақ үлкелик медтехникумында хәм пединститутта қазақ тили хәм әдебияты бойынша оқытыушы (1-сентябрь 1932-жылдан, 1-июль 1934 жылға дейин) болады. Бирак 1934-жыл 23-апрельдеги Қарақалпақстан АССР Наркомпросының сорашыуы бойынша Н. Дәўқараев 1934-жылдың 19-июлинде Төрткүлге жибериледи. Өзиниң творчестволық хәм педагогикалық жумысын енди Қарақалпақстанда дауам еттиреди. 1935-жылдан 1941-жылға шекем хәм оннан соң да Қарақалпақ мәмлекетлик муғаллимлер институтының қарақалпақ тили хәм әдебияты бойынша кафедра баслығы, доцентлик ўазыпаны атқарады.

1939 – 1942-жыллары Н. Дәўқараев Қарақалпақстан Совет Жазыушылар Союзы басқармасының жуўаплы секретары ўазыпасын атқарып, жас қарақалпақ совет әдебиятын раўажландырыўға, жазыушылар қатарын өсириў хәм тәрбиялаў исине көп кеўил бөлди. Халық шайырлары менен ислесиў, оларды әдебиет майданында жаңаша рухланыўлар менен көриниўге шақырыў, бағдар бериў, тартыў—оның искерлигиниң әҳмийетли тәрәпиниң бири болды.

Белгили жазыушы Ж. Аймурзаев былай дейди: „Мен Нәжим Дәўқараев пенен 1934-жылы Москвада тапыстым; өмириниң ақырына дейин бирге исlestим. Әмиўдәрьяға шомылар едик... Оны туўыскан республикалар илимпазлары сондай сүйеди, бизлерди көрген жерде дәриў еске түсиреди. Оны қазақ М. Әўезов, өзбек М. Айбек, И. Султанов, азербайжан С. Вургун, туркмен Б. Кербабаев, қыргыз Аалы Тоқамбаев тағы басқалар жоқары баҳалады. Барлық жерде оның жаңлаған даўысы бар“.

Ол хэр қандай минездегі адамлардың тилин тауыи сөйлесіуге жүдә тепериш болуы менен бирге шебер де сөйлер едп. Ол халық накыл-мақалларын сөз арасында жийи келтирип, тилдиң унқыл-шуңқылып жақсы билетугын еди. Айпаласына көп қаты-ку-лақ адамларды тонлап, көпшилик халық дәс-танларының жазылып алыныуында хэм жөрнйлануында оның бирден бир жетекшилик роли болды, мұдамы кеңес бзрип туралы. Мәселен, „1939—1940-жыллары, — деп жазады. Н. Дәуқараев пенен көп уақыт бирге ислескен қәлемлес досты, филология илимлериниң докторы И. Сағмытов, —Нәжим, Қарақалпақстан Жазыушылар Союзының басқармасына баслық болып турғанында Чимбай, Кегейли районларындағы өз ауылларында жүрген Аббаз Дабылов, Садық Нурымбетов қусанган бир қатар шайырларды республиканың сол уақыттағы пайтахты Төрткүл қаласына шақырғып алдырды, оларға үлкен моральлик хэм материаллык жәрдем көрсетти. Олардың творчествосының гүллеп өсиуине жағдай туўғызды. Соның жәрдеми менен 1939-жылы Аббаз шайыр менен, Садық шайыр Уатанымыздың пайтахты Москваға барып қайтты. Бул жағдай олардың творчестволық жақтан өсиуине күшли тәсирин тийгизди“.

„Мен, — дейди институттың рус әдебияты кафедрасының баслығы А. Сидоров, —И. Дәуқараевты 1944-жылдан баслап билемен. Бир қанша уақыт бирге ислестик. Биринши рет мени қарақалпақ классикалык әдебияты менен таныстырған сол болды. Мен қарақалпақ әдебиятын Н. Дәуқараевтан уйрендим. Буның ушып оған миннетдарман. Мийисг сүйгиш, жақсы адам. Гүрриңшил, кеуили ашық, жетик адам еди. И. Дәуқараев миллий мәдениетта поэзия, проза, драматургияда тири“...

1942—1944-жыллары Н. Дәуқараев Қарақалпақстан

АССР Совнаркомы қасындағы искусство ислері басқармасының начальнигі болып ислейди. Соның менен бирге ол К. С. Станиславский атындағы қарақалпақ мәмлекетлик театрының директоры, ал 1946—1948-жыллары тийкаргы жұмысына қосымша Қарақалпақстан АССР Жазыушылар Союзы басқармасының председатели ұазыйпасын атқарады.

Уллы Ұатандарлық урыс жылларында жабылып қалған илимий изертлеу институтын қайта тиклеу үшін Н. Дәуқараев көп күш жұмсады. Соның нәтийжесинде 1944-жылы Қарақалпақстан АССР Халық Комиссарлары Совети жаанынан тил хәм әдебиат илим изертлеу институты шөлкемлестирилди. Бул институтқа оның өзи басшылық етти. Соңынан бул институт Өзбекстан ССР Илимлер Академиясының экономика хәм мәленияты институты болып қайта дүзилди. Н. Дәуқараев усы институтта 1944-жылдан 1953 жылға шекем директор болып иследи.

Н. Дәуқараев 1946-жылы „XIX әсирдеги қарақалпақ әдебияты“ деген темада кандидатлық диссертациясын табыслы қорғады. Ал, 1951-жылы „Революцияға дейинги қарақалпақ әдебияты тарийхының очерклері“ деген темада докторлық диссертация таярлап, Қарақалпақстаннан жақлаған биринши илим докторы болды.

Қарақалпақ совет әдебиаттаныу илиминин тийкарын салыушы сыпатында оның қәлемине 60 қа жақын илимий—изертлеу хәм монографиялық жұмыслар тийисли. Оның мийпетлери қарақалпақ әдебиятының мәселелерин уйрениуде әҳмийетли үлес болып есапланады.

1944-жылы халық билимлендириу нсин рауажландырыу бойынша көрсеткен мийнетлерп үшін Н. Дәуқараевқа Өзбекстан Жоқарғы Совети Президиумының указы менен „Өзбекстан ССР ына мийнети сиңген муғаллим“ деген хұрмегли атақ бериледп. Ұатан ал-

дындағы үлкен хызметлери ушын ол Өзбекстан ССР хэм Қарақалпақстан АССР Жоқарғы Советлериниң Хұрмет грамоталары, „Мийнетте батырлығы ушын“ медалы, „Мийнет Қызыл Байрақ“ ордени менен наградланады. Өзбекстан ССР (1947), Қарақалпақстан АССР (1951) Жоқарғы Советлериниң депутаты болып сайланады.

Н. Дәўқараев 1953-жылы август айында, 48 жасында ўақытсыз қайтыс болды.

* * *

Әдебиятқа кызығыўшылығы ерте оянганы сыяқлы Н. Дәўқараев оның дәретиўшиси болып та ерте қәлиплести. Бурынғы әдебий билим корына туўысқан халықлар хэм рус әдебиятының үлгилери келип қосылды. Ол буларды жақсы өзлестириў, пайдаланыў қәбилитине ара узамай-ақ ийе болды. Солай да қарақалпақ халық аўыз еки творчествосы хэм классикалық әдебияты оның турақлы сабақлығы болып қалды.

Жаңа турмыстың артықмашлықларын орынлы сөз етиў ушын көп излениў, жаңа сүүретлеў қуралларын табыў керек еди. Ол усы бағдарда поэзия, проза, драматургия тараўында ис алып барды. Оның қәлеминен дәсләпки гезде поэзия дөреди. Турмыс ҳақыйкатлығы оған тема берди. 1929-жылы жазылған „Кешеге бир күнлерде“ қосығының ўақыясы усындай жаңа турмыстың өзгертиўшилиқ күшин сезниўден туўылды. Қосықтың атынан-ақ белгили болып турғанындай, еки заман салыстырылады. Өткен дәўирдиң қараңғылықлары, үстем тсларлардың зулымлықлары ҳаққында айтылады. Мийнеткеш халықтың садалығы, басында ерки жоқ елдиң тозыўы, хорланыўы революциядан бурын характерли картина еди. Мине усы аўыр кар-

тинаны жазыушы өз шығармасына өзек етип, күн көр-
истің сүрғининде қарманып, ғамланып жүрген мийнет-
кешлер топарының тулғасын жасайды. Олардың бел-
гили мəkаны, жери, сууы болмағанлығын айтып, ая-
нышлы ауҳалын елеслетіп, мынадай жуумақ шығара-
ды. Бурын:

Өмир емес өмирдей,
Өмири қара көмирдей,
Азыулылар жайлаған.
Ол бир күнлер күнбе еди,
Тек қараңғы түн еди.

Ал қосықтың екінші бөлімінде халықтың қайғы-
сын ортақласқан тууысқанлар жәрдемі, патша хукіме-
тинің қулатылуы, Октябрь революциясының езилген
халықларға азатлық хәм бахыт алып бергени жыр-
ланады.

Автор салыстырыуларды өткірлестіріп, термелеп
отырып, оқыушының қыялын ысырмалап: мен еки за-
манды да көрдим, оның көриниси усындай деген өзи-
нің көз қарасына, баҳасына апарайды.

Н. Дәуқараев „Ким билмейди Айшаны“ (1933) деген
қосығында да усы ойды рауажландырды. Хәзирги
уақытта оқыушылардың ядтаи айта бериуине айланған
бул қосық характерли сюжетте қурылған. Оның баслы
геройы жетим қыз—Айша. Совет власты жылларында
ол өндиристиң алдыңғы қатар уәкиллеринен бири бол-
ған. Мине усы мәртебеге көтерілгенге дейинги Айша-
ның турмыс жолы тартымлы, жанлы сууретленіп,
„Усындай жылларда Айшаны кимлер көрди?“—деген
оқыушының алдына тәсірли сорау тасланады.

Жетім қалып апарап,
Ашлық пенен сандалып,
Үйме-үйге теңтіреп,

Жылап жүрген күнлерде,
Кимлер көрди Айшаны?

Ерте турып, кеш жатып,
Кирип жууар байлардын,
Кеап-кепшик, дигирман,
Жолдас болган күнлерде,
Кимлер көрди Айшаны?

Енди биз Айшаның көшеде жылап жүрген жеринен интернатка алынганын, оқыўға киргенни еске түсирип, оның менен бирге куўанамыз. Олар көп: оқыўда, өндиристе, колхоз, совхоз, заводта оларды ҳәмме биледи.

Көшпизиктиң Айшасы,
Жаңа турмыс айшасы.
Биреў емес бул күнде,
Миллионнап асқан топарып—
Ким билмейди Айшаны?

Қосықтағы тийкаргы идея социалистлик дүзимниң халықлығын, тәрбиялаўшылық характерин, гуманистлик тәрепин ашып көрсетиўден ибарат. Оқыўшы буны түсиниўде қыйланып отырмайды. Айшаның образы арқалы жаңа жәмийеттиң халықлық белгилерин еркин көре алады. Шығарманың әҳмийети де мине усында.

Н. Дәўқараевтың поэзиясы тематикалық жақтан бир-бирине жүдә байланысly. Егерде жоқарыдағы еки қосығында жаңа дүзимниң дүньяға келиўи, жаңа адамның тәрбияланыўы жырланса, „Өткеллерден өткенде“ (1935) қосығында СССР дын ерискен табыслары халық аралық жағдайлардағы орны, паракатшылық нийетлери сөз болады. Бул оның барлық шығармаларының орайында турды.

Отызыншы жыллардан соң, қыркыпшы жылларда „Сүеули-Ленин жап“ каналының жарыллыўы үлкен та-

рийхий уақыя болды. Бул үш районның жерин суўландырды, егис майданлары кеңейди. Канал қурылысы ғалаба халықлық ис сыпатын алды. Оған қырық мыңнан аслам адам қатнасты. Республикамыздың барлық мийнеткешлери қатарында жазыушылар да, театр хызметкерлери де ийгиликли иске өз үлеслерни қосты. Усы уақыяға арналып Н. Дәўқараев, М. Дәрибаев, Н. Жапаковлардың атынан „Жаңа канал бина болып тез ғана, суў бере жақ қасыл жерге мол ғана“ деген поэзия—хат жазылды. Бул жөнинде Н. Жапаков өзиниң еске түсириўинде былай дейди: „Биз үш адам болып „Сүенли-Ленин жап“ каналын қазыушылардың пүткил қарақалпақ халқына жазған хатын қосыққа айналдырып шықтық. Буны шөлкемлестирнү хэм жазыўда Н. Дәўқараевтың роли күшли болды. Ол өзи бизлерди усы халықлық қурылысқа баслап барды“. Поэзия—хат, поэзия—шакырық, үндеў түриндеги усы қосық „коллективлик“ мийнет болыуына қарамастан, Н. Дәўқараевтың бундағы орнын хэм поэзияның, усындай тәреплерине де оның уқыплы болғанлығын“ байқатты.

Н. Дәўқараевтың Қызкеткен жөниндеги қатарлары да дыққатқа ылайық. Тутас шығарманың мазмуны менен таныстырыў мүмкиншилигине ийе болмағанлықтап тек автордың творчестволық ойлары, гейпара басланып, питпей қалған поэзиялық шығармасының жемисин ортаға салып отырмыз. Қол жазбалары арасында мынадай қатарлар бар:

Көзим салып тарийхыца қарасам,
Толып атыр ашылмаған сырларын.
Қара түнлер қайғы менен ашылмай,
Суў орнына қап бои аққап Қызкеткен.

Шығарманың ағымына қарағанда зорлап малға сатылған қыздың тәғдири жайында сөз барады:

Атаға мал керек, сени не қылсын,
Қан жылаған көз жасыңды ким көрсін!
Қырық туғарды сапап алған аталар,
Ат алдына салды, енді жол болсын.

Бұл қатарлар Н. Дәуқараевтың үй архиви материаллары арасында бөлек қағазларға латин алфавитінде жазылғанларынан териі алынды. Мысаллар келтирейік:

Қумар есім сени келіп көрмеге,
Хабарласып қал-жағдайыңды білмеге,
Тарийхий исеңе баға бермеге,
Дүньяға жайылған атың Қызкеткен.

Шамалауымызша, автор Қызкеткеннің екі өмірін жырламақшы болған.

Ол усы темаға өзінің прозалық шығармалары менен де актив қатнасты.

Жуумақлай келіп айтқанда, Н. Дәуқараевтың поэзиясының темасын советлік хакыйқатлық белгіледі. Оның қосықлары дәуірдің талабынан туыды. Лиризмге бай портретлер („Ким билмейді Айшаны“) бере алады. Жазыушының кәлемінде проза хәм драматургия көбірек жақсы жаңлайды. Ол жазыушы сыпатында усы жанрларда танылды. Оның творчествосында салмақты орыиды проза ийелейді.

* * *

„Бир күнлери институттан шығатуғын „Булақ“ деген дийуалы газетаға кишкене ғана гүррің жаздым, оның жүзеге шыққанына төбем көкке жеткендей қу-

ұанып қалдым. 1926-жылы „Көп күнлердің биреуі“ деген гүрриң жаздым. Жазарымда жазсам да, уялып, ҳеш кимге көрсетпей тығып қойдым. Бир күни институтта оқыйтуғын Орманов Ғалий (қазақ жазыушысы— Г. Е.) деген жолдас көрип, „журналға жибер“ деди. Ал 1929-жылы сол гүрриңим „Жаңа мектеп“ журналында (Н. Дәуқараевтың бул гүррини „Қарақалпақ баласы“ деген ат пенен (Г. Е) басылып шықты. Солай да 1933-жылға шекем жазыушы боламан дегендей ой болған жоқ“.

„Көп күнлердің биреуі“ Н. Дәуқараевтың өмиринде ушырасқан жағдайлардың бири сыяқлы. Гүрриңде автор өзінде айрықша из қалдырған ұақыяларды еслетип, сол ұактағы студентлик турмыстың жолдағы бир көринисин береди. Жаслардың оқыуға сапары, шығарып салыушылар топары, гейпара ата-аналардың көзине жас алып балаларын кайғырыулары, узатып салыулары арқалы кетип баратырған дәслепки оқыушылардың образ арын елеслетеди. Жазыушының бақлаулары характерли, сонлықтан кызық.

Автор аз сөз бенен жағдайды ықшам туйдырыуға ериседи хәм буған исенесең. Жазыушының тилинен айтқанда: „Октябрь революциясының арқасында теңликке халқымыздың (Г. Е.) қолы жетип Ленинград, Москва сыяқлы қалаларға, басқада қалаларға баласын жиберип оқытып атыр“. Бул умытыуға болмайтуғын ұақыя. Буны автор дн орынлы ескертеди.

„ Көп күнлердің биреуі“ гүрриңинин жәрияланыуында себепши болған жанлы творчестволық байланыстың шын үлгиси хәм өрис алыуы сыяқлы әҳмийетли кубылыс Н. Дәуқараевта исеним болдырды, алға қулшындырды. Бейимбеттиң „Шуғаның белгиси“ гүрриңин „Еңбекши қазақ“ газетасынан оқыған ол енди өзиниң алдына усындай темаларда жазыуды қояды.

„Шуғаның белгисин“ М. Дәрибаевта унатқан. Иретни-де айта кетейік, ол өзінің „Сырлы мазарың“ усы гүрриңнің ҳақыйқат вариантына қурады.

Өйткени, шығармадағы ўақыялар карақалпақ жағдайы ушында типлик ҳәм характерли еди. Соллықтап Н. Дәўқараевтың усы гүрриңди „Оқыдым. Қызық. Тағы қайта оқып шықтым“ дегени менен толық келисесеп. Себеби, оның әдебият майданына келпүнде басқа да усындай халықлық шығармалар үлкен роль ойынады.

Усы жыллардан баслап ол жазыўшылық мийнетке шынглап кириседи. „Мен,—деп жазады Нәжим Дәўқараев,—шынглап жазыўға 1933-жылдан баслап киристим. Бул жыл „Ким билмейди Айшаны“ деген қосық жаздым. „Партизанлар“ деген роман, „Агропом“ деген повестьлерди жазып жүрмен. Ыйыл ексүйип де питкеремен“.

Н. Дәўқараев есте қаларлық образлар дәретти. Оның бундай шығармалары отызыншы жылларда ақ мектеп оқыў қураалларына кирди ҳәм елеге дейип түспей киятыр, түспейди де. Өткени, жазыўшы шығармаларында жаңа дәўирдің рухын шебер бере алды. Колхоз турмысы, социалистлик жарыс, жаңа қурылыслар, Октябрь революциясының жеңиси оның шығармаларының негизги темасы болды. Ол жаңа заманның усындай салтанатларын тойлады.

1935-жылы „Тойға барғанда“ очерки жарыққа шықты. Қызкеткен капалының сағасындағы қурылыс және оның ҳүкимет белгилеген мүддеттен бурын питкерилгені, бурынғы ҳәм ҳазирги Қызкеткеннің айырмасы—булар қурылысшылардың өзара сөзлери арқалы терең ашылады. Автор усы ойының бир көринисин поэзиясында да бере алды. Ол халықлық қуўанышты, тас-

кыпды, мийнет заўкып тағыда бир мәртебе бул сапары көркем очерки ушын орайлық уакыя етип алды.

Н. Дәўқараевқа тәбият көринисинен жаңа турмыстың заўкып оқытыу көбирек тән. Қызғын истің барысын тәбиятқа оран берсе, қурылыста өзін танытқан ғаррыны тек қазыўшы ғана емес, ал көп нәрседен қабардар адам етип көрсетеди. „Заманымыздың әдиўли естелиги қутлы болсын“,—деген ғаррының сөзин жанландырады. Бизде әдетте тойға барғанда усындай болады хәм бизиң тойлар қуўанышлы өтеди!

Ленин—Суўенли каналы қурылысына арналған „Бахытлы мийнет“ (1940) гүрриңиңдеги ойлар буны тағыда толықтырады. „Бахытлы мийнет-менің достым“,—дейди шығарманың баслы геройларынан бири Садулла.

„Бийбихан“—Н. Дәўқараевтың колхоз даласының батырына бағышланған гүрриңи. Жазыўшы мийнет адамының талўасын хәм колхозшы семьясын алға тартады. Мийнет-хүрмет. Гүрриңиниң геройы Бийбихан усыған ылайық болғанлығы менен қымбатлы.

„Бағман“ (1939) очерки адамлар арасындағы жаңа жәмийетлик қатнасты, жаңа адамның тәрбияланып атырғанын көрсетиўге қаратылған. Бағман колхоз аўылы тәбиятының гөззал көркин жетилдирип безеўши, тек бағманлықты ғана билетуғын адам емес, ал тәртип, дәстур жана нормалардың кәлиплесип атырғанының да гүўасы. Әпиўайы адамның билдириўи аўылдағы өзгерислердиң халық тәрбиинен қуўатланып атырғанының дәлили. Булар аўылда шешиўши әҳмийетке ийе мәселелердиң бири болды. Н. Дәўқараевтың бағманның образын үлги етиўи де соның ушын бағалы.

Н. Дәўқараев балалар турмысынан да көркем шығармалар жазды хәм жақсы табысларға еристи. Буның айқын мысалы „Интернатта“ (1935) гүрриңи болды.

Бул, автордың билдириуінше „Агроном“ повестинен үзінди... Онда революциядан алдыңғы, Совет властының дәслепки жылларындағы көшелерде шаңға, ошақ басында куйеге былғанып, үсти-басы өрим-өрим болып, қарны тоймай жүрген жетім балалардың (Төрештиң хәм тағы басқалардың) Совет хұкиметиниң ғамхорлығына бөленип, интернатқа орналасып, талайлары ашылған дәслепки қәдеми көркем бериледи. Ал жазыушының „Партизанлар“ (1934) шығармасы Арал жүк тийеушилериниң революциялық санасының ояныуын көрсетиуіге арналған. Бул еки шығарма әдебиетши-ларымыздың мийнетинде айрықша тилге алынып, қарақалпақ совет прозасының рауажланыу басқышын ес-летти.

Н. Дәуқараев өмирден алынған қандай бир хәдий-се болмасын оны жанлы бояулар арқалы танытты. Мәселен, уллы Ұатандарлық урыс уақыяларына ар-палған шығармаларында фронт хәм тыл эпизодлары-нан алынған бөлеклер турмыслық белгилери менен көзге түседи. Подполковник Брудновтың еске түси-риуи бойынша жазылған „Өлимди писент етпеушилер“ (1942) гүрриңи арқалы оқыушы сауаш майданы менен танысып, душпанға жек көриушилигин билдиреди. Совет жауынгерлериниң батырлық шығысларын көрип сүйсинеди.

Бир характерли нәрсе— Н. Дәуқараев қайсы тема-да жазбасын, шығарманы өзине ең таыс турмыс көр-нислериниң өзегинде қурады. Бул жағдай я геройдың тәғдиринде, я турмыслық бөлеклердиң (деталь) шын-лығында, я мийнет процессиниң геройлардың ис хәре-кетиниң дәуир шеңберинде жасалыуында өзін көрсе-теди. Былайынша айтқанда, характерли бир белги ар-қалы бир тутас уақыяның ушласып бир-бирине куйып атырған ордасына дәуирдиң күнделигине, өмирбаяны-

на апарады. Бул бойынша оқыўшының оқығанларын, улыўма билимин дара баҳасын есапқа алады. Фронтқа катнасқан ҳәр бир совет солдатының өз турмысынан бундай эпизодларды көплеп келтире алатугыны менен есапласады. Әҳмийетли жағы-тынлаўшылардың солдатқа қатнасы, оның ҳүрметине жыйналған дөгеректің бир нәрсе еситиўге қумарлығын әжайып бир картинаға қарап турғандай етип елеслетеди.

Жазыўшының усы темаға арналған „Батырлық“ (1945) гүрриңине де жоқарыдағы характеристикалар жууап береді. Гүрринде фронттан қайтқан солдаттың туўған ауылына келиўи туўысқанлары, ата-аналары менен көрисиўи, тәбийғый ҳалда елеслейди. Шығарманың героы—Сабырбай оқыўшыларға әпиўайылығы, батырлығы менен жақын. Күтип алыўшылардың әңгимелесиўиниң барысында оның унамлы қәсийетлери ашылады. Сабырбай батыр—жаўынгер. Жазыўшы қыйналмай, Ұатандарлық урыс гезиндеги қарақалпақ солдатының ерлигин қызықлы етип баянлайды. Ұатанға деген азаматлық орнының бәлентлигин көрсетеди.

Соны да айта кетиў керек, Н. Дәўқараевтың творчествосы толық жыйналып, илимий баҳа алған жоқ. Анаў я мынаў дәрежеде тек прозалық шығармалары-жазыўшының көзи тирисинде жәрияланып үлгергендиктен оларда онша олқылық сезиле бермейди. Бундай шығармаларының жыйнағы биринши ирет 1949-жылы Нөкисте Қарақалпақ мәмлекет баспасында басылып шықты. Солай да баспаларының (1955-1958) арасында айырмашылықлар ушырасады. Бул оған арнаўлы текстологиялық, изертлеў жумысын жүргизиўди талап етеди. Оның үстине айырым әдебиатшылар тек баспада жәрияланған прозалық шығармалары тийкарында ис еткен, ал үй архиви ҳәм тағы басқа мате-

риалларды қарап үлгере алмаған. Бундай материаллар бизің нәзеримизден де тысқары қалыуы мүмкін.

Сонлықтан Н. Дәуқараевтың баспада жәрияланбаған материалларына ізлеу салып, биз оның базы бир шығармаларын анализге тарта жақпыз. Бундай шығармалары әдеуир. Прозасына тоқтағанлықтан, гүрриң—очерк планында Ұатандарлық урыс эпизодынан алынып жазылған „Орынлапған тилек“ шығармасын алып қарайық.

Шығарма, оның геройы медицина хызметиниң лейтенанты Рейим полковниктиң шақырыуы бойынша Көкше таулы қазақ жипити Нуран менен хызмет бабында танысады. Урыс жағдайы—қарағайлық, купия орын тар соқпақларды хәм Нуран менен Рейимниң қалың тоғайлықта адаспай жол тауып жүриуи, жайжағдайларды сөйлесиуин бериу арқалы жазыушы солдаг турмысының тәреплерин ашды. Нуран бир суудың бойында дем алыуды усыныс етин, сол жерде өзиниң жараланғанын айтады. Гүрриң былайынша басланады:

„Рейим полктың штабында көп иркилген жоқ. Сол күни тайынланған санитарный батальонға жүрп кетти“.

Кейинги бетлер жоқ. Қашап жазылғаны көрсетилмеген. Еки бет қол жазбаның тәгдири усындай.

Н. Дәуқараевтың усы уақытқа дейин ужипли пикир жүритилмеген екінши бир прозалық шығармасы П. П. Иванов жөниндеги биографиялық характердеги очерки. Очерк автордың көрсетпәи бойынша 1948-жылдың 20-сентябрьинде тайын болған хәм ертеңине яғный 21-сентябрьде редакцияға жиберилген. Бирақ, бул шығарманың усы нұсқасы жазыушының балаларынан бири Роллан Дәуқараев тәрепинен 1964-жылдың 26-январында жазыушы Асан Бегимовтың үй архивиндеги №15 папкасынан табылды.

Бул рус илимпазлары жөниндеги жазылған биринші көркем очерк болыуы менен бирге Ұатандарлық

урсы дәуіріндегі душпанның қамалында қалған Ленинградты қорғаушы совет адамларының қаһарманлық істерін елеслетеді.

Очерктің баслы геройының, сондай-ақ совет илимпазларының образы айрықша дыққатқа ылайық. Олардың мийнетке қатнасын беріу аркалы ұмытылмас тулғасын жасайды. Оқыушылардың сүйиушилигин тәрбиялайды.

П. П. Иваңовтың творчестволық жолына илимий характеристика бериледи. Ұтаандарлық илим ұшын барлық талапты жумсағап илим гайраткеринің жүрек тебисин қарақалпақ жазыушысының түсиниуи, жоқары бахалауы, жай гана нәрсе емес, ал тууысқанлық, байланыслардың, жәрдемлердің, халықлар дослығының жипек жолы.

Н. Дәуқараевтың прозалық шығармалары өз дәуіринің ҳақыйқатлығын реалы сүүретлеуи менен үлкен хұрметке ийе. Олар күннің актуал мәселелерин көтериуи, көркемлик дәрежесинің жоқарылығы, жазыушының шеберлигин танытыу жағынан да көзге түседі. Бундай талапқа, белгили дәрежеде, оның драмалық шығармалары да жууап береди.

* *
* *

Қарақалпақ совет драматургиясының пайда болуы, қәлиплесиуи хәм рауажланыуында Н. Дәуқараев белгили орын ийелейди. Ол бул тарауда актив шөлкемlestириуиши, сахналық шығармаларды бахалаушы хәм драматург сыпагында көринди.

Октябрь революциясына дейинги қарақалпақ халқының турмысын сәулендиретуғын тарийхий материалларды тиклеп, қайтадан халық мүлкине айландырыу, қарақалпақ халық дәстанлары, классикалық әдебияты-

ның ўәкиллери хэм олардың творчествосының изи менен ел мәпи, туўған жери ушын сыртқы хэм иштеги душпанға қарсы гүрескен халық батырларының халық жырын жырлаған шайырларының образын жаратыў хэм оларды сахнаға келтириў жолында ол көп мийнет етти. Мәселен, Н. Дәўқараев „Қоблан“ дәстаны тийкарында муздрама жазыўды планластырған. 1943-жыл 13-августтағы рус тилинде дүзилген планда көрсетилюинше пьесаның алдын-ала дүзилген сюжети мынадай: халық батыры Қобланның қаҳарманлық ерликтери, қарақалпақ халқының рус халқы менен дослығы хэм олардың Азов қорғанып азат етиў ушын сырт ел басып алыўшыларына қарсы бирликтеги шабыўылы, душпан үстинен жеңис. Қызық ойланылған! Шығарманың негизинде жатырған ўақыялар, идеялар ири. Ең характерли нәрсе дыққатқа алынғаны аңланады. Усы кәсиети менен бул басқа пьесаларының планынан парықта қылады.

Өзбекстан ССР халық артисти хэм Қарақалпақстан АССР ына мийнети синген артист, искусствотаныў илимлериниң кандидаты Т. Алланазаровтың еске түсириўине карағанда, Н. Дәўқараев 1945—жылы Әжинияздың „Бозатаў“ поэмасының тийкарында „Бозатаў“ драмасын жазыўды планластырады. „Ким билмейди Айшаны“ шығармасы тийкарында 1947-жылы усы ат пенен ири лирикалық муздрама дөретиўди планластырып жүрген.

„...Бозатаў“ пьесасының планын хэм айырым жазылған көринислерин автордың өзи маған (Т. Алланазаровқа Г. Е.) 1946—жылы Ташкентте „Национал“ гостиницасында, оқып берген еди. Ал еккинши пьесасының планы менен 1948—жылы Нөкисте, автордың өзиниң үйинде танысқан едим. Драматургтың творчестволық планында булардан да бөтен шығармалардың қандай да болмасын бир изи болыўы сөзсиз. Бирақта, Н. Дәў-

қараевтың ұзақ кеселлениуіне байланысly хәм соңғы жылларда басы бүкил илимий жұмысқа араласып кетіуі себепли бул шығармалар аяқланбай қалып қойды*. Т. Алланазаров драматургта оқыушыларға усы ўақытқа дейин мәлим болмаған шығармалар бар екенлиги жайында орынлы болжау жасайды. Биз автордың поэзия, прозасынан тапқанларымызды ортаға салдық, ал, ғейпара пьесаларының хабарын соңырақ беремиз. Хәзирше „Алпамыс“ пьесасының тәғдирин қарайық.

„Алпамыс“ дәстаны хәм „Алпамыс“ пьесасы бойынша Н. Дәўқараевқа базда орынсыз айып тағылып қалған жағдайлар ушырасқаны себепли биз оның пьесасының улыўма дәрежеси, жұмыс процесиниң аўдалы менен оқыушыларды кеңирек таныстырыу мақсетинде азырақ әпсана айтамыз.

Н. Дәўқараевтың өз қолы менен оқыушылар дәптерине („шақмақ“, „арба жол“, „қыйсық сызық“ дейди балалар) жазылған (базда арасында арабша қосымшалар берилген) „Алпамыс“ пьесасы оның ерте қолға алынғанлығын дәлиллейди. Автордың өзи усы пьесасының жазылған ўақтың 1938, 1939, 1943—жыллар деп қояды. Демек, буннан пьесасының үстинде көп ўақыт ислегенлиги аңланады. „1940—жылы болса керек,—деп усы жағдайды тастыйықлайтуғын мағлыўмат береді. Н. Жапақов, —биз Н. Дәўқараев пенеп хәзирғи „Кеңес“ совхозында туратуғын шайыр С. Бекназаровтың үйине... бардық. Сонда аз болса да ўақыттан пайдаланып, „Алпамыс“ пьесасының айрым көринислерин жазып отырғанын билемен“.

Пьеса коллективтиң талқысында да көп ўақыт жүреді. Н. Дәўқараевтың атына искусство басқармасы тәрәпинен жазылған 1940—жыл, 4-июль № 405 бир хатта, „Алпамыс“ пьесасының Ташкентте өткерилетуғын декада репертуарына тийкарынан қабыл етил-

генлиги айтылады ҳам гейшара зэрур толықтырулардың атларын атайды.

Усының изин ала Қарақалпақстан Жазыушылар Союзы ҳам К. С. Станиславский атындағы қарақалпақ мәмлекетлик театрының коллективин, басқа да творчестволық интеллигенция ўәкиллериниң қатнасыўында 1943—жылдың 25-октябринде „Алпамыс“ пьесасының жаңа варианттының талқысы ӨзКП Қарақалпақстан Обкомының жайында өтеди.

Пьесаның ислениў барысы әдеўир ўақыт созылады. Автор бурынғы варианттына өзгерис ендирин бир неше мәртебе қайта ислен шығады. Жумыстың пәтнәжесинде оқыўшыларға жетип үлгереди. 1940-жылы рус тилинде „Возрожденный народ“ топламында үзинди берилди. Соң 1958—жылы Н. Дәўқараевтың „Шығармалары“ жыйнағында пьесаның толық дерлик тексти басылып шықты. Бул оның қандай сапада жүзеге шыққанлығын айтыў емес, әлбетте.

„Алпамыс“ пьесасын жазыўға Н. Дәўқараевты халық дәстанлары тараўында, айырым алғанда „Алпамыс“ дәстаны бойынша изертлеў жумысын жүргизиўи ийттермеледи. Екиншиден, бул жыллары халық дәстанлары тийкарында сахналық шығармалар дөретиў қоңсылас халықлар искусствосында да кең өрнс алды. Оның үстине усы бағдардағы барлаўлары да фольклордағы халық батырларының ис ҳәрекетлерин сахналастырыўға автордың қумарын арттырды. Буған сол дәўирдин әдебий ўақияларының актив қатнасыўшысы ҳам „Алпамыс“ пьесасының режиссеры Т. Алланазоров мынадай оғада дурыс сыпатлама береди: „1937-1938—жылларда Орта Азия республикаларының социалистлик мәдениаты ҳам искусствосы жаңа басқышқа көтерилип, Москвада избе-из өткерилген декадаларда, миллий республикалардың „Ләйли ҳам Мәжнун“, „Фар-

хад хэм Шийрин“, „Қыз-жибек“, „Айчүрек“ усаған халық дәстанлары тийкарында жазылған драмалар айрықша қызығыушылықты туўдырады. Минне усы жағдай, 1937—1938—жылларда „Алпамыс“ пьесасының биринши мәртебе тилге алыныўына тийкар салды“...

Қарақалпақ халқы өзиниң барлық тарийхында Алпамыс, Қоблан, Гүлайым,... сыяқлы халық ушын, ар—намыс ушын гүрескен қаҳарманлардың образын әсирлер бойына сақлап, соларды өз перзентлерине тәлпм етип, оларды ер-ел ушын деген рухта тәрбиялап келди. Батырлардың образлары халық улларына рух берди. Мәдениеттиң кас душпаны немец қарақшыларына қарсы Ұатандарлық урыс баратырған ўақытта бул пьесаның сахнаға қойылыўы үлкен тарийхий хэм мәдениет әҳмиетке ийе ўақия болды. Бунда „Алпамыстың“ сүйикли дәстан болыўы да үлкен роль ойнады.

Өз ўақтында „Алпамыс“ сахнаға көп қойылған пьесалардың бири болды. Пьесала дәстандағы халықлық, ойлар, ҳақыйқатлыққа жақын нәрселер хаққында көбирек сөз болып, урыўлардың биригиўи идеясы, адамлардың турмыс кешериўине тән нәрселер орайда турады. Н. Дәўқараев лиро-эпикалық батырлық дәстан характерин дурыс белгиледи хэм пьесаны усы үлгиден шығарды.

„Қарақалпақ искусствосының жаңа табысы“ деген атта пьесаның 1942-жыл, 7-ноябрьде К. С. Станиславский атындағы қарақалпақ мәмлекетлик театрында көрсетилиўине байланыслы „Қызыл Қарақалпақстан“ газетасының 1942-жыл 13-ноябрьдеги 263-санында арнаўлы бет берилди. Себеби, бул ўақия урыс дәўиринде актерлардың да, тамашагөйлердин де талапларына, тилегине хэм сезимине сай келди. Усыған байланыслы пьесада рольде ойнаўшылардың, улыўма театр хызметкерлериниң хэм әдебиетшылардың берген

бақасы да қызық. Олар соның үшін жақсы, өйткени халықлық.

Дәстанда да, пьесада да Алпамыс-халқымыздың шын жүрегінен сүйген садық перзенти. Ол елин сүйген ер жүрек, қорқыұды, сасыұды билмейтуғын батыр жигит. Өз елинің абаданлығын қорғаған, ели үшін душпаны менен арпалысып өткен жигиттің палұаны. Сонылықтан да „Алпамыстың образын халық алдында көрсетиу оңай емес. Алпамыстың ролин де ислеу маған оңай соққан жоқ“ („Алпамыс“—ролинде—Ж. Мамутов) деген артисттің билдириуін оқып үлкен жууапкершиликти түсинесең хәм рахмет айтасаң.

Гүлпаршын, Алпамыс сыяқлы халық сүйген батырдың жолдасы, ол халықтың аұзында аңыз болып киятырған ақыллы, если, дана қыз. Көкаман сыяқлы қызыл тилдің жүйригине әкеси Байсары жууап таба алмағанында Гүлпаршынның иркилмей жууап бериуи, Байсын менен хошласқан жери, Байшубар бәйгиден келгенде Алпамыс пенен Қаражанның бир-биреуінен кеуили қалысқан жерде ски батырды сүйкимли тил менен жарастырыуы аңсағ ұазыйпалардан емес.

Феодаллардың, байлардың халықлар арасында душпанлықты тутандырыуына қарамастан Алпамыс қалмақ арасынап Қаражан сыяқлы батыр дос тауып алады. Қаражан дурыслық хәм дос үшін берилгенликтің жоқары үлгиси. Дослық үшін барлық нәрсеге барады, ат багады, жол гүзетеди, ҳақлайды, Тайшаның әзиз жақларын аңластырады, ат шабар бала Гүлпаршынға жаұшылық ролин атқарады, Алпамыстың елин излейди. Ол дослық үшін хәтте өзинің баласын өлтиреди. Мине усы туста да Гүлпаршынның адамгершилиги көринеди. Гүлпаршын Алпамысқа:

—Жат елде жалғызсаң, дос керек болар, Қаражанның қәдириң билиуің керек,-дегенде залдағы халық

арасынан:— „Бәрекелле, дурыс айтылган сөз“ деген дауыслардың шығыуы да олардың театрға қандай нәрселерди көриу үшін барғанлығына сай шешим. („Алпамыс“—Құдайберген, Орынбек). Ұағанымыздың қас душпанына – немец фашистлерине қарсы халқымыз гүрес жүргизип ағырғанда Гүлпаршын сыяклы батыр, дана кыздың ролин атқарып шыққаныма қууанамаң“ („Гүлпаршын ролинде“—Т. Рахманова).

Пьесаның сахнаға таярланыуында, рольлерге адам белгилеуде, театр кадрларын тәрбиялауда Н. Дәу-қараевтың хызмети күшли болды. Өзбекстан ССР хәм Қарақалпақстан АССР халық артисткасы А. Шамуратова бул жөнинде еске түсирип былай дейди: „Мен Н. Дәуқараевты түбимиз қоңырағлы бол:ақта 1935—1936—жыллары Қазакстаннан келгеннен баслап таныдым. Театрда ислейтуғын едим. Ол көп кеңес берди. Намалар үйретти. Отырыспаның гүли еди. Онда дауыс бар еди. „Не дағ“, „Бозатау“ тағы басқа намаларға жақсы айтар еди. „Алпамыс“ намасын өзи тапты. Былайынша айтқанда, музыкасын жазған Б Шафранниковка соавтор болды. Пьеса артистлер арасында бир неше ирет талқыланды. Гүлпаршын ролин мен де ойнадым. Бул келешегиме жол салды, халыққа танытты. Оның роли еле есимде. Атаға не қылсаң, алдыңа сол келеди. Оқыушылары өзиндей болсын“. Бул сондай-ақ театр үшін үлкен сынақ болды. Режиссерлер (Ж. Абидов, Т Алланазаров) оның патриотлық әҳмийетин дурыс түсинген. Постановканың „Халық үшін, намыс үшін, ар үшін!“ деген сүрен менен ашылыуы усы ойды толықтырып, рауажландырады“ (Қудайберген, Орынбек).

Бундай баҳаларға пьесаның реалистлик белгилери менен берилиуи себепши болды. Дурыс, пьесада кемшиликлер де ушырасады. „Алпамыс жекке көринбей,

өзіннің досларының, жігітлерінің арасында көбірек көрінсе тағыда утар еді” деген И. Сағыйтовтың пикири („Патриотический спектакль“, газета „Советская Каракалпакия“ 25-ноября 1942, №273) бираз дурыслыққа келеди. Өйткені Алпамыстың күші өзінің ғана жекке ерлігінде емес, ал нзине өз халқының улларын, досларын ерте алғанлығынан да көрінеди.

Уллы Ұатандарлық урыс басланып кетіуі себепли Қаракалпақстан әдебияты хәм искусствосы декадасы өткерилмей қалып қойды. Пьеса сөйтип оның күн тәртібіне киргени менен Ташкентке бара алмады. Солай да оның даңқы республика шеғарасынан асып кетти. Хәўескерлер кружокларын қызықтырды хәм олардың репертуарына айланды. Пьеса соңғы ирет жеңіс күніне арналып тағыда қойылды. Усыған байланысты „Алпамыс“ музыкалы драмасының бир неше жыллардан кейін театр сахнасында қайтадан көрсетилиуі-біздің искусство мәдениятымыздың алтын ғәзийнесине қосылған жаңа табыслардың бири болып есапланады“ деп жазды Х. Сейтов өзінің усы пьесаның қойылуы мүнәсибетине арналған мақаласында. („Алпамыс“, „Совет Каракалпақстаны“ 9—май 1961, №90). Гейпара кемшиликлерине қарамағанда „Алпамыс“ пьесасы қарақалпақ совет драматургиясы тарихында белгилі бир этапты белгилейтуғын шығарма болды. (Т. Алланазаров). Бул аркалы автор совет солдатларының есине өз душпанлары менен аяўсыз гүресе билген бабаларының бири—Алпамыстың ерлік образын салды. Халық улларын душпанды қыйратыуға умтылдырды, совет жерин тазартыуға шақырық таслады.

Н. Дәўқараевтың қол жазбалары арасынан табылған пьесасын биз хәзирше бас геройының аты менен „Рәушан“ деп атай турамыз. Мазмунына қарағанда шығарма граждандық урыс дәўирин, Октябрь революциясы

алдындағы қарақалпақ халқының ауыр турмысын көрсетіуге арналған.

Ұатандарлық урыс эпизодынан алып жазылған пьесасын бір шәртлі түрде „Рабочий жүрегі“ деп атай турамыз. Шығарманың тийкарғы геройлары-мәдениятлы бір үйдің адамлары-Садық ата. Анархан (ана) Музаппар (баласы), Мухаббат (Музаппардың җаялы). Олар урыстың басланғаны җаққындағы сууық хабарды раднодан есигеди. Пьеса Ұатан шақырығына ананың (Анарханның) жууабы армияға баратырған екінши баласына қарата айтқан сөзи менен ашылады.

Басқаның султаны болғанша, елдің қурбаны бол.
Мәртліктің атына мың, майданның қыраны бол.
Замаң дийуәлы биз, теснекшің бул урылар—
Көкирегің тес, берік сақла, Ұатанның палуаны бол.
Көтер таудай басыңды, отқа берме жайыңды,
Геуденді тире аспанға, елдің қорғаны бол.

Өз денесің җәркім сақламаса, ол-адам емес,
Сақлау ұшың душпаннан геуденің қалқаны бол.
Бар балам, тапқан жеңіс, берген сүтім болсын җадал,
Сөйлесің тарих сени, мәңгілік дәстаны бол.

Кел бетіңнен бір сүйейің, өтпесің душпан оғы,
Шығар абырай даңқыңды халқымың мийманы бол...

Бул образлы қатарлар үлкен мәни аңлатып, жағдайдың характерлі белгілерінің жүзеге шыққанлығын көрсетіп тұр. Бундағы ортаға қойылған баслы мәселе: „Таяр тұр, ата!“, „Таяр тұр, ана!“, „Таяр тұр, бала!“ . Ана символ сыпатында түсиніліп, орайлық орын соған берілген. Сонлықтан Анарханның сөзи-бул Ұатан сөзи. Оның шақырығы-Ұатан шақырығы. Оның буйрығы— Ұатан буйрығы. Драматургтың утысы да ананы тийкарғы фигура етип танытқанлығында.

„Басымызға бәлелерді, ашлықтарды, қуллық-қор-

лықтарды алып келмекши болған жаўыз душпанларды жер жүзинен жоқ етиң... Мен сени усы умит пенен туўғанман, тезирек бар!

Аналардың ҳәр қандай жағдайда балаларынан тилеги бәрха усындай! Музаппар да, Муҳаббат та, ата хәм ана. Бирақ Анарханның сөзи-сөз. Оның орны үлкен. Өйткени шығармада перзентлик миннетти аткарыў салмақлы қойылған. Усы мәниде ата, ана, семья арасындағы катнас терең ашылған хәм тәбийғый. Мәселен, Музаппар майданға атланар алдында Муҳаббат оған өзін таслайды. Музаппар ойлы күлип, оның басын сыйпайды. „Балалар сағынады-аў“-мине Муҳаббаттың сөзи. Ал Музаппардың қас-кабағынан „сен бар жерде олар кор болмайды“—деген түсиник оқылады. Пьесаға қатнаскан баска ғеройлар да актив. Олардың сөзинде де ананың, туўған жердин, туўысқан дослардың аты Эльбрус сыяқлы бийик.

Н. Дәўқараевтың оқыўшылар жәмийетине бурын мәлим хәм еле жәрбияланбаған пьесалары драматургиямыздың белин көтеретугын фактор. Ол прозасындай етип драматургиясын да әҳмийетли хәм өмирлик проблемаларға курған көрнекли жазыўшы. Оған өз дәўириниң уақыяларын избе из бақлап барыў хәм олардан халықлық ой туўдырыў тән.

Н. Дәўқараев поэзия, проза тараўындағы аўдармалары менен де көзге түсти. Аўларма оның творчествосының кишкене бир майданын елеслетсе де, оқыўшыларда әдеўир жаксы тәсир қалдырды. А. С. Пушкинниң „Капитан қызы“ повестиниң аўдармасы буған толық мысал бола алады.

Н. Дәўқараевтың хызметлериниң үлкеп бир саласын илим майданындағы искерлиги дүзди.

Генжемурат Есемуратов.

ҚОСЫҚЛАРЫ

КЕШЕГИ БИР КҮНЛЕРДЕ

Кешегі бір күнлерде,
Күн емес кара түнлерде,
Үстем боп байдың тилеги,
Қан сасытып тум-тусын,
Бай жайлаған ел көрдим.
Азыұлы елде улғайып,
Тамыр жайып барым та,
Ат изінде арыұлар,
Мийнеткеш халық сандалып,
Көзден аққан кан көрдим.
Қабырғасы кайысып,
Омыртқасы майысып,
Езилиұде мийнеткеш,
Сезими жоқ аңменен тең,
Қармаланған жан көрдим.
Азыұлының аұзында,
Найзалының алдында,
Еки қолы байлаұда,
Малы-жаны айдаұда,
Жүргенлерин мен көрдим.
Булаң қуйрық турмысын,
Турағы жоқ сағымдай,
Қонар сайдың өңиринде,

Көшерниңди жел билип,
Гүллесе жел шуў-деген,
Шубырған елди мен көрдим.
Өмир емес өмирдей,
Өмири қара көмирдей,
Азыўлылар жайлаған.
Ол бир күнлер күнбедй.
Тек қараңғы түп еди.

Қыл бугаўлар шырмалып,
Жап алқымға келгенде.
Сол күде бир үп шығып,
Тарғып жердиң танабын,
Көкги жайып қоллады,
Қалтыратқан әлемди,
Қанға кумар жаўыздың,
Патша тахтын кулатып,
Эй, езилген ел
Кел берман,—
Ал теңликти қолыңа,
Деп сүренди салғанда,
Қарақалпақ деген ел,
Октябрьдеи нур алып,
Отаў тигип өз алдына,
Өз дизгиини қолға алып,
Жайнаған жүзин мен көрдим.
Қараңғылық серпилип,
Таң сарғайып атқанда,
Нур жалдырап жүзлери,
Сәулеленип түрленген,
Айдын жүзин мен көрдим.
Жан-жағыма қарасам,

Хәзир дүнья өзгөргөн,
Қан сасыған кешеги,
Дала бүгін кулшырып,
Жайнаған жақсы күн көргөн.

КИМ БИЛМЕЙДИ АЙШАНЫ

Намасы менен

Жетим қалып анадан,
Ашлық пенен сандалып,
Үйме-үйге тептиреп,
Жылап жүрген күнлерде,
Кимлер көрди Айшаны?

Қыстың сууық күнінде,
Жалаң аяқ жалаң бас,
Көйимі жоқ үстінде,
Босағада турганда,
Кимлер көрди Айшаны?

Отын шауып далада,
Күл шығарын ошақтан,
Екі ийини жара боп,
Суулар тасып жүргенде,
Кимлер көрди Айшаны?

Ерте турып, кеш жатып,
Кирип жууып байлардың,
Кели-кепшик дигирман,
Жолдас болған күнлерде,
Кимлер көрди Айшаны?

Ала қапты арқалап,
Шөпшек терип далада,
Өкшелері қырық жарық,
Қорлық көріп жүргенде,
Кімлер көрді Айшаны?

Өмір емес өмірдей,
Өмір қара көмірдей,
Қорлық пенен азапта,
Еңірен жылап жүргенде,
Кімлер көрді Айшаны?

Қара түнлер серпилип,
Октябрь таңы ағанда,
Күннің көзі ашылып,
Алтын нурын шашқанда,
Октябрь көрді Айшаны!

Кімнің сонда көргенін,
Мен де көрдім Айшаны,
Жыйланын алып көшеден,
Интернатқа бергенде,
Кім көрмеді Айшаны?

Тулымшағы салбырап,
Ол оқыуға келгенде,
Оқып-оқып мектепте,
Комсомолға киргенде,
Кім билмеді Айшаны?

Билим тасын кемиріп,
Өнер тоқып ерінбей,
Ылғаллы боп мектепте,

Байрақ алып жүргенин,
Ким билмейди Айшаның?

Көпшиликтің Айшасы,
Жаңа турмыс айпасы,
Биреу емес бұл күнде,
Миллионнан асқан топарын,
Ким билмейди Айшаның?

Сөзім жалған болмасын,
Айша биің арада.
Өндирісте, кеңседе.
Жұмыс ісеп жүргениң.
Ким билмейди Айшаның?

Комсомолка Айшалар,
Педвуз бенен совпартта,
Педтехникум, сельхозда,
Оқыу оқып жүргенин,
Ким билмейди Айшаның?

Колхоз бенен совхозда,
МТС пенни заводта,
Табыстан асып табысқа,
Алға қағлап жүргенде,
Хәмме көрди Айшаны.

Сәлем саған қарындас!
Октябрьдің тойында,
Қуып жетте басып оз.
Қуып озған пәг пенен,
Хәмме көрсін исиңде.

ӨТКЕЛЛЕРДЕН ӨТКЕНДЕ

Қыйыншылықты жеңіп-жеңіп,
Өткеллерден өткенде,
Техниканың тилин билип,
Шет елдерге жеткенде,
СССР да түрлі гигант:
Днепр, колхоз строй,
Қарағанды, Қузбаслар,
Москва—Волга каналлар,
Эмба, Баку, Нефгьтаў,
Жердің майын алғанда,
Халқым азат,
Елим азат.
Жерім азат,
Найтах бизиң Ұатанда,
Қара әне,
Күнбатысқа.
Күннің көзі,
Түнерген,
Мыңлар, миллион—
Жұмыссызлар көбейип,
Таң,
Нап,
Жан деп капиталдың,
Жағасынан алғанда:
Англия,
Франция,
Германия,
Италия,
Япония,
Жол табалмай сандалып,
Қол салмақшы СССР дың жерине
Бизиң мақсет урыс емес,

Нәжим Дәүкараевтың баласы Пагмет пенен
бирге түскен сүўрети.

Егер келсе тап-тайынбыз,
СССР ды корғаўға,
Келип көрсин,
Сынап билсин,
Бизиң уллы күшлерди.

1935-жыл

ЖАҢА КАНАЛ

Жаңа канал бипә болып тез ғана,
Суу бережақ ҳасыл жерге мол ғапа.

*(Сүекеми-Ленин жап каналы қазыушыларының
барлық қарақалпақ халқына жазған хаты)*

Сүүретте Нәжим Дәўқараев, Аббаз Дабылов, Орынбек
Кожуров, Қаллы Айымбетов, Жолмурза Аймурзаев ҳәм
басқа жазыушылар.

Бизлерди өсирген әдиўли халық,
Улларына өзлериң ис тапсырып:
— Ислен исти, салың күшти!—дедиңиз,
Сүрен болды сизлердиң бул сөзиңиз,
Яд етип басладық Ленинниң атын,
Жигитлердиң арттырды ол ғайратын,
Тастырып куўатын, күшин-жигерин,

Жеңіске жеткерді мийнеттің ерін.
Атын айтсақ Лениниң, гүл киби өстик,
Табысқа тайнаныр табыслар қостық.
Бизде күш бар, тәбiiғатты етип қул,
Алам яңды сөйлетемиз берип тил.
Тилесек биз, Қызыл құмды қақ жарып,
Гүл етеміз Әмиу суыш анарып,
Тилесек биз, Қаратауды көтеріп,
Қояламыз басқа жайға әкеліп.
Сондай мықлы жігітлердің ғайраты,
Қуғат беріп ұллы Лениниң аты.
Ғайрат пенен бір адамдай қирасып,
Ис атқардық мұдамы күнделік өмір,
Шадлыққа дәрiядай толысты кеуіп.
Таусылмас тамаша каналдың бойы,
Құрылып бахитлы заманның тойы.
Улларың жүректен сізлерге арнап
Жиберді ата-ана дослық хат жоллап,
Қазыудың тәрiйiннiн бұрынғы, соңғы,
Бұл жерде қысқаша айтқымыз келді.

* *
*

Адам менен сәнли пүткіл жер жақан,
Неге керек дүнья, болмаса адам.
Тиришилик болмаса сән болмас жерде,
Сән болмас адамсыз теңизде, көлде.
Болар екен жақанда адамзат егер,
Оған керек қаға, суу, азатлық, өнер,
Еркін турмыс үшін дүнья адамы,
Гүрес ашты тоқталмастан мұдамы.
Адамға суу керек-тиришилик дәрманы,
Суу менен жасайды жақанның жаны.
Жерлер де суу менен, суу да жер менен,

Жерсиз елдің күні дәрбедерменен“,
Егер суу болмаса сән болмас жерде,
Егер суу болмаса нан болмас елде.
„Жердің сәни суу менен,
Көлдің сәни қуу менен“
Ғауа керек болса адамға қандай,
Аламға суу керек мысалы сондай.
Айпа керек болса жүзінди көриўге,
Сууда керек жасап өмир сүриўге.
Суу болады халықтың күтә кереги,
Жер ислеудің хәм турмыстың тиреги.

* *
*

Суу ушын бурында қазсақ та арна,
Бирақ та биз ушын болмады пайда.
Қазыудың мийнетин шексек те бизлер,
Рәхәтин көрди бай, молла хәм бийлер.
Қыят жарған, Шоманай, Сууенли жапты,
Биз қаздық, төрелер жамбаслап жатты.
Жап қазғанға байлар, берместен сууды,
Қайдағы бийикке, узаққа қууды.
Бир қасық суу, дәри болып табылмай,
Жеримиз шөлмеді дақылы болмай.
Сол себептен ашлық болып мудама,
Ғаял, бала нан табалмай жылады.
Оның менен турмай байлар тағы да,
Қанжарларын жанып журттың жанына,
Талайлардың басын кести аямай.
Ел аузында бир гүрриң бар мынадай:
— Мәкан еткен Шоманайдың жағасын,
Байлар, бийлер, бийлеп алып жағасын,
Сууғармаға өзлериниң жерлерин.
Айдап келди елдің мийнеткешлерин.

Асау арна булқын ағып көңіріп,
Буйра толқын көкке шапшып секиріп,
Күш бермеді бөгемеге тез ара,
Умтылса да көп аламан ғалаба,
Қатар-қатар қара буұра таслады,
Оныдағы алып кете баслады,
Хожайинлер басқа, көзге қарамай,
Қамшы үстине, қамшы урып аямай,
Аламанды бирнеше күн қыйнады,
Бирақ арна бөгеле-жақ болмады,
Арық ақсақал бийді, байды жыйнады,
Жыйнады да бір жауызлық ойлады.
Арық ақсақал ақыл тауып тез-ара,
— „Жети адамды басың, — деди-жағаға“.
Арық ақсақал айтқан ұақта ақылып,
Басқалары мақуллады ақырып.
Сөйттидағы жети адамды услады,
Услады да тап жағаға таслады,
Ғаздай қатар қойып жети жигитти,
Өр жағына қара буұра зыңғытты.
Тумлы-тустан дәрхал ылай таслады,
Буны көрген халық көзін жаслады.
Жети жигит жерге тири көмилди,
Қаны менен суұғардылар егинди,
Бирдейине болып сондай сум заман,
Өлип кетти әрман менен талай жан,
„Бүлинген ел қалпақ¹. болды.
Қырылса да урпақ болды“¹
Урпақ болды, қарсы шықты жауына,
Қылыш, найза, кетпен алып қолына.
Жүрди нешше майданда алысып,
Душпанларды өкпесинен шаншып,

¹ Қарақалпақ деген мәнінде

Халық дос қанапана бірине-бірі,
Бір еді бәріннің жырлаған жыры.
Жайлы турмыс, азаттыққа жетпеге,
Жатқа емес, өзине ис етпеге,
Ауыз бірлеп қол уласып киристи,
Дослық пенен дүземеге турмысты,
Беглер беги, аталық, Хийұаның ханы,
Халқымыздың жеркенишли душпаны,
Халықтың дослығын бузбақшы болып,
Урынды бірнеше шайтаптық қылып.
Қазақ, өзбек, карақалмақ түркмен—
Халқының полат күшін бириккен.
Езиушилер кемитіуге киристи,
Етти сөйтти талай қанлы урысты.
„Өзин сатып ақшаға,
Адамды көмпіп пақсаға,
Халықты сораған патшаға,
Күнде-күнде соғыс керек“.
Бизің елди бір жылы таламақ ушын,
Сүуенлиге жыйнады хан бар күшін,
Адамға бәриен тирилик қымбат,
Асқан байлық-жасап дүньяда турмақ,
Адамлар дүньяда жасамақ ушын,
Душпанына карсы жумсалы күшін,
Ок ашты хан, оғын қардай боратты,
Мың-мыңларды жыңғыл киби қыйратты,
Атты, асты талайларды жылатты,
Сүуеилиден суу орнына қан ақты,
Қырғын болып Сүуепливиң жағасы,
Өлген жаннан көринбеди ырашы.
Тақыр жерлер болып қалды қанлы көл,
Адам қаннан жүре алмады тауып жол.
Халықты сораған аталық, хан да,
Халық ушын егпеди қешқандай пайда.

Бир емес, бирнеше бұлдирдн шанты,
Солай қылып өзлери напақа танти.
Сонын ала рустың патшасы алды,
Халықтар және де бәлеге калды,
Жер де, суу да солардың қолында болып,
Отырды зулымлар бийлигин қылып.
Айрылды жарлылар суу менеп жерден,
Нан сорап теңтиреп жөнелди елден.
Шомапайдың еллеринен кетти сән.
Қыйын болды күн кешириу тауын дән.
Оңғарылмай ойға алған талабы,
Халық посты, Шомапайдан тарады.
Биреулер шубырды Хожелн жаққа,
Арқаланып кетти бирсү Қоңыратқа.
Шубырып жөнелди бирсүлер қырға,
Биреулер теңтиреп күн көрди зорға.
Посқанда айрылды атадан бала,
Посқанда айрылды баладан ана.
Жер менеп хошласып халықтар сонда,
Гүңиренди үн қосып барлығы жолда.
„Тууып өскен Шомапайдың бойлары,
Тууып өскен „көл дәрьяның“ ойлары.
Қутың кашып, елиң кетти шубырып,
Дийүанадай нан сораған қыдырып,
Жай едиң сен, жан питирген егинге,
Сени елиң умытпайды өмирде.
Хош аман бол, бир заманда келермиз,
Мәкан етип, шадлы өмир сурермиз“.
Деп гүңиренди посқан халық қайғыда,
Өскен жерин қыймай зарлап тағы да,
Сондай болып Октябрьден бурын да,
Қыят жарған, Шомапайдың бойында.
Ел айырылды ата мәкан жеринен
Ақ куу ушгы тууып өскен көлинен.

Солай болып өтті өмір илгері,
Қайғы болып жұрттың көрген күнлері,
Бирақ та өмірден үзбеді үміт,
Жауға қарсы атланды қыз бенен жигит.
Ат минди барлығы тулпардан артық,
Барлығы жеңистің қосығын айтып.

* *
*

Халық-ғайрат хешқашанда өлмейди,
Халық-қууат хеш нәрсе тең келмейди,
Баслап бәрха коммунистлик партия,
Көпшиликти ертіп алып артына.
Данышпан көсемім Ленин, партия.
Гүреске топлады мийнеттің ерні.
Пролетар усады дийканның қолын,
Бизің компартия көрсетті жолын,
Рус халқы мудама алға баслады,
Қыйынлықтан қорықпады хәм саспады.
Таярланды барлығы шешиуши айға,
Уллы бир мақсетті алды да ойға,
Қуралланды халықлар көсемлер алда,
Совет ушын халықлар атлады алға.
Өйткени, Советлер—азатлық таңы,
Адамзаттың көптен күткен әрманы.
Туұды Октябрь даңқы оның жер жарған,
Революция!—деп халық қызыл туұ алған,
Қахарман халқымыз қайтпай гүресте,
Душпан менен жан аямай тиресте,
Ақырында жеңди халық душпанын,
Советті орнатып ақлады қанын.
Биз жеңдик өйткени, баслады Ленин!
Биз жеңдик-баслады партия елин,
Патшаның жоқ етін тәжи хәм тахтын,

Гүрес пенен алды мийнеткеш бахтын.
Бизге жәрдем берди уллы рус халқы,
Дүньяға белгили жеңимпаз даңқы.
Уллы рус халқының жәрдеми менен,
Биз де бахыт алдық басқа ел менен.
Жер, суўдың халыклар хожасы болды,
Еркинлик шадлыққа кеўили толды.
Елимиз советленди, гүлдей жайнады,
Қайғы жоқ халықта күлип ойнады.
Қулпырды, жайнады бәхәрдин күни,
Түни де күндиздей, жоқ сирә түни.
Бәхәр дөнип мың кубылып түрленди.
Көпшнлик биригип ғайрат-күш сатып,
Әмиўди ағызды енди онғарып.
„Жинли“ Әмиў жинликти таслады,
Толқынланып жаңа ағыс баслады.
Тилесе халқымыз ағызар қырға,
Тилесе халқымыз ағызар сырға.
Тилесе халқымыз шығарар таўға,
Тилесе халқымыз шығарар кумға.
Батыл булақлардың ашылды көзи,
Батылдан суў ақты келген соң кези,
Әмиўдин бойлары қулпырды—дөнди,
Ол ақты қутлықлап бахытлы елди.
Әмиўдин бойынан куўдық душпанды,
Бадхасыл ауызылы жыртқыш хайуанды.
Советли елимиз күн-күннен өсти,
Қай жерге бағ ексек қалмастан писти.
Мудамы умтылып алға биз жүрдик,
Әмиўдин бойынан колхозлар дүздик.
Колхоз жолы менен байларды жойдық,
Колхоз жолы менен тоқ болдық—тойдық.
Колхоз жолы бул—социализм жолы,
Бул жолда бәлентдур дийқанның қолы.

Бул турмысты берди бизге партия,
Ерди халық сол себепли артына.
Нурларға бөледі партия бизди,
Ол жөнінде айтамыз мынадай сөзді:
„Бахыт берген, нур берген,
Жырлауға сулыу жыр берген,
Кең орамлы жер берген,
Жерге ылайық суу берген,
Халықты теңдей бир көрген,
Билим берген сән берген,
Қаплаган қалың мал берген.
Көп жаса бизнің партия“.
Хәзирде жериміз ақ алтын кәни;
Бурында шөл еді, жоқ еді сәни,
Хәзирде жериміз жиірек жоңышқа,
Хәсыл алтын болып асты турмысқа.
Завод, МТС құрдық, трактор алдық,
Көп исти техника жолына салдық,
Елимиз машиналасты хәш елден қалмас,
Дүньяда хәш бир ел барабар болмас.
Малсыз жөк бизлерде, хәммә де маллы,
Ашлық жөк хәммә де, құрғышы халлы.
Теңизде, көлдерде қайнайды балық.
Пайда тапты бушан бизнің хожалық.
Ел едик билимнен кейінде қалған,
Мысалы бир соқыр жолып ташпаған,
Хәзирде биз мәдениятлы ел болдық;
Театр, больница, мектептер салдық.
Билимсиз халық едик мысалы соқыр,
Хәзир өзимизден инженер-доктор.
Бул табыслар жазылды алтын сияда—
Советлик уллы заң—Конституцияда.
Жаңа нызам—жемислердің жууағы,
Көтерилди буида адамның даңқыл.

Адам ушын ҳукук кеңиен қолланған,
Теңсизликлер бизде мудар жойылған.
Мийнет етиу бунда ҳурмет, даңқ болды.
Даңққа ылайық халық бәрха ис қылды,
Бахыт ушын гүресемиз бирдейни,
Өрлеймиз, өсемиз қалмаймыз кейни.
Халықтың тилеги болды да күткен,
Қаздық биз „Пахта-арна“ және „Қыз-кеткен“,
Суўенлиден қанлар ақса бурында,
Гүл көгерди ҳазир еки бойында.
Қан астында қалса бурын Қанлы көл,
Гүл көгертип оған қоныс басып ел.
Бурында жаплардан ақса қызыл қан,
Ҳазирде пал ақты, бойлары бостан.

Мәңги бахытлы, шадлы елимиз,
Еле де көп партау ҳасыл жеримиз.
Партау жерге суў апарсақ ағызып,
Пал үстине пал береди тамызып.
Сонлықтан овладық капал қазыўды,
Пайдалы боз жерге кулаш жазыўды.
Бул капалдың қазылыўын тезара,
Пүткил халық сораған соң ғалаба.
Мәхәлинде партиямыз баслады,
— Ал болың,—деп бизге сүрен таслады.
Дүт тоғайға, қалың кумға қарамай,
Қызып жүрмиз „қайдасаң—деп,—Шоманай“
Ел кетерде Шоманайдан шубырып,
Бираз халық турды дағы жыйылып,
„Хош аман бол, бир заманда келермиз,
Мәкан етип шадлы өмир сүрермиз“
Ақырында жетти халық сөзине,

Халық сөзи: „елиў жылда ел жаңа“
Ел жаңарды, өзгерилди кең дала!
Иске асты халқымыздың ойлары,
Гүлленежақ Шәманайдың бойлары.
Ауыз бирлеп барлығымыз қосып күш,
Бир адамдай атқарамыз күнде ис.
Жаңа канал бинә болып тез ара,
Суў бережақ хасыл жерге мол ғана.
Кәни болып түрли түрли егистиң,
Жайы болып алма, жүзим – жемистиң.
Жипектей дөпежақ каналдың бойы,
Қурылып күн сайын мийнеттин тойы.
Бир кисидей бирге мийнет етеміз,
Мийнет пенен биз бахытқа жетеміз,
Мийнет – бахыт, мийнет ол даңқ адамға,
Мийнет етиў хұрмет бизиң заманда
Ҳадал мийнет етип бәрха тынбастан,
Ис атқардық ҳеш жалқаўлық қылмастан,
Шыны менен ҳадал иске берилген,
Иси менен көпшиликке көринген.
Бизде бар бирнеше мийнеттин ери,
Ұақтынан көп бурын алынған шегі.
Нурмухаммет, Қазақбайлар мудары,
Өз нормасын артық бәржай қылады.
Юлдаш, Дурды, Темирбай хәм Қәлимбет,
Таң қалғандай исленатыр хызмет.
Ислен жүрмиз бизлер сондай галаба,
Питкеремиз уллы исти тез ғана,
Этиранта ауыз ашып апталап,
Қутырғандай еки көзи қанталап.
Душпанлар тур мушын түйип ғижипип,
Бизиң жерге кирмек болып суғылып,
Душпаннан қорғаўға туўылған жерди,
Душпаннан қорғаўға кең пайтақ елди,

Таярмыз хәрқашан сөзимиз усы,
Биз көпшилик—өмирде таўсылмас күши,
Кремльден коммунизм маршалы,
Партия шақырса, егер пәрманы.
Бир адамдай, бир жеңнен қол шығарып.
Жыйналамыз қолға қызыл туў алып,
Батырлықтай болған Хасан көлинде,
Жоқ қыламыз душпанды өз жеринде.
Қашырыўға тыныш елдиң мазасын
Урынғанлар тартар бизден жазасын.
Хәй, жаўынгер ғайратлы, жеңімпаз халық,
Шақырамыз сизлерди дослық хат жазып.
Пәтлендирип мудама Ұатанның исин,
Гүллентиўге және елдиң турмысын.
Бахыттың бағында қарақалпақ халқы,
Гүлленип және де жайылсын даңқы,
Жеңистиң байрағын көтеріп қолда,
Ер халық умтылың және де алға!

Хатты жазып шыққан шайырлар:

*М. Дәрибаев.
Н. Дәуқараев.
Н. Жапақов.*

* *
*

Көзим салып тарийхына қарасам,
Толып атыр ашылмаған сырларың,
Қара түнлер қайғы менен ашылмай,
Суу орнына қан боп аққан Қыз-кегкен.

* *
*

Атаға мал керек, сени не қылсын,
Қан жылаған көз жасыңды ким көрсин!

Қырық туғарды санап алған аталар,
Ат алдына салды, енди жол болсын.

* *
*

Кумар едим сени келип көрмеге,
Хабарласып хал-жағдайды билмеге,
Тарийхый исне баға бермеге,
Дүньяға жайылған атың Қыз-кеткен.

* *
*

Айтшы маған Қыз-кеткен,
Кешегі бір күнлерде,
Күн емес қара түнлерде,
Ай тугылып аспада,
Қара булт қаппаған,
Қайғы басқан күнлерің,
Барма сениң есиңде?

Алға-ал, ғажжа-ғаж тепкен беллерің,
Қара жердің қабырғасын қайырды,
Қерилип пәт пенен урған сүймендер,
Қара тасты ортасынан айырды.

* *
*

Қутлы болсын қатарыңнан,
Озып алған байрағыңыз.

* *
*

Исле жолдас, еле алда,
Ақ алтынның майданы бар.

Кешікпестен, қалмай истен,
Ұақты менен болың таяр.

* *
*

Майданда ат шапсаң озсын дийермен,
Өлгенимше жаным, сени сүйермен.
Бирақ та жүректің шері толмаса,
Жаным отқа түсер, жанып күйермен.

АҰДАРМА ҚОСЫҚЛАРЫ

ҚЫСҚЫ ЖОЛ

(А. С. Пушкиннен.)

Қою қара думанда,
Ай ақырын жүзеді.
Хәсиретли кең далаға,
Хәсиретли нурын төгеді.

Қысқы жолда кеўилсиз,
Үшқосақ жүйрік желеди,
Бир дауыссыз қоңыраулар,
Шаршаулы сес береді.

Қосығынан Ямщиктің,
Еснитилди тапыс бир нәрсе,
Гейде туулап сауашлы,
Титиретпе салды жүрекке.

От жоқ, там жоқ мезіреу,
Кеўилсиз қарлы түпкірде.
Тек мени қарсы алады,
Қағылған ағаш хәр жерде.

ТУТҚЫН

(А. С. Пушкиннен)

Ғам кәпесте ериксіз өскен жас бүркіт,
Темир торлы қараңғы жайда отырман,
Мениң мұнлы достым, әйнек алдында,
Қанат қағып, қанды шоқыу қастында.
Шоқып таслап, әйнекке де қарайды,
Мениң менен бір ойлыға усайды.
Маған қарап, дауыслап шақырып,
„Ушайық, қәне жүрі! – демекші болады.
Ериклі құсбыз: алға, достым алға!
Булт артынан ағарған тауларға,
Теңіз шети көгерген жағаларға,
Қыдырармыз, онда самал... хәм мен ғана“.

ГҮЗ

(А. С. Пушкиннен)

Әлле қашан гүз бенен аспан демалды
Күн сәулеси сийреклене баслады,
Тоғайлардың көги жасырынып,
Шаўқым урып, жалаңашлаиып,
Күн узағы қысқарды.
Жер бетине думан толып, жайылып,
Қайғылы шаўқымлар менен оралды.
Шаўқымласқан газлар кәрўаны,
Түсликке қарап ушады.
Кеўилсиз ўақлар сондай жақынлады,
Ноябрь айы есик алдында тур.

Қатты суўық таң билинип атады,
Атызларда жұмыс шаўқымы жатады,
Жер ыңғайын қарап, таўып абайлап,
Аш қасқырлар уясынан шығады.
Пысқырып жол аты абайлап басып,
Таў өрмелеп—ақ жолаўшы турмайды.
Таң нурында ерте турған надашы,
Қоралардан сыйырларын куўмайды,
Күн орта түс саатында жабанда,
Сырнайы да оны шақырмайды,
Ылашықта қызлар қосығын айтып,
Ийирип, қыс досты түннің ишинде,
Алдында шырасы қылт-қылт етеди.

ҒАРҒА МЕНЕН ТҮЛКІ

(И. Крыловтан)

Әлме-кайдан бір күн беріп қудайы,
Ғарға бір түйір курт тауып алады,
Ауқатланып алмақшы да болады,
Қуртты тиіспен, сілкіге зорға қонады,
Ойланады, қуртты ұстап аузында,
Усы уақта түлкі келіп қалады,
Қурттың хон иінісіне түлкі тоқтады,
Көріп қуртты-селексіп ағады,
Қыйпаңлатып куйрығын, айырмай көзін,
Келді жууға, дигерлеп аған түбіне,
Айтты жағымлы сөзді термелеп:
„Қандай ғана көгершінсең,
Мойның сулыу, көзің жақсы,
Ертең қылып хәмме журтқа,
Таптырмастай, айтсам сени!
Қандай пәриц! Қандай тумсык!
Сымбатыңа дауысың сениң,
Болыу керек сайма-сай,
Қус патшасы сенсең бизің,
Сайрап жибер хеш тартынбай“
Мақтағанға ғарғаның басы айналды,
Шалдығынан қанасына сыймады,
Түлкінің кутлықлау сөзіне ол,
Дауысының барғанынша бакырды:
Қурты түсіп түлкі алып жөпелді,
Усылай нигті алдиулықтың ақыры.

ПРОЗАЛЫҚ ШЫҒАРМАЛАРЫ

КӨП КҮНЛЕРДИҢ БИРЕҰИ

Биз аўылдан шығып жаңа жыйнала бастағанмызда күн аркан бойлы көтеріліп, нурлы сәулеси менен жер жүзин жайнатып қыздыра бастаған еді.

Ерте жүріп кетерміз десек те жолдасларымыз жыйналмай кешигіңкіреп қалдық. қайықшылар болса, канаттарын таранып ушыўға ыңғайланып турған қуслардай ескек, таяуларын таярлап жүр.

Әне-мине дегенше жолдасларымыз да жыйналып, асығып-үсигіп қайыққа жайласып отырып атыр. Жағада бизлерди шығарып салыўға жыйналған онлаған адамлар ғаўырласып:

— Жолларыңыз болсын, жолларыңыз болсын,— деп кейиниректе бетлерин басып бір еки кемпир жылап отыр. Биреўлердиң:

— Қой жыламан! Сиздиң жалғыз балаңыз болса, хукимет сизденде жақсы тәрбиялайды, аман болып қайтын келсе, бир күншелли де болмас!— дегенлері еститіледі.

Бир ўақытта қайық шайқалып ыға бастады. Жағада турған адамларды көріп жүйрик қиял не бир ойларды көз алдымызға елеслетіп атыр. Хәрким, кийим-кеншеклериниң үстінде төмен қарап отыр.

Бир қайықта онтөрт адам. Төртеуи қайықшы, қал-

Сүүретте: Солдан оңга қарай Қурбаубай Аралбасп, Асан Бегимов
хәм Нәжми Дәўқарасев жолдаслар.

ғанлары демалыстан қайтып баратырғап оқыўшылар, қайықтың алдыңғы жағындағы еки жигит қатарынан отырып қулашын керип таслап ескекти ескенде қайық секирип-секирип түседи. Себеби: мийнетке қайнап пискен қайықшылар еки-үш күн тынбай ескек ессе ле шаршамайтуғынлығы дене дүзилисинен ақ көринип тур.

Қайықтың кейинги жағында руль ушлап отырған узын бойлы, ақ куба, қыр мурын қайықшы ашық ми-

незли жигит екен, бир аз отырғаннан кейин ҳәрқайсымыздың бетимизге қарап:

—Балалар, неге үндемей отырсызлар, әнгиме айтып отырыңлар. Жол өнсин,—деди.

—Не айтайын, сиз сорасаныз мен айтайын,—деди талдырмашлау кара бала қайықшы жигитге ойланып отырып.

—Сизлерди орыслар оқыта ма?

—Ауа. Орыслар да, казаклар да оқытады.

—Тамақ, кийим қазнадан гой?

—Барлығы қазнадан.

—Анау жылы сизлерди оқыўға жиберерде, бир бала аттың алдынан түсе қашқанда, зордан услап алып қайыққа байлап салғандай етип жиберин еди, сол бала сизлердиң араңызда бар ма?

Талдырмаш кара бала уялып төмен қарап:

—Ауа, бар. Ол мен едим. Ол ўақытта мен ладан едим. Ҳешнәрсе билмейтуғын едим. Бир гедей дийқанның баласы едим. 1922-жылы баспашыдан қашып, қалада қыслаған жылы мектепке қатнап оқығанымда, сонда бизлерге Рахим деген жигит сабақ беретуғын еди. Маған оқыўдың кейнинен қалма дейтуғын еди. Бирақ жаз шығыў менен бизиң үй қаладан „Көк суўлы“ деген жерге көшип кетти. Қаладан кеткеннен кейин-ақ оқыў қалды. Жаздың ортасы еди. Ақсақал¹ маған келип:

—Оқыўға барасаң ба?—деди, мен: „барсам бара қояйын“ десем де, әкем менен апам жылап, „барма орыс болып кетесең, әскерликке алады“—деп жибермеді. Онан кейин мен де „бармайман“ дедим. Соннан кейин қаладан милиция келип кеңсеге алып келди.

1. Аўлатком.

Кеңседе баяғы өзіме сабақ берген Рахим отыр екей. Және еки-үш жигит бар, маған „сеин Оренбургка оқыўға жиберемиз“,--деди. Мен бармайман дедим. Сөйтип аттың алдына мингизип жағаға алып киятырғанда бармайман деп қашқаным-ғой. Бирақ изимнен қуўып жетип қайыққа салып жиберди.

Енди ойлап қарасак, сол күнлери жүдә ладан екен-биз ғой? Енди оқыўдың қандай екенни билдик. Енди тек бизлер емес, барлық жаслар да түсинди. Усы күнлери оқыўға жибер дегеннен басыңды ала алмайсаң,— деп оқыўдың мәнисин айтып түсиндирип, скеуи жақсы ғана гүрриңлесип отыр.

Қайық ушкан кустай зуўылдан келеди. Қалың камыс иши, неше түрли куслардың өзлериинше бақырып нама салғанлары, узағырак жердеги малдың даўыслары еситиледи.

Ескек есип отырған жигиттиң биреуи қайықтың алдына бурылып қарап:

—Дәрьяға келип калыпшыз ғой,—деп, мыйғып тартып күлимсиреди. Бул ўақытта әлле не туўралы өзара сөйлесип отырған биреу қайықшыға бурылып қарап:

—Ағай ертең пароход кеткенше жетемиз бе?—деди.

Руль услап отырған қайықшы жигит:

—„Қудай“ жол берсе жетермиз деп киятырмыз,—деди. Соның арасында қайық дәрьяға келип түсти. Сарылдан ағып жатырған Әмиүдәрьяның жылли суўы, қайық түсиў менен өр қояндай секирип ала жөнелди.

Дәрьяның еки жағы, жазғы жайлаўға қонған ели, жер бети көк-көмбек. Биреуинен-биреуи қалмай аспанға қарай жарысып өскен камыслар, аз ғана ескен қоңыр желге теңселип, нешше түрли кубылып, нама салып келешектеги бахытты ҳүрметлегендей басын ийип тур. Дәрьяның бир жаты ашықлау. Жагада күнге жайылып қойылған балықшылардың аулары көринеди.

Узагырақтан мониретген малдың дауыслары, сыйыр сауып атырған қаяллардың:

—А—ў—аў деп шақырған, гейбیرهулердің әлле кимге ашыулы дауыс пенен урысқаны еситиледи.

Арқан менен таласып, қайығын ағытып өрше қарай жүргізе алмай қиятырған қайықшылардың бір нәрселерди сөккелерди еситиледи.

Ыққа қарай зырғып қиятырған қайықтың жүриси күн батыстан өскен қоңыр желге араласып келип турған көк шөплердің ийислерди, тынығып жатқан кеуилди ериксіз қозғағандай еди.

Сөйлесип, қосық айтып бір аз уақыт өткізген соң Аралбай әңгіме айтып бер деди:

Бір аз ойланып отырып басынан малақайып алып, маңлайып бір сыйшап сөзип баслады.

Қызыл әскерлер қатарында жүріп баспашылар менен урысқан бір уақыяны айғайып:

—Елдің тынышы кетип, бір емес, бір неше рет жауға шабылып, отырған Қоңырат ели, көктен түскен оқ жайдың оғындай жайпаған Кеңес хұкіметиниң жарығын да емін-еркін көре алмады ғой.

Себеби: жау жағадип алғанда, ийг етекпен алады дегендей, қан дәрьясын ағызған Хийўа ханлығының заманында атадан балаға, ел бийлеп, халықтың қанын теспей сорыған бек, байлар баслығы Қутлымурат бий, Ибраһим қазы, Темірталы Кеңес хұкіметип орпағаннан кейип Қызылдың қумыша қашып, Урықлының тоғайына тығылып, Түркменниң баспашыларына қосылып ел талап жүрген гезлерде еди.

Оларға елдеги ийшан, молла, байлардың жасырын сөйлесип, көмеклерин берип турғанының арқасында, қызыл әскерлердің көзиниң тасасын тауып, қаладан шет жерде отырған дийқанлардың мал-мүлкін талап,

өзлерни атып өлтирип, ҳаял-қызларын алып кетип турды.

Соннан кейин қаладан он-онбес шақырым, баспашының келер жолында үлкен қыснаққа әскерлер жатып, аржағынан караўыл жиберип хабар алып турды.

Қалада әскер көп емес еди. Барлығы еки жүз ақ еди.

Әскер аз болғаннан кейин қаладағы барлық комсомолларды жыйнап жетпесбес киңиден еки жерге бөлишип, „Чон“ дүзип, гезекпенен қалашың дөгерегиндеги постларға, караўылға шығарып турдық. Күндиз комсомолларға урыс илими үйретилли турыды.

Бир күни караўылға шығатуғын гезек бизиң взводқа келген екен, караўылға бар деген бұйрықты алыў менен әскерлерди ертип қаладан шығып кеттим.

Биз караўыллар жатқан үйге келгенде, күн қызарып, уясына батып баратырғап еди.

Әскерлерди караўыл жататуғын үйге жайластырып, дәрўаза алдына караўыл қойып, таў бетке разведка жиберип, бурышғы караўылларды қалаға қайтардым. Соның арасында адам-адамды көрмейтуғын қараңғы болып қалған екен, жиберилген разведчиклер қайтып келип „жаңа ғана жүрген көп аттың изин көрдик“, — деди.

Түн болғаннан кейин және он жигитти разведкаға жибердим, барлығымыз жигирмабес едик. Өзим де түши менен уйқыламай жүрип, бир ўақытта далаға шықсам күн шығыс жақ ағарып, таң атып киятырған екен.

Дәрўаза алдындағы караўылды аўмастырып, орнына Полатты қойдым.

Полат бизиң взводтың жигити, оғада ғайратлы бир азамат еди.

Әри-берн жүрип, үйге кирип отырдым.

Соның арасында далада тарыс еткен мылтықтың даўысы еситилди. Жигитлерге „тез турып қарыўланың-

лар!" деп, далаға жууырын шықсам, тамның айнала-сында дүсирлеген аттың дыбысы, сыбырланған адам-лардың дауыслары еситилди.

Жан-жағыма қарасам биреуі дийуалдан асырылып ишке түсейін деп атырған екен. Жанымнан тапаншам-ды алып атып жибергенімде, ол арман қарай түсіп кетті.

Соннан кейін-ақ баспашылардың қамағанып билдим.

Жигитлерге пулеметти атқа жақсылап артыңлар деп, өзім дәруазаның қасына барып сығалап қарасам, жән-жағымызды баспашылар қоршап алған екен. Даладан:

Тарыс-тарыс еткен мылтық дауысы еситилди. Мен разведкаға кеткен жигитлер келди деп ойладым. Соның арасынша болмады, баспашылар биз қамалған үйге от қойды.

Иштен от, сырттап жау жаман састық. Жууырып дәруазаның қасына барып, далаға қарай бір гранатты ылақтырып жибердим. Дәруазаны аша сала мениң изимнен шабыңдар деп далаға қарай ат қойдым. Баспашылар да ортаға алып қалды. Қууырмаштай оқты қуйдырып атыр.

Баспашылар да көп екен. Бизиң жигитлер бас-басына тарап кетті.

Жанымдағы жети-сегіз жигит пенен пулеметти алып қалаға қарай шантық. Көзиміз жерди көрмейди, анда-санда кейіміме ат үстінен бурылып қарап қояман, күн батыстап көтерілген көк түтін жер жүзін қаппал киятыр. Аспанға буұдақлап жанған оттың жалыны жап-жарық болып тұр. Бизлер шабыуымыз бенен қалаға келип туұра казармаға кирдик, қала иши тым-тырыс, қыбырлаған жан жоқ, военком Палсеккин деген жигит еді. Меннен барлығын сорап, биринши ротаға қаланың сол тусын, батыс жағын, скинши ротаға оң

түслик жағын, шетке жағып қорғауға тапсырды да, өзі атқа мініп комсомоллар жатқан үйге кетті.

Соның арасында қаланың дөгерегінде пытырлаған мылтықтың дауысы қуұырмаштай қуұырып қала иши уу-шуу бөлім көлге қарай қашып атыр.

Қаланың шығыс жағы көл, қамыслық болғанлықтан баспашылар келгенде қала халқы сол қамыстыққа тығылатуғын еді. Қаланың басқа жағы ашық. Баспашылар тынышлық бермегеннен соң, қорған жасалған, биздер қаланың шығыс жағын алып, қорғанның түбіне атларымызды байлап, қорғанның басына мініп қарасақ баспашылар бір жылғаның иши менен қорғанға жақындап келип қалған екен.

Сығалап тұрып біреуі сайдан шыға бергенде төрт-бес мылтықты бір қосып атып жибердик, баспашының біреуі сол жерде жығылды, соннан кейін басқалары да кейін шегінді.

Түргелип шығыс жаққа қарасам, көлді жағалап он-беске шамалас атлы киятыр екен. Өзім танып алмағаннан кейін жигиттерден, мына киятырғанлар баспашылар ма? деп сорадым, олар да айырып танып алмады.

—Не болса да атайық!—мылтықтарымызды таярлап тұрып едік, алды менен біреуі бізге ат қойды.

Басқалары тұрып қалды. Бір адамның қолынан не келер дейсең, жақынырақ келсин деп сығалап жатсақ, өзиміздің баяғы қарауылда тұрып разведкаға жиберген адамымыз екен.

Қаланың басқа жақтарын баспашылар алып қойған соң шығыс жақтан көлді жағалап киятыр екен, оларда биздерге қосылды.

Олардың ишінде де Полат жоқ.

Биз бетте баспашылар аз болғаннан кейін, бизлерді қаланың оң түслик жағындағы урыстың күшли жеріне алып келді. Биз келсек ол жерде он-онбеске

шамалас комсомол-партия аззалары бар екен. Бизлерде қатарға жатып атып атырмыз, бизлердің алдымызға үлкен шұқыр ой бар еді. Ойдың арғы басында жаңадан қазарма салыу үшін жыйнап қойған қамыс таудаі болып тур.

Қамысдың батыс жағында ски жүз адымдай жерде гөне қазарманың қулаған қуу кесектері тур.

Оның алдында бесжүз аяты жүз адым шамасында үлкен жаптың ишінде баспашылар бар.

Начальник горнизоны келип дүрмин менен баспашылар жаққа қарап тұрып, мени шақырып Ұалнев қайда деп сорады.

—Ана жерде,—деп жууап бердим, Ұалнев бизің ротаның командирі.

—Шақырып келиң!—деді. Ол келгеннен кейін анау киятырған баспашыларды көрдіңдер ме?—деп бизлерге дүрмин менен көрсетті:

Жығылған қазарманың арасы менен төрт-бесеуін қамысқа жақынлап келип қалған екен. Бизлер менен қамыс бир жүз елиу адым шамасы, ойдың шығыс жағында ашық жер, көгеріп турған бийдай бар.

—Көрдіңдер ме? Анау баспашылардың планы қамысқа келип от беріу, соннан кейін түтін бизге қарай урады. Түтін менен араласып бизің үстимізге келип, сөйтіп бизлерді қолға түсірмекши.

—Енді сизлер олардан бурын анау қамысты алыуларың керек,—деді.

Ұалнев бир аз ғана ойланп тұрып, жудырығын түйіп, сол жердегі онлаған жигитлерге қарап:

—Жолдаслар, баспашылар анау қамысты алажақ, ол қамысты алса бизлерді хәм алады, соның үшін баспашылардан бурын қамысты алыуымыз керек!

Оны алыу үшін мынау ашық жерден тууры жууырамыз да қамысқа жетеміз,—деп жигитлерге қарап—

жолдаслар барлығымызды кеңестің қақарманларымыз, халық үшін өлсеңіз әрманыңыз жоқ.

Менің содымнан жүрнілер, — деп қолына тапаншасын алып урра, — деп алға қарай жууырды. Барлығымыз да жууырдық. Баспашылар да оққа тұтып атыр. Қамысқа жақындай бергенде бір жигитке оқ тийді.

Өзимізді қамысқа келіп тасладық. Сөйтіп қамысты баспашыларға бермей, аман алып қалдық.

Бізлер менен араласа төрт-бес комсомоллар келіп қалыпты. „Айран“ жаптың жағасында үлкен тамшың алдында қатарынан он—онбесі ақырда бақайына дейін жабууланған түркменнің қайшы кулак арымақтары тұр. Тамға епелеклеп кирип-шығып хызмет етіп жүрген адамлар көрінеді. Қой сойып атыр. Қууырдақтың ийені мурынды жарып кетейін дейді. Қала жақтап мылтық оғы жауынды қуып тұрғанда не қылған қууырдақ, дейсіздер ғой.

Ол былайыңша:

Баспашылар қаланы қамап алғаннан кейін, баспашылардың, баслықтары усы жерге түсіп тамақланып атыр еді.

Соған сойылып атырған қой, қууырылып атырған қууырдақ еді.

Есик алдында атларының жанында қолында мылтығы бар арықлау кара жигит тұр.

Жанында басын төмен салып әлленелерді ойлап Полат тұр.

Полат түңгі қарауылда тұрғанда баспашылар тамның мүйешінде Полатты тирилей ұслап алған. Сонда Полат жолдасларына хабар беріу үшін қолындағы мылтығын атып жиберген екен. Сол жерде Полатты баспашылар өлтпейін деген де, Қутлымурат бйі:—Өлтпирмең, бул мусылманнан кәпір болған ақмақты, қала-

ны алғаннан кейін халық алдында дарға асын өлтир-
мен деп өлтиртпеген.

Полат сол турғанда ойлайды:

—Баспашылар қаланы алса, дарға асып өлтирмекши
ме, халық алдында қурбан болмақшыман ба?

Бұл ойлар Полатқа қайғы болады. Солай да болса,
өлім-өлім бір өлім дә,—деп жудырығын түйіп турды.

Қараұылда тұрған баспашы жапынан өте бергенде,
сып етін қолындағы мылтығын қағып жиберіп, бір
түйіп еді, қулап түсті. Полат қараұылдың мылтығын
жулып алып қуаңдағы менен бір урады. Қараұыл сол
жерде жығылып қалады.

Полат қараұылдың оғын беліне байлап, сол жерде
тұрған бір атқа мише қалаға қарай шаба жөнейді.

Бизлер еле қамыс үстінде жатып атып атырмыз.

Баспашы жақтан жалғыз атлы шауып келип, түң-
дегі казарманың кесегіне өзің таслайды.

Баспашы жаққа қарай оқ жаудырады, бір уақытта
кесектің арасынан ақырын түргеліп, бизлерге қарап,
қолын былғап шақырып тұрғанын көрдик.

Бизлер жер бауырлап барсақ баяғы баспашыдан
қашқан өзиміздің Полат екен.

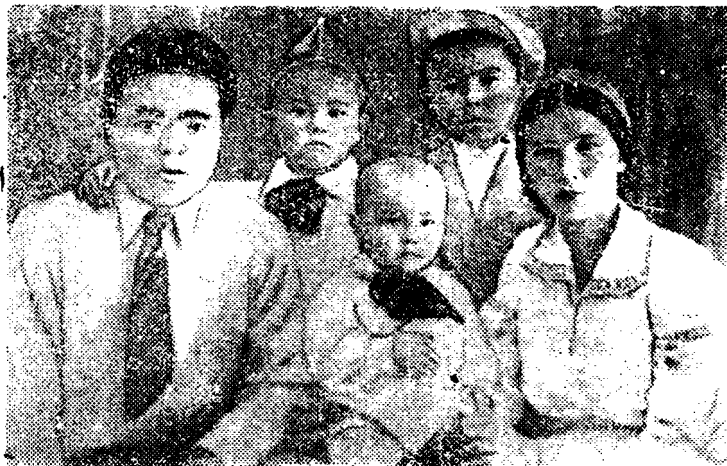
Барлығымыз қосылып, күн пединнен аўған гезде
баспашыларды „Айран“ жаптан қуўдық.

Жаптан бір шығарып алғаннан кейін қойдық па?
Пулеметтің астына алып қалдық.

Баспашылар да зымырап ентелеп қаша берді.

Қаланың оң түслик жағындағы баспашылар қашқаннан
кейін бизлер қаланың батыс жағындағы баспашылардың
арт жағынан қуып ата басладық. Ол жерден де бас-
пашылар бас-басына қашты. Баспашыны қуып, атысып
жүрсек, бір кишкене тамның ишинем түтіншығады.

Сыртынан тыңдасак, сөйлесип отырған түркменлер-
дің дауысы есбилди.

Ножим Дәўқарасев ҳаялы Валлиа Торғаева ҳам балалары менен түскен сүүрети.

Есиклерин сығалап қарасак, еки түркмен мылтықларын дийўалға кыстырып, өзлери қазанның астына от жағып отыр екен, есикти ашын жиберип мылтықты өкпесине туттықта турдык.

Сонда да олар мылтықларына қарай жуўырған еди. Басып жиберип едик, екеўи де кулай түсти.

Сол күни азаннан баслап кешке дейин баспашылар менен атысып, күн батыўға тақалғанда баспашыларды куўып, елден асырып қалаға қайтқанда, қыслаўлар өртелип, ағашлар шала жанып атыр еди. Бықсып жатырған ески кийимлердин, гөне туўырлықлардың ийиси мурнымды жарып кеткендей еди. Аўыллар арасында

хәр жерде өлип жатқан адамларға оқ тийип ыңырысып жатқан жарадарларға жанымыз қатты ашыды.

Мине, бул 1923-жылы апрельдің 21 едн.

Бундай, талай тар жол, тайғақ кешіу—халықтың басынан өтті ғой. Бул да сол „көп күндердің биреуін“ дей

Мине, бир жағынан наданлык, ашлык, бир жағынан баспашы кысқан және де өмир бойы ел қатарына қосыла алмай езилип келген қарақалпақ халқы, өзіннің төрт жыллык өмиринің ишинде көп қыйын өткеллерден өтип аз олжа тауып отырған жоқ. Октябрь революциясынан бурын аты-заты жоқ болған қарақалпақ халқы, хәзир Октябрь революциясының алып берген теңлигинің арқасында уллы жеңислерге жетип отыр. Сол жеңислердің нәтийжесинде бир неше орта дәрежели мектеплер ашып, бирнеше курслар ашылып, бирнеше жүз бала оқып жүр. Октябрь революциясының арқасында теңликке қолы жетип, Ленинград, Москва сыяклы қалаларға басқа еллердей болып, баласып жиберип оқытып атыр.

Пахта кәсби революциядан бурынғыға қарағанда рауажланбақта. Мине усының барлығы Октябрьдің жемисн ғой, бірақ елде толып атырған кемшиликлеримиз бар. Көпшилик мийнеткешлер болып мәдениятлылыққа ис алып барсақ, партияның жолбасшылығы менен ис ислесек, барлық қыйыншылықларды жойып Россия мийнеткешлери менен қол уласып социализм гербишин қаласыуға биз себепкер бола аламыз,—деп сөзин питирди.

Қайықшыларда чай ишемиз,—деп далаға шықты.

Қарақалпақ халқының автономиялык область болып куралғанына төрт жыл толған күнинде Аралбайдың сөзин ядыма түсирдим.

„Жаңа мектеп“ журналы № 12 саны, 1929-жыл.

I.

Түн. Тастай қараңғы. Маңлайға урса белгисіз. Туф деген түкирик жерге түспейтуғын катты сууық. Күн батыстан ишин тартып ысқырын хуулеген желли боран ауылдын арасындағы қарларды геўлеп, астын-үстине келтирип, азан-қазанын шығарып атыр. Қәхәрли қыстың сууығына шыдай алмай, қорама-қораға тығылып, қаңсылап жүрген Жоллының дауысы да аздан соң сап болды.

Айсәнем еле жатқан жоқ. Бағанағы быламық писирген отынның қоламтасына бауырын берип, шығанағын дизесине қойып, еки алақаны менен маңлайын тиреп, буйығын, терең ойға шүмип отыр.

Жер ошақтың үстіндеги пилте шамның майы таусылып, қылт-қылт етип, сөниўдің аз алдында тұр. Төрте белғиң сыры кеткен ағаш сандық үстінде тозыуы жетип ыдырап тұрған гөне қоржып, ишине патты-сатты тығып, қампайғыш қойғаннан ғана көзге көринип тұр. Онан беррегирек шобыт гөне көрпениң үстине өрим-өрим шапанын айқыра жамылып, еки дизесин бауырына қысып, Жанабай уйқылапатыр. Сол қапталда сопайтып ғана салған ылай печь алдында киш-

кене жер ошағы бар, оннан төменирек қазан-табақ, есикке таман Айсәнемнің азапнан бермаған дауыл менен тиресип алып келген, белінен кесип қақырасына киргизген үш бау қамысы тур. Оң қапталда тозған гөне қыйра жатыр.

Қақыраның хәр жерінде сыбауы кетин, камысларының көриниш турғаны быйыллыққа сыбалмағанын сорамай-ақ билгизгендей. Кишкене әйнеги бар, онында бир көзи сыннық. Ески үски тығып қойынты. Жақсылап тығылмағанлығынан, саңлақларынан жел кирип, катқан қыраулар бағанағы оттың жылыуы менен азырақ ересе де, хәзир сүмелекленип муз болып қата баслады. Қоламанның оты да сөниуге айланды. Айсәнем еле отыр. Бирнен соң бири дизилип, әлле қаяқтағы ойлар көз алдынан кетпейди. Бул отырыс пенен көпке баралмайтуғыны белгили болса да, ертеңги күнди қалай өткизиудің есабын табалмай отыр. Айдың, күннің аманлығында „көп қабасанның ишинде жалғыз үйде қаңғыма қызаяқлы“ атанған сорлы еди. Оның үстине азаматынан айырылып, сорлап отырғанын да кимнің сөзи бар? Жетер жерле хал сорасар ағайын-тууған жоқ. Бәриннің исенип отырғаны Есемурат еди. Ол да болса анадай болды. Ширкин, тамыр-таныслық та ер жигиттің тусында екеп. Болмаса Палманның айдауға кеткенине наұырыз кирсе, аттай бир жыл толады. Ешейинде:

— Палман қошшым, бизге бир-еки мың бау пишен орып бер.

— Қошшым, бизге қақыра сыбасып жибер.

— Бир-еки арба отын шауып бер,—деп келе беретуғын Халжап, Өте, Сейдуллаға усаған ала аяқлар, Айсәнемнің есигинен де қараған жоқ. Керек десе, Палманның он мың бау пишен орып бергени ушын бере-

туғын бир қашарын сорап барганда, Халжан уялмай қызармай;

— Балаң оны кашшан алып болған!—деп бермей жиберген. Анау күни дузы таусылып, Айсәнем Өтеп-тикине дуз сорап барганда:

— Бул қаңғыма әпенделерден-ақ басымыз бәлеге қалды, сизлер ушын дуз тасып отырмыз ба?—деп куұып жиберген. Енди олардан ҳешқандай жақсылық қарасықғың болмайтуғыны Айсәнемге белгиле.

Халлияз байдан үмит жоқ. Сатып алған кулындай, төрт жыл есигинде дийқан болып, оты менеп кирип, күли менен шығып жүргенде, Палманға көк тийин бермей куұып жиберген. Қайға пишен гүдиге от жибердиң деп, ақсақалға шақыртып, басын дауға шатып, қолындағы жалғыз сыйырын басып алған. Ақырында өзиниң салдауылдай үш баласын аман алып қалыу ушын Палманға жала жауып, айдатып жиберген. Сөйткен Халлияз байдан қандай үмит етиуге болады! Оның үстине Палманның кетердеги ақсақал-болысларға қарсы жәнжели, ауыл арасы улы—қыйқыу болып, қара көрим жерге шекем ботадай бозлап, Айсәнем изнен қалмағанда, Палманның:

— Ана, енди мениң ушын көп жылай берме, жылағаныңның пайдасы жоқ. Жаңабай болса, жас қалып баратыр. Мен болсам, қайда барып, қайдан қайтатуғыным белгисіз сапарға кетип баратырман, мынау Халлияз байларға усаған ийтлер саған талай қысыуметлерди көрсетер. Бирақ, аман-сау қайтып келсем, бул ийтлерден теңлигимди аларман, жылама, беккем бол!—деген сөзлери Айсәнемнің ядынан шыққан жоқ. Палманның бул сөзлери ядында турғанда, Айсәнем өлип қалса да Халлияздан үмит қылып барғысы келмейди.

Мине, бағанадан бермаған Айсәнемди басып отырғап зил қара тас усы еди. Ушыл-қыйыры жоқ ой теңизи-

не сүңгіі отырған Айсәнемнің денесі тоңазый баслаған екен.

— Ух!—деп орнынан турып, аяғындағы қырық жамәу гөне етигин шешіп, басының астына салды. Шапанын шешіп үстине жамылып көрпеге киргенде, бір қап самал косыла киргендей болды. Жаңабайды бауырына қысып көп уаққа шекем уйқылай алмай жатты.

II.

Айсәнем есиктің алдындағы көмбе қарды ары-бери гүреп, Палекеникинен сорап алған ағаш гүрекке сүйеніп, бойын тиклеп, белин жазды. Бір қолы менен қораға асылып, екінші қолы менен белдемесін услап турған Жаңабай:

— Апа, анау киятырғанлар ким өзлери, екеу гой,— деди.

Айсәнем қолын манлайына услап, Чимбай беттен келетуғын гүзар жолға қарады. Жер дүнья аппақ, қар, жолдың еки бойындағы басын қар басқан путалар төмен қарап мүлгіп тур. Алыста киятырған жолаушылар Айсәнемге ап-анық көрінди. Әие жақынлап та қалды. биреуи асыққан кисидей, адымын тезирек басады, бірақ еле ауылға қарап бурылған жоқ, туұра жол менен киятыр.

— Мына Байғара ауылының базаршылары шығар, тоңып қалдың гой, үйге кирсең бойма,— деп Жаңабайға қарады да, қақырасына кирип кетти.

Жаңағы кисилер ауылға қарап бурылды.

— Ана биреу бизиң Палман ағама усайды,— деди Жаңабай.

Айсәнем далаға жууырып шықты. Қараса, ауылға жақынлап қалған екен. Қәлекеннің есигинің алды менен туп-туұры киятыр. Балжанның ала қаншығы

алдынап үріп шықты да, куйрығын сыйпацлатып, кейін қайтып кетті. Жолаушылар жақышлап қалды. Айсәнем еле таныған жоқ. Биреуіп озыңқырап киятыр. Жақынлаған сайын тез-тез адымлайды. Ешнмбеттиң қорасынан өте берип;

— Хау, апа, неғып тұрсаң?— деген Палманның дауысын еситкенде, Айсәнем не қыларып билмей, албырап қалды.

— Айналайын қарағым, сени де көрер күнім бар екен, енди өлсем әрманым жоқ!—деп дауысының барғанынша бақырып жылап, барып Палманды кушақлап, сүйіп атырғанда ояпып кетти.

Түси скеп. Басын көтерип, төсегиниң үстинде қақыраның нишин көзинең бирқатар өткізди. Хешким де жоқ. Тек жаман әйнектің бир көзинең болар болмас ғана саңлақ түсип, үйдиң нишин жақтыртайын депти. Төсегиниң үстинде көп уақ отырды.

— Айналайын қарағым— аў, келип қалар ма, Нөкистен кеткенлерден хаг келипти, тезден кайтады екен деп Маңбас кайнаға айтып отыр еди, келип қала ғойса, жолымыз солар еди,—деп азғантай кеўлин көтерип, орнынан турды. Басының астынан етигин алып, шапанын кийди. Белин жипленеп байлап, есик жақта тұрған қабағын алып, суўға барыўға далаға шықты. Күн әдеўір аўқыт болып қалыпты. Күни мепен жулқынған боран да тыныпты, қақыралардың куяш бетине күнниң ҳәлсиз ғана сәўлеси түскен. Есиктиң алдындағы жаңа шығарын таслаған самтықларының үстинде бир ушып, бир қонып, кенәпаттай ала қарғалар той тойлап атыр.

Айсәнем көлге барып, суў алып, үйине қайтып келгенше, Палман келип қалатуғындай болды да турды. Есик бетте тұрған қамыстан бир қысым алып, белинен бүклеп ошаққа салды да, далаға шығып, Үсенниң үйинен тезекке от тутандырып алып келип, от жақты.

Зимистан болып турған қақыраның иши азырақ жылынайын деди. Жаңабай да орнынан турып, оттың басына келди. Кешегиден қалған быламықтың үстине азырақ суұ күйып, жылыта баслады. Быламықты алғаны да сол, Сейдулланың Перийзасы келип:

— Анам шақырып атыр, — деди.

— Жақсы қарағым, жылдам барайын, — деп баласына жылытпасын ишкізіп, үй-ишин жыйнастырды да:

— Қарағым, сен отырып тұр, мен дәрриу қайтып келемен — деп шығып кетті.

Қандақлиның ишиндегі аўкатлысы да, инабатлысы да Сейдулла. Жаз болса, жети-сегіз сыйыр сауады. Жиғирма-отыз қара-малы, бір үйір жылқысы бар. Өткен жазда Құсқана бетте дийқаншылық етип, гәллени де көп алды. Есигинде еки дийқаны бар. Балалары еле жас. Төремураты он еки де. Өткен жылы терис тамғалы Жүсип беглер бегиниң ақлығы Хожаназардың қызына қырық туұар қалың берип, куда түсти, Перийза деген Жаңабай менен жаслас қызы бар.

Сейдулланың үйи ауылдың шетирегинде, үлкен қамыс қораның ишинде еки өжирели қақырасы бар. Қақыраның алдында отау тигиулі тұр. Қақырада басым ауырады деп қара үйге шыққанына үш төрт күн болды. Айсәнем кирип келгенде, азанғы чайға жаққан жыңғылдың қозы ошақта жайнап жатыр еди. Сейдулланың қатыны Улжан ирге беттеги куұыста бир нәрселерди ақтарып отыр. Сейдулланың өзи тордың алдында жүресинен отырып, ақбас ердің зәцги бауын жөнлеп отыр екен. Айсәнем есиктен кирип келип, отырар отырмас-тан Улжан:

— Шеше қәйпин Чимбайға кетейин деп атыр, мына үзигимиздиң хәр жери кетип тозыпты. Быйыл жауып ала ғойсақ деп ойлап едик, бир үйде бир өзин болған соң, хешнәрсе ислей алмайды екенсең. Хәзир ислеп

атырған жұмысың жоқ ғой. Бизің үйге көмек бер, анау-мынау ислес, жат емес, ағайын адамбыз, ғой, сени де қуры қол қоймасбыз, карасармыз,—деп жақсы-жақсы сөзлер айтты.

— А-а, келінжан-ай, сенлердің жұмысларыңды ислеспей кәйтейін, бер-берме өзің бил. Палманнан болса хабар ағар жоқ. Өли-тирисін билмеймиз, үйде жас-бала бар. Төрек қылып отырған азғана тары еди, оның да кеше соңын быламық қылып бердим. Әйтеуір Палманжаным тири келсе болар еді,—деп Айсәнем қамығып, төмен қарады.

— Тири болса өзи-ақ келип қалар, жалғыз басың менен шаппаттай балаң ғой, бизің үйдеп ақ ишип турарсыз,—деп гүбнли майға батырыпатыр. Турмыстан қысылып отырған Айсәнемге бұл да азырақ жениллік беретұғындай болды.

— Онда келінжан, мен үйге барып, Жаңабайды алып, келейін, ол үйде жалғыз қалып еди,—деп Айсәнем шығып кетті.

Мине усы күннен баслап, Айсәнем Сейдулланың оты менен кирип, күли менен шықты. Азаннан кешке шекем хызметін ислеп, кеште үйіне қайтады. Ҳеш ким менен ил жок: дигирман тартыу, суу әкелиу, күл шығарыу, кир жууыу, отын айырыу, қораны тазалау—Айсәнемнің белгилі хызметлери болды.

Аяғын көсиліп отырып, тамақ ишиу деген болмады. Өзлеринен ауысып қалса ғана береді. Әйтеуір өлмес аўқат. Азаннан кешке шекем сегбир қағып, жұмыс ислеу менен өмир зырлап өтип баратыр.

III.

Май айының соңғы күнлери. Кун арқан бойы көтеріліп, жер-дүньяны қыздыра басады. Аспанда асық-

тай булыт жоқ. Желсіз тынық, ашық күнлердің биреуін еді. Зейін салып, көз жиберіп қараған адамға жағадағы қамыслардың басы қыймылдамайтуғын еді. О шети менен бу шетіне көз жеткісіз ушы-қыйыры жоқ көк алай теңіз. Жан-жағын көк-көмбек. Хеш нәрсе көзге түспейді. Тек теңізден кесе өте алмай қарып-шаршап, қанаты талып, маш ағашқа қонып дем алып болған соң өз жолына ушып кететуғын бири-жарым қарлығашлар ғана көзге түсетуғын еді.

„Урықлының“ пәтлі жүрсің Аралдың тып-тынық суың асғын-үстіне келтірсің, толқыплатың, қак айырың киятыр. Көк-көмбек дузлы суудың көбігін анпақ болып, анадай жерге шекем тарачай, кем кемнен узақ қала береді. Кешеден берлі толқындан мен-зеп болып катқан жолаушылар орыларынан тұрып жуынып, жыйналыпатыр. Гейваралары малдасарын қурынып, чай ишип отыр, гей биреулері әңгімелесіп отыр. Жолаушылардың көншілігі Ташкенттен, Қазалыдан, Орынбордан киятырған, Қоңырат, Хожели, Чимбай, Ургенчтің саудагерлері; шінде Карақамыстың ярмаркасынан киятырғанлары да бар. Мардикарлықтан кайтып киятырған онлаған жигит бар, булардың барлығының да кийімлері бірдей: кенеп шалбар, кенеп көйлек, аяқтарында қыйсық табап стік. Мардикарлардың арасында тюрьманың кийімін кийген тағы бір жигит бар. Булардың уақытлары хощ, ұағданағ, бири-бири басқыдан ойлап киятыр. Жоқарғы полканың үстінде тапалтас ғана сары рус—пароходтың капитаны тез-тез дүрмін менен жап-жағына қарап тұр. Жоқары полкаға шығатуғын зәңгінің төменгі басқышында екі жигит сөйлесіп тұр. Биреуі орта бойлы, толық денели, көп жыллардан бермаған Урықлыда хызмет қылатуғын матрос Омар деген қазақ жигиті. Екиншісі талдырмашлау, қыр мурынлы, ат жақлы мурты жаңа

тап берип киятырған, үстіше тюрманың кийимин кийген жигит Палман еді.

Бүгін үш күннен бермеген Палман Омар менен табысып, айдауда жүргенде көрген хорлықтарын, алыс жертерде аш-жалаңаш жүршіп шахталарда көмір қазғанын, темір жол станциясында жұмыс іслегенін, Ғаный деген поғай жигиті менен таныс болғанын, өзі менен бірге тутқын болып барған Сейтмурат пенен Хайтбайдың қанқаны, биреуінің өліп қолға түсіп, екіншісінің қашып қутылғанын, ақырында патша хұкиметі құлады деп есікенип, оннан соң елине қайтыуға рухат болғанын айтып отыр.— Жолда киятырып, Самар деген қалаға түсіп едим, бір заводқа рабочий болып кирмекші болып едим, бірақ ғарры анадмы қыймай, қайғып киятырмын,—дейді.

— Кемпірнің қайда!—деді Омар.

— Байғара жыққышың бержағында, Халниязбай дегеннің ауылында еді.

— Енди соған барасаң—ба?

— Аўа, соған барамын. Оннан соң Мойнаққа келип, талап қылсам ба—деген ойым бар.

— Хәй, сен Мойнаққа көшіп келсең, пароходқа жүк тийсеуші (грузчик) болып кире аласаң, кел, ебін тауып матрослыққа да киріп кете аласаң.

— Келсемен.

Екеуі ұзақ гүрриңге кирісіп отырғанда:

— Омар—деді капитан—таяу салып қара.

Омар таяуды теңізге таслап:

— Сегіз, жети, жарым, жеті!—деп бақырып тұр.

Ха дегенше пароход Үшсайдың тумсығынан бермеген айланып та қалды. Мына таудың етегіндегі балықшы Уральскийлердің қослары, анау жағадағы мунарланып көриніп тұрған Мойнақтың атауы. Енди азғанадан соң Мойнаққа келип те қатармыз. Жақынлаған

сайын жолаушылар пароходтың Мойнақ беттеги ернегине алылып қарап тұр. Гейбиреулері бирнәрселерді айтысып, күлеседі.

— Бул бетлерге қайтып келемен деген ойымда да жоқ еді, дейді ұзын бойлы қара жигит.

— Кімнің ойында бар еді?—деп қасында тұрған биреуі мақұллап қойды.

Жұрт төсек орындарын жыйнастыраман дегенше, пароход Мойнаққа жақынлап қалды. Теңиздің беті шымырлаған қайыққа толып, пароходтың алдынан шықты. Пароход бір-еки жола бақырды да, жүрiсiн пәсеңдетiп келiп, ақсақ Иванның шоланының алдына тоқтады. Жолаушылар киiм-кешектерiн арқалап түспатаыр, Гөне қоржынын иiшiне салып, көрпе-төсегiн қолғықлап Палман да далаға шықты. Жұрттың тамыр-ташыслары келiп, көрiсiп, аманлық сорасыпатаыр. Пароход келгенде Мойнақтың баласынан—шағасына шекем қалмастан жағысқа шығатуғын әдетi. Бул жолы да халық оғада көп жыйналды.

Енді қайда бараман деп ойланып тұрғанда, Палманың бахтына Тилеуберген дуұшакерлесе кетті.

— Хау, ассалаума элейкум!

— Хау, амансаң ба қошшым, аман—сау қайттың ба?

— Шүкір-шүкір, үй-иш, бала-шағаларың аманшылық па?—Бизің кемпирден хабар билесең бе?

— Билемен, анау күні Қызылжардағы Наумның кемешисі Сейтмураттың баласы келип еді, кемпириң аман дейді. Сейдулланың үйінің қасында онысып отырса керек...

— Аман болса болғаны ғой.

— Бизің үй усы кәрада, үйге жүр, — деп Палманың қолындағы көрпе-төсегін алып, үйіне қарап жол баслады.

Тилеуберген Байқара жыққында Палман менен көп

жыл бирге отырды, Аккапшық жылы ашлыққа шыдай алмай, Мойнақ бетке көшип кеткен еді. Соңнан бери усы Мойнақ пристанында хызмет ислейди екен.

Чай ишип болған соң Палман жағаға келип, Қызыл жарға жүрип кетти. Палман кемениң ишинде тақат етип отыра алмады, аўылына жеткенше асықты. Жағаға шығып, салдаў да тартысты, қайнаўытлаи ийримленип қатты ағыпатырған дәрья қайықтың жүрисин өндирмеди.

Ертеқине күн аўа Палман аўылының тусынан түсип қалды. „Кемпир—Өзекти“ жағалап, Байқара жыққыңға қарап тартып киятыр.

№6 Суўретте Нәжим Дәўқараев студентлер ҳәм мугаллимлердин арасында.

Па, дүнья ай, тууып-өскен жер кандай кәдирли. Ешейинде кисинин кәдирин билмейди екенсең ғой. Тууған жердиң кәдири ер басына күн тууып, етиги менен суу кешип, ел-журтынан айырылып, шет елдерде жүргенде ғана билинеди екен ғой. Талай жыллар мал бағып, пішен орған аққайырлар Палманның көзине оттай басылды. Жүрген сайын жүргиси келеди, әне ауылдың төбеси де көрине баслады. Мәниреген малдың, сыйыр сауыпатырған қатынлардың „қау-қау“ деген дауыслары еситиледи. Ауыл-қыслаудан кейинирек Байқара жыққынның күн батар бетине қоныпты. Палман жақынлай бергенде, ауылдан берманырақ қауын-қауын ойнапатырған бір топтар балалар түргелин үрпейтін қарап тұрды да, ауылға қарап тәп берди. Аяндай жерге барып, бір оял артына бурылып қарап тұрды да, Палманға қарап, бір ски адым атлап:

—Алақай, Палман ағам киятырі—деп жууырып киятырып бақырған Жаңабайдың дауысы кешки сағым менен жер дүньяны жаплатты. Балалардың биреуі ауылға қарап жууырды. Соның арасынша:

—Айналайын қарағым, сени де көрер күнім бар екен ғой!..енди өлсем әрманым жоқ—деп дауысының барғанынша бақырып, Палманды қушақлап жылаған Айсәнемнің дауысы менен ауылдың адамларының барлығы далаға шықты.

—Шеше, көз айдың, балаң аман сау келди ме?

—Балаң келіп, жолың болып қалды ма?

—Шеше, тойды қашан берсең?—деген қатынлардың дауысы еситилди. Палман жаман ылашыққа киргенде, қатын-қалаш бала-шаға тола кирди. Жайғасып отырғанда, қоржынын ашып, орамалға түйген конфетти, алып, жыйналған қатын-балашаға үлестіріп берди. Ауылдың қатынлары кешке шекем топарласып келе берди.

IV.

Палманның Мойнаққа көшип келгенине еки айдан артығырақ болды. Пристаньға жүк тийеуши болып киргенине де ай жарым болып қалды. Палманның жумысқа кириуине Тилеўберген көп себепкер болды. Оның үстине айдауда жүрип үйренген русшасының да пайдасы тийди. Жумысқа киргеннен бермаған Тилеўберген менен бирге ислейди. Дәсленки ўақытларда Палман жүк арқалаудың тәсілин билмеди. Керек десе, арқасына паяц да тиген алмады. Жумысты аянбай ислейди. Дүньяда жүк арқалап таснудан қыйын нәрсе жоқ ғой, кешке үйше қайтқанда еки ийығы салбырап теңселип келеди. Түни менен буулығын, уйықлай алмай да жүрди. Жүк арқалаудың тәсілин жаңа-жаңа билли қиятыр. Арқасына паяц да илеп алды. Он бес нүтлық тайларды арқалағанда, аяғы жерге тиймейди. Анаў күни шоләк Иванның шоланынан пароходқа балық тийегенде, тоғыз пуллық бочкаларды қалай болса солай анарын келе берди.

Начальник те қарап тұр екен:

--Молодец, Палман жақсы ислейди!-деп марапатлап қойды.

Бул Палманның дәсленки нәтлери еди. Соң-соң Палман басылайын деди. Жумысқа баяғыдай ықласы жоқ. Басқа рабочийлар менен қатар, асықпай, бір жөн ислейтуғын болды. Бир күни жумыстан қайгып қиятырып:

—Сеннің бүгінштери әуелги пәниң жоқ, төменлейин дедиң ғой, деди Тилеўберген.

—Хәй, қанша урынып ислесем де алатуғыным белгили болды ғой... он бес күнге еки ақ манат. Оның да бир теңгесін алып қалды...

—Мен аяу күни айтпадым ба, сен онша кыйнала берме деп.

—Усы, жумысты кесип алса болмай ма?

—Быйыл бәхәрде бизлер кесип аламыз деген едик. Бирақ хожайындар етпеди. Сизлерге кесип бермеймиз. Хәр айда қанша жүк тасылады, қанша жүк жибериледи, соған қарап сизлерге ҳақы төлеймиз, оннан артық бермеймиз деди, олай-булай деуҗе болмады.

—Буннан балықшылық еткен де тәуир шығар...

--Балықшылық ислеуҗе кеме керек, ау керек, ол бизлерде жоқ. Қаза салыуға Мойнақтың әтираны болмайды.

—Сен Урықлыдағы Омарды билесен бе?

—Ауа, билемен.

—Быйыл мен қайғыи княтырғанда оның менен көп сөйлестим. Магрослар үш түрли ҳақы алады екен. Биринши қатардағылар айына—15 манат, екннши қатардағылар 12 манат, үшінши қатардағылар—10 манат алады екен.

—Олардың жумысы да ауйр ғой...

—Сол Омар маған сен азырақ русша да билесен, сенн матрос ғылын алады деди. Алса, матрос болған қалай болады екен? Алса алар, алмаса меннц нем шығыпты, ерген сөйлесип көрсини.

Бул сөзлерди Палман айтарын айтса да, начальникке барып, менн матрослыққа ал деп қалай айтыудың сыбын таппады.

Бурынғы кәдннше ислеи берди, жумыстан босаған уақларында тийип-қашыл жүрнн Тилеубергенннц үйиннц қасынан кишкене қақыра да салып алды. Айсәнем де қарап оғырған жоқ. Тилеубергенннц кемпири менен екеуи Наумннц шоланына балық дузлауға кирди. Күниңе 25 тийнн алады. Аналы-балалы екеуиннн жу-

мыс ислеп тапкан пулларына бир кап тары, ярым кап-тай буўдай, бир батпан арпа жыйнап алды.

Бүгін Урықлыға песиннен төмен келип еди. Бурынғы әдетинше палаңларын ийинине салып, барлық грузчиклер жағысқа жыйналды. Пароходтың тоқғайтуғын уақты жақынлап, жүклер тасылмай қалады деген қәуіп пенен, бул жолы жұмыс оғада тығыз болды. Жолаушылар түсіуден ақ, пароходтың ишиндеги жүклер шығарыла баслады. Начальниктиң өзи де қайта—қайта келип турды. Бурынғы жұмыслар жұмыс па, бул жолы оғада кызыу исленди. Грузчиклер өлдим-талдым дегенде куптаның алдында зорға шығарып болды. Ертенине күн шықпай, жүк тийеўге кирети. Күн сәскеликке жақыылаған уақытта, контордың сторожы келип Палманға:

—Сени начальник шақырып агыр,—деди.

Палман не дерип билмей турып қалды. Жүреги алып ушыл, кеңсеге келди.

Начальник Урықтының капитаны менен есиكتиң алдында тур екен.

—Сеники жақсы адам, жұмыс жақсы ислейди. Сени Урықлыға матрос қылағы керек. Хәзир Урықлыға барады,—деди начальник.

Урықтының капитаны еки колып қалтасына салып, қабағын үйип:

—Сеники русша билесең бе?

—Азырақ билемен.

—Мине усындай барыу керек.

—Жаксы, барайын,—деди Палман.

Капитан начальник пенен хошласты да, пароходқа қарап жүре берди. Палман изине ерип киятыр. Жүк тийепатырған грузчиклердиң бержағында Омар да тур екен. Журттың барлығы да начальниктиң артынан

ерип киятырған Палманға қарады, Палман начальник-
тиң изине ерип, пароходқа минип кетти.

V.

Пароход Аральскийге үш-төрт мәртебе қатнады. Қәдимги Урықлы. Кейинги жағында жоқарғы полкасы бар, төменги жағы да жай, оң жақтан киргенде төр бетте үш бөлме бар. Биреуи капитанның кабинети, екіншиси оның помощнигиники, үшіншиси механик-лердики. Төрде каюта, сол жақтағы есиктен киргенде, қарсы алдында монша, оның бержағында асхана. Асхана менен қатарлас машинаның қазаны бар, қушақлап салған сексеуилдің оты, есиктен қарағанында бетинди жалыны шарпыгандай болады. Сол қазанның астындағы орайланып жаныпатырған отты темир кесеу менен астын үстине шығарып, гүрилдетип жағып турған, үсти-басы күйе-күйе жожалақ бет, узын бойлы жигит Палман еди.

Палман келгеннен бермаған қазанға от жағады, Палманды матрослар аты-жолы жоқ кочегар дейди. Асхана менен қазанның ярасында машина бөлмеси бар: есигинен қарасаң бири төмен, бири жокары тоқсан тоғыз түрли винтлердин ҳәрқайсысы өзинше бүлкилдеп бийлеп турғанын көресең. Үсти басы қап-қара май, механик винтлерин бурап, майлап жүр. Пароходтың алдыңғы жағында матрослар жататуғын жай бар. Жайдың иши бириннің үстине бири қабатласып салынған үш қатар полка. Соның биреуинде Палман жатады. Ортада стол. Күн батып, қас қарайған уақта күндизги сменадағылар жұмыстан босанып, жататуғын жайларына қайтты. Ғәрқайсысы өзлериннің табақларын алып барып, тамақ әкелип ишипатыр. Гейбиреулерин шешинбестен төсегинне барып жатыр.

—Усы капитанның сөзи ақ сүйегимізден өтіп болды аў—деди біреуі.

—Тағы не деди?

— Өзи күн батысқа ал деген сон, күн батарға бурып едим, сен руль ушлаўды да билмейсең деп атамның аўзынан бермаған боқлап жекиринелди.

—Усы күнлери оның өзи оғада ашыўшаң, қатаң болып баратыр.

—Асыкпасың, ара жақын ғой,—деди біреуі.

—Анаў күнгі сөзлер рас болса, бул шайтанлардап тез-ақ кутыламыз.

—Усы барганда Сергеев пенен аныклап сөйлесиў керек. Қәйгесиде де төрт-бес күн дем алыў жағын гамластырыў керек.

—Жасыратуғыны жоқ, мындағылардың барлығы да хорлық пенен өмири өтіп киятырған матрослар, бул ийтлердің хорлығына қашанға шекем шыдай береміз? Тоқтап дем алыў керек.

—Жолдаслар, дем аламыз ба, ямаса майданға шығып кетеміз бе, оны барғансоң көреміз ғой,—деди Иван.

Бул сөзлерге Палман онша түсине алған жоқ. Бир-акта анаў күнгі Иванның айтқан сөзлери ядында: „тезден кутыламыз ғой“ дегенге куўанады.

VI.

Таң ата күннің райы бузыла баслады. Күн батыстан ызғырып хуўлеген қарлы боран Каспий менен Арал теңизи арасындағы Устирт даласын тутас қаплагандай еди. Бүгін теңиз иши астан-кестеп. Уйтқыған дауыл. Гүўилдеген көк теңиз. Гүниренген ашыўлы буйра толқын дауыл менен алысыўда. Дауыл, оның аты боранлы дауыл. Толқын қалай тақат етип тура алсын. Үйдей-үйдей үйиліп, көкке шапшып туўлап

санырысын атырған теңиздің көкше буурыл толқынын күшли дауыл кушағына алып кәхәр менен бирин-бирине урғанда шыдай алмай көктеги гүнгирт булт аударылып теңизди кушаклап, гүңиренгендей болды. Көзге түртсе көргисиз, ала сашыран. Улыган ызғырык жел. Оңнан солдап ызғырын бетке шапалақлап урып турған карлы боран көзди ашкызбайды. Мотордың күшин менен зорға қыймылдайтуғын Урықлы бүгпи жел айдаған қаңбақтай аудаң-аудаң етеди. Матросларға да тышым жоқ. Зыр жууырын жүр. Жоқарғы полкада капитан помощниги менен екеуи бирдей сиресип:

— Оңға!

— Солға ал!

— Полный ход, полный ход!

— Сволочь полный ход, -деп бақырды.

Төмендеги бөлимдеги машина айдаушылар да шыр-пыр болып жүр. Биресе машинаның ана кулағын, биресе мына кулағын таулайды. Жоқарыға шығатуғын зәңгиден өрмелеп:

— Палман, Палман! — деди Егор.

— Отгы көбирек жақ машина бузылатуғын болды: Палманда узын кесеу бар, отты астын-үстине келтирип лаулатып атыр.

Дауыл менен тиресип пароходтың алды бетиндеги сексеуилди кушаклап әкелип қазанның астын толтырса да қарсы әкелгени, қарсы кетип атыр. Палман қара терге түсти. Жалғыз өзіннің күши жетпейтуғын болды. Бир мәхәлде капитан жетип келип:

— Палман, — деди, -сволочь отты неге көп жақбайсан?

— Жалғыз өзимнің күшим жетпей атыр.

— Тоқтат сөзинди! — деп Палманның кулак шекесине берип жиберди. Палманның көзиннің алды жарық етти.

Қарсыласыўға дәрман барма? Не дерин билмей, сексеуил әкелиўге жүре берди.

—Сволочь ийттиңбаласы, усыннан машина бузылса көрсетермен саған. Машинада полный ходқа жүре баслады. Так-так етип турғанда трубадан ушқын шашырайды.

—Солға!

—Омар, Иван!

—Солға тамаң бур деймен!—деген, капитанның даўысы шақ-шақ етеди. Бир мәхәлде машина так-так етти де жүрисин пәсеңлетип тоқтап қалды. Капитан жуўырып машинаның қасына жетип келди.

— Не болды? деп, шыр-пыры шығып еки-үш механик машинаны айналдырып көрип жүр.

Қазан оғада қызып кетти. Жарылып кетиў кәўпи бар, жүриўге болмайды.

— Сволочьлар, неге рухсатсыз тоқтаттың?

Тоқтатбағанда машинаны бузып далада қалған жақсы болама?

— Оған мен жуўапкер, — деп капитан жуўырып кетти. Соның арасына пароход көп жерлерге ықлады,

Әлле не ўақларда якор таслап зорға тоқтатты, Капитан менен помощниги механиклердің қасына келип жарты саат ишинде машинаны сарраслап жүрип кетиўге таярлаң, — деп буйрық берди. Механиклер деген жоқ. Машинаны шыр айланып винтлерин бурап жүр. Май қуйып та қарады. Айландырып та көрди, ҳеш жүрмеді. Еле баяғы толқын, жарты саат емес, бир неше саатлар өтті. Қас қараўытын күн көш болып, қалды. Зәңгиден жоқары өрмелеп шығып киятырған капитанның көзине есик алдында турған Палман түсти. Кабағын түйин қарап турды да сволочь арда сениң кесириңнен машина бузылды. Егер усыннан машина жүрмесе өмириңди тюрьмеде ширитемен деп бақырды.

Мен кәйтейин, қолымнан келгенше...дей бергенде Палманның жағына тағы салып жиберди. Бул жолы Палман шыдап тура алмады:

— Господин капитан: Мен мал емеспен, урмай сөйлесиңиз,—деп жақынлаңқырап қалша қарап турып алды. Капитан тағыда ашыұланып дәпине бергенде, Омар менен Егор жетип келип:

— Жетер, господин капитан,—деп араға түсти.

— Бул недеген тәртіпсізлік, мен сизлерди тутқыңға алдыраман,—деп ашыұ менен кабинетине қарап жүріп кетти.

Бул күни машина жөнленбеди, матрослар жататуғын жайына келди. Күндегідей бирин-бири басқылаласып ойнау деген жоқ. Кабаклары жабылып хәрқайсысы өз төсеклериниң үстине келип дым үндемей отырды. Әлле не уақытта Егор басын көтерип:

— Атаңның ауызын...усы капитанның сөзи ақ өтип баратыр ау. ... Анау күнги гәплер рас болса алды менен усының көзин жоғалтыу керек,—деди Омар.

— Рас болмағанда не болыушы еди. Москва, Ленинград большевиклердиң қолында болса Аральскийге тез ақ келип қалар. Бул ийтлер менен сонда сөйлесермиз. Биңің жеген таякларымыз сонда қалай өзиниң басына тиймеспе екен,—деди Иван.

— Жақ-ау...отты көп жақбайсаң деп боқлайды. Жөн сөз айтайын десем таяқ жумсайды. Отты көп жағып едим, машинаны буздың деп тағы салып жиберди. Қашанғы шыдай берсең,—деди Палман.

— Ғеш нәрсе егпес, ара аз калды,—деди Егор.

Ертеңине дауылда тынды. Пароход ыклап келип Сыр-дәрьяның қуйған аузының тусына тоқтаған екен. Анадай жерде ағын суыдың ылайланып теңизге қосылғаны билинип тур. Күн әдеуір уақыт болып қалғанда машина-да жүрди. Анадай жерде булдырап Аральский көринип тур.

Кемеги матрослардың сөзине ашыуы келдиге, азаннан бермаған капитан кабинеттнен шыққан жоқ. Арадан еки саат шамасы өтті. Пароход Аральскийдің пристаннне жақынлапта қалды. Күннің сууықлығынан баямаса басқа себеби барма, ешейинде пароход келгенде жағаны қаплап кететугын адамлар бүгін көзге көринбейди. Грузчиклер жоқ, болғаны онлаған адам тур. Жокаргы полкада турған капитанның помощини дурмин менен жағаға қайта-қайта қарап киятыр. Пароход пристаньға тоқтады. Якор таслап бир еки матросс пристаньға көз салды. Бир мәхәлде, үйилни атқан нахталардың артынан қолларында мылтық, беллеринде қатар онлаған адам пристаньға қарап жүран. Узун бойлы шолақ постини бар, колында наған, темир жол станциясының депосында хызмет ислейтуғын слесар Сергейев хәммениң алдында киятыр. Сөйлесип қойғандай Иван, Егор, Омар алдына шықты. Келгенлер пароходқа кириу мепен помощникти айдап келди.

Сергеев, Омар, Егор, Иванлар менен көрисиң атырып матросларға қарап:

— Бизлер қызыл партизанлармыз, капитан қайда?—матрослар бир-бирине қарасып кууанысқан түр билдирди.

— Кабинетинде шығар,—деди Егор.

Алдында Егор, Сергеев кейинде партизанлар дүбеп кабинетке жақынлай бергенде есикти ашып капитан далаға шықты да, аң-таң болып турып қалды. Сергеев нағанын гезен қапталласып барып:

— Сиз тутқыңға алындыңыз,—деди. Капитан тикленип қарап:

— Бул кимнің буйрығы?

— Бул большевиклердің—ревкомының буйрығы,—деди Сергеев. Капитан басын төмен салып көп турды. Тағы да пароходта киятырған үш-төрт саўдегер, еки

полиция тутқынға алынды. Сергеев салмақ пенен үйиўли турған арқанның үстине шығып:

— Жолдастар өзлериңизге белгили Россия пролетариатлары байлар ҳүкиметин кулатып, ҳүкиметти өз қолына алғанына көп болған жоқ.

Рабочийлар, матрослар совет ҳүкиметин орнатып, неше миң жыллардан бермаған езилиўде, хорлықта киятырған мийнеткешлерге теңлик алып берди. Бизиң Аральский қаласында Ревком дүзилгенине оплаган-ақ күн болды. Россиядан шыққан байлар, ақлар шет мәмлекетлер менен бирлесип, қайта ҳүжим етип отыр. Хәзирги ўақытта күн батыс майданында үлкен саўаш жүрип атыр. Оның үстине Фергана, Бухара бетлерде баспашылар да бас көтерген көринеди. Бундай ҳалда бизиң қарап жатпаўымыз керек. Темир жол станциясындағы рабочийлар қолларына қурал алып кеңес ҳүкметин сақлаўға шығып отыр. Буныңдай қыйын-қыстаў ўақытлары Аральскийдеги матрослар алдыңғы қатарда болар деп исенемен. Бүгиннен баслап барлығымызда қолымызға қурал алып кеңес ҳүкметин сақлаў ушын партизанлар қатарына кириўимиз керек. Жасасын кеңес ҳүкметин!—деп сөзин питирди. Матрослар барлығы бир аўыздан, „Ур—ра“ деп сес берди.

VII

Қаланың күн шығар бетинде Василий деген байдың үлкен еки қабат жайы бар. Хәзир Ревком сонда орынласқан. Астыңғы қабаттағы үлкен бир бөлмеге түи иши екеў-екеў кийим-кеншеклерин қолтықлап партизанлар келе баслады. Бәриниң де қолларында мылтық. Жайдың иши көк түтин, еки скамейкадан басқа отыратуғын орын жоқ. Журттың көби тик тур. Төрдеги стол үстин қызыл шүберек пенен жапқан. Столдың айланасында

Сергеев Иван, тағы бир қарыў-жарақлы, белинде нағаны бар, қара папақлы жигит қағазға қарап бир нәрсені оқып отыр.

— Жолдаслар, тынышланыңыз. Бүгіннен баслап барлығыңызда өзлериңизди урыс тәрғибінде деп есеплауыңыз лазым.

Сизлердің командириңиз мынау жолдас Власов. Хәзирден баслап жолдас Власовтың қарамағындамыз. Спика шақырылған соң станцияға барамыз. Власов түргеліп спиканы оқыды. Егор Николаев, Антонов, Омар Садыков, Барисов, Палман Артықов... Хәр қайсысы мен, мен деп жуған берип атыр. Төрт-төрттен далаға шығып қатарласып турып станцияға жүрип кетти.

Партизанлардың керип таслаған адымлары Аральскийдің кишкене ғана көшесин солқылдатқандай еди. Хә дегенше темир жол станциясына келип тоқтады. Шалқар беттен үш вагон тиркеген паровоз еки көзи оттай жайнап келеберди. Паровоз келип тоқтауына соңғы вагонның есигин ашып партияңанлар тола минди. Әлле не уақытта поезд Ташкент бетке қарап тартты.

Бир мың тоғыз жүз он тоғызыншы жыл октябрь айының соңғы күнлери. Ташкенттің узыннан узақ созылған көшелеринде, ерсили-қарсылы жүрип атырған қара-қурымдай адам. Аламыш-аламыш шапанның сыртынан бир шаршы шалғыш байлап, Бухардың кестели тақиясып шекесине қойып, хәрқайсысының алдында бир чайник, чай ишип отырған өзбеклер көзге түседи. Анда-санда тери тужирка кийген кисилер ол мүйештен де, бул мүйештен де, жалт береди.

Қолында хат салатуғын сары брезент дорбасы бар кисилер де тез-тез адымлап өтип атыр. Ана бир автомобильлер Аударыспақшыл Әскер Кеңесине қарап зырлап баратыр. Анау еки қабат үлкен гербиш жайдың

алдында тыным жоқ. Биреу келип, биреу кетип атыр, кишкене жүйрік автомобиль сызылып келип, жайдың алдына тоқтайды. Үсти-басы көпкөмбек жайнаған оқ, белінде наған, қылыш, әскерий кийимли кисилер түсиуи-ақ матгал автомобил екинши бетке зытқып жөнелди.

Жайдың үлкен сары есигиниң ски жағында еки қызыл әскер, қолларында мылтық қылт етпей қатып тур. Пропусксиз ҳеш кимди ишкериге жибермейди. Тәртип оғада қатты. Тәртип қалай қатты болмасын, анау Түркистаннан шетте жатқан Жеги суўда атаман Анненков, Щербаковлар ойран салып атса, мынау Ферғана ели азап дозағынан қутыла алмай атыр. Ашхабадтағы Англия солдатлары менен Бухар баспашылары биригип Чаржоўды қамаўда, анау қыйыр шеттеги Хорезмде Ханжунайд қап дәрьясын ағызып жүр.

Мине усындай жағдайда қалай тәртипти қатгы усламасын. Сыртқы қапыдан кире берген аўызда қызыллы-жасыллы үлкен карга дийўалға илиўли тур. Ҳеш ўақта бул картаның алды адамсыз болмайды. Әсиресе бир-еки күннен бермаған картаны қараўшылар оғада көбейип кетти.

Бул ешейин жүрген адамлар емес, бетине киси бетлетбейтуғын айбатлы, қарсыласқан жерден қап ала туғын майдан адамлары. Бәри де қайыс белбеу буўған, белінде алты атар. Сен тур, мен айтайын дейтуғын адамлар.

Булардың ислери асығыс, не ислеп жүргени өзлери не ғана белгили. План, карга, приказ, мандат деген сөзлерди ҳәрқайсысынан ақ еснтийге болады. Урыс майданына баратуғыны барлығына да белгили. Тек кимниң қайда баратуғыны ғана белгисиз. Мине, кете-

туғын ўақыт та жақышлады: айтылды, қол қойылды, еситтирилди, болды.

— Паходный колонну шагом марш!—эне бир топтар атлы әскер вокзалға қарап жол тартты. Ана бир топқа төрт ат жегипти. Мына бир арбаның үстіндеги қазанға от жағылып баратыр. Ана бир атлардың үстине пулемет артыпты. Мына бир жигит казак, мына биреулер өзбек, мыналар рус, ҳәрқайсысы ҳәр миллеттен болса да кийинген кийими де, ойлаған ойлары да, максети де бирдей. Анаў кисилердин алдында кетип баратырған жийрен қасқа атлы, сары жигит интернационалист отрядының командири, Түркстан Аударыспақшыл Әскер Кеңесиниң ўәкили жолдас Сериниский, мынаў алдыңғы қатардың бер жағындағы, қарыў-жарак асынған ақ-сары жигит Палман. Анаў ортада баратырған Омар. Палман баяғыдай емес. Бир жылдан бермаған көп урысларда болды, көпти көрди. Ысылды. Хәзир Палман партизанлардың алдыңғы қатардағыларынан саналады, енди „интернационалист“ отряды менен тағы урыс майданына кетип баратыр.

Палман кимниң дос, кимниң душпан екелин жақсы билетуғын болды, мине вокзалға да жетип қалды. Эне атларын жетелеп қызыл вагонларға да мине баслады. Омар менен Палман бир вагонға минди. Хә дегенше қоңыраў да қағылып поезд Чаржоўға жол тартты. Поездың үстине топ, пулеметты қурды.

Паровоздың үстине минген әскерлер, қолларында тап-тайын оқлаўлы мылтық, жан-жағына алыстан көз салып қарап тұр.

Поезд жүрген сайын ор қояндай атлығады. Темір жолдың бойында кишкене ғана қызыл байрақ көтерген сақшы ғана көринеди. Үлкен-үлкен станция болмаса көп тоқтап та киятқан жоқ. Мине күн бағпай Бухарадан өтип кетти. Кешеги күни талай қанлар төгилип,

топтың дауысы менен косыла гүңдиренген батбақ дала бүгін кулаққа урған танадай тым-тырыс.

Ертеңине күн пөсінінен аўған мәхәлдә поезд Чаржоўға келип те жетти. Мынаў Чаржоў, пәхән көпир, еки жағында еки қарауыл, қолларында мылтық, поезд зуўлап көпирден өтпиге шықты. Жүрәсин пәсеңдетип станцияға тоқтады. Поезд тоқтаўдап ақ әскерлер атларын жетелеп түсе баслады. Отряд көп егленбеди. Жүрген-жүрислері оғада асығыс, сап дүзегийи менен жағысқа келди. Мынаў „Ташкент“ атлы пароход. . . . Әскерлер келип тоқтаўы менен ақ пароходтың капитаны келип честь берип:

— Жолдас командир „Ташкент“ пароходы ығыўға таяр!—деп рапорт берди.

Әскерлер пароходқа жайғаса баслады. Ана бир пулеметларды қурып та қойды. Күн бағарға жақынлаған ўақытта қайнаўытлап бурқып ағып атырған Әмиўдәрәяны қақ айырып „Ташкент“ Төрткүлге сапар шекти. Пароходтың жүрийи ақ мәттал екеп әскерлер қосылып „За власть советов“ деген қосықты айтып та жиберди. „Барлығымыз бирдән совет власты ушын жан бериўге таярмыз“ деген дауыслар кешки сағым менен дәрәяның ишин жаңлатып жиберди.

Бүгін рустың жексемби байрамы. Хәрким хәр жақта қыдырып байрамлап жүр. Бундағы партизанлар да үйли-үйине тарап кеткен. Қала халқы көшеде. Бар кийимлерин кийип, кепкисин шекесине қойып, екеу-екеу қолтықласып сайран етип, бой жазып жүр. Ана биреулер дауысының барғанынша бақырып жарамсыз қосықларды айтып жүр. Мына бир уральскийлер көшеге жаңа шығып киятыр.

Айдәй, Екшемби байрамы! жүртің барлығы да байрамлаўда. Мынаў бир гармонның дауысын қарай ғой, көшеден өткен адамларды ериксіз тартады. Гар-

мон бий намысын шертип атыр. Қалай бармай турар-саң?...

Пай . . . Заңғар, ана бир жигиттің бийлеуін қара, аяғы жерге тиймейди. Тауланып түскенде ийиктей айланады. Минекей тағы бир алма мойын, бота көз, ақ маңнай шықты. Қасын қағып, наз етип, буралып түсіп жалыт бергени қандай келісімлі. Бийлеу былай тұрсын, хәмме қызықсынып қарасып тұрғанда, басқаға кимнің сөзи бар, өзим бийлей алмасам да, билгенлерди көрип тұрғанымның өзи қандай қызық. Өне тағы биреу шықты. Белинде қатар, нағаны бар. Партизан болса керек „Бах-бақ матрос“ намаларына бийлей баслады. Енди улыұма аяқ ойыны басланады. Ол буннан да қызық. Ана ғармоншылардың берилгенлиғине қара, жаңа ғана қыза баслады.

Мине 1919-жылы рустың жексемби байрамы Төрткүлдің хәр жеринде ақ усындай қызықлы болып өтип атыр еди.

Ойынның рас қызған мәхәли еди. Қаланың иши уў-шуў болды. Мөниреген малдың, шуўлаған журттың дауысы, пацқа-пацқ мылтықтың дауысы менен қаланың азан-қазаны шықты. Ойламаған жерден Төрткүлдің иши ала топалаң болды да қалды.

Анаў Аққамыс. Келтеминар қышлақларына жиберген оттың жалыны аспаңға шықты. Кем-кемнен күн шығар бетке айланып, қаланы қоршап алыуға қарады.

Қайда қызыл партизанлар, қайда үшінши отряд, қайда Канбилов? Неге бунша бийғам қалды, Ханжунайдтің келип қалауғынын билмеди аў . . .

Хәй әттегенай! Бунындай ойлар, ой емес аў сөзлер хәр кимлерде де бар еди. Ендиғи әмел тек қаланы сақлау. Бас-басына тарап кеткен партизанларда жыйналды. Өне складтағы қарыу-жарақлар да үлес-

тирилип бериле баслады. Саат жетиниң шамасы, жаў қаланы тутас қоршап алды.

Паңқ-паңқ . . .

Тарс-тарс . . .

Ш у . . . й . . . и . . . к . . . еткен оқ қаланың үстине жамғырдай жаўды. Таңның атысы, күнниң батысы урыс оғада күшейди. Қаланың айналасындағы қыш-лақларға берген оттың түтүни мунарланып көтерілген думандай болып көринди. Ханжунайидтың еки мың шабарманы қаланы алмай кетпейтуғынға усады. Бүгин жетинши күн урыс қызыў үстине қызды. Күни-түни тыным жоқ.

Урыс узаққа созылды. Оқ-дәри де шамалы. Тағы бир еки күнге жетер. Оннан соң хал не болады... Қашыл кутылыўға мүмкиншилик жоқ. Қалайда исти басқаша жойбарлаў керек, шыдаў керек.

VIII.

Бүгин үшінши күн. „Ташкент“ тынбай жүрип киятыр. Қалайда түс аўа Төрткүлге жетпек.

Айда ... Айда „Ташкент“, бүгин өнбир күн, Төрткүл тастай қамаўда, бүгин жетпесең неше мыңлаған жанның халы мүшкил харыған, талған ўағында жетип мийнеткешлерди азат етсең байрақ сеники.

Бүгин отряд күндегидей емес. Азанның бермаған ақ нәрсе-қараларын жыйнастырып, мылтықларың майлап әлле нени тезлик пенен күткендей Серенский менен Тимошенкоге тыным жоқ. Қайта-қайта картаға қарайды. Бир нәрселерди сызып белгилейди.

Бир мәхәлде:

— Тоқта!—деди Серенский қулағын салып.

— Мынаў мылтық дауысы ғой... атыс барғой.

— Капитан пароходты шетке шығар!

— Жолдаслар, атларыңды алып далаға шығарыңыз!
Әскерлер дәрреу далаға шығып, атларының айылын
беккем тартып жөнлеп атыр.

— Атланыңлар!...

Ауызлық пенен алысып турған арғымақлар Төрікүл-
ге карай октай ушты. Мәне егншілікке де араласты.
Енди душпан алыс емес.

Ғоқтау керек, Жауды барлау керек еди.

Мына бір неше жапқа жақылап қалды. Раштағы
путаның арасынан:

Так...Так ете қалды.

Соның арасына болмады. Жийрен қасқа ат ойнап
шыға берди. Эттегене ... ой Корнилов екен ғой... Ат-
ларды раштың тасасына тасалай берип әскер цепке жа-
йылды. Бирақ еле ҳешким бир де ок атқан жоқ... „Ат“
деп команда болған жоқ, қалай атады? Жаптың рашына
пулемет қурылды. Журттың барлығыда сығалап қайерге
ататуғынын билли ақ отыр.

Серенский сығалап тұрып:

— Ана путаның түбине огон!

— Татт.атт....

— Паңқ....паңқ...

Әне путаның тасталқанын шығарды. Пулеметтың
лауысына қосылып бақырған „Ташкент“ тағы да жер
дүньяны қалтыратты.

— Ал қашты.

— Атланыңлар...

— Үра!

Ү....р....р....а!

Ауызлық пенен алысын тыпыршып-тыпыршып тур-
ған арғымақлар гүзар жол менен қустай ушты.

Анау алда кетип баратырған Серенский, Палман ..

Күннің батаралдындағы оттай жанып, тутлығып тур-
ған сәулесине жалаң қылышлар жарқылдап, аспанға

көтерген қызыл туў желбиреп, „Интернационал“ отряды қаланың күн шығар бстіндеги, Шорахан дәрұазасынан шубаң қалаға кире берди. Өкшеси тайған жаўда турак болама, қашыўы менен өз жолына тартып отырды. Кешкуруп қаланың айналасына қараўыл қойып, Ревкомда мәжилис болды. „Интернационал“ отряды бундағы партизанлар менен биригип ертеңине Нөкис-Чимбай жаққа совет ҳүкметиниң душпанларын жоқ етиў ушын майданға жол тарггы.

1934-жыл

Октябрь айының соңғы күндери. Күн уясына сыймай доланып, қып-қызыл шоқтай жанып, батыұдың азақ алдында тұр: „Кесе етек“ деген жерден өтпн Қоңыратқа қарай созылған үлкеп гүзар жол.

Жетер жерде ел жоқ. Жолдың еки бойы қула дүз, кең дала, аппақ кебирн шығып ыршып атыр.

Хәр жерде бир түп көгерген шөплер гана көринеди. Оның да жапырақлары сарғайып сәни кетип қалған. Жол бойындағы бирли-жарым қарабарақлардың ашыұы бетке шығып, „пырт“ етип жарылып кегейин деп тұр. Аспандағы ала шапыран, қара сур бултлар менеп қоңыр салқын аяз, гүздің жақынлап қалғанын адамға ерик-сиз ойлатқандай еди.

Азаннан бермаған напакаларын таба алмай, алыстан дицкеси қурып киятырғандай, бес-алты гарғалар, адым жерге бир қонып, күн шығарға таман ушпақта.

Күн батар жакта қабағын қарсы жаұып, сексендеги ғаррыдай бүкшийип, Шағырлықтың таұы тұр. Анықлап қараған адамға дүньяға келгенине пушайман етип, қапа болып турғандай көринеди.

Сол елсиз қула дузде, арқасында ески қапқа салған нәрсе-қарасы бар, оның үстине тозыұы жеткен гөне

көрпени тырмышлап аркалаған орта жасқа келген бир ҳаял киятыр. Жалаң аяк, үстінде тозыуы жетип, үл-биреп турған ески бөз көйлек. Сыртынан узын гөнө шапан кийип, еки пешин қайырып, белип гөнө кур менен бууған. Қолында қундақлаулы жас баласы бар. Көйлегиниң етегин көтерип, белдемесине қыстырған. Басындағы гөнө айдынлы орамалдын жыртықларынан шашлары тозаңғып шыққан. Бет-аузында қан жоқ, Реңки сап-сары. Еки жағы сопайып, көзлери үңирейип ишине тартылған, узақ ауырыудан турғандай. Еки көз-ниң ағын сары қаплаган. Бетине қарағанда адамның ети түршиккендей. Аяғын зорға көтерип сүйреп бас-қанда бир жағына кулап кетер-ау деп қәуипленесең.

Жүз адымдай изинде, үсти-басы өрим-өрим, қап-қара кир басында пилтелери ыржыйып тозыуы жет-кен гөнө тақыя, жалаң-аяк еки шекесиндеги тұлым-шақлары үрпийген онбир он еки жастың шамасында, ақ куба, қыр мурынлы бала ере алмай, кейинлеп кия-тыр. Баланың да аркалаған түйиншиги бар. Жүриси дым гана өнимсиз. Ғаял анда-санда артына бурылып қарайды. Бала теңселип, жүре алмай киятыр. Бир колы менен ышқырын көгерип, қасынады. Кем-кемнен бала менен ғаялдың арасы қашықламаса, жақынлайтуғын емес.

Ғаял артына бурылып:

— Төрес...жан...ай, жүрсең бойма қарағым, күн барында бир жерге жетейик...деп тағы алға жүре бер-ди. Ғаялдың даусын еситкенде, бала адымын тезирек атлап, жүрисин күшейтиңкиресе де, аздан соң тағы баяғы қәлпине барды. Кем-кемнен еки аяғы сал болып адымын атлау мүшкил бола баслады.

Күнниң тек қызарып турған сәулеси ғана болмаса, шағырлықтың аржағына жасырынған еди.

Аспанды қойыу — қара сур булт қаплап, көлдеги камысқа жиберген өрттің түтініндей буұдақланып, күн батардан ескен желдің айдауына түсіп, өркеш-өркеш болып жылыса баслады. Баланың көзлерінен моншақлап жас ағып, екі ийінінен демін алып, солкылдап жылап киятыр. Хаялдың бала менен иси жоқ. Әлле қаяқтағы ойлар бириінен соң бири дизбекленип, көз алдыпан кетпейди. „Бирақ хаял еле ой теңизінің ушына жете алған жоқ. „Қоңыратқа жетсек, бул аұжалдан қутылар едик аұ...“ деген үміт қайта-қайта келе береді. „Күннің болса түрі мынау, алдымыз кеш. Жетер жерде ел жоқ. Усыдан жауын-шашын бола қалып жүриўге мүмкиншілік болмаса, халымыз не кешеді“ деген тағы бир ой, кесе белден барлық үміглерін жууып кетті. „Не болсада көрермиздағы“ деп адымын атлай берді.

— А...па!—деп жыдамсыраған баланың дауысын еситип, артына бурылып қарады.

— Аяғыңды тезірек бассаң бойма сорлы, гөриңе жылайсаң ба?—деп хаял ашыуланса да, баласын қыймай жолдың бойындағы кумырысқаның ийлеуін тирек болатуғындай:

Өйбей жанымай...—деп сүйеніп отырды. Қолындағы емизиули баласын қапталына жатқызды. Гүз, салкын самал жағымсыз ба, ямаса астындағы жөргеги ызғар ма, болмаса басқа себеби бар ма—әйтеуір бала бөліп-бөліп шырылдан жылауға кирісті. Хаял белін шешіп, шандырдай қатып атырған емшегин жағасынан шығарып баланың аұзына салды. Бала жылауын азырақ қойса да, қайтадан шырылдай баслады. Хаял сүтін ағып турғандай, екінші емшегин шығарып, баланың аұзына салды. Бир-екі мәртебе сорды да, бала тағы өксіп-өксіп жылады. Күні менен теңселип киятырғаны аздай, хаял баласын қолына алып тербетіп, жубатпақшы

болды. Бала оның менен де қоймады. Теңселип жүре алмай киятырған Төреш те шешесінің қасына келип отырды.

— Төреш...жан-ай, арқандағы шекийнені алып бер-ши, қарағым... — деди хаял.

Шекийнені еситкенде, Төрештің екі көзі жаўтанлап аўзының ишин силекей қаптан, бир-еки мәртебе жутынды да, арқасындағы түйіншикти шешип ишинен кишкене ғана бир қалтаны алып, апасына берди.

Хаял қалтаның аўзын шешип, ишинен түйениң көзиндей, тарының зағарасын алып, бир үзип аўзына салды да, шайнан-шайнал кундақлаўлы баланың аўзына жаққан зағараны жалмап, көп уакка шекем солығын баса алмады. Жанында отырған Төреш, хаял зағараны хәр үзип аўзына салғанда, тыпыршып, жән-жағына қаранып, жутынып отырды. Хаял қолындағы зағарадан бир үзип алып, Төрешке усынды. Төреш дәрриў орнычан ушып турғелин, екі қолын жайын, панды айдахай аўзына салып, шайнау менен болды.

Отырыс бирталай уакка созылды. Азаннан бермаған аш киятырған жолаўшыларға, түйениң көзиндей тарының зағарасы гөрек болып, жүрегин жалғаўға себепкер болғандай болды.

Хаял белин буўынып, атырын:

— Қарағым, енди жүрейик, — деди. Бир қолы менеп жер тиреп, бир қолы менен баласын баўырына қысып:

— Ойбей, жаным — ай, — деп орнынан турды.

Еки аяғы сал болып, диңкеси қурып, алға қарай тербениўге киристи. Узақ жолға пияда жүрип киятырғанда, жол ортада иркилип, аяқты суўытқаннан кейин қайтадан жүриўдин қыйын болатуғынын жолаўшылар ойланбап еди. Хәр адымын атлағанда аяқларына зил қаратас байлап қойғандай болды. Илаж қанша? Жүриў керек. Жүргенде қайда барады? Кимдикине барады?

Бул жолаушылардың өзлерине де белгисіз еді. Әйтеуір алға қарап жүрмекте.

Мине, қас қарайып, ымырт жабылып та қалды. Жер дүнья қара пердеге оранды. Адам-адамды көргісіз түн басланды. Күн батардан көтерілген қара сур бултлы қоңыр салқын самалдың кейини ишип тартып, хуулеген дауылға айланды. Жердің жүзін сууырып, астанкестенін шығара баслады. Дауыл менен аралас әлле қайдан ийттің үрген даусы еситилди.

— Ана, ийттин даусы, қарай ғой,—ден кууанышы қойнына сыймай Төреш жууырып хаялдың алдына шығып бстине қарады.

— Қаяқта еситиледи?

— Анаманда, апа!—деп алдына қарай қолын созды.

— Ауылға жақынлаған екенбиз, хәзир ауылға жетемиз,—деп хаял жүрисін күшейтқиқиреди.

Төреш анасынан кейинирек қалса, жолдың еки бойындағы қарабараклардың арасынан бир нәрсе тәп беретуғындай, еки көзи алақлап, бир қолы менен белдемесін көтерип, апасына жетип келеди.

Ийттиң даусы еситилгенде, ауылға келип қалғандай, кууанышы қойнына сыймап еді. Тезирек жүрсек, хәзир ақ ауылға жетемиз—ғой деп ойлап еді. Бирак, ауыл еле жеткеретуғын емес. Кешки сағым менен ийттиң даусының қаншалық жерден еситилетуғынлығы, узақ жолдан шаршап киятырған жолаушылардың ядына кирипте шықпаған еді.

Тек болғаны „жетемиз—ғой“ деп, еки аяққа зор бере береді. Еле жетер жерде ауыл жоқ. Үріп турған ийттиң даусыда сап болды.

Аздан соң силпилеп жауын жауа баслады. Жауынлы күни кебирли жерде жаяу жүриуден қыйын не бар? Жердеги балшық желімдей, аяғынды жерден төрт ели

көтертпейди. Басқан изиң артында ошақтың орнындай үңирейип турады.

— Кем-кемнен жауын күшейип, аспанның түби түскендей шелеклеп қуя баслады.

Ғаялдың қолындағы жас бала ышқырып жылап киятыр.

Желимдей кебир топырақтың балшығы, төбедең шелеклеп куйған жауын, дүңьяның сууын өзине тартып, жүрип киятырған ғаялдың арқасындағы гөне көрпе, зил қаратас басқандай адымын атқызбауға айланды.

Басынан сорғалаған жауын, аяғына шекем созылып, майға түскен тышқандай, малпақ-салпақ болып, Төреші ғаялға ере алмай киятыр. Анда-санда аяғы тайып кетип, жолдың ернегине жалп етип жығылады. Алды менен шығанақлап, оннан кейин колының ушын тиреп, орнынан тура алмай атырып, мурнын қайта-қайта тартып, бала солқылдап өксип жылайды. Оңнан да, солдан да шапалақлап урған боранлы жауын баланың көзин ашқызбайды.

Ғаял енди қысылайын деди. Не қыларын билмеді. Бул жүрис пенен узакқа бара алмайтуғыны белгили болды. Кеуил алға жүргиси келсе де, аяғы дегенине жүрмейди. Қалай да бир илаж ислеу керек болды.

— Жетер жерде паналағандай кууыс-қолтық та жоқ екен,— деп жән-жағына қарады.

Тастай түнек. Ғеш нәрсе көзге түсе қоймады. Тек болғаны жолдың шетіндеги бир түп пута көзине түсти. Ғаял путаға қағай бурылды. Бети қатқан ашшы бос топырақлы кебир ҳәр адымын атқан сайын бурық етип ойылып, путаның түбине барды. Аналы-балалы үшеуи путаның түбине тығылды.

Ауыр жолдың азабынан қысылып киятырған жолаушыларға бир түп пута пана болғандай болды. Әуелги мәхәлде путаның ығы тастан салған қорғандай болып

көринсе де, соңын ала етлериниң қызыуы басылып, тула-бойлары муз кесек бола баслады. Қундақлаўлы жас бала да шырылдап қолда-аяқта турмайды. Төреш ийегин-ийегине тиймей, зирдек қағып отыр. Еле баяғы жаўын, еле баяғы даўыл. Ис қыйынға айланды. Ҳаял қолындағы баласын Төрешке берип, өзи путаның ығындағы бети қаққан кебирди тырнап, астындағы кебиў боз топырақты қазыўға киристи. Қарсы қазған боз топырағы қарсы жаўын менен ийленип, балшыққа айланды.

Әлле не ўақта ҳаял ошақтың орнындай жерди қазып болды. Қаптағы арқалап княтырған нәрселерин астына салды. Еки баласын қолтығына қысып, үстине гөне көрнесин жамылып, бүкшийип ғана отырды. Қула дүздеги жалғыз түп пута менен үшеўиниң тығылып отырған дизеден қазылған шуқанақ кең сарайдан артық көринди. Қолындағы жас нәрестениң жылаўға дәрманы келмей, анда-санда солқылдап, аўыр демин ғана алады.

Жаўын менен даўыл тынар емес. Тастай қараңғы. Маңдайға урса белгисиз. Ҳаял ояқ-буяғын қымтап отырды. Енди азырақ дем аламан ба деген еди, әлле қаяқтағы ойлар биринен соң бири дизбекленип, ҳаялға тынышлық бермеді.

— Ұай, дүньясы қурығыр, не себепген бундай. Биреўлер ақ отаўда, ишкени алдында, ишпегени артында, төрт жағы бирдей кубла болып отырғанда, бизиңдей сорлылардың отырысы мынаў. Барар жеримиз, басар таўымыз жоқ. Тек жалғыз басым болса да бир жөн, мына еки жетим менен қайда бараман, қайда сыяман... Қудай тала бизиң неге көз жасымызды көрмейди екен? Бурынғы сорлап жүргенимиз азбеди? Неге бизди бундай азапқа салдың?, — деп ҳаял өзинен-өзи күйинди. Дүньяға келгенине қапа болды.

Қараңғы түн, хуўлеген жел, қайғылы ой, көз ал-

дына келіп турған қорқыныштың сүūrети—барлығы қосылып хаялдың тум-тусынан алып, іскенжеге салып қысқандай болды.

— Бул кудайдың бары бийкар шығар, болмаса әдиллиги өтирик шығар? Әдил болса усындай сорлата беріп биз не қылдық? Әдил болса жетімлерди жылатып, сүргинге салғанларды неге көрмейди. Еки мушын маңлайына тиреп, өксип-өксип жылады. Өткен өмірлері бирим-бирим көз алдына слеслей баслады.

II.

Оғап көп жыллар болды.

Кесетекте сығасқан ел. Дүркин-дүркин аўыл. Хәркнм өз тийреси менен, Айбүйирдин суўы тасып, Кесетектиң басыўға айланған жыллары: Пүткил жаўынғыр усы Кесетектиң айналасында. Қазаяқлы, Шомақ, Терие тамғалы хәм басқа бир қанша урыўлардың барлығы усы жерде.

Кесетекте атағы шыққан аўыл—Кутлымурат беглер бегиниң аўылы, Қыят жарғанның еки бойына орналасқан. Қутлымурат беглер беги де заманында Мәдирейим ханға жаранып, алтын түймели шекпен жамылып, қарақалпақты бир шыбық пенен айдаған адам. Кесетектеги жерлер патшалық, ханпың жери. Барлық зақатты Кутлымурат беглер беги жыйнатып алады.

Хийўаға барып, ханнан пәтек әкеліп, үш жүз, төрт жүз танап жерге ийелик етип отырған байларда бар. Олар жерди өзлері екпейди. Жери жоқ жарлыларға жарыға береді. Олар қырман ўағында қабын алып, тайын болады.

Буныңдай адамлар аўылда көп емес. Аўылдың көпшилиги күнин зорға көріп отырған жарымшылар. Жарымшылар жерди төрттен бирине, үштен бирине ала-

ды. Жарыға егип отырғанлар оғада аз. Жер бир пай, көлик бир пай, тухым бир пай: жарлының жазы мененги мийнети бир пай. Булардың көпшилигиниң көлигиде, тухымы да, жери де жоқ. Сонлықтан жарымшы деген атағы болмаса, булар жерди үштен бирине егип отырғанлар.

Байлардың есигинде өмиринше хызметин қылып киятырған дийханлардың есап-саны жоқ. Олар ерте бәхәрден, күзги егип-тегинди жыйнап алғанға шкем жүреді. Ең ғайратлы жигитлердің алды жазы мененги жүргени ски батпап буұдай, үш батпап жүўери, төрт батпап тары, бир көйлек-ыштап, бир бәйкем етик, бир гөне шапаннап артаиды. Оның үстине, қатын-баласы байдың хызметин ислейди. Оған қатын ҳешқандай ҳақы алмайды. Байдың үйиниң қалған-қутқанын ишеди, байлар кеўли келгенге гөне-көкси кийимин береді.

Турымбетте жалғыз ылашықтап басқа зат жоқ. Оны тиклеп алғанына бир-еки жыл болды. Әкеси пақырданда ҳешқандай мүлик қалған жоқ. Өмири кемтарлық пенен өтті. Турымбет есин билгели киси есигинде дийхан жүрип киятыр. Бир неше жыл Сейдулла қайшылыникинде болды. Көп жыллар Жумаш шомақтың хызметин етті. Бирақ қарны қалықпады. Енди не де болса маңлайымнан көрейип, деп ҳешкимге дийхан жүрмей, жарымшы болғанына бир-еки жыл болған еді.

Қутлымурат беглер бегиниң ауылындағы атақлы байдың биреуи Жумаш. Жумаш бай десе бай. Сүриү-сүриү жылқы, падалы мал, қос өгиз, ат, арба, дегенниң пеше түрлиси соннан табылады. Ханнап қағаз алып келип ийелеп отырған үш жүз таптаптан артық жери бар.

Жердиң тоңы кетип, бәхәр жақынлағанда, Турымбет Жумаш байға барады.

— Аға қолыңда өскен бала едим. Келиниң менен

екеуимиз тиришлик ете қояйық, деп едик. Бир қос өгиз бенен жер сорап келип едим,—деди.

— Жерди не қыласаң, оннан да бизикинде жүре берсең о...

— Бир бахтымды сынап көрежакпан аға...

— Болады ел-журттың дәстүри, бир қос өгиз, жер берейін—деди Жумаш.

— Тәңир жарылқасып, аға, атын атап берсеңіз жақсы болар еди...

— Атын атап деп, сениң өзіңе бөлек нырқ кесилер дейсең бе, өгиз бир пай, жер бир пай, тухым бир пайдағы...

— Тамақтан аұыстырып, тухымға деп сақлаған азырақ арпа-жазлық бар еди—деди Турымбет.

— Онда өзің бил,—деди Жумаш.

Хаялы менен екеуі тырбаңлап жүріп, арпа-жазлықты егіп болды. Жазлығы қурығыр да басына болғандай ырғалып тура қалды.

— Бәле-мәгерден аман болса, быйыл бірдеңе болар,—деп Улбосын екеуі кууанысатуғын еди.

— Ағасы-ау, жазлықтың көгі жақсы емеспе, бірдеңе бола ғойса қосып-шатып бир қашар алагер.

— Хай, түкирип қара,—дейтуғын еди Турымбет.

Саратанның ыссысында Улбосын екеуі де күнге күйіп орып болды. Қырман тайын болғанда, еки дийханға қабы арқалатып Жумаш келди.

— Қырман қызылласын!

— Аўмийін, айтқаныңыз келсин аға.

Жумаш қырманның қызылын азынып:

— Усы болғаны ма?—деп таңланды.

— Хау, аға, бул аз ба?—деп күлди,—Турымбет.

— Соншама жерден шыққаны усы болса, кудағи урған екен, деди Жумаш.

Қырман сүзилди. Аққуласын былай шетке шығарып

қойды. Еки кепшикти Жумаштың қабына салды. Бир кепшикти өзінің қабына салып тағы бир кепшикти салайын деп атыр еди:

— Токтап тур, — деди Жумаш, — неғыпатырсаң?

Турымбет аң-таң болды.

— О неси? — Өғиз бир пай, жер бир пай, тухым бир пай емеспеди ахыр?

— Хау аға, бизлер тухым алғанымыз жоқ — ғой...

— Алмасаң қайтейин, мен алма дедим бе? — деп Жумаш ашыуланды.

— Хау аға, келесим солай еди. Бизлер ҳаялымыз екеуимиз аузымыздан кара қанымыз келди — ғой...

— Сенің ҳаялың жұмыс ислейтуғынбеди?

— Жоқ аға, ски қабат болғанына қарамастан өзімнен кем ислеген жоқ.

— Сонда оны да бир пай етпекшимсең? Маған десең, әкенді ғөрден сүйреп әкелин ислет. Менің не жұмысым бар, — деп Турымбетти әкесинен былай қайтарып, боқлай баслады.

— Аға, боқламай-ақ сөйлесе берсеңиз де, ҳәркимнің де атасы бар ғой...

— Мына ийттиң баласының көзинің ети өскен екен, — деп қамшысы менен Турымбетти тартып жиберди. Көзинің алды жарқ етип, шекесинен қан зытқып қоя берди. Жумаш тағыда дәлинс бергенде, Турымбет бир қолы менен шекесинің қанын сүртин турып:

— Аға, тоқтап турың — деп қамшысын услады.

Жумаш қамшысын жулып алып, тартып жиберди. Бул жолы Турымбет тақат етип тура алмады. Жумаштың қолындағы қамшыны жулып алды. Еки көзи оттай жанып қалшылдап:

— Урған қалай болады екен, — деп Жумаштың туу сыртынан тартып жиберди.

Жумаш тентиреклеп барып қырманның басында

жатырған темир жабаны ала жууырды. Қырманшың басы бир ала қыйқаң таяқ болды. Бир мәхәлде:

— Ах!—деп Турымбет аударылып түсти. Журт үрпейип, кейин шегинди. Улбосын жууырып барып:

— Бала-шағаңның ийгилигин көрмегир-ай—деп, Турымбеттин басын сүйеди. Турымбеттиң басынан қан лоқылдан ағып атыр. Анда-санда буулығып демин алады.

— Хай, сол ийттиң баласы не қылатуғын еди,—деп Жумаш қырмаңды қаңлауға киристи.

Улбосын кабақтағы сууды әкелип, Турымбеттиң аузына тамызды. Басындағы гөне айдынлы орамалдың бир қосын жыртғын алып басын таңды. Күн ауғанша басында отырды. Күн ауған соң Турымбет азырақ есин жыйнайын деди. Бирақ қаңғалақлап басын көтере алмады. Оң қолын ийығына салып, белинен қушақлап, Улбосын үйине зорға алып келди. Турымбетти жатқызып, күн батардың алдында Улбосын қырманның басына келди. Қырманның басында адамда жоқ. Тек болғаны ски буума қап, тағы бир орта қап тур. Оннан басқа зат жоқ. Барлығын сыпырып-сыйырып алып кетипти. Қалған буудайларды Улбосын үйине алып келди.

Турымбет түни менен жата алмады. Адамға түсиниксиз бир нәрселерди айтып, буулықты да жатты. Улбосын уйықлай алмай, өрели таңды көлинен атқарды. Ертеңне күн ауа Турымбет бузыла баслады. Әлле нелерди айтып, өз-өзинен гүбирленди. Көзин аударып таслап, жән-жағына қаранды. Бир нәрсени айтқысы келди. Бирақ тили гүрмелип, айта алмады. Суу сорап атыр ма? деп Улбосын аузына сууда тамызды. Улбосынға тағы қарады. Әлле не ұақта:

Т...ө...р...е...ш деп көзин аударып таслады. Улбосын кууысқа тығылып отырған Төрешке қарап:

—Бери кел қарағым деди, Турымбет Төрешти көргенде көзиниң алды жасаурап, адам түсиниксиз тағы

бир нәрселерди айтты. Оң қолын көтермекши болып еди, дәрманы қурып, шамасы келмеді. Улбосын сүйеп, қолын көтерді. Қолы дир-дир қалтырап, Төрештің маңлайын сыйпады. Ағыл-тегіл болып отырған анасын көріп, Төрештің кеулі бузылды. Басын өзине тартып, Турымбет бетине бетін тийгизді. Төрештің екі көзінен моншақлап аққан ысы жақлап әкесінің бетіндегі қатпарланған қанды азырақ жибиткендей болды. Турымбет Төрештің маңлайынан сыйпап, көзінен моншақлап бір тамшы жас шығарыуға ғана дәрманы келді. Оннан арғысына дәрманы келмеді. Тек болғаны Улбосынға қарап бір нәрсе айтағуын кесидей тамсанды да, шаңырақтағы гүлдиреуіштен шығып баратырған батар күннің сәулесі менен бірге көзін жұмып, ұзақ жолға сапар шекті . . .

Сөйтіп жаман ылашықтың ишине қара қан қуйылды да қалды. Улбосын шашын жайып, бетін тырнап ылашықты басына көтерді. Жылағаннан не пайда? Төрештен басқа Улбосынның қайғысына ортақласқан адам болмады.

Турымбеттің денесі ертеңіне түске шекем жатты. Түс уағында үш-төрт ғарры келип, ауылдың сыртындағы әулийеге анарып қойып келді. Сүйекшілер қайтып келгенде, дауыста шығарған жоқ. Керек десе, Базарбай молла дауысын шығарып қуран да оқыған жоқ. Ишіден гүбірленіп бір нәрсе айтты ма, айтпады ма, әйтеуір бетін сыйпады. Сөйтіп, Улбосын жетім жетелеп, жесір қатынның не көрген күні бар? Турмыслары нашарлай бастады. Журт егін-тегінін жыйнап алған мәхәлде Улбосынды толғақ қыстады. Сырымбеттің кемпири келип, нәрестені жерден көтеріп алды. Оған азан айтып, атын қойған адам болған жоқ.

— Апа, буның аты ким? — деди бір күні Төреш.

—Қарағым, сен ат қояғой,—деди Улбосын.

Төреш аң-таң болды.

—Не деп айтайық қарағым?

Төреш ойланып тұрып:

—Жамал бола ғойсын. . .

Сөйтіп, нәрестеге Жамал деп ат қойылды.

Қысылып-қымырылып қысты өткерди. Турымбеттің өлимин қуғдаласқан ағайын-тууған болған жоқ. Еше-йінде кун талап етіп, ханға ат шабатуғын кәтқудалар, керек десе Улбосынға кеуілде айтқан жоқ.

—Енди булкәрада отырыұдың сәни болмас,—деп сол жылы күзге таман Хәким атадағы Үббн ийшандикине келгенине бир жылдән артығырақ ўақыт болып еди. Ийшанның кирин жуўып, дигирманын тартып, күнелтип киятыр еди. Бир күни елти:

—Жумашбай ийшанға айтқан екен, ийшан хәзирет зиналы адамды сақлап отырыўға болмас. Ертерек басына пана тапсын деп айтты,—деди.

Улбосынның төбесинен суўық суўды қуйып жибергендей болды. Бирақ хеш нәрсе демеди. Ийшан хәзиреттің сөзин қайтарыўға Улбосынның хәдди бар ма? Неде болса, қалаға барайын, көптің жыйналған кентли жери ғой,—деп арқаланып, қалаға киятырғаны еди. Сорлылардың бахытына күннің де болып турғаны мынаў. . .

Бағанағыдан бермаған буйығып ойлап отырғандағы көз алдынан дизбекленіп өтіп атырған усылар еди.

Денеси тоназып қалған екен.

—Үх! Үх...—деп басын көтерди. Жаўында тыныўға қарады. Балаларын қымтастырып, тезирек таң атса екен деп тилек тилеп отырды.

III.

Бәхәр жақынлаған. Март айының иши. Узақ базар

күни. Көшеде адамлар бир-бирине ийни тиресип, сеңдей соғысады. Сандалып жүрген бир адам.

Ел ашаршылық. Халық тенселиўде. Көше бойында сулап атырғанлар да бар. Бет-аўзы исип жүргенлерди скиниң биринде табыўға болады. Журттың ойлайтуғын ойы, баслары қосылса айтатуғыны:

—Бүгин Алтын көлден балық көп шығыпты...

—Төрт-бес балық шапышқанлар да бар екен...

—Жағысқа бир кеме балық келипти...

—Балық болмаса, журт қырылар еди...

—Тағы бир-ски ай ғой, ара аз калды...

—Көк шығып кетсе, жоңышқа жесек те өлмес едпк-аў.

—Усы журттын гәлләси қайда кеткен?

—Оразымбет байда мың батна гәлле бар дейди.

Атаўға шығарып қойды дейди?

—Оны неге сатпайды екен?

—Сатып не кылсын, онысыз да қырықлығы¹—бир неше китап шығар.

Мине, журттың сөзлери усындай. Буннан басқа елдиң, диңкесин қуртып жүрген тағы бир нәрсе:

—Ал келди.

—Баса-бас, баспашының ылаңы.

—Кеше Крейттен мал куўып, жесир алып кетипти.

—Жақында қалаға да келеди екен,—деген хабар бар. Көпирдиң жанында сөйлесип турған үш-төрт адамның биреўи:

—Ананы қара!—деди, журт жалт бурылды.

—Балық болса керек...

Арбаның алды-артын қара қурымдай адам қоршап киятыр. Арба қараңғы көшелерден өтип, туп-туўра балық базарына баратыр...

1. Қырықлығы—ұақытша ҳүкиметтин ұағындағы ақша.

Ол ўақытта балық базары Камал ийшанның мешитиниң алдында.

Балық базары жаңа ғана кыза баслаған ўақыт. Базардың берги шетиндеги қарақалпақлардың ишинде қуўырдақшылар бар. Олар қазанларын жуўып, ошақларын шығарып, балық қуўырыўға таярланып отыр. Хәр қуўырдақшының ошағының алдында үш-тәрт бала. Ишинде онбес-оналтыға келип қалған ересектери де бар. Үсти-басы өрим-өрим, қап-қара кир. Бет-аўызлары ғожалақ-ғожалақ, гейбиреўлериниң пугында дамбалы да жок. Аяқларын ошақтың қоламтасына тыгып, мойнын ишине тартып, бүрисин отыр.

Еки көзи қуўырдақшының кепкиринде. Қазандағы май „быж“ етсе, бирин-бири түртип, арқаларын қуўжың қуўжың еткизеди. Кенкирдеги балық табакқа түсин ийесиниң алдына б рса: еки көзин сол адамнан айырмайды. Қашан орнынан турар екеп деп аңлайды да отырады. Ол адам орнынан қозғалыўы мэттал, қалған-қутқан балықты сүйек-мүйеге менен сыпырып, қос қоллап аўзына салып, пышырлатып шайнаўға кириседи. Ара-арасында өзлери таласып, қыранпыш болып төбелесип қалады. Бирақ көпке бармайды, қайтадан-жарасып кетеди.

Базар күпи скеў-үшеў биригип, атаўдан келген балықшыларды аңлайды. Қайымы келсе, шетирек жатқан балықты ала қашады. Қолға түссе балықшы өлгенше сабайды. Таяқтың ашыўы етлерине өткенде, енди буны ислемей-ақ қояйын десе де, аздан соң қайтадан ислеўге мәжбүр болады. Бул ошақ басындағы „әпенделердиң“ көптен үйреншикли әдети.

Бүгин қуўырдақшылардың нси жүрмеди. Азаннан бермаған еки-үш ғана адам келип балық жеди. Олардың да табағында жартыўлы ҳеш нәрсе қалмады. Күп

болса, уллы сәскеликке жақынлап қалды. Балық базары ұйда-шуу қызып атыр.

Аяқтарын ошақтың қоламтасына көмип, үш-төрт бала мүлгип отыр еди. Талдырмашлау, ұзын бойлы, қыр мурынлы, бадрақ көз бала көшеден өтип баратырған арбаны көріп, қасында отырған балаға қарапым қақты:

—Балық!—деди биреуі.

—Барайық...

—Алдырмайды...

—Алдырмақ түе алдырады...

—Жүриң!—деди екіншиси орнынан атлығып турып, ишин тартып; көшениң оң жагы менен балық базарына қарап жүре берди.

Балық базары кайпаған адам. Хәр жерде дүркин-дүркин балықтарды аударып, теңкерип көріп атыр. Ұзын бойлы қопа сақаллы бир адам, нәхән бир сазан балықтың төслигин услап көріп, балықшының алдында жатқан бир бөргеге қарап:

—Ана бөргени бермаған тасла!—деп қолын созды.

Балықшы бөргени алып ылақтырып жибергенде, қопа сақалдың еки аяғының арасынан артына „томп“ етти.

Қайымын таба алмай жүрген сорлы, бөргениң саагынан ортан бармағын өткизип ала жөнелди.

—Ұай...

—Ұай, балықты тасла...

—Тасла деймен балықты...

—Усла...

—Ананы усла!...—деп үймелеп адамлар шуу етти.

Бир адам изинен жууырып анадай жерге шекем келди де, артына бурылып, қайтып кетти. Бала арғынз қарап-қарап Муртаза байдың жайының алды менен туппа-туура ноғай көшесине қарап шықты.

Ноғай көшесінің арғы шетіндегі Мисеттің жайының артындағы ғөне тамның мүйешіне барып бурылып карады да, қолындағы балыққа қарап ыржыйып күлді де, ғөне тамға жууырып кирип кетти.

Ғөне тамның алды бети қулаған. Артқы жағы бастырыулы. Бул бурынғы топанхана. Топанхананың мүйешінде қалған қутқан самтықты жыйнастырып, оның үстине өрім-өрім ғөне көрпениң бир жағын басына салып, бир жағын жамылып, шашлары урпейип бир ҳаял жатыр.

Бала қууанышы қойнына сыймай, ҳаялға қарап жақынлап:

— Апа, — деди.

Ғаял орнынан аўнап жатты.

— Төреш жанбысан? — деп зорға басын көтерди. Улбосынның бет-аўзы исик, адам танығысыз еди.

— Мынаны қарай ғой апа, — деп бала қолындағы балықты Улбосынға усынды.

Улбосын буны қайдан алдың деп сораған жоқ. Себеби Төрештің кәсиби Улбосынға бурыннан-ақ белгили еди.

Улбосын басын көтеріп, жыртық көрпени тартып, ийніне жамылды. Жүресинен отырып, бөргени қолына алды. Аржақ-бержағын айландырып көрип, қабыршақларын қыршыуға киристи. Төреш жууырып кетип, әлле қаяқтан тезекти тутандырып қоз алып келди. Шашылып атырған самтықты жыйнастырып, жаман тамның ишин ала-бурқан түтин етип, пыскытып от жақты. Бөргени қыршып атырған Улбосынға қарап:

— Семизбекен апа? — деди Төреш, — арық болса, қайтарып апарып беретуғын киsideй.

Төрештің сорауына:

— Ғауа қарағым, — деп ғана жууап берди. Пысқып

атырған қоламтадағы балықтың ожақ-бужағын аударып қойды.

Қоламтадағы шала піскен балықты алдына алып, қолындағы кесеуі менен үстіндегі күлнн сыпырып, бир қалашын Төрешке берди. Бир бөлегин үзіп алып, аўзына апарды да, қолын тез қайтып тартып алды. Қуйкасы жуу етти. Алды менен Турымбеттің өлейин деп атырғандағы Төрешти сүйіп, көзинен жасы моп-шақлағаны, тентиреп Қоңыратқа келгени, Зәкир деген бай ноғайдикинде үш жыл хызмет еткени, ақырында усындай ашаршылыққа қуғын жибергени, оған кейін тислерн ақшыйып, көзлери аларып өлип атырған Жамалдың сүүрети көз алдына келди, срыксиз көзлериннің қарашығынан жас сорғалап Төрешке қарады.

—О не ана?—деди Төреш.

—Ұеш пәрсе қарағым,—деп қолындағы кеспени аўзына салып, тез-тез шайшаўға киристи.

IV

Төреш көшеге шыққан ўақта, күн сәскеликке жана келген еди. Қуўырдакшылардың ошағының алдына келгенде сол, желкесинен биреу пәнжени салып услап алды. „Балықшы ма“,—ден Төрештин зәрреси қалмады. Әсте ақырын бурылып, көзинің қыйығы менен қарады. Балықшы емес. Орта бойлы, қырма сақал, басында шапкасы бар, русна кийинген жигит.

Енесинен ийтерип;

—Жүрі—деди.

—Қайда, мен... мен... ұеш пәрсе алғаным жоқ аға, мени жибер,—деп жалынды.

Қоңыратқа келген соң Төреш Ташбай дегеннің қойын баққан еди. Бир күни Ташбайдың бир қойы жоғалған, өзиң урладың деп Ташбай Төрешти апасы менен

екеуін Қутлымурат бийдің алдына күудырып алдырған. Сонда бийдің нөкерлерінің шырқыратып урғаны ядына түсіп, „тап сонда апарады екен“,—деп зәрсесі қалмады.

— Жүре бер,—деп тағы ийніпен ийтерді.

— Мени қайда апарасаң, жиберсең—о, аға,—деп жалынды Төреш.

— Жүре бер, қорықпа, птернатқа барасаң—деді. Бірақ, Төреш птернаттың не екеніне түспеген жоқ. Қатты қысқап пәнжеден қутыла алмай, қапталласып жүре берді.

Қазақ базардағы Муртаза байдың піскен гербиштен салған үлкен жайы. Бурын бұл жайдың алды жүк әкеліп атырған түйелер, жүкті өлшеп атырған адамлар, әсіресе базар күндері курттай қайнайтуғын еді. Бірекі жылдан бермаған бұл жайдың алдында бұл көрпініс жоқ. Хұррият болғаннан бермаған бұл жайға халық билимлендириу шақабы орналасқан. Анда-санда русша кийінген адамлар кирип шығады.

Төрешти көк пенен сырлаған темир қапылы дәр-ұазадан киргизді. Тордеги есиктиң алдында бир жигит тур.

— Тағы биреуін алып келдим,—деді.

— Минне, бұл адам болады, деп есиктиң алдында турған жигит есикти ашты. Төреш кирип келгенде, төрдеги мүйешке тығылып отырған жоралары:

— Ға, келдің бе?

— Ошакка таласпайсаң ба?—деп барлығы өрре турды. Төреш аң-таң болды. Бунда Қурбанбай, Сабыр, Өтемурат, Ғални тағы да басқалар бар. Барлығы да таныс.

— Сени қайдан услап алды?

— Неге қашпадың?

— Сен неге қашпадың?—деп жабырласып атыр.

Күн аўғанша онсегиз бала жыйналды. Онтоғызыншы болып Сапар келди. Баяғы Төрешти алып келген жигит Сапарды есиктен киргизип, балалардың бетине қарап турып, шығып кетти.

Әлле не ўақта қайтып келип, балалардың қасына отырды, бирталай ўақытқа шекем үндемей отырды.

—Балалар!—деди. Қәмме жалт бурылып қарасты.

—Балалар, сизлер аш болған шығарсыз?

Хешким үндемеді, шетирек турған кишкене домалақ бала алға умтылып:

—Аўа.

—Хәзир тамақ болады...

Тамақты еситкенде, балалар биреўине-биреўи қарап, аўызларын силекей қаплап, қозғалысып қойды.

—Қашан?

—Қайда?

—Тез бола ма?—деп бажырласты балалар.

—Тамақ берсе, кийим берсе кетип қалмайсыз ба?

—Жоқ...

—Жоқ...

—Кетпеймиз...

—Тамақ берсе қайда барамыз, кетеді деген не?—деп тағы шуўласты.

—Онда берман жүриң!—деп балаларды екінши бөлмеге апарды. Ортада узынына қойған стол бар. Есик бетте пуўы шығып турған шелекти көрсетип:

—Ана сарқум менен шелекти далаға алып шығыңыз, бет-қолыңызды жууыңыз, —деди.

Балалар далаға шығып, бет-қолларын шала-пула жууынып қайтып, отырмай қатарласып тик турды.

—Мына стулға отырыңыз. Нешеўсіз?—деди жигит. Төреш, орнынан ушып түргелип, санаўға киристи.

—Онтоғыз,—деди.

Сениң атың ким?

—Төрөш...

—Сен бүгүн дежурный болсаң,--деди.

Балалар дежурныйдың не экенин аңлаған жоқ.

—Дежурный, берман жүрі—деп Төрешти ертип шығып кетти. Тезден бир буханка „көмpek“ нанды алып келди.

—Дежурный, мына нанды онтоғизына да теңдей бөлип, таратып бер,—деп пышақ пенен нанды Төрешке берди. Нанды бөлип, хәрқайсысының алдына қойды. Балалар габур-губыр нанды жеуге киришти.

Төрөш нанның жартысын жеп, жән-жағына қараңды. Қолындағы нанды қойнына салды.

—Болдыңыз ба?

—Болдық.

—Болдық.

—Кешке шекем аш болмайсыз ба?

—Жоқ...

—Жоқ...

—Аш болады деген не...

—Онда берман жүриңиз,—деп жигит екиппи бөлмеге апарып:

—Мынаў сеники, мынаў сеники,—деп хәр балаға ағаш кәтти көрсетти.

Төрөш кәттің үстінде отырып көп ойланды. Қойнындағы нанды қалай апасына беріудің жолын изледі. Қалай аярып беріудің есабын табыу қыйын болды. Нанды услап турын, тағы ойланды. Ақ сүт берген ана қандай қәдирли. Нан Төрештиң тамағынан өтпеди. Қайтадан қойнына ийтерип қойып, қолып тез тартып алды. Аяғын ғаз-ғаз басып есикке келди. Есиктен сығалап дәрұзаға қарады. Дәрұза қаўсырыулы. Дәрұзаның кишкене қақпасының алдында биреу көрінді. Өтіп баратырған бир жолаушы екен. Есикке шығатуғын кйсидей, дәрұзаға келип, қақиасынан басын

шығарып қарады. Ҳешким көріпбеді. Дәрүзадан шыға жуўырды. Бір қолы менен қойнындағы нанды сыртынан басып киятыр. Жаман тамға жуўырып барып киргенше биреў көріп қалар-аў,—деп Төрештиң зәрреси қалмады.

Сүүретте Нәжим Дәўқараев ҳәм Жаңабай Досымов мугаллим-лер менен студентлер арасында.

Төрештиң маңлайынан аққан тери бетине сорғалап, есиктен кирип келди. Азырақ турын, суўық демин алды.

Аздан соң нанды анасына берин қайтып келди.

—Қайда бардың?—деди Сапар.

—Ҳешқайда барғаным жоқ, далаға шықтым,—деди.

Ардан бес-алты күп өткен соң балалардың барлығына кара шолак, русша кийим берди. Моншаға түсирди. Сөйтип оқыўға киристи. Кешеге „әнепде“: көше

балалары тездеи интернаттың тәртібіне үйреніп, адам қатарына қосылып кетти.

Көп узамай Төрештің анасы Улбосын да интернатқа ас писиріуші болып, хызметке кирди.

Бул совет хұкіметиниң жаңа орнаған жыллары еди.

1935-жыл.

ТОЙҒА БАРҒАНДА

I

Бизлер каладан шықканда саат сегиздиң шамасы еди. Аспан ашық. Асықтай булт жоқ. Күн арқан бойы көгерилген. Жарқырап шыққан күнниң сәүлеси, жер дүньяны балкытып киятыр. Алтын күнниң нурлы сәүлеси менен араласып, желнип ескен сәүирдиң жишекттей жумсақ майда самалы адамға оғада жағымлы. Сәүирдиң самалына араласып келип турған, жаңа шығып киятырған көк шөплердиң жупар ийиси жанлы-жаныўарлардың басып ериксиз көтерткизгендей еди. Әлле қайда, сәүирдиң самалына пәл-пәллеп ғә жоқары көтерилип, ғә төмен түсип, шүйкилдеп өзлеринше нама салып сайрап турған торғайлардың, өпепеклердиң даўыслары кәхәрли қыстың аўыр күнлериниң кетип, жаздың жақылаганын ериксиз ойлатқандай еди.

Биз екеўимиз, қасымда Дәли бар. Қәдимғи хәммеге белгили аэродромға баратуғын гүзар жол менен адымды урып киятырмыз. Дәли тез-тез адымлап озыңқырап киятыр. Анда-санда бетиме қарап қояды. Оның асығып киятырғаны маған айтпай-ақ белгилн.

Күнге қарасам, кенапаттай ұақыт болып қалған екен. Мен де асығайын дедим.

—Кешиккенмиз жок па?—деди Дәли бетине карап.

—Кешикпесек те ўақыт жакын шығар...

—Арбасы кургыр да табылмады-аў...

Не де болса келдик-ғой. Мынаў Пахта-Арнаның көпири. Өне аэродром да көринди.

Пахта-Арнианың көпиринен өте берген де, қатар турған аэропланның шығыс беттегісіннің айланасында еки-уш адам көринди.

Өне ушайып ден атыр,—деди Дәли.

—Былай, туўрылап жүрейік,—деп жолдан шығып, аэродромға туўрылап тарттық.

Бизлер барын кассапа билет алдык. Бизлердің билет алыўымызды кутип тургандай-ақ, аэропланның гурилдеген даўысы жер дүньяны титиреткендей болды.

—Мынаны қулағыңызға тығың!—деп, ящиктен пахта алып берди сестра. Контордан шығып жүрип киятырмыз. Сўйир тумсык, тарлап төс сўйир дене, жез канат, жемге умтылған бир тулек қырандай, қанатын жайып, ушыўға ҳазирленип аэроплан бизди күтип тур екен.

Биз мына аэропланға отырып та алдык.

—Жайғасып болдыңыз ба!—деди летчик артына бурылып карап.

—Болдық.

—Болдық.

Мотор гүрилдеп ҳәрекетке киристи. Профильлер уршықтай ийрилди. Аэроплан бир-еки силкинди де, туп-тура күнди нәзерлеп, жердің танабын тартып, кем-кемнен жоқары көтериле баслады. Жер дүнья ғыр-губелек айланып, көз алдымыздап өтип, кейшимизде қалып баратыр. Минне жоқарылапта кеттик.

Мениң кеўлим оғада көтериңки. „Жаса-жаса!“ деп бақырыўдың алдында отырман. Еки көзим моторда, Дәли ийнимнен тартып кулди де, оң қапталыпа бурылып, төмен қарады. Мен де бурылып төмен қарадым.

Бизлер ҳазир тап Төрткүлдің устидеміз. Анаў қала-лық бағдың ағашлары. Мынаў бир шаршы орамалдай болып атырған аўдарыспақ майданы. Мынаў зицкийип турған мәмлекет театры, шым-шытырық болып атырған Төрткүлдің көшелери. Көшедеги адамлар қыбырлап қумырысқадай болып көршеди. Анаў узыннан-узак жарқырап атырған Әмиўдәрья. Аэроплан Төрткүлди бир еки айлаңды да Әмиўдәрьяны бир қаңгалға алып дәрьяның аяғына төмен қарай сырғыды. Мынаў қалып баратырған ағашлар Гөнебағжап, Тазакелтеминар, Сарыбий. Әне Шаббазға да келип қалдық, Сол жақта жайып салған мақпалдай жап-жасыл болып, Хорезмнің ойпаты жатыр. Шаббаздың тусынан өтпей-ақ қарсы алдымыздан Қаратаў көриңди. Қаратаў көрингенде, алыстан жақындай болып көринип, жеткизбейтуғын қәсийети, Урысайдан төмен қарап тусип кетип баратырғанда, қабағын қарыс жаўып, ашыўланып көп ўаққа шекем изиңнен қалмайтуғын әдети мениң ядыма тусты. Буны Қаратаўдан өткен адамлардың бәри биледи. Бул жолыда соны ислермекен деп едим, бирақ, ол әдетип нелей алмады. Хә дегенше Қаратаўдың тап шаңарағынан қарадық. Бир неше заманлардан берли тилсиз жатырған қайсар Қаратаў, бугинги уни аэропланның гурилдеген даўысына бурқынып, аўнақшып, сес қосқаңдай болды. Көп ўақытқа шекем гурсилдиси басылмай бициң менен хошласып атырғандай болды. Менде оған өз никиримди билдирдим. Қаратаў-Қаратаў. Көп жасаған Қаратаў. Нелерди көрмедің сен. Кимлер саған келмеді? Кимлер сеннен кетпеди? Ядыңда барма? Искендер Зулхарнаин, Султаны Санжар, Шыңғысхан, Нәдиршахлар қаншама саған тонылыс жасады. Устиде талай рет курт ойынын салды. Анаў, сай салаларыңнан адамның қапы сел болып ақты. Қыят, Қырық-қыз, Аяз

қала, Топырақ қалалар жер менен жексеп болып, сениң кушағыңа кирди.

Хәммесине сен гуўасаң. Себеби, олар сениң ядыңнаи шыққан жоқ. Сенде тарийхта бар, сенде байлықта бар, оны бизлер билемиз, еле талай рет саған келип ҳал сорасамыз. Хәзирше хош болып турыңыз, көпти көрген қария.

Мине сөйтип, бизлер Қаратаўдан өтип те баратырмыз.

Мынаў, жарқырапатырған Хожакөл, анаў Қышшақ. Сизлерге жетпесем бе,—дегендей, мойнын созып Тахна-Тас тур. Пазархан тоғайының усти менеп, дәрьяны кесип оң қанталға өттик.

Алдымыз қумлық. Қумның етеги жайылып жатырған боз топырақлы кең дала. Ортасында тартқан сымдай дүп-дүзиў болып Қыз-кеткен каналы қазылыпатыр. Үлкен-үлкен рашлардың басында колхоз даласының қахарман мийнеткешлериниң социалистлик жарыспақта жеңип алған Қызыл байрақлары желбиреп тур. Барлығы да көз алдымыздан өтип атыр.

Аэроплан каналдың устин еки-уш айланды да, төмеп таслады. Бизлер Қыз-кеткен қурылысына келип жеттик.

II

Қыз-кеткен. Бул нелерди көрмеген Қыз-кеткен?

Кешегі бир күнлерде, ай тутылып аспаңда, қара булт қаңлаған мийиримсиз заманның қармағына илнини, ериксиз мал орнына сатылып, ат артына минип барған арыўдың ауыр турмыстың қысқысына шыдамай, арнамысын аяққа баса алмай, өзін-өзи өлимге қыйып, жапка таслап өлип, еситкен қулаққа ертекттей сөз болған Қыз-кеткен. Бул Қыз-кеткенниң кешегі бир күнлерде бахты ашылмай, қайғы менен қара жамылып суў

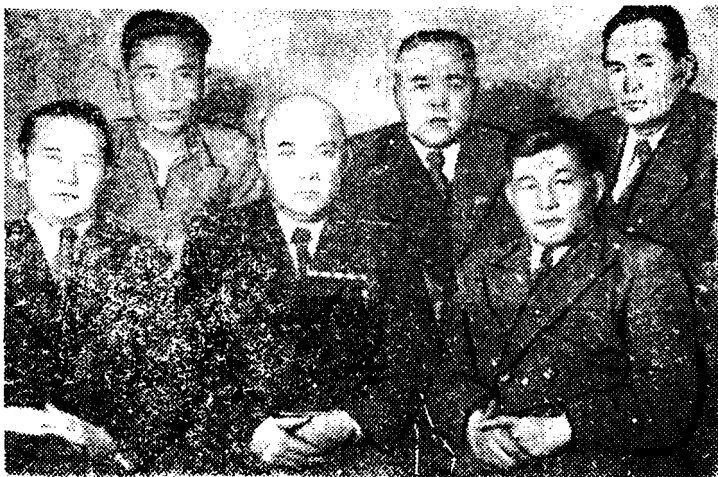
орнына қан болып аққан күнлерінің ашылмаған сырлары толып атыр. Бул кешегі бір күнлерде мийнеткешлер жыйналып, қабырғасы қайысып омыртқасы ма, йысып, талай рет оны қазғапта, сағасына қайыр теуіш-аяғына суу бармай, кең даланың сәни кетип қыр кууі раян, көк солып, сиккен егин, сансыз мийнеттің рәхәт-болмай, кеуіш жатқан Қыз-кеткен еді. Ол күнлер кун: беди? Кун емес. Қара тун еді. Лйтшы қәне Қыз-кеткен-

Кешегі бір күнлерде,
Ханжунайд қан төгіп,
Атамаңлар ат қойып,
Бай, нйшап, молласы.
Елди талап Ханмаксым,
Барарға жер таба алмай,
Өлим келип алдына,
Енди өлдим, шиттим деп,
Жан алқымға келгенде,

Жарқыраған кун шығып,
Тартып жердің танабын,
Қалтыратып әлемди,
Қанкумар жауыздың,
Тажы-тахтың талқанлап,
Хай, езилген мийнеткеш,
Кел бери. Ал теңлікті

қолыңа. —

Деп сүренди салганда,
Талып жатқан Қыз-кеткен,
Аунап түсіп, орныцнан,
Сүренге сенде сес қосып,
Бас көтерген күнлерің,
Бар ма сенің есиң де,
Қарашылық сернилип,
Таңың сазы атқанда,
Нур шапағы күн күлип,
Жерге сәуле шашқандай,
Қара, қәне, Қыз-кеткен,
Сәуленген, түрленген,
Хәзир дүнья өзгеше.

Сүүрете Нүжим Дүкараев, Бекбаўлы Жәдигеров, Есемурат Өтәмбетов, Қазбағамбет Жарменов, Гейжесбай Убайдуллаевлар.

Кешегі пығыраңқы хожалық, өнімсіз мийнет, сансыз турмыстың орнына, бірлескен хожалық МТС табысқа-табыс қосып, колхозшыны гурғын турмысқа жеткеріп, колхозды большевиклик гурғын хожалық стіу ушын, алты мың қазыұшының таза техникалық жол менен, мийнет майданында, жеңіп шыққан социалистлик Қыз-кеткен қурылысы бар.

Кешегі Қыз-кеткен менен бугингі Қыз-кеткеннің айырмасы, жер менен көктей. Бугингі Қыз-кеткен, атағы әлемге жайылып, пугкил аўқамға белгили болған Қыз-кеткенстрой. Мине, мен бугин сол атақлы Қыз-кеткенстройдың бийік рашының басында отырман.

Қыз-кеткеннің бүгінгі көринісі оғада қызықлы. Адамды Ұайран қалдырғандай, кешегі кеуіп жатырған Қыз-кеткеннің сағасы, қәдімгі қала болыпты. Дүп-дүзіу көше. Зырылдап жүрген автомобиль. Гүрилдеген трактор. Телеграфтың бағаналары. Айқыш-уйқыш тартылған сым темір. Электростанция күні-түні бірдей жарық. Клуб, Кино, Радио, Мектеп онла жаслар оқып атыр. Кооператив, склад, столовой, тап-таза. Мынау мошша, есик ашық-пожалуйста. Қәдімгі қала, биреу келіп, биреу кетіп атыр. Қайнаған адам Жайпаған өмір. Дүрсилдеген динамит, қара тасты қорғасындай еритін, пыт-шыты шығыпатыр. Апау-қара құрымдай шаңы аспанға шығарып, рашты алыпатырған қазыушы.

—Алға, ал...

—Болға—бол...

—Ға бәрекелла.

—Бүгінгі байрақ сешики.

—Ға, комсомол,... жарайсаң! Жарайсаң! Мынау Қызыл байрақ неге келіп тур дейсең!—деп марапатлайды. Райкомолдың хаткери Жарылқасымов жолдас. Күнделикли нормасын бирнеше есе арттырып орынлап жүрген Қыз-кеткен комсомоллары қанша мақтасаңда болады.

Қыз-кеткен комсомоллары тек қазыу жұмысында ғана емес, қурылыстың мәдени-билімлендириу жұмыстарында да сицирген мийнети аз емес, әсиресе соңғы бир хәптениң ишинде жұмысты оғада қыздырды. Пәт устине пәт ендирди. Ертең үш-төрт жылдан бермаған ислеген ислердің нәтийжесін шығарып, той етейін деп отыр.

Бүгін апрельдің жетіси. Қыз-кеткеннің сағасы көп санлы адамлар менен толды. Атлысы-атлы, пиядасы да қалмай дөгеректегі аўылдың адамлары қалмастан киятыр.

Мине бир топ атлылар келип түсип атыр. Аглар-
ида кишкене ғана бөктергилери бар. Спрэ ылақ ой-
ауға таярланып келген болса керек. Анаў боз топы-
ақтың шаңып аспанға шығарып Нөкис беттеп маши-
алар киятыр. Жаңа ғана көз ушында киятырған бир-
у хә дегенше мине жақышлап келип қалды. Ун
оиналық автомобиль иши лық толған адам. Алдыңғы
атарда тургелип турған Сара, Гүльзира, Ажар,
Ірекелер. Бирин-бири басқылап ўахаҳаны салып, кең
аланы басына көтерип киятыр.

Әне Чимбай беттеп дизилип, үш легковой машина
иятыр. Арқа районлардың басшы хызметкерлери болса
ерек. Мине Хожели менен Қоңыраттың адамлары ке-
лип түсип атыр. Әне Төрткүл беттеп киятырған маши-
наларды қарай ғой. Қандай көп... Көзин машина көр-
ин. Келип атырған, кетип атырған... Мына ғаз-қатар
дизилгенин қарай ғой. Жолдың дәрбентиндеги Қызыл
пүберекте „Тойға келген қоңақларға сәлем“,—деп
казып қойған сүренлер хәр машина өткен сайын са-
иал менен желпилдейди.

—Хош келдиңиз!

—Хош келдиңиз!—дегендей болады.

—Әне гүрилдеп аэроплан да келип қалды. Мына
биреуи дым төменлеп киятыр. Мине, Қыз-кеткеннің
истине айналды.

—Хаў. Ана ишиндеги адамды қара.

—Әне, киймылдайды.

—Бир нәрсе таслайын деп атыр.

—Әне, қағаз таслады...

—Алға...

—Жуўыр...

—Қағаз...

—Қағаз...

—Жуўыр!

— Ләропланнан тасланған қағазлар Қыз-кеткей қурылысының үстине жаңалақлап жауған қардай, жерге түсіп атыр. Хәркимнің қолында бир жапырақ қағаз Жабырласып оқыл атыр. Уағ-уағ дауыс. Күлки. Журттың уақты оғада хош.

Саат он екинц шамасы. Сеңдей соғысқан адам Қыз-кеткеннің сағасындағы көңирге қарап қәдем қойды. Анаў Тахиа-Тастан бермаған туўрылап урған дәрьяның қатты ағысы үсти-үстине шығып, көпирип атыр Қыз-кеткеннің сағасы дәрьяның қатты ағысының урған шығанақ дәрбентинен алынған. Пйримленип, таўланы жағадағы тасқа шаншыған толқынды, көргенде „мынаў кәйтеди“ деп адам таңлауғандай. Бирақ қанша дегип урса да, саға тиксинетуғын емес, себеби бул ешепін қаза салған саға емес. Бул Әмиўдәрьяның талай жыллы дегишлерин покталап үйиртеуғын тастаң ойып салған саға. Дәрья тасыса тобығына келетуғын емес. Ултань еки метр қазылып, цемент пенен куйылған. Еки қапта рашы таўдың кайрақ тасы менен өрилген. Балталасаң да бузылатуғын түри жоқ. Мынаў қәдимги пәхә көпир. Бунындай көпирди Қарақалпақта бурында ҳеш ким көрген емес. Бул тек Кенес хұкимети тусында ғана салынған көпир. Бул көпирди қола менен цементи араластырып қуйып салған. Үстине бир қалань орнатсаң да бүлк етпейди. Асты он бес тоғыртқа Бул техниканың табыслары бойынша исленген. Арбағы жүк тийеп, үстине өзинц мшини хәр тоғыртқадап түргелин өтсең де басың тиймейди. Бул тоғыртқалақ электрдің күши менен ашылып, электрдің күши менен жабылады. Жабылғанда бир уртламда суў ақпайды Суў өлшеу менен жибериледи.

Көпир еки қатар. Биреуи арба, машина, атлы, түйели өтетуғын гүзар. Екиншиси, гүзарға қарағанда көкирек аўыздаи бәлент, тоғыртқаны ашатуғын ар

наўлы машина жүретугын көпир. Каналдың еки жағасындағы рашты қайтарып, еки-үш адам қатар жүретугындай етпн текше-сына жасап қойыпты. Тойға келген адамлар: рабочийлар, қазыұшылар усы көпирдің үстине жыйнала баслады. Жокарғы көпирдің үстине Қарақалпақстан хукиметиниң ағзалары, жер-жерден келген қонақлар жайғасты. Барлық районлардың жууаплы хызметкерлери түүел келген. Колхозшылардың пүткил аўкамлық съездинде сыйлық алған Киров атындағы колхоздың ударниклери келип тур. Олар уллы тойға „қутлы болсын“ айтпақшы—Минше, адамлар түүел жыйналыпта болды. Көпирдің үстине жайғаспағанлары каналдың жағасында дизилисин тур. Екеу-екеу әңгиме, әлленелерди айтысып күлиседи. Асығады. Қууанышылы минутгы күтеди.

Көп узамай-ақ, Социалистлик колхоз хожалығын раўажландырыўдың гиреўи— Қыз-кеткен қурылысының пигиўине арналған митинг ашылды.

— Ура!

— Ура!

— Жасасын Советлер Дўқамы!

— Жасасын Совет Хукимети!—деген сүрепелер дәрьяның сағымы менен жаңлап, пүткил әлемге таралгандай болды:

— Қыз-кеткен қурылысының начальпиги каналдың барлық жумысы хукимет тапсырған уақыттан бурын орынланғаны ҳаққында рапорт берди. Бирнен соң бири шешенлер шығып, қутлыклаў сөзлер сөйлепатыр.

— Жасасын социалистлик Қыз-кеткен қурылысы!

— Жасасын колхоз қурылысы!—деген сүрепелер еситилди.

Журт гүүлеп сағаға қарап бурылды. Басында қоңыр кураш, үстінде шекпен, белни буўған, ақ сақаллы, узын бойлы гарры көпшрден түсип, каналдың

ултаны менен дәрьяның жағасындағы шелге қара жүрди. Гаррының қолындағы—Тахга-көңір районының колхозшыларының мийнет майдашында жеңіп алған Қызыл Байрағы желбиреп, келешек бахытлы турмысты айтып турғандай болды.

Гарры бойын тиклеп, көпке қарады. Журт тым-тырыс болды.

— Әлеумет, жасым жетпистен асты. Көпті көрдім Таллық, Нәўнир, Көк-өзек, Қыз-кеткен, Қууаныш-жар малардың қазыуып талай рет қаздық. Бирақ қууанышы аз болды. Сағадағы суу ишти, аяқтағы уу ишти Мийнетин бизлер шектик. Сууды байлар ишти. Кешегі күни сағасына қум теуип, батыл болған Қыз-кеткен еди. Минне Кеңес хұкимети тусында булда тилге келди Қыз-кеткеннің келешегі алдында. Бул қарақалпақтапның бес районына суу береді. Қуураған далалар жасарады. Шолистанларға гүл көгереди. Қыз-кеткеннин бойына қалалар салынады. Заманымыздың әдиули естелиги қутлы болсын!

Гарры шелдің басында жатырған шнурға шырпыны шағып, от жиберди. Бир мәхәлде:

— Тарс...

— Тарс... динамитлер жарылып, қайрақ тастың пыт-шытып шығарын, күлүн көкке ушырды. Динамиттің даўсынап, жер силкини:

Тилсиз теңиз дәрьяның, Минне бүгин басын ийи,
Гүрилдеген ағымы, Бизге келип бағынды—

Дегендей болды. Әмиүдәрьяның ийрим тартып, уйытқын турған сууы Қыз-кеткенге бұрылып қағлады.

Алға-ая гажжа-гаж,
Мийнет ерлерің.

Жасыл дөңгө,
Гия өнгөн жерлерин.
Ийримленип таўлашып,
Аккаш сениң суўларың.
Уактымды хошлады—
Мениң Қыз-кеткен.

Ақ көбикли суў-тоғырытқалардан өткенде:

— Жаса!

— Жаса!

— Қыз-кеткен жаса!

— Ұағла!

— Ұағла Қыз-кеткен!—деген даўыслар аспанды жаңғыртты. Шапқан аттай зуўлап арқа районларға сапар шекти. Адамлар раштың басы менен көп жерлерге шекем изине ерип:

— Қайырлы сапар!

— Барған жериң абад болсын!—деп шығарып салды.

1935-жыл, 7-апрель.

Қыз-кеткен

Күн шығар бет ағарып, таң саз берди. Таң сазы менен аралас желпип ескен жумсақ, майда таң самалы түнерген кара түнди кейін шегиндирип, алтын таң орын алмастырды. Өкшеси тайған түп желпип ескен таң самалының лебине төтепкі берип тура алмай күң батарға тамап бурылды да, аздан соң, тум-тусқа тарап сап болды. Таң атты. Кешеден бермаған жыллы төсекте терең уйқыға шүмнп, тырп етпей жатырған жанлы-жаныуарлар орынларынан турып, қайтадап тиришиликке қәдем басты. Әлле қайдан таң самалына жарысып бүлбиллер сайрады. Өзлеринше нама салып, шағлауға киристи... жаңа ғана көтерилип, шығып қыятырған күннің сәулеси, алыста жанын атырған өрттиң сағымындай болып көринди, тезден көкти... пүткил дүньяны балқытып... Жүзине алтын нурын шапа баслады. Кем-кемнен дийуалға өрлеп әйнектеп қарап, үй ишине нурлы сәулесин тутас жайды.

Оң қапталда ағаш кәт. Сол жақта еки әйнек. Ақ шүберектен перде тутқан. Төрде стол, үстинде айша. Айшаға жақын ийисли майдың шийшеси тур. Шийшеден төменирек „Қызыл Қарақалпақстан“, „Жас Лениши“ ғазеталарының соңғы санлары жатыр. Столдан төмен төрдің алдында Гүлзийра жатыр. Кәттиң тусы-

на көк-ала шыт қағып, оның үстине хәр түрлі сүүрст қыстырған. Кәтте ақ простыняға оранып, онтөрттеги айдай толысып, төрт бурымлап өрген қара шаш, оның қақ ийығынан төмен дизилип, тарқатылған ушы күл-телешш, көкректеги қос алмаға перде болып, Бийби-хан уйқыда жатыр. Кешеге азаннан кешке шекемги жұмыс Бийбиханды шаршатқандай еди. Әлле нәрсе түспше ендиме, Бийбихан орнынан аўнап түсіп жатты. Әйнектен шашырап түскен күннің нурлы сәулеси:

— Тур, жаным, Бийбиш, уақыт болды,—дегендей, қытықлап бетінен сүйіп, Бийбиханды уйқысынан оятты. Төсегиниң үстінде отырып жән-жағына қаранды.

— Ұшырмай жаным, кешигип қалмасам болар еди,—деп жылдамырақ орнынан турып кийімлерин кийинди де далаға шықты. Азанғы уақыт салқып. Күп шығардан желпич майда таң самалы есип тур. Есиктиң алдындағы салманы жағалап барып қайшының басына шықты. Кегейлиниң теңгедей майда толқынлары бири менен бири ойнап, жылысып ағып атыр. Көк мақбалдан көйлек кийип, көкирегине хәйкел, өңір-мопшақ таққан ғауашалар толқынланып, басын ийип, иззет бенен тәжим берип, Бийбиханды өзине шақырғандай болады. Басып ийип, хәр бир тәжим бергенде көкирсиндеги жумалақ түймелер суўдырлап әлле нелерди айтып, сыбырлағандай болады. Ақ алтынның кәніне көзи салып, ышқы кетип турған Бийбихан бир нәрсе ядына түскендей мыйығын тартып күле шырай берип, тез-тез адымлап, ақ алтынның иппн кешип, атыздың ортасына келди. Азанғы сап хәуаға, көк шөплердің бурқыраған жупар ийиси қосылып, адамды ериксиз шадландырғандай еди. Бийбихан еки қолып жоқары көтерип керилип, узак дем алды. Буўшылары бекиппи булшық етлер бөлек-бөлек болып, қайнап, тула бойын күш қаплағандай болды.

— Гай жаиыўарлардың түйнеклері,—деп төмен еңкейіп пахтаның ғөреклерін узақ ийнскеп атырғанда:

— Бийбихан!—деди биреу.

Бийбихан артына жалт бурылып қарады. Қолында кетпен. Сейит атызға кетіп баратыр.

— Бийбихан, жүр, ўақыт болды ғой,—деди Сейит.

Бийбихан керилип дем алғаныма ямаса шаршап қалыпсаң ғой деп айтар,—дедиме, қызарып төмен қарады. Уялған пишин менен қырынлап, көзінің қыйығы менен қарады да:

— Хәзир бараман, жүребериңиз,—деп үйіне қарап жуўырып кетті.

Сейит бирталай ўақытқа шекем ойланып кетпей турды.

Бийбихан үйіне келгенде Гүлзийра кийинің болған еді.

— Апа, сен бузаўларға от салып барарсаң, мен кеттім. Бирақ кешігіп қалма,—деп есик бетте турған кетпенди алып далаға шықты.

* * *

Уллы сәскеликке жақышлап қалған ўақыт. Күн жаңа-жаңа қыздырып киятыр. Атыз иши ылғаллы ис. Шырпа-шырп урылып атырған кетпен, жұмыс оғада кызыў. Хәр ким өз жұмысын сапалы етип орынлаўға умтылған.

— Бүгин қәйткенде де, ең соңғы кетпенди питкеріў керек,—деди Мамыт бригадир.

— Бүгин деген неси, түске шекем-ақ питкеремиз, енди неси қалды,—деди узын бойлы қара жигит.

— Питкерерсең, питкерерсең, хәммениң кейпинде қалып киятырсаң ғой,—деп бир келиншек илии түсті.

Сейит басқалардан еки жолды бурып кетпенлеп

болып артына бурылып қарады. Бийбиханда жақынлап қалған еді. Сейіт кетпеннен сүйеніп тұрып:

— Бийбиш, көмек берейін бе?—деп күлді.

— Пайлы жұмысын басқаға ислеткеннен қудай сақласың, өзім де питкеремен.

— Өзің де питкересең ғой, тезирек питкерсин деп атырмап-ау...

— Тезирек питкерсең кейінгілерге көмек бериніз,— деп соңғы кетпеннің урын Сейіттен қашығырақ шелдің басына барып отырды. Басқалар шелдің басына жақышлағанда:

— Чай қайнады, сәскеликке келиңдер!—деп Мамыт бригадир бақырды. Хәмме кетпенлерін ийніне салып, шелдің басы менен шертекке қарай жүрді.

Кегейлиннің бийік ырашына қурылған шертектің қасында Айжан кемпір менен Палмашның баласы чай демлеп жууырын жүр. Адамлар кетпенлерін қойып бет қолларын жууынып атыр. Гейбیرهулері шертектің астына келіп, чайларын ишип атыр. Бийбихан менен бирнеше қызлар адамлардан шетірек кетіп жууынын, жаңа келіп отыра баслағанда колхоздың почтасы келіп:

— Бийбиханды басқарма шақырып атыр. Тез алып кел!—деп жиберді,—деді. Жұрт аң-таң болып, биресе почтаға, биресе Бийбиханға қарасты. Барлығы да Бийбиханды басқарманың шақырғанына таңқалды.

— Шырағым-ау: оны кәйтеді екен?—деді, Гүлзініра.

— Бе--ў, шеше, елс еситкениң жоқбеди, кеше бизнің үйдегі кәйінің оқыўға бала сорап келипти деп атыр еді, соған жиберетуғын шығар,—деді бир келиплек.

— Сөйтіп ана қыз доктор болып келер ме,—деп күлді тағы биреу.

— Бициң бийкеш дым зейинти ғой, тезирек үйренип келер,—деди жас келиншек.

— Аўа, Бийбиш доктор болып келсе алды менен сени жарар,—деп кулди бир жигит.

— Алды менен сени жарса, ишиндеги сумлықлардың бәри кетер,—деди келиншек.

— Сумлық деп нәнт жеген жериң бармеди?—деди тағы бир жигит.

— Сизлер қысынбай-ақ қойың. Бийбихан доктор болып келсе кимди емлейтуғынып өзи биледи,—деди Сейит.

— Хаў, сениң де аўырыўың бармеди?—деп бир келиншек илип түсги.

— Хаўа, буның аўырыўы дым күшли, ыңқылдап отырғанын көрмейсең бе?—деп Сейитти басқылаўға киришти.

Жол бойы биринен соң бири, түрли ойлар Бийбиханға тынышлық бермеди.

— Япырмай, мени шақырып не қылады екен, әлле жаман ислегеним жоқ еди ғой, депте ойланды. Бирақта ой түбине жете алмады.

* * *

Бүгин июль айының жигирма беси. Саат бестің шамасы, үлкен гүзар жол менен бир грузовой машина зымырап киятыр. Ишинде жети-сегіз адам бар. Барлығы да көзлерин жолға тигип киятыр. Асығады. Күтеди. Тезирек жеткиси келеди. Бул ойлары айтбай-ақ белгилі. Жолдың бойындағы жайып салған мақбалдай жайылып жатырған көк шөпли дала, ғыргүбе-

лек айналып кейинде қалып киятыр. Машинаның кабинасында еки адам отыр.

Биреуи, айшылық жолды атлатып, ойлау жерден сырғытып техниканың тилин билип, машинаны уршықтай ийирип, жердің танабын қууырып киятырған кешеғи қойшы, бүгінғи шофер-Хожан. Екиншиси колхоз даласының ғайраткери, қатарынан озып шыққан ударница—Бийбихан.

Бийбиханның машинаға биринши мәртебе миниуи. Бурынлары машинаға миниу былай турсын, қасынан да жүрип көрмеген. Керек десе үйинде ат арбасы да болған жоқ. Бийбихан әкесинен жаслай жетим қалды. Үй-ишиниң машқаласы жалғыз Гүлзийраның мойнына түсти. Небир қыйын күнлери де болды. 1921-жылғы ашаршылықта жоңышқа жеп те күн көрди. Төре қусаған ала аяқлар „әменгерің мен“,—деп Гүлзийраны айландырыпта көрди.

— Шаңарағымды жоғалтбаймап, байсырап отырғаным жоқ, жалғыз қызымды асырай аламан,—деп Гүлзийра көнбеди. Усылайыпша жыл артынан жыл өтті. Жарлылардың күни тууып теңлик алды. Бахытлы заман орнады. Гүлзийраның да иси оңына айланды. Атақлы колхозластыруу дәуири басланды. Гүлзийра апай колхоздың пайдасын дәсленки уақытлары түсинбеди. Оған ауылдағы адамлар жақсылап түсиндире алмады да. Бир күни районнан ўәкил келип жыйнақ өткерди. Колхоздың пайдасын түсиндирди.

— Колхозға менн де жазың,—деди Гүлзийра. Кейиниректе отырған бир қатар адамлар „мырс“ етип күлиседи.

— Қау, мыпаған не жоқ.

— Жумыс ислейтуғын адам аз шығар...

— Майлап қойыпбедиң?—деп Өтәмбет, Арзы қусағанлар лаққышылыққа салды.

— Жолдаслар, тыпыш отырыңыз. Колхозға хаяллардың да керек орны бар.

— Бүгінгі күні бізде хаяллар колхозда уллы күш. Бұны естен шығармау керек. Тәртипсізлік іслемезді, — деп ұәкіл тәртіпке шақырды. Міне, ұсы ұақыттан баслап Гүлзийраның жаңа турмысы басланды. Жұмысты шын кеулі менен іслеіі. Іслеген жұмысы тақ-туйнақтай. Пайлы жұмысып ҳешкімге іслетбейді. Колхоз мүлкін өз мүлкінен арғық көреді. Колхозға киргелі ол пиллехананың баслығы. Бір неше жылдап бермаған пилле планын артығы менен орышлап қиятыр. Ударник атанды. Ауылдың қатынлары „Ударник шешей“ дейтуғын болды. Бір күні Гүлзийра пиллехананың қасында көлеңкеде қалған бир қосыуысғай пилленің үстінде жыбырлап жүрген наўқан куртларға көзі түсті. Қасына барғаннан куртлар ысылдап басып көтерді.

— Ұай жапыұарлар, аш болып қалынты—ау, деп алақанына салып, куртты жақсылап қарады. Ғеш нәрсе таба алмады. Жап-жақсы жипек курты. Мийрими келип, өліп қалмасын деп ҳәр күні екі мәртебе жапырақ әкеліп салатуғын болды. Бір күнлери наўқан куртлар уйқыға отырды. Сап-сары алтындай пилле болды. Колхоздың баслығын шақырып әкелді.

— Мынаны қара басқарма, мына пиллелердің ана күнғи пилледен қандай айырмасы бар?—деді.

— Қандай айырмасы болсын, ҳеш қандай айырмасы жоқ,—дейді басқарма.

— Оқда мынау бийылғы пилленің, туқымы, екпінши мәртебе шыққаны. Ұсы пиллені жылына екі мәртебе тутьуға болмай ма? деді.

— ... соғы бар болсын, о замап менен бу замап да пиллени екі мәртебе тутқанды көрпнбедің?—деп бас-

қарма кетип қалды. Бірақ бұл ой Гүлзийраға тынышлық берген жоқ. Келер жылы Гүлзийра хеш кимге айтпай бір шертекке екінші рет пилле тутты. Пиллеси оғада жақсы болды. Агрономлар келип жақсы бахасын берди. Сөйтип жылында пилледен еки мәртебе өним алыұды республикада биринши мәртебе Гүлзийра қолланды. Сол жылы сонлықтан да үрпек бас қара қашарды алған еди. Үрпек бас қара қашар быйыл төртеу болды. Соның екеуи сыйыр. Қатық май дегеннің Гүлзийраникинде тап-таза хәм көп. Өзи сауатсызлар мектебинде оқыйды. Бийбиханды оқытты. Хәзир аұыллық мектептің жетинши класын питкерди, енди ержетти, быйыл он алтыда. Комсомол ағзасы. Еки жылдан бермаған колхозда жумысты жақсы ислейди. Удайына байрақ алып киятыр. Мине енди колхозшылардың республикалық слетына баратыр. Колхозының атынан рапорт бермеқши.

Машинаға минген ўақытта Бийбихан тиксинеийи десе де соңында үйренип кетти. Еки көзи моторда. Анда-санда кабинаның әйнегинен шеп жағына қарайды. Гузар жолдың дәрбент—дәрбентин алып машина зымырағанда дөңгелеклери жерге тиймей аспан жердің арасында ушып баратырғандай көринеди. Усының барлығын ислеп кияғырған өнер-билим ғой. Оқыу керек екен,—дейди, Бийбихан өзинен-өзи.

Мине, қызық-қызық пенен қалаға да келип қалдық. Машина зымырауы менен ударниклердің слеты бола-туғын үлкен жайдың алдына келип тоқтады. Қонақар машинадан түсип атыр. Бийбихан кабинадан шыққанда оның тал-шыбықтай өсип киятырған бойы ат жақлы, қыр мурынлы, қара пәрең шырайы ойнақшып турған қумар ала-көзлери, салланып кийинген кийимлери өзіне сондай жарасып турды. Есиктің алдындағы кең майдан бүгин адам менен толған. Ақсақаллы ғарры-

лар, жас жігіттер, қыздар хәм түрлі адам бар. Еки қабат үлкен сарайға биреуі кирип, биреуі шығып атыр. Усы қозғалысқа көшедегі қызыл байрақлар „Хош келдиңиз! Колхоз даласының батырларына сәлем!“ деген сүренлер, барлығы қосылып, Бийбиханды қарсы алғандай болды. Бийбихан көзиниң қыйығы менеп айна-ланы бир шолып үлкен сарайға кирип кетти.

1936-жыл.

БАҒМАН

Түс аўған мәхәл. Аққалаға қарай созылған гүзар жол менен машина зытқып киятыр. Жолдың еки бойы кең далалық ыргалған егиц менен толы. Әжинияз жолдың дәрбент-дәрбентин алып федалды басқанда колхоз даласының тулпары, „ЗИС“ өр қояндай атлығады. Бизди қоршап алған көк егинлер ғыргүбелек айланып, кейшимизде қалып киятыр.

Мениң көп жыллардан бермаған аўылға киятырғаным усы. Еки көзим этирапта. Аўыл өзгерген. Аўыл жаңарған. Бизди өз қушағына алған ушы-қыйыры жоқ егинлик, қызғынлы ис, қурылып атырған поселка, мектеп, хәкленген жайлар жаздың сымбатлы сулыў көринисине қосылып, мени өзине ериксиз таргып киятыр. Кеўил шад. Қызыгасаң. Сүйсипесең. Кең даланың жұпар ийнсли таза ҳаўасы дәртке даўа болғандай. Қыял алып қашады, хәриәрселерди ойлатады. Қалай ойламасасаң. Бушан онеки жыл бурын оқыўға баратырғанымызда анаў көринген қос теректиң түбинен шығың, түйе менен Төрткүлге төрт күнде барған едик. Мине, сол Төрткүл менен Аққаланың арасы енди еки саат отыз минутлық гапа жол болып отыр.

„Жоқарғы ерни көк тиреп,
Төменги ерни жер тиреп,
Көз ушында отырған—

Қарабай менен қалбугай,
Көтеріліп ұшқанда,
Белінен бүккелі басады"—

деген Қобланның Тайбуұрылы да буныңдай тез жүрмеген шығар.

Мүшкілдер аңсат, алыстар жақын болды. Кешеги бир күнлерде өз мәпин қоллаушыларға азық болып аққан мына бир Кегейли, Нәүпир, Көк-өзеклер бүгинги күни бахытлы заманда колхоз даласында қаймақ шашып, қуұраған дала жасарып, ақ кебирлерге гүл көгергенин көрип отырғанда қалай шадлапбассаң, қалай куұанбассаң?

Гүл болып жайнаған мийнет майданының қызықлы көриниси менен өзиниң кушағына алып, бауырына басып киятырғаны соншелли, хәтте машинада киятырып, жолдың қалай қысқарғанын да сезбеппен. Текте Шыныбайдың:

— Мынау өзице белгили „Қостерек“ дегени кеулимди басқа жаққа аударды. Машинаның еки жағын узын ақ тал қаплап, ғоя бир ашық турған үлкен дәруазаны еске түсирерликтей болып көринген Октябрь абадтың көпирине саяман болып турған Қостеректиң астындағы көпирден өте шықтық.

— Енди бизиң колхоздың жери басланады. Анау салынып атырған поселка. Мынау отқараз. Бергиси монша. Апа майданлықтан толық емес орта мектеп салынады. Бер жағы парк болады,—деди Шыныбай.

Сопың арасынша машина еки жағын сымға тартқандай қатарлап тиккен дүп-дүзиу ағаштың арасындағы жол менен барып колхоздың кеңсесиниң алдына тоқтады.

Бизлер Ахунбабев атындағы колхозға келдик.

Бизди аўылдың ортасындағы сыртын ақлаган жайдың төргі бөлмесине киргизди. Бизлер бөлмеге киргенде, орта бойлы, қарапәрең, талдырмашлау келиншек әйнектің алдында айнаға қарап, бетин сыпырып тұр екен. Шамасы жумыстан келип, басқа бір жаққа кетейін деп турса керек. Төрге төсек салды да, менің бетиме қарап, столдың қасында тұрған орынлықты қозғап қойды. Айтпаса да стулге отырсаңыз да болады дегенин сездік. Келиншек пенен аманласып болған соң, үйдің ишин бірқатар көзден өткіздім. Тап-таза стол, стуллар, кровать, айна, столдың үстінде кітаптар текшеленип үйіулі тұр. Газеталар жатыр. Әйнеклерге ақ шуберектен перде тұтқан, үй жаңарған, жаңа көринисте. Мен мұғаллимнің үйи шығар деп, отыр едим. Колхоздың бригадиринің үйи екен.

Чай әкеліп, бизің алдымызға қойды да, келиншек есик беттегі стулге отырды. Бизди баслап келген жигит:

— Айжамал, сен ана жаққа бармайтуғынбедің?— деп келиншекке қарады. Келиншек көзинің қыйығы менен бизге бір қарап қойды да: үйге қонақ келгенде басқа жаққа кетіп қалыу, қарақалпақтың әдетінде болмаған нәрсе-ғой дегендей, жигитке қарады.

— Бармасаң, бармай-ақ қой—деди төсекке таман отырған жаңағы аққуба жигит. Буның сөзипен усы үйдің ийеси, келиншектің күйеуі, екени анықланды.

— Қой, оқыудан қалыуға бола ма? Қайта бар деудің орнына, ол не дегениң, қазір кемпір келеди-ғой, —деди колхоз баслығы Шыныбай.

Келиншек, столдың үстіндегі кітаптарын жыйнастырып, басына орайпегін салып, далаға шығып кетти.

Чайды ишип бола келгенде, ұзын бойлы, ақсақал-

лы ғарры сәлем берип, кирип келди, үйдеги адамлар ғаррыны хұрметлеп:

— Төрге шығыңыз!

— Төрге шығыңыз!

— Мәмбетнияз аға, былай шығыңыз!—деп ғаұырласты.

Ғарры бизлер менен аманласты да, үндемей отырды. Бир ўақытта:

— Шыныбай, булар қай балалар?—деди ғарры.

— Өзнимиздің балалар ғой. Төрткүлдеп келген шайырлар,—деп Шыныбай бизиң атымызды, урыўымызды, қайсы районнан екенимизди хэммесин айтып шықты.

Сүүретте Нəжим Дəўқараев хэм Мırзағалий Дəрибасв партия тарийхын өз бетинше оқып отыр.

Әңгиме тағы тоқтап қалды. Мен ғаррыны сөйлетпекши болып, хэр жерден сөз қозғадым. Ғарры көп

сөйлесүүдн жақсы көрмейтуғын, аўыр миңезли адам болыўы керек, көпке шекем берилген сораўға қысқаша ғана жуўап қайтарып, әңгимеге араласпай отырды. Бирақ, ғаррының ойпақшып турған көзлери, келбети, пешенесиндеги сызық-сызық болып турған қатпарлар көп пәрсени билемен, текте, мени сөйлете билиў керек,—дегендей болады да турады.

— Енди ғаррыны сөйлетиўге киригим.

— Жасыңыз нешеде Мәмбетнияз аға?

— Елиўдин үшеўине шықтық-ғой...

— Балаңыз бар ма?

— Бар...

— Оқыйма?

— Биреўи Төрт-үлде Аўылхожалық техникумында оқыйды...

— Өзиниз не кәсин ислейтуғын едиңиз?

— Бурын кәсип дегендей кәсип болдыма, ҳәзир колхозда бағманман.

Ғаррының „бағманман“ деген сөзи мениң кеўлимди бөлди. Мен усы жөнинде сөйлеспекши болып таярланып едим. Бирақ мениң пикиримди аңламай:

— Нәке, бул ғаррының көрмегени, билмегени аз. Ана жылғы мәрдикарлыққа барып, тесик таўдың аржагындағы Адиссейди көрип қайтқан. Буның әңгимеси бир таңға таўсылмайды. Айтсоңо Мәмбетнияз аға,—деди үй ийеси.

— Уай, қошшым, ол бир узақ әңгиме. Мениң ҳәзир бағда жумысым бар. Тағы бирде айтармыздағы...—деди ғарры.

— Бағыңыз жетилди ме, мийўе берди ме, жүги қалай?—дедим.

— Басқарма жуўап берсе, барып көриң,—деп Шыныбайға қарады.

— Буларға көрсетпегенде, кимге көрсетесең, бара-

берсип Мәмбетнияз ага,— деди колхоз баслығы Шыныбай.

Чай-суу ишип болған соң бизлер колхоздың бағына кеттик.

Дәрұзаның алдында қарауыл тур. Басқармадан рухсатсыз бағқа хешкимди кирғизбейди екен. Қасымызда басқарманың өзи болған соң ба, әйтеуір бизлерге хешнәрсе демеди. Бизлер бағды аралап жүрмиз.

Бағдың айналасы дийуал менен қоршалған. Дәрұзадан киргеннен, бағдың ортасы менен төрге қарай созылған аллея. Аллеяның еки жағы салма. Салманың бойына қатарластырып ақ терек тиккен. Бағ шаршы-шаршы атызларға бөлінген. Оң жақтағы бир неше атызда жүзим, оннан кейингилерине алма, шабдал, кәрели, анар, бийи хәм басқада мийуели ағашлар егилген. Көби быйылдың өзінде-ақ мийуе берипти. Анау солқымлап турған қәдимги „дамская паличка“.

— Бағды қашан тиккен едиңиз?

— Мыналар бурынғы жылы тигилди, аналар өткен жылы бәхәрде тигилди.

— Ұай жаныуар, бир жылда мийуе бергенн ме?— деди жолдасым.

— „Қалауын тапса қар жапар“ деген, әңгиме—күтиуінде ғой,—деди ғарры,—берман келиң, мынаны кара, мынау бир түп алма ағашы. Буның шақасындағы жапырақлары үш түрли. Мынау алма, мынау қәрели, мынау шийс,—деди.

Дурысында да бир түп ағашта үш түрли жапырақ көгерип тур. Бизлер хайран калдық.

— Бул қалай ата?—деди жолдасым.

— Бұны сабық дейди. Бәхәрдиң күни, ағаш жаңа көгерип жан енип киятырғанда, жас пұтақтың ушын кесип таслап, кертпешлеп, қабығын кесип жумсатып, сууырып аласаң да, екінши ағаштың пұтағын кесип

таслап, қабығын алып, соған ана қабықғы кийгизесен. Ишине жел кирмеси ушын, кийгизген қабықтың еки ушын жиңишке жип пенен байлайсаң. Сөйтип, тез-тез қуұратпай, үстине суу қуйып турасаң. Соннан тутып кетеди. Енди, буның қызығын өлмесек, ендиғи жылы көремиз. Хәр шака хәр түрли мийе береди,—деп күлди ғарры.

Бизлер бағдың ортасындағы шертектің астына келіп отырдық.

— Ата бағмаплықты қайдан үйрепдиңиз?—деп сорадым.

Ғарры бираз ўақыт ойланып отырды. Шамасы, өткел күшлери көз алдына елеслеген болыўы керек.

— Бизлер бурыннан усы Аққалада отыратуғын едик. Экемиз Худайберген деген киси. Өмири жоқшылық пенен өтти. Ол ўақларда жарлы болсаң, күн қайда? Бүгінги напақамызды тапсақ, ертеңимиз уўайым болды. Аты әлемди қалтыратқан „ақ қапшық“ жылы тамақ асыраўдың сургинине түсип, арқаланып жоқарыға көштик. Қаңғып Шаббазға бардық. Рейимбет ешек деген бир байға дийхан жүрдим. Рейимбет „ешек“ десе, „ешек“ еди. Азаннан кешке шекем тынбай жұмыс ислесең де, бир жыллы сөзи жоқ. Бәрхам айтатуғыны „қаңғыма“, „әпенде“ дейтуғын еди.

Мине, сол Рейимбеттиң Рузымбет әке деген бағманы бар еди. Ол киси хәр бир ағаштың тилин билетуғын еди. Рузымбет әкениң қасында үш жыл болдым. Маған бағманлықты сол киси үйретти.

Мен Рейимбет ешектің хызметин төрт жыл ислеп, қарным қалықпады. Арқаланып аўылға келдим. Аўылда да турақлай алмай, Чимбайға барып, Хожамурат байға бағман болдым. Ол күнлер де бир күн болып өтти ғой. Бизлер тек Кеңес хўкимети тусында ғана адам болдық ғой.

1931-жылы колхоз болдык. Турмысымыз күп-күшпен жөнлене баслады. Дәслепки ўақытта мен бағ егейик десем, колхоздың баслыклары „сениң исиң ериккен адам екенсең“ деп жүрди. Бирақ мен ишпен қалмадым. Ақырында колхоз көнди. Мине енди колхоздың бағы бар. Тек бағ емес, эне огородымызда бар. Капуста, помидор, қыяр, картоф, пияз, гөкшар, шалгам, палаў қабақ, қаўын дегеннің ҳәр түри бар. Қандай рәхәт. Бизиң қарақалпақ мийўени нәўшелей, қаўынды түйнеклей жеп болатуғын еди. Енди олай емес. Тәртипке түсти. Мазасын билди,—деп ғарры күлди.

Дурысында Ахунбабаев ағындағы колхоздың бағы бир-еки жылдан кейин елимиздиң мақтаншы болатуғынына сөз жоқ. Басқа колхозларда усындай бағ етсе, алма, жүзим, анжир, анар, ҳәр түрли мийўелер көбейсе рәхәти қандай. Денсаўлыққа қандай пайдасы бар.

Бизлер ғарры менен сөйлесип отырғанда:

— Ойын басланайын деп атыр,—деп Шыныбайдың баласы жуўырып келди. Бизлер орынларымыздан турғанда, қас қараўытып адам-адамды көргисиз ўақыт болған жоқ еди. Колхоздың кеңсесиниң алды адам менен толы еди.

Колхоз даласының тум-тусынан адамлар жыйналған еди. Ортада еки-үш жерден бийик сырықтың басына шобытқа лампа май куйып жақты етиў ушын жаққан. От прожектордай жер-дүньяны жақтыртып тур.

Бизлер қарақалпақ мәмлекетлик театрының гастролға келип қойып атырған пьесасын көриўге жыйналған адамларға араластық.

1939-жыл, август.

БАХЫТЛЫ МИЙНЕТ

Оғап көп жыллар болды.

Садулла әксинен жаслай жетім қалды. Ол заманда жетім-жесірдің не көрген күні бар! Кийсе кийімге, иінсе тамаққа жарымады. Жаслық өмір жоклық; кем-тарлық пенен өтип атыр. Күн көрнұ қандай қыйын! Тамақ дегениң жаўдап да жаман. Жас Садулла хәр-кимнің жұмысын ислеймеге мәжбүр болды. Бірақ оның менен де мүшкили аңсат болып, қарны қалықпады. Жаслық өмір аўыр азап пенен киши есигинде өтип Садулла ержетти. Бир күнлери Садуллаға:

— Енди ержеттим, тебиренсем таў силкипткендей күшим бар. Мен неге киши есигинде жүрмен! Неге кишиниң жұмысын ислеймен? Неге өз алдыма хожалық болмаймап?—деген ойлар тынышлық бермеді. Бірақ бул иске қалай кирисиўдиң есабын таппады. Усылайша ай артынан айлар өтип, қыс кетип, тағы да бәхәр келди. Бул сапары Садулла шыдап тура алмады:

— Жоқ, жетер енди, киши есигинде малай болып жүре алмайман! Өз алдыма хожалық боламан!—деп билегин сыбанды. Есик бетте турған белди алып, далаға шықты.

Бәхәр айы. Жердиң тоңы кеткен. Рас дийханниң ислейтуғын уақты. Атызларда жұмыс әлле қашан басланған. Биреўлер төгнн төгип жүр, биреўлер төгип

жайып атыр. Эпе, Рузымбет байлар элле кашан жазлыкты байытып таслашты. Енди үстин төгин атыр.

Садулла тез-тез адымлап атызга қарай жүрди. Жөнекей белди бир теуип жиберип, топырақты аударып таслады. Тоны кеткен топырақ мумдай болып атыр. Бир қысым топырақты қатты қысымлап турын:

— Жанлы мақлуктың ырыскын жеткерип турған жер—ана, не ушын хәммеге бирдей емесен?—деп қысымындағы топырақты ылақтырып таслады. Кәхәри келип көт уақытқа шекем гижишип турды да, тез-тез адымлап, шелме-шел жүрип, атызларды айланып шықты.

Бәхәрдің желпип ескен жумсақ майда самалы Садуллаға бир түрли қууат бергендей болды. Дийханшылықғы гүжитип жибергиси келди.

— Анау еки атызға жазлык егемен, мынау еки атызды жүуерн егнуге таярлайман, мына кишкене атызларға гешир, шяз егемен, мынау салмалардың бойына палау кабак, қызыл бурыш ексең, маржандай дизилип, кыңқызыл болып турса, қандай жақсы!--ден ойланды.

Бирақ, Садулланың бул ойлары көпке бармады. Атызлардың шетіндеги гөне шығыр көзге түсти. Оның бағаналары жоқ, маслығы қыйсайып, көмешиниң үстине қулап атыр. Кегейлери, каснақлары сынған. Дигир дегешиниң атызаты жок. Керизлери көмилип қалыпты. Бул көрннислер Садулланың уйтқып киятырған ойларын бирден тоқтатып таслады. Көмештин үстичде отырып, көп ойланды.

Қуры күштиң неге кереги бар! -деп астындағы көмештин тисинен услап силкип-силкип жибергенде, жетпистеги гаррының жөтелгенншедей, гаудыр-гаудыр етти. Буларды дүзетиу керек. Оның ушын қарезет керек. Шығырға, қоска қосыуға көлик керек. Булар Садуллада жоқ. Әкесинен хеш қандай дүнья қалған

жок. Тек болганы мынау еки ярим танап жер. Ол пақыр да алдына тартса, артына жетпей, өз күнин зорга көрип кетти. Мине, бул жағдайлар Садулланың көтелескенлигин сездирди.

„Бардың иси пәрман менен,
Жоқтың иси әрман менен“

Деген усындағы-деп сууық демни алып, муңайып үйинне кайтты. Бунындай ауыр турмыс, қыйын жағдай тек Садулладағана емес, Садулла қусаған талайлардың басында бар еди.

Жаман тамның қуяшламасына шығып, гөне шапанын жамылып, бұйығып отырған ғарры кемшири Садулланың дәртиннің үстине дәрт қосты. Қолындағы белдің сабына ийинин тиреп, еки қолын айқастырып, билетпне маңлайын қойып, Садулла терең ой дәрбасына шүмді. Ол узақ уақыт әлле нелерди ойлап отырды. Бір мәхәлде ауыр турмыс түйинин шешкендей, бірден басып көтеріп алды. Тезден орнынан турмақшы болып еди.

— Ұа бала, неғып отырсаң? Сени мурап шақырып атыр!— деген дауыс Садулланы қайтадан орнына отырғызды. Садулланың ишпеге-жемеге жанын қоймай, Аппагелди мурантың алдына тасырлағып, қууын алып барды. Келтеминардың қазыұшының қызын атырған уақты. Шырпылдаған қамшы. Ақсақал, муранлардың аузынан от шығады. Садулланы көргенде Аппагелди муртын таулап;

— Сен бала неге қазыұға көлмей жүрсең?! -деп топылды.

— Аға, бизлер жеримизди еге, алмаған соң...

— Еккен-екпегеннің маған керек емес! Суу ишип отырсаң ба, ямаса аузыңды байлап қойынсаң ба?! Шаңыраққа бир белдар шығады деп айтпадым ба саған! Бас

запгардың баласын! — деп бақырды. Төрт адам аяқ қолын ұстап, ырашқа жағқызып, қамшының астына алды. Қырық қамшы урып, тас кайыр ұлтаннан шек беріп, қазыуға апарып салды. Сыйрағына шырпылдағып, қамшы урып тұрып қазыу қаздырды. Бұл Садулланың жеген бірінші қамшысы емес. Бұнан бұрында Садық болыстың талай қамшысын жеген.

Оған көп жыллар болды. Бірақ Садулла сол залымдар бийлеген әділсіз қайғылы заманды, еріксіз ауыр мийнетті еле ұмытқан жоқ.

Ол күшлер әлде қанап өтіп кетті. Халықтың басындағы қайғылы қара күштер серниліп, Садулла қусағанлардың бахтына Октябрь революциясы жақты пұрып шапты. Коммунисттер партиясының басшылығы астында, езілген мийнеткен халық ұллы рус халқының жәрдемі менен азатлық алды. Садулла жерге, сууға ийе болды. Көликли болды. Көп жыллар күткен қадал мийнет—бақытлы заман басланды. 1930-жылы колхозға кирди. Колхоз жұмысын қеш кимнен кем ислеген жоқ. Колхоз жұмысын, колхоз мүлкін құрметледі. Ақ алтыншың устасы, мол өнімнің ийеси — Стахановшы атанды. Қутлы апай да колхозда ислейді. Екі баласы бар — екеуі де ержетіп киятыр. Оқып жүріпті. Садулланың хожалығы құрғып, мәдениятлы хожалыққа айланды. Садулла жапаша бахытлы турмыста жасайды.

Бүгін „Райком“ колхозының кеңесінің алды адам менен толы. Биреу келип, биреу кетіп атыр. Колхоз-

шылар тосек орын, азық-ауқатларын ала келген. Хәм-
мениң кеули көтеришкн. Әллекайда, узақ жолға кетпуге
таярланып атыр. Биреулер:

— Енди не кешигип атыр?

— Жүриу керек ғой..,

— Баслықлар қайда екен?

— Жаңа Төрткүлден келген уәкиллер менен жүр
еди - ғой.— деседи.

Кийим-кеишеклерин арқалап Садулла да келди. Көп-
шиликтн қасына нәрсе қараларын қойып, отыра бер-
генде:

— Хау Садулла ага, Сиз бармайсыз ғой, неге кел-
діңиз? деди бригадир.

— Неге бармайды? Мен журттап кеммен бе — деп
тикленип қарады Садулла.

— Жоқ, кем деген емес ғой, гарры адам қыйып
болар, қала берсин делинген еди...

— Сениң өзиң гарры, мен еле қартайғаным жоқ.
Еле көрермиз,—деп Садулла кеңсеге кирди.

Кеңседе де адам толы. Садулла келгенде колхоз
баслығы:

— Буның уят. Хәмме барамап деп өзлери тилеп
атырғанда, сениң жоқ нәрсени сылтау еткениң жара-
майтуғын не, болмаса қала бері— деп қараторы жигитке
қзып сөйлеп тур еди.

— Оның орнына мени жаз, мен барамап—деди
Садулла. Адамлар биресе Садуллаға, биресе қараторы
жигитке қарады. Қара торы жигит уалғанычан жел-
кесин қасып шығып кетти.

Колхоз баслығы мийығын тартып күлди:

— Садулла ага, үлкен адамсыз, сизге қыншн болар
деп қалдырып едик,—деди.

— Басқарма, жасым елли беске келди. Соның көп-
шилигин азуыр, азаплы мийнет пенен өткердим. Талай

қыйыншылық-қысқылдарды да көрдим. Еле де болса бір жигиттей дәрманым бар. Бул дәрман, бул қуағ маған қырыққа жақынлағаннан кейін кеңес тусында пайда болды. Есептiуимше Сүуенлиниң қазыуына Қарақалпақстанниң барлық райоңларынан адам жыйналатуғын көрипесиди. Бул оңмыцлаған адам жыйналған уллы мерекке. Мени уллы мерекеден махрум ете алмайсан. Жаз мени, жацағының орнына мен бараман!—деди Садулла.

Колхоз баслығы дым үндеместен дизимге жаза баслады.

Көп узамай-ақ, колхозшылар Сүуенли каналының қурылысына санар шекти.

* *
* *

Оған көп заманлар болыпты.

Қарақалпақлар ата-журты Түркистаннан көшип келип, Арал теңизиниң әтирапына: Тенгешашқан, Тербенбес, Көк-өзек, Қууаныш жарманың бойларынан қоныс алыпты. Дийханшылыққа қолайлы жер, мал жайылатуғын өрне тарлық етипти. Қарақалпақтың жауынғыр атанған тийрелери кем-кемнен Қоңыратқа қарап көшип, Қаратерең, Шоманай, Қалли көл, Айбүйір теңизиниң әтиранына орынласыпты. Ол уақытларда Әмиу дәрья Каспий теңизине құяды екен. Бир шақабы Шағырлық тауының етеги менен Арал теңизине құяды екен. Әмиу дәрьяның сууы тасыған уақта Айбүйір теңизи толысып, сыртына жайылады екен. Пүткил Кеспетек басыу болады екен. Қарақалпақлар араллылар менен аұқамласып, усы Кеспетекти мекан етеди екен. Ол уақларда Қоңырат үлкен шөхәр екен. Көкжар, Қаракамыс, Аштархан, Сарытау, Мәскеу, Мәкаряга баратуғын кәрүан жоллар усы Қоңырат арқалы өтеди екен. Хийуа ханлығының

орайынан алыста жасайтуғын араллылар, қарақалпақлар Хийуа ханына қарсы көтеріліслер жасайды екен. Қоңыраттағы „Төрөбийдің қаласы“ деген қалалар сол уақытта салынған екен. Гейнара уақытларда араллылар қарақалпақ пенен бірінші Хийуаға атланыс жасап, ханлықты өз қолына алып турған уақытларда болған екен.

Едил дәрьясы, Аштархан теңизи арқалы рус келип Хорезмди алады деп, Хийуаның ханлары Тақиятастың тусынап Әмиүдәрьяны байлап, Арал теңизине қарай ағызыпты. Соннап кейин Айбүйірдің сууы тартылып, диғ-хашшылыққа, мал жайылыуға қолайсыз болыпты. Ел бүлинүүге қарапты. Араллылар менен қарақалпақлар бірінші, Хожелиннің төменинен саға алып, арна қазыпты. Сағаны ашқан уақытта гаулап ағып баратырған суудың алдында сүен балық ойнапты. Соннап кейин бул арнаға „Сүенли“ деп ат қойыпты.

Жийи-жийи отырған ауыллардың орны, гөне тамлардың қалдықлары бир уақытта бул жерлердің абат болғанын, үстінде сығасқан ел отырғанын дәлийллейди. Ушы-қыйыры жоқ кең дала. Мол зүрәттің гиреуң, шаңғытқан боз топырақлы жасыл жер көп заманлардан бермаған қашан келер екен деп ийесин телмирип күтін атыр.

Көп заманлар өтсе де, қарақалпақ халқы Кесетекти, Шоманайды ұмытқан жоқ. Себеби, сол уақытта халықтың басындағы ауыр ауқалдың ишинде болған Әжинияз шайырдың сөзи менен айтқанда:

„Жоқ еди бар болды, кәмалға келди.

Нанын көп жен рәхәтин көрди.

Залымлар жәбиринен таслап кетермен болды“.

Бирақ халық келешектен үмит үзбеди. Ат алдында айдауда кетип барагырып „аман болсақ тағы да бир келип қал сорасармыз“ деп қара көзге жас алып хош-

ласқан еді. Көп замандар отсе де залымлардан қарақалпақ халқы ерик ала алмапты. Бул атланыс бирнеше жылға созылыпты. Ахырында, Хийуаның ханы Қәтеп деген жерден Сүүеплиниң сағасын байлап, көмип таслапты. Халық суўсыз далада отыра алмай, тум-тусқа шытырап көшипти. Хийуаның ханы Қоңыраттың камалын алғаннан кейин, Сүүеплиниң сағасы ҳешўақытта ашылмасын деп мөр басып, жарлық берипти. Сөйтип Сүүепли батыл болыпты дейди—деп Мурат деген ғарры гүрриң етти. Дурысында солай болды ма, жоқ ба еккинши мәселе. Оның көп сөзлери тарийхий шынлыққа туура келеди. Қалай дегенде де бир ўақытларда мәўжирип ағып, абат болған Сүүеплиниң батыл болғаны анық. Бизлер атлы Сүүеплиниң ултаны менеп Кесетекке шекем бардык, Сүүеплиниң узакқа созылған узын ацғары ҳәртәреплеме созылған. Сүүеплиден алған жаплар, атызлар, салмалар сле бар.

Көп жылларға шекем Сүүепли мәўжирип ағып турыпты. Ляғы барып, Либүйир тецизине қуяды екен. Ол ўақытларда Хожелиден баслап, Кесетекке шекем созылған еки бойы сығасқан ел болады екен. Ели ток, журты абад күнлери де болған екен.

Бирақ көпке созылмапты. Хийуаның ханы араллыларды, қарақалпақларды өзине биротала бағындырып, қайтып басып көтерместей етиў ушын саисыз ләшкер менеп атланыс жасапты. Пүткил халық Хийуаның ханына қарсы көтерилшти. Хийуаның ханы Сүүеплиниң сағасына қос тигип, талай прег атланыс жасаса да, Қоңыраттың қамалын алыуға мүмкиншилик таппаған екен.

Енди заман өзгерди. Қарақалпақ халқы азатлық алды. Өз ерки өзинде. Хийуа ханының „Сүүеплиниң сағасы ҳеш ўақытта ашылмасын“ деп мөр басқан жарлықларының күли көкке ушты. Советлик бахытлы за-

манга, кургын тоқ турмысқа ийе болған еркін қарақалпақ халқы Шоманай, Кесетекти абад етіу үшін, Қуұраған кең далаға гүл көгертип, ақ алтынның мол зүрәәтти кенине айландырып, шөлистанды шәхәр етіу үшін Сүуенли каналының курылысын қолға алды. Бул курылыска пүткил Карақалпақстанның барлық жерлеринен он мыннан аслам адам жыйналды. Усы пүткил халыклық уллы курылыска көпти көрген Садулла ага да келип жетти.

Мине бизлер, Сүуенлинің сарасында турыпыыз. Кара

Сүуретте Пиржан Сейтов, Назырыз Жанаков, Григорий Макарович Олейников, Цэжим Дэукараев жолдаслар.

қурымдай адам. Арбалы, түйели, ағлы изи үзілмей келип атыр.

Кешегі бір күнлерде қылышынан қап тамған Хийуа хаанының шатырының орнына, Сүүеилии қурылысының штабы орналасқан. Штабтың үстінде ұзын сырықта желбиреп, әлемге қулашып жайған үлкен қызыл байрақтағы Ленин сүүрети хәммени жеңистеп-жеңисте шақырып тур.

Адамлар Сүүеилииниң сағасына жыйналып атыр. Мине халық артистлері Айымхан, Жанақ бақсы, карақалпақ Мәмлекет театрының артистлері еки машина менен келип жетти. Олар жыйналған халықтың орғасына келип, машинадан түспестен ойынды баслап жиберди. Кең даланы гүңдирангкен духовой оркестрдің дауысы пүткел әлемге жайылды.

„Зиұарың хошласар кәдириңди билеп,
Көзің жасартып, бағрың тилеп,
Аман болса, қал сорасар бір келип,
Хош аман бол бизден қалдың Бозатау“ —

деп Айымханның шағлаған дауысы көп замандардан бермаған тырып етпей жатырған Сүүеилини қайтадан тирілткендей болды.

Қысқа ғана митингден кейин Сүүеилииниң сағасына кесе тартылған қызыл лентаны Садулла аға қайшы менен кесип жиберди де:

— Бар жолың болсын! — деди.

Хәмме гүлден иске киристи.

* * *

Бизлер Садулла ағаға қызыў жұмыс үстінде гезлестик. Оның хешким менен иси жоқ. Өз алдына бөлек участка алып, ислеп атыр екен. Ұзыннан-узақ созылған Суўеилиниң кең алабын қалың қаплаган қазыўшының ишинен Садулла менің көзиме айрықша көринди.

Оның салмақ пенен бел тепкени, қулашып керни атқан топырағы, бір қәликтегі қозғалысы мені таң қалдырды. Оның жұмыс іслеу көринісі:

— Бахытлы мийнет менің достым. Мен мийнет сүйемен, мен жұмыстың тәсилин билемен—дегендей болды да турды.

Сергей екеуіміз бийік раштың басы менен Садулланың қасына бардық. Нурлы сәулесін каналдың кең алабына жайып, күн батардың аз-ақ алдында тур.

Жұмыс, қызыу шырпа-шырп, атылған бел. Қара құрымдай қазыушы кара жердің ишпеге-жемеге жапын қоймай, аударып таслапатыр. Қарап мийриң қанарлық емес. Үлкен бір тамаша.

— Ата, ғарма!—деп Садулланың бетіне қарадым. Бірақ, ол көп адамларда гезлесетуғын әдетті қолланып, ғармасын айтқап адамға қарап, белине сүйеніп турған да жоқ, жұмысының түрін өзгерткен де жоқ.

— Бар болың,—деп қысқа ғана жууап берди. Оның келте қайтарған жууабынан:

— Жұмыс ұақтында көп сөйлесіп турыуға ұақтым жоқ дегенін айтпай-ақ сездік. Мен оның ықлас пенен қызыулы іслепатырған жұмысына, оның келбеті келип қалған пішімине көп қарап турдым. Орта бойлы, қыр мурынлы, буұдай реңі пішімлі, хәрбір қозғалысы оның бір талай жасқа барып қалғанына қарамастан, онсери белді толтырып шығарған топырақтары жигирма бес жасар жигитті көзге сілесетеди. Әсіресе үш күннен бері жұмыстың нәін қызып кетті. Себеби, ұллы канал итгіуге жақынады. Кеше Чимбай, Шаб-баз, Қиышак, Хожели районларының қазыушылары өзінің пайлы жұмыстарын питкерди. Бүгін басқа районлар да питкермекші. Ертең мынау терең қазылған кең арна менен колхоз даласына суу ғағламақшы.

1940-жыл, Хожели.

БАТЫРЛЫҚ

Мен аң-таң болдым. Себеби оны еле келеди деп ойламаған едик. Күпеген жерден гезлестик.

Ийинде кишкене ғана шекпінессі бар. Фронттағы жауынгерлерше кийинген, енгезердей жигит маған қарап бурылды. Жақынлап келгенде таныдым. Сабырбай. Көзіме оттай басылды. Албырағанымнан:

— Хау, сенбісең?—депін.

— Ауа, мен, жигиттің фронттан келісі!— деп күлді Сабырбай.

Жақын жолдасың болса, өзі Ұатандарлық урыстың майданынан қайтса, күпеген жерден гезлесіп қалсаң, бұл да бір қызық болары екен! Үйдің иіні апақ-шапак болды да қалды. Өзіміздің үйдің балалары былай тұрсып, қосы-қобаның балалары да жыйналып, ағыртаныр болды.

— Мынау қандай медаль—ау?..

— Билмейсең-бе, міне Сталинград деп жазып қойынты ғой...

— Мынаны қара. не деп жазып қойыпты...

— Ол не дегені?—деп сорады бадырақ көз қара бала.

— Па, соны билмейсең—бе? Картадан кара!—деп қайтарып таслады үлкенірек биреуі.

Қара бала азғана муңайып:

— Еле үлкейип, сендей географияны оқығанда, мен оннан да басқаларын билемей, — деді.

— Болды енді, барың, ойнаң! — деп атырман. Бірақ балалар тыңламайды. Биреуін Сабырбайдың ишпеліні, биреуін малакайып, биреуін қайысын ұстап көріпатыр. Биреулері мойнынан құшақпан қасынан шықпайды.

— Дядя, қанша немецті өлтирдің?

— Миномет пенен аттың ба?

— Шапшып таслағанда немец бақырған шығар?!... дегенге қусаған сорауларды балалар жаудырып атыр.

Ұатандарлық ұрысқа қатнасаң, бахытлы ұатанымызды жауыз душпанынан қорғаған жауынгерлер қандай құрметлі, қандай даңқлы! Буларды барлық халқымыз, алпыстағы ата, алтыдағы балада сүйеді, құрметлейді. Міне сол құрметлі, даңқлы адамлардың бири, бизің қадирлі қопағымыз — Сабырбай.

Мен Сабырбайды жақсы билемен. Себеби барлық балалық дәуірди бирге өткердик. Оның сыпатлары еле мениң көз алдымда тұр. Ол жасынан ауыр мінезді, салмақты, боласынлы болды. Басқа балаларға өзлігіппен тиймейді, өзі тийсе, оңдырмайды. Ауылдың балалары жыйналып, айдың жарығында қауып-қауып ойнаймыз. Топырақтан үйін қарық жарып қауын егеміз. Қауын ниспекте, оның шошқасын қорыймыз. Шошқа дегенің дым хайяр. Қайымын тауып, абайсызда падалы келип қауынды жайпап кетеді. Сонлықтан қорықшы дым сақ болыуы керек хәм жалғызактан қорықпайтуғын батыр болыуы керек. Ал, жалғызак ямаса қабан қорықбайды. Жақынлап барсаң абайсыз да жарып та таслайды. Бир күні Төлеміс жалғызак болады. Себеби, ол да балалардың ишпіндегі еңгезердей үлкеңи хәм күшпилернінің биреуі еді. Шошқалар қауынға жаңа келгенде жасырынып жатқан қорықшы — Сабырбай бир-

деп тәп берип жаяғызакты аўдарып урды. Бығырлатып басып, шошқаның тумсығына урады деп Төлемистің бет-ауызын басып, туншықтырып таслады. Екеуі ашыұланысып қалды.

— Сен күшиңе исеңесең бе? Күшли болсаң гүреске шық!—деди Төлемис.

— Сен басқалар менен гүресе бер. Жылғылсаң ашыұланасан,—деп Сабырбай шетирек барып отырды. Балалар еки бөлінди. Гүрес тута баслады. Төлемис жағындағы балалар күшли келди. Бирақ Сабырбай шықпады.

— Сабырбай қорқақ!—деди балалардың биреуі.

„Көтерилмес көтерилсе, көтерги менен бир урар“ дегендей, Сабырбай орнынан ушып турып:

— Шық жекпе-жек!—деди. Гүрес қызып кетти. Сабырбай хәммени шетинен жығып шықты.

Дурысында, Сабырбай қорқақ емес еди, ол батыр еди. Бирақ, оның өзи тиймеген адамға жақыламайтұғын әдети бар еди. Жаслай жетим қалып, муңлы болған соң, өзинен төменги күшсизлерди аяйды. Ал, өзи тийсе, оцдырмайды.

Үлкейе келе Сабырбай ски ийнише еки адам жайгасатуғын бир туўған нардай жигит болды. Бир өзи екиүш адамның жұмысын ислейди.

Сабырбай соңғы жыллары Хожелидеги пахта тазалау заводында пследи. Ол пресс басатуғын еди. Тайланған пахтаны ийтерип жибергенде, жел айдаған қаңбақтай төрт-бес мәртебе аўнап түсетуғын еди. Заводта стахановшы болып, неше мәртебе байрақ та алып жүрди.

Ұатандарлық урыс басланды. Хәмме ұатанды қорғауға атланды. Сабырбай да армия қатарына шақырылды. Мине бүгги ол азаматлық ұазыйшасын аткарып келип отыр.

Жазыушының аңлығаны әңгеме, қызыклы хәдийселер емеспе? Тамақланып, дем алғаннан кейін Сабырбайды сөйлеткім келді. Ол маған өзі болған әскерий бөлімнің Алма-Атада болғанын, саратанның шыжырған нисысында басыпда аппақ қар жатырған тауларын, көк мауышыға бөленген жерлерін сәнли-салтанатлы қаласын сөйлей баспаған еді:

— Мен Алма-Атада жети жыл оқыдым, барлығын көрдім ғой,— деген соң азырақ тоқтан қалдық. Мен қайтарып таспағандай сөз айттым ау, уят болды ғой ден өзіммен-өзім иренжидім.

— Урысқа биринши мәртебе түскениңди айтып бер,— дедім. Сабырбай бир талай иркилип отырды.

— Сталинград үлкен кәуіште болған соң, бизің частыты сонда жиберди. Сталинградты немецлер барлық жағынан қамаған еді. Тек Волга беттен гана барыуға мүмкиншилик бар еді. Онда да оғада қыйыншылық пенен баратуғын еді. Себеби душпанның самолетлары тынбастан бомбалап турды. Бизлерге Волгадан түнде өгиуге туура келди. Бөлинип-бөлинип үлкен кемелерге минип ығып кеттик. Душпанның самолетлары тыным бермеді. Алдында да, ыртында да жарылып атырған бомбалар. Гүрилдеген топтың дауысы куйқанды жуулатды. Әлле каяқтағы ойлар ядына келип түседі. Әлбетте тойға киятырғанымыз жоқ. Барлығы болыуы мүмкин...

Волганың ортасына барганда, Нурабылла жыраудың ылақтай маңраған, толғаулары ядыма түсті. Ата-бабаның мәканы—Едил—Жайықты, сүйикли Сталинградты, социалистлик уллы ұатанды корғау ушыа киятырғанымыз ядыма түскенде, марапатланып, бойымды бир түрлі күш-кууат қаппап кетти.

Бизлер Сталинградтың сол түслик арқа бетинде, алдағы линияда болдық. Фашистлер Сталинградты алыу ушын қаншама топылыстар жасады. Бірақ Сталинградты ала алмады.

Урысқа биринши барған күнлерим ҳақыйқатында да үйренісе алмай жүрдим. Топтан атылған снарядтың, минометтың миңасының ысқырған дауысы, бомбаның тарсылдағаны былай тұрсын, фашистлер самолеттен лом, узып жалпақ темир, лампамай куйған бос шелектерди таслап, басқы таптырмақшы болып та көрди. Бірақ, оннан да хеш нәрсе шығара алмады. Бир неше күннен кейин барлығына да үйренип кеттик. Өлим деген ядымызға кирип шықпайтуғын болды.

Бир күни ярым акшамнан баслап бизиң артиллерия иске киристи. Үш саат шамасы тынбастан аттық. Мен немецлердің бекинислери асты-үстине шыққан шығар деп ойладым. Бул күни ноябрьдің алтын таңы снаряд минометтың гүрсилдеген дауысы менен атты. Бир неше күннен берги тынбай жауған ашпақ қардың үстине келип түсип жарылған снарядтың күши менен куйындай аспанға атылған қара топырақ шашырап, жердің бетин шуп-шубар етти.

Бизиң бөлимше ақ қалат кийип, маскировать етилген түрде атакаға барыуға таярланды. Атаканың мақсети барлығымызға да белгили: буинан бир-еки күн бурын немецлердің колына өткен, стратегиялық әҳмиyeti оғада үлкен пункты қайтарып алыу. Әлбетте буның аңсаққа түспейтуғыны да белгили еди.

Бизлер қарға сүңгип, жер бауырлап алға жүре басладық. Душпанға көринбеу ушын қарды гүреп, казып киятырмыз. Бир уақытта бизлердің алдымызда, жақин жерде күтилмеген мылтық дауысы еситилди.

— Стой, Ложись! — деген команда берилди. Барлас-

тырып қарағанда фашисттер де бизлерге қарап жылысып қиятыр екен. Бизлердің бекінген жериміздің де стратегиялық әхмийети үлкен, бұл жерді алыу үшін неміцлер бір неше сағар топылып көрген еді. Кешегі жауған қарды пайдаланып, бүгін тағы топылыс жасап қиятырған екен. Бизлер жаудың жақынлағанын күтіп, тым-тырыс жаттық. Әлле не ұақытта неміцлер жақынлады. Қаттырақ сөйлеген дауыслар еситилип турды.

Гранаты к бою пригготовтесы!—деген команда биреуден-биреуге өтип, барлық сапқа жайылды. Гранатларды таярлап, күтип турмыз.

—Огоны!

Гранаталар душпанға ылақтырылды фашисттердің алдыңғы окоптағылары асты-үстине шығып атырғапда, кейингилери түргелип, алға умтылды.

—Уатап ушыи! Партия ушыи! Атакаға алга!—деген старший лейтенант Коваленконың дауысы шыққапда, бизің барлық жауынгерлер орынларынан ушып турыи:

—Ура!

Ура! Ура!—деп алға умтылды. Ҳа дегенше бизің алдағы қатардағы жауынгерлер фашисттерге араласып кетти. Ғарш-ғарш шаншылған найза, өкирип қулап атырған адам! Өлим деген ядыңа кирип те шықпайды.

Мениң алдымда Батырбек деген қазақ жигити бар еді. Қарасам, Бир немец Батырбекти сырт бетпен шапшынайын деп, найзасын гезеп жууырып қиятыр. Тағы бир неше секунд өтсе Батырбек абайсызда арманда кетпекши... Қалайша, жолдасыңды жауға беріуге бола ма? Болмайды. Тура умтылдым. Немец меннен бурын Батырбекке жақынлап қалды. Қулашыи керип, найзасын көтерди. Жууырып қиятырған бойыма мылтықты гөзей салып басып жибердим. Фашист Батырбекти шаншып үлгере алмады. Қулашыи жайыи

ушып түсті. Соның арасына Батырбек те ана немец-
ти қағып таслады. Бизлер алға умтылдык. Шамасы
илгерилеңкиреп кетсек керек, маған үш немец тәп
берди. Алдыңғы келгенин хә демей-ақ шаншып тас-
ладым. Екиншиси менен айкасып атырғанда, сол қол-
ымның билеги шым еткендей болып еди, жеңимнен
ыссы суу куйылғандай болып сезилди. Ашыу менен
немецтин найзасын қаттырақ қағып, жиберип едим,
қолынан найзасы ушып түсті. Үстине топшылып барып
найзамды көтергенде, фашист дауысының барынша
бақырды. Гөззал Сталинградтың қыйратылған қаласы,
кызыл қанға малынып атырған гүнасыз ғарры, қатын,
балалардың кеги хеш қандай аяушылыққа, мийримши-
ликке жол берген жок. Көкиректің аузы қайысаң
деп найзаны урып жиберип писип-писип алдым. Сол
жағымда шақырласқан найзаның дауысы шыққанға қа-
расам, бизің Иванов деген жауынгер бир немец пенеп
алысын атыр екен. Мен бурыламан дегенше, немецги
аударып урды. Соңынан билдим, мен немец пенен а і-
қасып атырғанда қапталымнан бир немец келип шан-
ышқанда, сол жақ билегимнің булшық етипе тийип,
жаралы болған екенмен, немец екинши мәртебе шан-
шайын деп атырғанда, Иванов жетип келип айкасып
атырған екен. Бул күнги найзаласыу көпке созылған
жок. Бизиң кейнимизден күш келип қосылды. Немец-
лер найзаға шыдам берип тура алмады. Тартып отыр-
ды. Бизлер стратегиялық пунктты алдық. Тезлик пе-
нен бекине басладық.

* * *

Докторлар көринип турған жараның пирзоры. Мен
госпитальда көн жатқаным жок. Жарам жеңіл еди.
9 күнде тәуір болып, өзимиздің частьқа келдим. Би-

зиң жауынгерлер душпанды Сталинградтан әдеуір жерге шегиндирип таслапты. Бірақ немецлер қайта топылыуға урынып атыр екеи.

Тынбастан атылып атырған топ жерди силкиндирип турды. Немеңлердиң ауық-ауық жиберип турған танкалы десантлары мергенлик пенен атылған бизиң жауынгерлердиң оғына төтеки бере алмай келген жерлеринде токтатылды. Танклары қайтып кетти. Душпанның пияда әскерлери тоғайдың алдындағы ойырақ жерде жатып алды. Сол жерде тым тырыс болды.

— Олар әлленеге таярланып атыр, — деди командир отделеңие.

Бул тынышылық көпке созылмады. Душпан бизиң үстимизге оқты жамгырдай жаудырды. Бірақ, қай жерден атып атырғаны белгисиз еди.

Старший лейтенант Коваленко бизиң командир отделеңиямыз сержант Козловты шақырып алып, төрт адам болып разведкаға барыуды буйырыпты. Бриллигине мен баратуғын болдым. Сержант Козлов бизлерге ұазыйпаны түсиндирди. Тоғайдың алдына барып, душпанның қай жерден жасырынып оқ атып атырғанын анықлау. Бизлерден өзлеримизди жақсылап маскировать етиуди талап етти. Барлығымыздың қураалларымызды тексерип шықты, хәмме нәрсе таяр болғанына көзи жеткеп соң, тапсырманы орынлауға жүрип кеттик. Жүрип кеттик демекши, түргелип жүриу қайда, шуқырлардың иши, путалардың арасы менен душпап бетке қарап еңбеклеп жылжыдык. Душпанның кеулип бизлерден басқа жаққа аударыу ушып, бизиң жауынгерлер оларды оққа тута баслады. Фашистлер бир неше минутқа шекем тым-тырыс болды да, қайтадан мылтық хәм пулеметтан оқты жамгырдай жаудырды. Бірақ қай жерден атып атырғаны белгисиз еди. Сол ұақытта бизлер тоғайдың алдындағы дүмпектиң түби-

пе жетип қалып едик. Тезден ағаштың артына отип, жасырына басладық.

Сержант бизлерден он метрдей алда. Хәммемиз де сақлық пенен тум-тусқа көз тигиүдемиз. Топтың оғы ойып кеткен шұқанақтың ернигиндеги пулеметтың алдында турып, душпанның солдатлары бизиң жаўынгерлеримизди окка тутып атыр. Бир еки гранатты ылақтырса, жер менен жеқсен болажақ. Бирақ, оны ислеуге болмайды, бизиң ұазыйнамыз ол емес.

Бизлер душпанның ок атын атырған жерин, немецлердиң жайласқан бағдарын анықлап өз жайларымызға қайта басладық. Еле бизлер көп алыспап кетпей-ақ, басларымыздың үстинен оқлар зуұлап өте баслады. Душпан бизлерди көрип қалып, окка тутты. Енди қарап турыўға болмады: бизлер де ата басладық. Бирақ, бурынғыдай жер баўырлап жылысыў қыйынласты. Қаниша жүрсек те өнбеди. Сол арада бизиң еки жаўынгер окка ушты. Екеўи де жигит-ақ еди. Фашист-жаўызларға қарсы қатты атыснада қаҳарманларша каза болды. Енди сержант екеўмиз қалдық. Енбеклеп бир шетке шықтық. Бәлентирек бир жердин артына өтип, атыўды даўам еттире басладық. Душпаптар кем-кемнен бизге жақынласа берди. Оң жағымыздан мылтықтың даўысы сийрек шығады, шамасы бул жақта еки-үш адамнан артық болмаўы керек. Солай да булар жақыпласып қалды. Душпанның планы белгили болды—олар бизлерди тирилей қолға түсир-мекши.

— Стоп!-- деди сержант. Үш немец солдаты бизге жақынлап ақ қалған екен. Бизлер атпай, азырақ сабыр еттік. Немецлер көтериле бергенде, биреўин сержант ушырып түсирди, екиншисин мен аттым, үшіншиси еңбеклеп кейин шегинген еди, сержант оны да жер қаптырды. Фашистлер екиншин бир жақтап рус тилинде:

— Берилиңдер!—деп бақырды.

Сержант:

— Аларсаң!—деп бақырды да, еки гранатты биринен соң бирин ылақтырды. Бадабад урған сеслер басыла баслады. Усы азмаз тынышлықтан пайдаланып, сержант тағы бир гранатты ылақтырды.

Бизлер төбеден жылысып, алдымыздағы нәсликке түстик. Өз бөлимиз турған жаққа қарап жөнөдик. Мениң алды менен қуйрығымнан, ойнап кейин балтырымнан оқ тийди. Оқ тийген жерди байлап отырыўға уақыт қайда? Жараның ауырғаны шыбын шаққапшелли көринбейди, шалбардың балақлары, ектикиң қонышы қаяға толып, шылкылдап киятыр. Алға қарай жылыспақтамыз. Немецлер алдымызды орады. Жақып жерде бир еки немец солдаты көрнини қалды.

— Жараң қалай?—деп сорады сержант.

— Ҳеш нәрсе емес, жолдас сержант.

— Мыналар менен алысамыз.

— Әлбетте.

Немецлер бизлердің тек екеўимиз қалғанымызды билсе керек, тура умтылды. Олар төртеў екен. Сержант биреўин хә демей атып үлгерди. Биреўи мени шаншыўға умтылған еди, шаққапшык пенен қағып жиберип, мылтықтың қундағы менен урдым. Енди скеўге екеў, жекпе-жекке қалдық. Мениң менен пайзаласып, айқасып атырған немец еңгезердей узын бойлы жигит екен. Мениң жаралы болғанымды биллип, усыны алмай неси бар, дегендей үсти-үстине дүбен, мылтығымды қағып жиберип, келе мени қушақлады. Екеўимиз алысып келип қалдық. Гә ол астыма түседи, гә мен астына түсемен. Ҳақыйқатында мен хәлсирейин дедим. Бир уақта немец қолына үш қырлы гезлик пышақғы алып, маған урмақшы болды. Мен пышақ услаған қолының билегинен услап, жақыпластырмадым.

—Әттең, жарам болмаса тайлаған пахтадай ылақтырып ғана таслар едим! Илаж барма, хәлсиреген уақта гезлесип тұрсаң ғой... Сонда да өлмей душпанның қолына түсежақ емеспен.

Бір уақытта сержант жетип келіп, неменцин, пышақ ұслаган қолын билегеннен оң аяғы менен басып тұрып, найзасын көкірегіннің аұзына тиреди. Енді немен айқаспады. Қолға түсті. Тоғайға келіп қалған екенбіз, неменци алдымызға салып, тез қайта басладық. Өзиміздің частьқа жақыпалаған жерде мен теңселіп жүре алмадым. Көзімнің алды тынып, булдырай берді. Бір ски-мәртебе өзімді өзім ұслайып деп, шыдап тырысып бақтым, сира болмады.

Сержант мени қолтықлап алды. Соңынан арқалады. Көп ұзамай-ақ, өзиміздің частьқаға жеттік.

—Жолдас старший лейтенант, тапсырмаңыз орынлапды!—деді сержант.

—Афарин жолдас сержант! Арнаулы тапсырманы жақсы орындағаныңыз үшін алғыс айтамақ! Сизлерді наградаға ұсынамыз!

—Совет халқына хызмет етеміз!—дедік бізлер. Старший лейтенант алды менен сержанттың қолын алды. Оннан кейін маған қарап қолын сөзғанын билемен, не болғанымды билемеймен, талып қалыппан.

* * *

Бұл сапары мен госпитальда көп жатып қалдым. Құйрығымның жарасы тезден жазылып кетсе де, аяғымның жарасы қайта-қайта азыға берді. Себеби, тамырға шикас тийгизсе керек. Үш айдан кейін госпитальдан шығып, өзиміздің частьқа қайттым. Енді баяғы әскерлікке келген күнлердегі сексең тондай

сылбырап, көринген нәрсеге аўзымызды ашып, тацланып жүрген күнлер әлле қашап өтип кетти.

Әскерликте хызмет ислеген уақытымыз, үлкен бир мектеп болды. Ел көрдик, жер көрдик. Русша тилди де үйренип алдык. Қаяққа барамыз? Қалай барамыз?— деп сорап турыўдың да кереги жок. Шинелимди ийип-ниме қағып салып вокзалға келдим. Солдаттың жүрип кетип баратырған поездына секирип минип жүрип кеттим. Мениң бир өзим бе, мен қусаған толып атырған солдат, бәри жолдас, бәри ағайын.

Мен өзнимиздиң частьтың кейиннен Польшаның ше-гарасында жеттим. Таныс жолдасларым мениң қайтып келгениме куўанысып атыр. Бушпан кейинги бизиң әскерлердиң жүриси жеңис пенен алға топылысы болды. Басқа әскерий бөлимлер алға жүрип кетти. Бизлерге Варшавада тоқтап қалыўға туўра келди. Сөйтип, жеңис байрамып бизлер Польшада қарсы алдык.

1945-ж. л.

Немец фашист басқыншылары Ленин қаласының иргесіне жақылап қалды. Ленин қаласына үлкен кәуіп туұды. Хәмме жумыла қаланы қорғаўға киристи. Балалы ҳаялларды, жас өспиримлерди, ғаррыларды Ұатанның басқа кәуіпсиз жақларына ўақытша көшириўге туўра келди. Туўған жери, Ленинградты таслап кетиў ҳеш кимге жаққан жоқ. Көп адамлар Ленинградты таслап кетиўге рийзалық бермеди. Ленинград— пролетариат революциясының бесиги, өндиристиң орайы, илимнің ордасы. Онда бизнің Ұатанның әдиўли улларының нешше әсирлер бойы, көп мийнетлер менен жыйнаған мәдений мийраслары сақланады. Онда жер жүзилик маңызы бар мәдений-материаллық байлықлар топланған. Сонлықтан көп ғана илимназлар, профессорлар, академиклер өзлериниң ғаррылығына, ден саулықларының нашарлықларына қарамастан Ленин қаласын таслап кете алмады. Олардың бир талайы қолына курал алып қаланы қорғаўға киристи. Не бир қыйын күнлер, не бир қыйын ойлар, қақаман қатғы суўық, жетиспеўшилиқ, ашаршылық қақарман Ленинградшылар менен қол усласқан, совет илимназларын түңилдирген жоқ, олар келешекте жеңiske шанды.

Биржевая көшесиндеги жайлардың көби қыйраған.

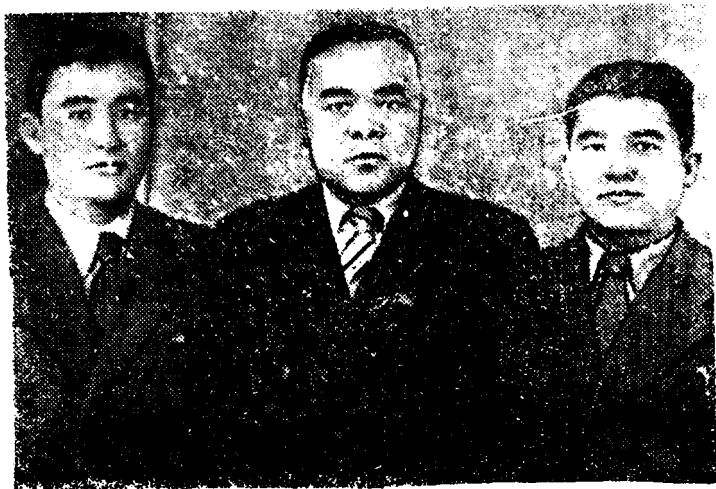
СССР Илимлер Академиясының шығысты изертлеу институтының үстіңгі қабаты құлаған. Дәрұзаның алды көмилип қалған. Солайда, бұл институтта совет илимпазлары еле жұмысты тоқтатқан жоқ. Үйіліп атырған гербишлердің, шала жанған ағашлардың үстінде атлап өгіп өз кабинеттерінде кирип іслеп атыр. Сол көп илимпазлардың биреуін профессор Павел Петрович Иванов. Оның бурынан да көкірек аұырыуы бар еди. Сонда да ол өз кабинетін илимий байлықты, шығысты изертлеу институтын таслап кете алмады. Оның Орта Азияны изертлеу кабинетінің әйнектері сыпқан, электр сымлары үзілген, көп айлардан бери от жағылмаған сууық еди. Ол өзінің аұырыуының күшейгеніне, хеш қандай қыйыншылықтарға қарамастан мишберлерге өрмелеп, полқадағы қолжазбаларды, кітаптарды ақтарып илимий изертлеу жұмыстарын даұам еттирди. Усындай қыйын күнлерде ол өзінің „Қарақалпақтар ҳаққында жана маглыұматлар“ деген көрнекли илимий жұмысын питкерди.

Бирак та Ленинградтың басына түскен аұыр күнлер, адам айтқысыз қыйыншылықтар Павел Петровичтің ден саулығына үлкен тәсир етти. Аұырыуы күннен-күнге күшейди. Шыдай алмады. 1942-жылдың қысында, илимий ғайратының тасып, жигерінің жаңа толықсыған жылларында, биринши қарақалпақ тарийхшысы, шығысты изертлеуші көрнекли совет илимпазы, профессор Павел Петрович Иванов дүньядан кайтты. Ол өзінің билимин Орта Азия халықларының тарийхын, әсиресе, қарақалпақ халқының тарийхын изертлеуге жұмсаған еди. Қарақалпақ тарийхы жөнінде умытылмайтуғын мийнетлер қалдырды.

Павел Петрович 1893-жылы тууылады. Павел Петрович сегіз жасына келгенде әкеси күн көриудің сүргиніне түсип, төрт баласы менен ҳаялыш ізшө

ертти, сол ўақытта жаңа салынып атырган Оренбург Ташкент темир жол қурылысына келеди. Өзп рабочий болып ислейди. Он бир жасар Павелди алды менен жер қазыу, оннан кейин ремонт жұмысына береді. Анасы аш отырса да баласының оқығанын жақсы көреді. Павел Петрович он сегіз жасында қалалық мектептиң питкереди. Оннан кейин 1914-жылы Ташкенттеги мугаллимлер таярлайтуғын семинарияны питкерип Чимкентте мугаллим болады. Тезден әскерликке шақырылады. Февраль революциясы гезинде фронтта жас офицерлердің революцияшыл комитетинде секретарь болып ислейди. 1919-жылы әскерликтеп босанып келин Ташкенттеги Түркестан Шығыс институтына киреди. Институтта оқып жүрип алды менен гарнизонный мектептин баслығы, оннан кейин Түркестан армиясының штабының оператив бөлиминин баслығы болып ислейди. 1924-жылы институтты оғада жақсы деген баға менен питкереди. Буннан кейин ол әскерликтен босанып илимий изертлеу жұмысына кириседі. 1923-жылы Орта Азияның археологиясын изертлеуге бағышланған „Сайрам“, „Сайрамға қалмақлардың шабыуылы ҳаққындағы ертеклер“ деген мийнетлерин жазады. 1927-жылы „Ески Сайрамның тарийхы жөнинде“, 1930-жылы „Ыссық көлдин бойындағы мәдений материаллық естеликлердин тарийхы“, 1932-жылы „Орта Азия тау өнер кәсибинин тарийхы“ деген мийнетлерин жазады. Бул мийнетлерин менен Павел Петровичтин атағы шыға баслайды. Илимназларға таныла баслайды. Бирақта бул жұмыслар Павел Петровичты қапаатландырмайды. Ол Орта Азия халықларының тарийхын терең тексернуге кириседи. Бул жөниндеги жұмысының биреуін 1935-жылда басылып шыққан „Қарақалпақ тарийхының очерклери“ деген мийнети. Қарақалпақлар жөнинде изертленген материаллардың азлығы, жазба мағлыұ-

матлардың кемлиги, қарақалпақ халқының шығысы, оның миллет атағы, басынан өткерген сиясий-экономикалық дәуірлери ҳаққыда изертлеўлердин жоқлығы Павел Петровичты көп қыйнады. Оған көп ислеўге туўра келди. Ол Хийўа, Бухара ханларының архивин, Түркестан генерал губернаторы, Қарақалпақ, Алма-Ата, Қазан, Москва, Ленинград архивларын ақтарып материаллар жыйнады. Усындай көп материалларға тийкарланып ол „Қарақалпақ тарийхының очеркин“ жазып шығыўды ўазыйла етти. Пәтийжеде бул ўазыйнаны жақсы атқарды. Павел Петровичтың бул мийнетп совет илимпазлары, тарийхшылары, шығысты изертлеўшилерп тәренинен оғада жақсы баға алды. Тезден бул

Сүүретте солдан оңға қарай: Рамбет Қосбергенов,
Назим Дәуқарасев хәм Сабыр Камалов жолдастар.

мийнетін Стамбулда түрк тилине аударылып бастырылып шығарылды.

Павел Петрович өзінің Орта Азия халықтарының тарихын изертлеудегі жұмысын қызғын дауам еттиреді. Ол „Орта Азияның хожалық терминологиясы“, „Удельные земли Сеидмухамед ханаа“ усаған оғада бақалы мийнетлеріп жазады. 1936—1938 жыллары көп гапа совет илимпазлары менен бирликте „Түркмен хәм Түркменстан тарихының материаллары“ деген мийнеттің үстінде ислейди. Ол фарсы тилинен Мухамед Казиймийдің „Надим Намэ“, Пәдиршаның Түркестанға атланысы“, Хорезмнің ески Сарай тарихшысы Мунистің „Фирдоуси—уль-икбал“, Агахийдің „ДЖамн-уль-вакыат-и-Султани“ деген китаптарып рус тилине аударады.

1937-жылы Павел Петрович „Бухара ханлығындағы Қытай-қыпшақлардың 1821—1825-жылғы көтерілісі“, „Бухара Әмир Хайдардың тусында“ деген китаптарып жазады. Бул китаптарында XVI—XIX-әсирлерде Орта Азия халықтарының сиясий экономикалық, мәдений жағдайларына, жәмийетлик қатнастарына тоқтайды. 1938—1939-жыллары Павел Петрович „Қазақлар хәм Коканд ханлығы“ атлы китабын жазады. 1940-жылы „Хийўа ханларының архиви“ деген оғада бақалы китабын жазады. 1939 жыл менен 1942-жыллардың арасында „XVI—XIX әсирлердегі Орта Азия тарихының очерклері“ деген үлкен китап жазды. 1940-жылы „СССР халықлары“ атлы төрт томлық жыйнақ ушып „Қарақалпақлар“ деген үлкен мақала жазады. Бул мақаласында карақалпақлардың тарихый, сиясий, экономикалық, мәдений жағдайлары толық көрсетилген. Бул мақаласы ҳәзирге шекем карақалпақлар жөнинде толығырақ мағлұмат беретугин бирден-бир илимий мийнет болып киятыр. Умлы Натан урысының аўыр

жылларында Ленинградтың қамалында отырып, ауырыуының дым ғана күшейгеніне қарамастан, өлерінен бір неше күн бұрын Павел Петрович „Қарақалпақтар жөнінде жаңа мағлұматтар“ деген оғада бақалы илимий мийнетин жазып пткерди. Бул мийнетинде карақалпақтардың шығысы, миллег атағы, басқа халықлар менен байланысы, XVII – XVIII – XIX-әсирлердеги карақалпақтардың сиясий, экономикалық, мәдени жағдайлары, қарым-қатнастары, әдебиаты, фольклоры жөнінде көп ғана жаңа материалларды қалдырды. Бірақта, Павел Петрович соңғы мийнетиниң басылып шыққанын көре алмады. Ол 1942-жылы Ленинградтың қамалында көкирек ауырыуынан дүньялап қайтты. Мине оннан бери алты жыл өтті. Біздің арамьзда патриот илимпаз Павел Петрович жоқ. Бірақта оның илимий мийнетлери, изертлеулери, жазған китаплары Орта Азия халықларының тарийхын изертлегенде, жазғанда өзиниң мәнисин жоғалтпайтуғын үлкеп жұмыс болып қалды. Павел Петрович, әсиресе карақалпақ халқының тарийхын изертлеуде үлкеп, умытылмайтуғын мийнетлер жазды. Ол өзиниң мийнетлерин тек архив материалларына тийкарлап ғана жазған жоқ. Ол карақалпақ халқының арасына да келип материаллар жыйнады. Қарақалпақ тарийхы жөнінде лекциялар оқыды. Қарақалпақ халқының жас илимпазларына басшылық етти, жәрдемлесті. Қарақалпақ халқының бай фольклорын жыйнауда көп жолбасшылық етти. Павел Петровичтың умытылмайтуғын мийнетлерин карақалпақ халқы бақалай биледи.

20 IX—48-з.

г. Аюкван.

Редакцияға 21 IX—48-жс. жиберилди.

Рейим полктің штабында көп иркілген жоқ. Сол күні тайындалған санитарный батальонға жүріп кетті.

Штабтың алдында орта бойлы, жалпақ бет красноармеец қазақ жигиті келип русша:

— Жолдас медицина хызметинің лейтенанты полковниктің бұйрығы бойынша мен Сизди апарып салыуға келдим—ден честь берди.

Рейим жигиттің бет ажарына анықлап қарады. Ең алды менен оның жалпақ бети, түрилген ерни көзіне түсті. Маңдайына бастыра кийген көк касканың астынан үлкен қой көзі жылтырап, қасын қақбай тұр. Жигит жақсы кийінген—хәммеси өз орнында. Арқасына кишкене қол пулемет асынған.

— Дым жақсы жолдас боец — деди Рейим. — Сиз қазақ болсаңыз керек?

— Ийе,—деди жигит— қазақшылап, былай жүремиз деген кишише, баратырған бағдардан бурылықыған жүрди.

Олар бір талай жүргеннен кейін қалың ағашлыққа кірди. Дәслеп ағаш майда болса да, бара-бара жуған қалың қарағай басланды. Пышық мурны батқысыз, қалың қарағайлық орманшың иши менен жүріп қияғырып булар әбден танысып кетті. Жигиттің аты Нураи екен. Тууып-өскен жері Көкше тау екен.

Нуранның баслап баратырған бағдарын аңлай алмай:
— Нуран, бұрын бұл жерден жүріп көрген бедең?
— деп сорады Рейим.

— Бір мәртебе жүріп едим.

— Адасып кетіп жүрмейік, — деп күлді Рейим.

— Жоқ, жолдас лейтенант, адаспаймыз, қазақ баласы бір көрген жерінен адасатуғын бедең. Қазір азырақ жүргеннен кейін алдымыздан суу шығуы керек — деді Нуран.

Хақыйқаттан да көп ұзамай-ақ алдыларынан суу шықты.

— Усы жерде азырақ дем аламыз — деп Нуран суудың бойындағы тасқа отырды. Еңкейіп қонышының сыртынан балтырын уқалады.

— Оған не болған еді? — деп сорады Рейим.

— Ұғаш деңе емес, жарасы птитіп-ақ кеткен еді. Азырақ қышыйды, — деді.

— Неге, госпитальда жақсы емлеп бедең? Азырақ кетіп жүрмесің.

— Жоқ, ондай емес.

— Қайда жаралы болған едің?

— Ана жерде, — деп қолын сиптеп көрсетті.

— Сол жерде де урыс болған бедең?

— Жоқ. Ана суудың арғы басынан айналып өтетұғын құрғақ жер бар. Дурысында штаб пенен...

ТОҒЫЗ ТОҢҚЫЛДАҚ БИР ШИҢКИЛДГК

(Халық ертегинен қайта исленген).

Бурынғы өткен заманда бир бай болыпты. Байдың үлкен қатынының тоғыз улы бар екен. Токалынан бир улы бар екен. Бәйбише туған тоғыз ул зорлықшыл, қуяңқы болыпты. Сонлықтан оларды „Тоғыз тоңқылдақ“ деп атапты. Тоқалдан туылған жалғыз улға шырылдатып зорлық қыла берген соң оны „Шиңкилдек“ деп атапты. Бай өлген соң, булар жарлы түсіпті. Қалған малларды бөліп, енши алысыпты. Тоғыз Тоңқылдақ зорлық етип жуптан өгиз алыпты. Шиңкилдекке тақ өгиз беришти.

Бәхәрде хәмме басыўға жазлық еғиўге шығыпты. Тоғыз жуп өгизин алып Тоғыз Тоңқылдақлар да барыпты. Жалғыз өгизин жетелеп Шиңкелдек те барыпты. Жалғыз өгиз бенен егин еге алмай, хәркимге бир барып, „мойын шерик болайық“ деп жүрген Шиңкилдекти көрип Тоңқылдақлар:

— Шиңкилдек, сен жалғыз өгиз бенен хеш нәрсе иткере алмайсаң, оннан да сен бизлерге қосылып шерик бол,—депти.

Шиңкилдек басқадан гөре жақынырақ гөй деп ойлапты:

— Болсам болайын,—депти.

Егинлерин егип болуўга жақынлағанда азықлары таусылыпты. Эри ақылласып, бери ақылласып, Шиңкилдекке:

— Сениң тақ өгизиң менен ҳәзир онша көп нәрсе ислеўге болмайды. Оннан да сениң өгизиңди сойып жейик, буўдай пискен соң хәммениң ортасынан тақ өгизиңниң орнына жуп өгиз алып берейик,—депти.

Шиңкилдек оған көнипти. Өгизин сойып жепти. Шиңкилдек өгизиниң терисин күнге жайып кептирип қоя берипти.

Бир күндери егин егилип болған соң, тамақ жеп отырғанла Тонқылдақлар өзлериниң өгизлерин мақта-сыпты.

— Мениң өгизим күшли...

— Ҳа, мениң өгизим күшли...

— Мениң өгизимниң күшлилиги анаў күни егин егиў уақтында белгили болды, хәммениң өгизиниң ден де көп хызмет қылды,—депти биреўи.

— Меники көп хызмет қылды,—депти екиншиси.

— Меникинен көп хызметти ҳеш қайсыңыздики де ислеген жок,—депти үшінши биреўи.

Сөйтип өзлери ерегисип, қызыў-қызыў менен қырампыш төбелесипти. Ахырында ҳәр қайсысы пайлы егинин бөлип алыпты. Шиңкилдекке ҳешнәрсе бермепти. Шиңкилдек „шиңк“ египти;

— Ҳа, маған қайда?— депти.

— Саған не?

— Егиндағы.

— Сен егин егип пе едиң?

— Ҳа, сенлерге көмеклескеним қайда? Мениң өгизимди жегениңиз қайда, умыттыңыз ба?

— Өгизинди сойған өзиң, асқан өзиң, сениң өгизин хызмет ислеген жок,—депти Тонқылдақлар.

Шиңкилдек оған көнбепти. Қазыға барып арза ете мен депти. Тоңқылдақлар Шиңкилдекти сабап-сабап, көрген-билгениңди айта бар деп қуып жиберипти. Шиңкилдек не қыларып билмей, кептирип қойған өгизиниң терисин арқалап базарға кетипти. Жолда киятырып бир жолаушыға гезлесипти. Екеуи жолдас болыпты. Ол күни қалаға жете алмапты. Алды кеш болыпты. Енди усы кэраларда бир жерде қонайық деп кеңесипти.

Жән-жағына қаранса, бир аўыл көршипти. Аўылға келип, аўылдың ортасындағы бир байдың үйинше қонақ болыпты. Кеш болған соң бәйбише қонақларға қазан асбақшы болыпты. Қазанға май салыпты.

Күни менен жаяў жүрип, шаршап киятырған соң, Шиңкилдектиң жолдасы төрде шалқасына түсип, аўызын ашып ұйықланты да қалыпты.

Қазандағы май күйген ұақытта, бәйбише далаға шығып кетипти. Үйде адам қалмапты. Шиңкилдек қазандағы күниң турған майдап бир қасығын алып, шалқасына жатқан жолаушының аўзына қуып жиберипти. Жолаушының сести шықпастан сесней катыпты. Тамақ писерге жақын, Шиңкилдек далаға шығып жән-жақты қараған киши болып, үйге көп ұақыттан соң қайтып келипти. Тамақ пискеп ұақытта жолдасып оятқан болып:

— Жийемурат, а.. Жийемурат тур,—депти.

Сес жоқ. Ары-бери басып көзған шайқанты, жолдасы турманты. Бир ұақытта көре сала:

— Уай... уай, иимди өлтирип таслапты!—деп бақырыпты. Еки бүйирин таянып байдың үйин басына көтерипти,—нимди сизлер өлтирдиңиз,—деп байдың жағасынан алыпты. Аўылдың жасы үлкенлери жыйналып тәуелле қылыпты. Шиңкилдек көнбепти. „Қалаға барып арза етемен“ депти. Ахырында көпшилик тәуелле қылып байдан инисипиң қуниң алып берипти.

Сөйтүп Шиңкилдек бир талай акшалы болыпты. Базарға барып таза кийимлерден кийинипти. Кемпирине де кийим алыпты. Қалған акшасын қалтасына салып ауылына қайтыпты. Қалған акшасына ат, тон алып, жай салдырмақшы болыпты. Буны Тоңқылдақлар көріп:

— Шиңкилдек, буншама акшаны қайдан таптың?— депти. Шиңкилдек айтпапты. Тоңқылдақлар жалынып:

— Бизлерде солай ислейик айт,—депти.

— Ой-бой, несин сорай бересеңдер, базарда өлген өгиздің терисинен өткіш хешнәрсе жоқ екен. Баяғы өгиздің терисин апарып едим, бир териге төрт өгиздің пулын алдым,—депти. Тоңқылдақлар ойласып:

— Хаў, олай болса, бизлер де өгизимизди сойып, терисин апарып сатайық,—деп хәрқайсысы еки өгизин көтерип урып сойып, етинің жегенин жеп, жемегенин хәркімге берип, терисин базарға алып жөнеледи. Базарға барып:

— Өлген өгиздің терисин алатуғын бар ма?—деп бақырыпты.

Биреулер келип:

— Қаншаға бересең?—десе:

Пәлен тилла,—деп төрт өгиздің пулын сорапты.

— Мыналардың дени саўма?—деп базардағы адамлар күлсип терисин алмапты. Әри жүріп, бери жүріп, терилерин саталмай ауылына қайтыпты.

Тоңқылдақлар өгизинен айрылып, не қылары билмей „қап, мына Шиңкилдектиң хорлығы өтти аў, буган не қылы керек?“—деп кеңесипти.

Биреуи қызыұланып:

— Шиңкилдекти өлтирнү керек,—депти.

Жоқ, Шиңкилдектиң өзинің қолынан хешнәрсе келмейди. Бул исти ислеп оғырған Шиңкилдектиң шешеси, оннанда Шиңкилдектиң кемпирин өлтирнү керек,—дейди екінши биреуи.

Хәммеси буны макул көрипти. Шиңкилдектің кемпирин бир түнде бууып өлтирипти.

Шиңкилдек кемпирин ешектің үстине тири адамдай етип отырғызып, жән-жағын арқан менен шандып, базарға кетипти.

Жолда кетип баратырса, алдынан бир қызыллаулы қырман шығыпты. Жаңа сүзейин деп отыр екен. Қырманның қасына барып, Шиңкилдек ешекті жибере берип өзи суу ишиуге кетипти. Ешек барып қызыллаулы қырманға ауыз салыпты. Қырманның басындағы адамлар;

— Ҳа, кемпир, ешегинди тарт,—деп бакырыпты. Оған ешек қайтпапты. Бұрып қырманға ауыз сала берипти.

Қырманның басындағы адамлардың биреуи жаба менен ешектің басына салып кетипти. Ешек жалт берип қаймыға бергенде, үстиндеги кемпир „сылқ“ етип кулапты.

Шиңкилдек:

— Ұай, ұай... кемпирим... кемпиримди урып өлтирдин,—деп бакырыпты. Қалаға барып арза етемен депти, көпшилик араға түсипти. Зорға дегенде келісімге келип, Шиңкилдекке кемпириниң қунын әперипти.

Шиңкилдек кемпириниң қунын арқалап ауылына қайтыпты.

Шиңкилдек көп ақша алып қайтыпты деген хабарды еситип, Тоңқылдақлар:

— Ақшаны қайдан таптың?—деп сорапты.

— Айтпайман, сенлерди тууысқан, ағайин, деп есап-лауға болмайды,—депти.

— Жоқ Шиңкилдек, айт, ақшаны қайдан таптың,—деп Тоңқылдақлар қоймапты.

— Сизлер қаслық етип менің кемпиримди өлтирип едіңлер, қудай бизди де қуры қоймады: Базарда өл-

ген кемпир пул екен. Барғаннан айтқанымға алды да кетти. Билмей қалыпшан, қымбатырақ, айтсам тағы да көбірек алады екенмен,—депти.

Тоғыз Тоңқылдақ кеңесип:

— Ғау, бул акшадан бизлер де қуры қалмайық, журт билип қалса, кемпирдің бағасы арзанлап кетер. Тезирек кемпирди пул қылып алайық,—деп Тоғыз Тоңқылдақ, кемпириниң басына бир урып өлтирип, базарға апарышты.

— Өлген кемпир алатуғын бар ма?—деп бақырышты. Ғешким шықпапты, журт буларды масқара қылып күлипти. Биреу қаланың хәкимине айтын барышты.

Хәким буларды шақыртып алып, қаланы үш айландырып урып-урып қуып жиберинти.

Тоңқылдақлар әри кемпиринен айрылып, әри таяқ жеп, ашыуына шыдай, алмай келиу менен Шиңкилдекти өлтирмек болыпты.

Ауылына келип, Шиңкилдектиң, аяқ, қолын байлан бир қапқа салышты. Сууға ылақтырмақ болып дәрьяның жағасына алып келипти. Сууға атайын деп атырғанда, сол жердеги ауылдан бир адам келип:

— Ға... бул не?—деп соранты. Тоңқылдақлар:

— Усылайда, усылай... соннан соң буны сүүға атайық деп алып келдик,—депти.

— Ғау, олай болса, бизиң үйге келли демалып, чай ишин кетиплер, оннан соң-ақ атарсыз,—депти,

Тоңқылдақлар “яқшы” деп, чай-сүү ишиніңге жаңағы кисиниң үйине кетипти.

Шиңкилдек қаптың ишинде жағада жатса, қудайдың көп қойын айдаған бир қойшы келе берипти, жағада жатқан қапты көрипти. Таяғы менен түртсе қыймылдамапты.

— Кимсең?

— Мен.

- Мениң ким?
- Шиңкилдек.
- Ҳа, неғыпатырсаң?

Маған уллы еки журтқа патша болсаң дейди, мениң болғым келмеді. Соның ушын мени дәрьяға атайып деп әкеп қойыпты,—депті Шиңкилдек.

— Ҳау, жора, сен өлгенше, қойды бақ, мен сениң орнына патша болайын,—депті қойшы.

— Болсаң болағой, онда қантың аўзын шеш,—депті.

Қойшы қантың аўзын шешіп Шиңкилдектең шығарып алыпты.

Орнына қойшының өзи кирипти. Шиңкилдек қантың аўзын жақсылап байлап:

— Бир майданнан келип „Шиңкилдек деўни болар, сен, „мен“ деп жуған бер, оннан соң, „патша“ болсаң ба? деп сорар, сонда „аўа“ де,—деп, Шиңкилдек қолына таяқты алып қойларды бағып, кете берипти. Чай ишип болған соң Тоңқылдақлар келип;

— Шиңкилдек,—депті.

Ҳа, мен, депті қойшы.

Төрт Тоңқылдақ қантың төрт мушынан услап, силкип-силкип дәрьяға атып жиберипти.

— Енди Шиңкилдектең қутылдық,—деп Тоңқылдақлар үйлеріне қайтыпты.

Күнлерден бир күн Тоғыз Тоңқылдақтың үстине толып атырған қойды айдан Шиңкилдек келеберипти.

— Ҳа, Шиңкилдек сен қайдан шықтың?—депті.

— Ойбой, ағалар ай, сизлер сорамаңлар, мен айтпай-ақ қояйын. Ең болмағанда беліме таяқ та қыстырып ылақтырмағансыз. Дәрьяның түбі толып жүрген қой скен. Қолым менен киш-кишлеп жүрип айдап шыққаным усы ғана. Егерде таяқ қыстырып жибергенде, бушпан да көбирек айдан шыққан болар едим,—депті.

— Олай болса, бизлер де айдап шығайық. Бизлер-
ди дәрьяға ылақтыр,—депти Тоңқылдақлар.

— Яқшы, ылақтырайын. Сизлер қаптың ишине кө-
бирек етип топырақ салың, Болмаса суўдың бетине
қалқа береди екенсең, ал қойлар дәрьяның тап түбинде
жүреди екен,—депти.

Тоғыз Тоңқылдақ та буны макул көреди. Тоғызын
тоғыз қаңқа салың, бирим-бирим дәрьяға ылақтырыпты.
Сөйттиң Тоғыз Тоңқылдақ дәрьядан қайтың шықпай еле
кеттиң баратыр дейди.

МОЛЛА ХӘМ ДИЙХАН

(Халық ертеги)

Бурынғы өткен заманда бир молла болыпты. Ол
өзине бир дийқан тутың, үйине алып келипти.

— Ал, дийқаным, жақсы ғана исле, мен сени бос-
қа қалдырмаспан,—депти.

Арадан бир хәпте өткен сон, ораққа шығатуғын
ұақыт жетипти.

— Ал шырағым қудай қалесе, аман саў жатып тур-
сақ, ертең ерте менеп пишен орыўға барамыз,—депти
молла.

— Жақсы молламыз,—депти дийқаны.

Таңда атыпты, олар да ерте турыпты. Молла елти-
сине:

Қәнекей, елтийшан, бизлерге тамақ бер, биз пишен
орыўға барамыз,—депти.

Елти тамақ таярлапты да дастурханға салыпты.
Екеуи отырыпты. Тамақланыпты. Молла дийқанына:

— Кел шырағым, бизлер бир жола сәскеликти де
ишни аләйық, о нап соң тап түске шекем тынбай ора-
мыз,—депти.

-- Сизнің айтқаныңызша болсын, тақсыр, бәлкім түслик тамақты да бірге қосып ишин алармыз,—депти дийқан.

Елтийшан, қәне сәскеликти де әкел,—деп буйырынты молла.

Елти оларға сәскеликти де берипти. Олар тамақланыпты, тойыпты.

Молла дийқанына:

— Кел шырағым, бір жола түслиқ тамақты да жеи алайық, оннан соң тап кешки тамаққа шекем тынбай ислермиз,—депти.

— Мейлиңиз тақсыр, бәрибір түсленбесек, түсленбей-ақ қояйық,—депти дийқан.

Елти буларға түслик тамақты да берипти. Булар әри-бери жепти, тойыпты.

— Бәрибір-ғой, шырағым, кел бір жола кешки тамақты да ишип алайық, оннан соң сояқта жатармыз да, ертең ерте менен жумысқа тез кирисермиз,—депти молла.

— Жарайды тақсыр,—депти дийқаны.

Елти оларға кешки тамақты да, берипти. Олар әри-бери жепти, тамаққа тойыпты.

Дийқан орнынан турып, шапанын алып кетиўге ыңғайланыпты.

— Сен қайда барасан?—деп сорапты молла.

— Қайда барғаны неси? Кешки тамақты ишкеннен кейин жатып уйықлаў керек екенлигин, тақсыр өзизде билесиз ғой,—депти де дийқан кетип қалыпты. Дәлизге барып ергеңине таң атқаша жатып уйқылапты.

Сол ўақтан баслап молла дийқанына азанғы, сәскедеги, түски, кешки тамақларын бір жола бермейтуғын болыпты.

ПЬЕСАЛАРЫ

АЛШАМЫС

4 АКТЛИ, 8 КАРТИНАЛЫ
МУЗЫКАЛЫ ДРАММА

ӘДЕБИЙ ВАРИАНТЫ

ОЙНАҰШЫЛАР.

1. Алпамыс	8. Арзайым
2. Гүлпаршын	8. Қансулыұ
3. Қаражан	10. Сапар
4. Байсары	11. Көкемен
5. Байбөри	12. Құлтай
6. Алтыншаш	13. Қожалақ
7. Тайшахан	14. Ақбилек

МАССОВКАҒА ҚАТНАСЫҰШЫЛАР:

15. Жигитлер
16. Қыз, келіншеклер
17. Көшіпатырғанлар
18. Тойға жыйналғанлар.

1—А К Т

1—КАРТИНА

Таудың етегі. Күн шығып киятырған ұақыт. Көшіп атырған ел, буұыұлы тең. Жүк арттырыпатырған адамлар. Биреуи кирип, биреуи шығыпатыр, „Көшпей-миз“ деп көтеріліс жасапатырған адамлар.

1—А да м— Япырмай бала бул қалай?
Қызық болды аў бир талай.

2—А да м— Неғып жүрген бул қызық?
Басқа түскен бул бүлик.

1—А да м —Байсары ырғақлыны қоя берип, қолдаў-
лы-қоңыратты өзиниң аўзына қаратпақшы.

3—А да м— Бий көп болса даў көп болады,
Хан көп болса жаў көп болады
Деген усыдағы.

1—А да м— Еки бай урысты,
Ел бийлеўге таласты,
Ел көшип қайда барады?
Ел-журттың жасы уллысы
Сапар аға не айтады?

- 2—Адам - Ғарға-ғарғанын көзин шуқый ма?
Көшпөң деп Сапар өлгенде айтама,
Елдің ортасына от таслап,
Тутандырып жүрген сол емес пе?
- 3—Адам— Байсары енди көшпей қоймайды.
- 1—Адам— Көшсе көшти гой, енди,
Журттан шығып қайда барады?
- 2—Адам— Көшпөу керек Жийделі Байсынан.
- 4—Адам— Көшпейміз Байсынан.
- 2—Адам - Көшсе Байсары кеге берсин.
- 3—Адам— Бәри бір Байсары көшпеймен дегениңди
тыңламайды.
- 2—Адам— Араға адам салыу керек.
- 1—Адам— Алпамысқа адам жиберіу керек.
- 3—Адам— Кімди жибереміз?
- 1—Адам— Жамал барсын, айдалып баратырғанымыз-
ды айтсын.
- 2—Адам— Жамал сен атлап. Алпамысқа бар, бизлер
еркіміз беппен көшип баратырғанымыз жок.
Байсары айдап баратыр. Тездеп изимізден жет-
син. Жолына қараймыз.

КӨРИНІС

(Алтыншаш пенен Сапар сөйлесип киреди)

Алтыншаш— Қайдем билейін қайшаға,
Көшкенде барамыз қайда,
Кешеден бермаған қынжылып,
Көшпөң дейді Баршынжан да.

Сапар— Келинжан—ау мен қәйтейин,
Көшпен деп қалай айтайын.
Қоянды қамыс өлтирер,
Ерди қамыс өлтирер.
Ел қамысы—ер қамысы
Елди қалай иркейин.

1—Адам— Ата меканы Жнйделди Байсынды таслап,
Өз ерки менен көшипатырған ел бар ма?

2—Адам— Көлкен ел Байсарыдан қорыққанынан кө-
шин атырған жоқ па?

3—Адам—Көмсеңиз өзлериңиз көше берің. Биз Бай-
сынан көшпейміз.

Сапар— Ат басына күн туўса,
Ауызлық пенен суў ийер,
Ер басына күн туўса,
Етиги менен суў кешер.

1—Адам—Жер суўынан айрылған,
Елдиң қалы не кешер?

Сапар— Тайшаханың елинен,
Жер суў табылмас дейсеңбе?

1—Адам— Кисиниң тоны кириңди,
Кисиниң аты тершиңди,
Жат елдиң жер суўының кереги жоқ.

Сапар— Жер суў таўып бериў бизиң жұмысымыз.

2—Адам— Хан тұқымы қайырымсыз,
Бий тұқымы мийримсиз.
Елди сатып алдаған,
Бийдиң сөзи керексиз.

- 1—Адам— Бай көшсе байға барады,
Жарлы көшип қайда барады.
Көшпеймиз Жийдели Байсыннан.
- 2—Адам— Көшпеймиз.
- 3—Адам— Көшпеймиз Байсыннан.
- 4—Адам— Туұған жеримизди таслап қайда барамыз?
Сапар— Саған қандай сөз қалды?
Көшпегенде ырғақлының таяғын жеп,
Ақыретин көрип отыра беремиз бе?
- 1—Адам— Биз көшпеймиз (барлығы топылады).

КӨРИНИС

(Даладан асығып Байсары киреди)

Байсары—Ға, Сапар аға, енди неғып отырсызлар?
Алтыншаш— Мына дүньялар...

Байсары—Ға, дүньясы құрсын нетесең
Дәураны құрсын сурмеймен,
Қорлығын көрип жургенше,
Көшип буннан кетемен.

Сапар— Сабыр түби сары алтын,
Сарғайған жетер муратқа,
Ойланбай ислеп жумысын,
Асыққан қалар уяғқа.

Байсары—Сабыр-сабыр деп,
Кешиге бериўге болмас,
Көшкенимизди еситсе,
Ырғақлы да қарап отырмас.
Әлле қандай заман болады?
Ертерек араны ашып таслаў керек.

Алтыншаш—Жаңбыр жаўса айдын көллер сел
болсын,
Жылдан-жылға бул дәулетің мол
болсын,

Сәхәр Ұақта сексен нарға жүк артып,
Гүлпаршынның атасы саған жол болсын?
Айыл тарттық дәл бедеудің белине,
Кулақ салғыл мен мунлының сөзине,
Онмың үйли ел-журтыңнан айрылып,
Сеи барасаң қандай шахтың елине?

Байсары—Хош айтыстым енди Байсын елине,
Айыл тарттым дәл бедеудің белине,
Алты айшылық, қырық күншилик жол
жүріп,
Мен бараман Тайшаханның елине.

Алтыншаш—Тоқсан кирсе бақтың гүли солмай ма?
Арлы жигит намыс пенен өлмей ме?
Баршынжанды Алпамыстан айырмай,
Аброй барда қоссақ енди болмай ма?

Байсары—Сауаш күни аттың жалын өрмеймен,
Байсын ели қурсын дәуран сүрмеймен,
Өзим өлип басым жерге киргенше,
Баршынжанды Алпамысқа бермеймен.

Сауытымды бир илгектен шешемен,
Қартайғанда шийрин жаннан кешемен,
Сайлап берип жалғыз қызым Баршынды,
Шет елдерде әрмансыз дәуран сүремен.

Алтыншаш—Наз бедеудің жарасады терлиги,
Қайғы болар өмиримнің шериги

Көшпесеңе ғарры абырай барлықта,
Жаман болар қалмақлардың қорлығы.
Шашкенемди әрман менен тарайман,
Қартайғанда не мүшкілге жарайман,
Ашыу алдын келер, ақыл кейніпде,
Көшпе ғаррым сапарыңды сорайман.

Б а й с а р ы—Шашың ұзын, ақлың келте қаялсаң,
Хеш бир истиң пәмин ойлап билмейсен,
Жау жағадан, ийт стектен алғанда,
Душпан менен бірге қарсы шығасаң.
Тилиңди сенің алмайман,
Сөзіңе кулақ салмайман!
Душпаныма қосылып,
Шықтың ба бүгін алдымнан.
Ат қуырығын өремең,
Көшіп буынап кетемен,
Жалғыз қызым Баршынды,
Сайлап беріп қалмаққа,
Әрмансыз дәуран сүремең.

(Далаға қарап)

— Хә, бул не гәп? Неғып жүрсеңдер шуұласып!

КӨРИНІС

(Бес алты адам келеди)

- 1—А да м— Бизлер ойласып, ойласып,
Көшпегенди мақул көрдік.
2—А да м— Көшіп баратугын жердің өзінің саңлағы
жоқ.

3—Адам— Көше бергендей бизиң сүриўли малымыз
тур ма?

Байсары—Тоқтат сөзинди! Мен сенлерге кеңесип кел
деп жиберипбедим? Көшсең де көшесең, көш-
песең де көшесең!

1—Адам— Хаў, зорлаймекен?

Байсары—Зорламақ туўе айдайман.

1—Адам— Ийт тойған жерине,
Ер туўған жерине,
Туўған жеримизди таслан
Кетпеймиз жат елге.

2—Адам— Көшпеймиз.

3—Адам— Көшсең өзиң көше бер.

Байсары—Жийемурат! Ҳа Жийемурат.

КӨРИНИС

(Қарыў жарақлы адамлар киреди)

Байсары—Мынаны телеген арбаның дигиршегине таң,
өзимнен хабар болғанша босатпа, барлық ма-
лын қосып айдай бер. Тартың жолға кәрўан-
ларды (Асығып шығып кетеди. Алтыншаш ке-
тип баратырып қосық айтады.)

Алтыншаш—Мен жылайман көзде жасым көл
болып,
Артым жапқан қара шашым жүн болып,
Улдай көрген жалғыз қызым Гүлпаршын,
Елде дәўран сүре алмайды-аў қор болып.

Барлығы да жолға таярланған. Қолларында қамшы. Қызлар келеді. Алыстан Баршынның қосық айтқаны еситиледі. Қыздар хорға қосылып отырады. Сахнаның аржағында көшип баратырғанлар көринеді.

Бир биреуді көрмек барма аллияр,
Мен жылайман қайғы менен зар-зар.
Ең болмаса кетеримде көрмедім,
Хош болыңлар ойнап-өскен курдаслар.

А, а қурбы қурдаслар,
Хош болыңлар енди,
Қайтып көргенше.

Гүл паршын—Айтсам атам, ана тилин алмады,
Тәңирим басқа қайғы дәртлер салады,
Хош болыңлар ойнап өскен жерлерим,
Несип айдап қай жақларға барады?

А, а қурбы қурдаслар,
Хош болыңлар енди,
Қайтып келгенше.

Ат шабылған бәлент таудың жанында,
Толқысып жүрмедім Байсын елинде,
Келеримди, келмесимди билмеймен,
Хош Алпамыс енди қайтып көргенше.

А, а қурбы қурдаслар,
Хош болып тұр енди.
Қайтып көргенше.

Қыздай сорлы бул дүньяда бармекен,
Ата-анасы хешбир еркин бермеген,

Буннан артық ақыретлик болар ма?
Кетеринде сүйген ярын көрмеген.

А, а Алпамыс,
Хош болып тур енди,
Қайтып келгенше.

Орамалды тиғип едим кестелеп,
Келгенинде ярым саған берсем деп,
Ұәдем усы енди саған қалдырдым,
Жаңыл достым, тезирек апар жеткерип.

(Жаңылға орамалды береди)

А, а Алпамыс,
Хош болып тур енди,
Қайтып көргенше.

Шашым узын шашбаұымды тарайман,
Шын ашықпан ұәдем берик тураман,
Тезден излеп кейнимнен бара гөр,
Та өлгенше жолларыңа қарайман.

А, ал Алпамыс,
Хош болып тур енди,
Қайтып көргенше.

Перде

А К Т

2—КАРГИНА

Жарық айлы түн. Алыстан мунарланып тау көри-
неди. Бир жақта жалтырап ағып атырған дәрья. Перде

ашылғанда бир қыз, бир жигит әткөншек теуип атыр.
Бир неше қызлар шын қобыз шертип отыр. Қызлар
бир жақ, жигитлер бир жақ, ай қулаш ойнайды. Көп-
шиллик хорға қосылады.

Жай қулашты, шықсын пәтиң аспанға,
Кеуил йошып қыял алып қашқанда,
Бүк дизенди иркилместен ийилип,
Кеуил пәрүаз етер бәленг шыққанда.

Жигитлер— Ай қулаш, ай қулаш,
Айға қарап қулаш аш,

Қызлар— Айдан басқа не керек,
Жигитлер— Айдан артық қыз керек.

Әткөншекті тепсем пәтлн тербенип,
Желбирейди самал менен көйлегим,
Тазарып қайғыдан кеулим йош урып,
Пәрүаз етер яр жолында жүрегим.

Жигитлер— Ай қулаш, ай қулаш,
Айға қарап қулаш аш,

Қызлар— Айдан басқа не керек,
Жигитлер— Айдан артық қыз керек.

КӨРИНИС

(Қожалақ Қансулыұдың қасына келип ийи-
лип сөйлейди)

Қожалақ— Қау, адам бекен десем, қызлар екен
ғой...

Қыз— Қыз адамның қоры ма!
Көзге илинбес тары ма?

Қожалақ— Хәр таудың жырасы бар,
Хәр сөздің мәнісі бар.

Қансулыұ— Мәнинің мәнісі бар.
Биймәнинің не мәнісі бар,
Жортақ ат жапқа жығылса,
Оның не мәнісі бар. (күлкі)

Қыз— Аманбысаң қожалақ (күлкі)
Қожалақ— Төптектің ақылы түстен кейін (күлкі).

Айжан— Жерине қарай жыланы.
Тауына қарай куланы. (күлкі)

Қожалақ— Ғарға ғаңкылдап ғаз болмас,
Кемпир сыңсып қыз болмас. (күлкі)

Айжан— Сәуір болмай тәуір болмас,
Сыйыр болмай сауын болмас (күлкі)

Қансулыұ— Тамшы тамып жауын болмас,
Ийттүйнектен қауын болмас. (күлкі)

Қожалақ— Баспалатып жибердіңдер ғой,
Шөңкерилип кетнесін.

Айжан— Қарын бауыңды қаттырақ байла (күлкі)

Қыз— Жаңылмас жақ болмас,
Сүрінбес туяқ болмас.

Қо ж а л а қ—Адасқанның айыбы жоқ,
Қайтып жолын тапқан соң,
Орны питпес жараның,
Уұлы жылан шаққан соң.

А й ж а н— Сөйлемесең нетеди,
Сөйлесең қәдириң кетеди. (күлки)

Қо ж а л а қ—Қәдири жигит отырмас,
Кәдирсиз жерден кетеди.

Қ а н с у л ы ұ—Келемен десең ылашық,
Кетемен десең жол ашық. (күлки)

Қо ж а л а қ—Кетсем де муннан Кансулыұ,
Айналып тағы келермен,
Биреу түүе екеуи үстине,
Алып тоқал етермен.

Қ а н с у л ы ұ—Жийдели Байсынның султаны,
Байбөриннің қызыман,
Алпамыстай ағам бар,
Саған тоқал болмайман.

Б и р ж и г и т—Тең-теңи менен
Тезек қабы менен
Аспандағы айға қол созғанша
Өз теңиди тапсаңа. (күлки)
(Барлығы бурылып қосық айтады)
Кел Байсынның әдиули улы Алпамыс,
Келгенинди хәмме қарсы аламыз,
Айтқанынды айнытпастан орынлап,
Сениң менен бәрха бирге боламыз.

(Жигитлери менен Алпамыс киреди).

Сау турганда бул сыяклы еримиз,
Бәрха абад уллы Байсын елимиз,
Келиң дослар еркин ойнап күлейик,
Бағы бостан болсын пайтах жеримиз.

А л п а м ы с — Жийдели байсынды жайлаган ермен,
Душпаннан қорқпайман кетсе де геллем,
Қолдаулы, қоңырат, қытай, қыпшақты,
Бириктирип елди абад етемен.

Урыулар бириксин татыу қыламан,
Жеңилмес— жеңімпаз султан боламан.
Той-тамаша қылып сейил беріндер,
Өлгенимше усы жолда тураман.

Б а р л ы ғы — Дурыс-дурыс султаным.

Қайтадан ойын басланады, Алпамыс та ойынға араласады. Ойын қызған уақытта даладан бір жигит Гүлпаршынның орамалын әкеліп береді!

А л п а м ы с — Бул не?

Ж и г и т — Орамал.

А л п а м ы с — Таныйман, бул Гүлпаршынның орамалы
гой. Не болды?

Ж и г и т — Байсары пүткіл жалайыр мүйтенди зорлық пенен Тайшаханның елине айдап алып кетти.

А л п а м ы с — Қашан кетти?

Жигит— Бүгін үш күн болды. Аўылдың адамлары көшпеймиз деп еди, Байсары қырып-жойып ақырет берди. Айдап алып кетти.

Алпамыс— Ур дабылды (далада гернай-сырнай дабыл қағылады).

Қожалақ— (Өз адамларына) Жаў кеткен соң қылышыңды тасқа шап, (даладан қарыў-жарақлы адамлар киреди).

Алпамыс— Ел арасы бүлінбесин деп жүр едим, Байсары дегенше жеткен екен. Асықпасын, көрсетемен құдиретимди. Жигитлер ағайын-туғанды, жат елге айдатып жиберип отыра береміз бе? (Қожалақ өз адамлары менен сөйлесип тұрады).

Бир жигит— Атамыз!

2-- Адам— Ағайинди жибереди деген не?

3-- Адам— Атамыз.

Қожалақ— Жалғыз қыздың кейнинен шабыўыллағ берип не бар, кеткен ел кетип отырсын, бармаймыз. (Қожалақ жақлылар).

— Бармаймыз.

— Кете берсин.

— Бармаймыз.

Алпамыс— Жар басына үй тикіс.

Жар куласа үй кетер,

Ала болса ағайын.

Қорадағы мал кетер.

Аңлыған душпан көбейип,

Жаў колында бас кетер.

Не сөйлеп отырғаның? (Қожалаққа умтылды).

Жигитлер—Жаманлыққа келгенде, Қожалақтың қож-
баңлайтуғын әдеті.

Алпамыс—Аттың сыры ийесіне мәлім,
Сенің сырыңды әлле қашан-ақ билгенмен.

Жигитлер:

Жердің сәні суы,
Ердің сәні елі,
Суусыз жердің керегі не,
Елсіз ердің керегі не?

Жалайыр, мүйтеп, қолдаулыны, қоңыратты Байсары-
ның айдауына жиберіп қарап оғыра алмаймыз.

КӨРІНІС

(Байбөрі кереді)

Байбөрі—Қау, жаным, бұл не даурығып атырғанла-
рың? Не болып қалды?

Жамал— Бүгін үш күн Байсарылар көшіпті,
Тайшаханның елатына кетіпті,
Байсарының қысыұметі өткен соң,
Қалың қоңырат бұл Байсынан көшіпті.

Алпамыс—Ақ сауытты бір илгектен сөтемен,
Кеткен елдің кейнінен жетемен,
Батырлықты тар табанда көрсетіп,
Кеткен елді қайтып алып келемен.

Байбөрі—Қартайғанда хәр қыялға дөнемен,
Алды менен тамашанды кәремен.

Кетпе балам көшкен елди қуғалап,
Бир арыұды сайлап алып беремен.

А л п а м ы с—Байшубардың қуйрық жалын өремен,
Бәхәр болса таудан гүллер теремн,
Тезирек ата рухсатынды бере бер,
Кеткен елди қайтып алып келемен.

Б а й б ө р и—Минсең бедеу қыя шөлде желерсең,
Буннан кетип не саудаға түсерсең,
Анық буннан кетер болсаң жалғызым,
Неше айда, неше күнде келерсең?

А л п а м ы с—Буннан кетип ара шөлден өтермен,
Көшкен елдің кейнінен жетермен,
Көп ирикпестен ләтиянды бер ата,
Алты айда келиніңди алып келермен.

Б а й б ө р и—Беллеріме алтын қамар буғғаным,
Қартайғанда неден болды ғұнайым,
Кетер болсаң ұзақ жолға атланып,
Аман барып сау келгейсең палуаным.
Атыңа таққаның тилла сәдепти,
Хызметіңе тәнде жаным қабапты.
Аман барып, сау келгейсең перзентим,
Атаң саған берди бүгін жууапты.

А л п а м ы с—Жигитлер!
Ел намысы, ер намысы,
Ел ушын , намыс ушын,
Көшкен елдің кейнінен атланамыз!
Қыйын-қыстау күн болып,
Қанжығадан қан ақса, жағ елде,
Тарығатуғын күн болса,

Табансызлық ислейтуғын болсаңыз,
Маған ермеңизлер.

Ж а м а л—Жанымызда, тәнимізде,
Сениң менен бирге батырым,
Сен өлген жерде өлеміз,
Солай емес пе жигитлер.

Ж и г и т л е р—Солай!
— Солай!

А л п а м ы с—Қожалақ, сен де солай ма?
Қ о ж а л а қ—Қауа батыр, мен де солай.
А л п а м ы с—Ақылсыз достан,
Ақыллы душпан артық.
Бармай-ақ қойсаң да болар еди.
(ойланып)
кел енди жүре бер.

Қ о ж а л а қ—(Өз адамларына) Алда талай өткел бар,
Көрермен сениң күшінди. Қалмақтың елинен
Байсынға келместей етермен еле.

А л п а м ы с—Байшубарға минемен,
Қуйрық жалын өремен.
Белиме камар бууаман,
Нәмерт болсам анадан,
Ул болып неге тууаман.
Кеткен елдің кейнінен,
Өлгенимше қууаман,
Кеткен елди қайтарып,
Ағайинди жарастырып,
Жийдели байсын жеринде.

Султанлық өзим қураман.
Гүлпаршынды әкеліп
Үлкен той, тамаша қыламан.

Перде

II—А К Т

I КАРТИНА

(Тайшаханның ордасы. Төрте алтын тақ. Үстінде Тайшахан. Еки жағында еки қыз. Биреуі алтын кесе менен суу беріп, биреуі орамал менен бетін желпип тұр. Ортада төрт-бес қыз ойпап жүр. Ишки есик бетте босағаға сүйеніп Арзайым тұр. Ойыншылар шығып кетеді).

Хан— Қызым, көп уғайымлай берме, аұырыу боларсаң.

Айым—Әке, мени аұырыу болмасын десең, еркимди өзне берер едің.

Хан— Ақылсыз қызым Қаражан құл. хан қызын құлға берди деген сөзди мен қалай еситемен?

Айым—Қаражан бурын құл болса да, енди құл емес, ол хеш кимнен кем де емес, журттан озған батыр, мәрт жигит.

Хан— Қызым, сени султан тухымы хәм батыр хәм бай Абытқа беремен. Ол қандай сулуу жигит.

Айым—Әке, сол сулууыңның кереги жоқ. Сулуу—сулуу емес, сүйген сулуу. Мен Қаражаннан басқаны сүймеймен.

Хан— Ақылсыз қызым, ата сөзин қайтарыуға еркиң жоқ.

А й ы м - (ашыўланып) бәри бир ерким жок, қәлегениме
кете алмайды екенмен гой, (кетип баратырып)
Қаражан, я өлим. (Шығып кетеди).
Х а н— Ақылсыз нашар..

КӨРИНИС

(Ўзгийр киреди)

Ў з и й р— Тақсыр, қашқан қуларды алып келдик.
Х а н— Қул қутырса пийесни тапымас деген, қулар қу-
тырып баратыр. Киргиз, көрсетейин мен оларға
құдиретимди.
Ў з и й р— Қуллық тақсыр (кетеди).

КӨРИНИС

(Бенделерди жаллатлар алып келеди)

Ў з и й р— Булар сизиң гәзийнеңизди урлап, атыңызды
минип қашқан жеринен тутылды.
Х а н— Өзи өлимдар, малы патшалық.
1— А да м— Тақсыр дат!
Х а н— Жаллат!
2— А да м— Бас кеспек болса да, тил кеспек жоқ. Ай-
татуғын арзымыз бар.
Х а н— Ханның ҳүкими еки болмайды.
3— А да м— Хан емессиз, кузгынсыз!
Еткен ҳүкимиңиз натуўры!
Қайда әдиллик?
Қайда теңлик?
Х а н— (Орнынан турып) Жаллат апарып зинданга тас-
ла, бир үзим на, бир тамшы суў берилмесин.
Көзлериңиң ети өскен екен, мени ганысын.

Ертең қалайыққа жар урылып дарға астыраман.
(Ұзыйр, жалладлар бенделерди алып кетеди, хан ойланады, қызлар шарап береді. Музыка, ойын.)

КӨРИНИС
(*Ұзыйр киреди*)

Ұзыйр— Тақсыр, Көкаман келип аттан түсіп атыр.
Хан— Кирсин. (шығады) Көкаман бир хабарды еситип киятырған шығар.

КӨРИНИС
(*Көкаман*)

Көкаман— Куллық тақсыр.
Хан— А, а, Көкаман, кел, (отырыўға ишарат етеди),
Ел-журтың аманшылық па?
Көкаман— Шүкир тақсыр, шүкир.
Хан— Келген-кеткеннен не хабар?
Көкаман— Кеше қус салып киятырып, Дәрбентаўының етегинде көп көшке жолықтым.
Хан— Қайдан киятырған көшке, кеше хабарын еситип алдына Қаражан батырды жиберген едим.
Көкаман— Жийделибайсынан киятырған Байсары байдың көши екен.
Хан— Жийдели байсынан киятырған? Жийдели байсының Апиамыс батыры қалай көширип жибере қойды екен.
Көкаман— Жөн-жосағын сорасақ, алып киятырған ат, тон, сарпайымыз бар, ертең өзлеримиз Тайшаханның алдына барамыз,—деп келтесинен қайырды. Қаражан батыр бирге келмекши болып қалған еді. Көп кешикпей келип қалар.

Хан— Шамасы Алпамыстан дәкки жеп киятырган болыуы керек. (Паўза) Шешеним, Қаражан Арзайымды бермедиң деп өкпелеп жүр. Ақылсыз нашар Арзайымда Қаражанды жақсы көреді. Хан қызын қулға берди деген атты еситким келмейді. Қаражан болса қайтпас қайсар батыр. Ашыуланса тоғыз тарау торғауытты тасталқан қылыу қолынан келеді. Әлле қандай заман болады...

Көкәман— Марапат берип алдап ушлап алыу керек. Кеулин көп өсире бермең, анда-санда қайтарып қойың тақсыр. Асқыллай берсе еплеп көзин жоғалтыу керек.

Хан— Оның дурыс шешеним, оның дурыс... (паўза) анау күнги қыздың дәреги не болды?

Көкәман— Сексен нарға жүк артқан,
Төрт түлик мал айдатқан,
Байсарының бир қызы бар,
Адамды ериксиз қаратқан,
Қаршығадай қыяланған,
Еки бети гүл-гүл жанған
Өзи он сегиз жасында,
Жылға менен қасын қаққан,
Ат жақлы қара пәрең,
Сөйлесе күлип назланған,
Узын бойлы, жупқа додақ,
Қара көзлі, бадам қабақ,
Қыр мурынлы, жазық маңлай,
Тал шыбықтай тауланған.

Хан— (күлип) Шешеним оғада мақтап жибергенің жоқ па?

Көкаман— Тақсыр, қара жерге қар жауар,
Қарды көрде егин көр.
Қар үстине қан тазар,
Қанды көрде бетин көр.
Алтыннан соққан түйме бар,
Түймени көрде басын көр.
Қыйыұлы жатқан қәлем бар,
Қәлемди көрде қасын көр.
Алсаңыз тақсыр сол қызды,
Мұнасилығын журт айғар.

Хап— Хан үстине хан келсе,
Ол хәм ханның мийнетн,
Хап үстине ел келсе,
Ол хәм ханның дәулетн.
Бул хәм келген дәулет шығар,
Алдынан шығып қарсы ал,
Хызмет ет,
Сарайға апарып сыйла,
Мениң кеўлимниң барлығын айт.

КӨРИШИС

(ўэзийр киреди)

Ўэзийр— Тақсыр, баслығы Байсары, Жийдели бай-
сынның кәтқудалары келип, аттан түсип атыр.
Көйлекшели қос жорға алын келген ат-тон
сарнайы бар, Қаражан батыр бирге келди.

Хан— Кирсин, иззет пенен қарсы ал, (Көкаман, ўэ-
зийр шығады).

Хан— Дәулетимниң келген шағында қара тасты қор-
ғасындай еритиу қолымнап келеди. (паўза).

(Байсары, Сапар, еки-үш кәткуда, Қаражан, Көкаман киреди.)

Барлығы—Қуллық тақсыр.

Байсары—Тақсыр дат.

Хан— Арзынды айт.

Байсары—Хау хан аға, хан аға,
 Мен арзымды айтайып,
 Арзымды айтпай қәйтейши,
 Жийдели байсын елинде,
 Толықсып жүрген бай едим,
 Төрт түликке сай едим,
 Жалғыз қызым Баршынды,
 Алпамысқа айттырып,
 Байбөри маған куда еди,
 Қорлық көрдим елимде,
 Атыңызды еситип,
 Көшип келдим жерине,
 Елиңе келген дәулетпен,
 Хәрбир иске көнгенмен,
 Не десенде беремен,
 Онның үйли елим бар.
 Байлығыңнан тәмем бар,
 Мына жатқан жериңнен,
 Қыс-қыслауға қолайлы,
 Жаз-жайлауға жарамлы,
 Бир булақ сизден тәмем бар.

(Сыйлығын алдына қояды, сарпайын үстине жабады)

Хан— Бар хұрметли қонағым,
 Ақ булақ болсын мәкәнің,

Қысқа, жазда көшкенде,
Есигінди көтеріп
Жел ашып, жел жаппасын.

Барлығы—Құллық тақсыр. (Хан отырыўға ишарат етеди. Отырады. Шарап бериледи, музыка, ойын).

Хан— Көкеман, қонақлар шаршап келген шығар, сарайға апар, ас-суў ишип дем алсын. Оппан соң сөйлесермиз (Қаражаннан басқасы шығады).

Қаражан—Атлар шаптым қыя тас,
Ағыздым талай қаулы жас,
Тағы келдим алдына,
Тәйшахан енди қабарлас,
(Айым ишкіп есіктен сығалап турады).
Елге келген қонақтың,
Үйинде бир қызы бар,
Сол қызды маған хан аға,
Айттырып алып бериўге,
Енди өзиң аралас.

Хан— Толықсын дәўран сүргенмен,
Қабарын оның билгенмен,
Қайт кейнице Қаражан,
Өзим бир алып сүйемен.

Қаражан—Ханда елдің ағасы,
Батырда елдің ағасы,
Бул тилегим болмаса,
Табилмас бастың панасы.

Х а н — Айтқан сөзим-атқан ок,
Қаражан оған таласпа,
Батырлық, байлық кимде жоқ,
Ашықлық жөни бир басқа,
Айтқаныма көнбесең,
Таслайман сени зинданга.

Қ а р а ж а н — Арзайымды бермедің,
Екиншиде алдадың,
Үшиншиде сырғыя
Мени көзге илмедің.
Мени көзге илмесең
Бул тилекти бермесең,
Ақ билектің күши менен,
Ақ найзаның ушы менен,
Ок жетпес тулпардың үсти менен,
Орынлайман тилекти,
Басыңа қайғы саламан.
Каныңды суұдай шашаман.
Жалғыз кызың Айым,
Күңликке хан аламан.

Х а н — Жаллад! (жалладлар келип Қаражанға умғылады, Қаражан қарсы келгенин қарсы қағып таслайды. Ханның қасына жууырып барады. Шабайын деп атырғанда, Арзайым келип, қылыштың алдына қолын тұтады)

А й ы м — Батыржан саўға (Қаражан қылышын далаға сермеп жибереди. Жалладлар тағы умтылады. Қаражан қағып таслап).

Қ а р а ж а н — Тулпарға қамшы басаман,
Дәрбент таўдан асаман.

Ел журтыңды шуўлатып,
Қаныңды суўдай шашаман,
Әрманда қалма Тайшахан.
Қаражанды излеген адам,
Тапсын дәрбент таўынан.

(Жалт берип шығып кетеди)

- А й ы м— Қаражан, Қаражан! (кейінінен умтылады)
Х а н— Урдыр қалаға жарды, кимде-ким Қаражанның басын кесип алдыма алып келсе, ат басындай алтын беремен. (Далада дабыл қағылады).
А й ы м— (әкесінің қасына барып) батыр аңқау ер гөдек деген, еппеп уласаң да болатуғын еді ғой әке (хан қызын қағып таслап шығып кетеді).
А й ы м— Мепің кеулим Қаражаңда. Сорлы қолға түсіп қалмаса болар еді.

(шымылдық)

И - А К Т

2-КАРТИНА

Дәрбент таўының етегін, таўдың басында қар, оннан төмеңірек қарағайлы орман. Қаражанның қасында атып алған кийігін жатыр. Өзи пайзаға сүйеніп, қарауыл қарап қосық айтып тұр.

Жолдасым жоқ жалғыз өзім далада,
Тас дастанып жатырыппан қыяда.
Замана тар болып журтымынан айрылдым,
Аңлып жүрген душпанлар көп оғада.
Аңлысада өлмей қолға түспеймен,

Батырлықтан мәртлік ислер истеймен,
Душаннан өш алып, маўкымды басып,
Ойлаған мақсетке тәнха жетемен.

Ах жалғызлық...жалғызлық, жақанда жалғыз өзим,
жанымда ҳешким жоқ, айналамның барлығы куўғын-
шы. Өлимнен ғой қорықпаймаң, қай уақыт болса да
бір өлим бар. Қан майданда алысып, дастығыңды алы-
нып кетсең, ямаса өзиңнен зорырақ бір батырдың қолы-
нап өлсең, оған не жетсін. Әгтең қәпелімде абай-
сыздан қолға түсіп, әрманда кетемен бе? деп қайғы-
раман. (ойланады). Арзайымның да келетуғын уақты
болды, бул неге кешикти екен, шығалмай отырмекен.
(Найзаға сүйеніп қалғып кетеди)

КӨРНИС

(Жәп-жағына қаранып, жууырып еркешке кийинген
Айым шығады)

Айым—Ұәде усы жер еди. Еле келген жоқ. Әлле
басқа бір жаққа кетип қалдыма екен. Кууғын-
шылар болса жақышлап қалды. Сорлы хабарсыз
қалып қолға түсіп қалмаса болар еди. Бақыр-
самбекен (бақырыўға ыңғайланады). Жоқ...
жоқ... Кууғыншылар еситип қояр. Неде болса
қарайың. Енди Қаражанның туратуғын жерин
әкем билди. Қәйтсем де буны Қаражанға айтыў
керек. (шығып кетеди, музыка).

КӨРНИС

(Тум тустан өрмелеп төрт-бес адам шығады).

1.- Адам — Жаңағы адам усы жерге келген еди. Қайда
кетип қалды. Ах, мунда екен. (барлығы Қара-

жанға пайзаны гезенип турып, еплен аяқ қолын байлайды. Биреуі Қаражанның аяғына пайза менен түртіп оятады. Қаражан тура умтылады).
Қаражан—Ах әрман, әрман...! қолындағы жипти пыт-шыт қылады, тура умтыла бергенде жығылады. Куұғыншылар тағы байлайды.

2 - Адам— Әкеңнің қолы кетти қазықтан,
Енди саған сай қайда,
Абайсызда қолға түсип,
Бенде болдың батыр.

КӨРИНИС

(Айым келеди, Қаражан Айымға умтылады)

Айым— Босат Қаражан батырды!

1 - Адам—Неғып жүрген адамсаң өзиң.

Айым—Мен Қаражан батырды босатыўға келдим.

1 - Адам—Қаражанды ханның алдына апармай босатпаймыз.

Айым—Хан алдында өзим жуўап беремен.

2 - Адам—Хан алдында жуўап бергендей кимсең өзиң?
Бар жөниңди тап.

Айым—Хан қызы ханшаман, босатпасаң шабамаң басларыңды.

1 - Адам—Ханның хәмирин ханша тәрик қыла алмайды. Бизлер сени де ханның алдына алып барамыз. (Айым қылышқа қол салады, куұғыншылар байлап алады).

Қаражан—Сенлерди аңшы деп ғапыл қалдым.

Әтген сырларыңды бурынырақ билсем еди...

2 - Адам—Бай мақтанса бир жутлық. Батыр мақтанса бир оқлық. Өкингеннің пайдасы моқ. Тайшаханға саўға болдың батыр (күлиседи).

Л й ы м—Қаражан, адамға сырыңды айтна, сақ бол демедимбе, усы истиң болатуғынлығын билип ақ келип едим, сени излеп таба алмадым.

Қ а р а ж а н—Өткен иске өкинбе ханша, Тайшахан менен Қокаман жауызлық етсе, бизди ғана жоқ етер. Биизң сүттен де ақ, гүнасыз ексинимизди көрген қалың қалмақ халқын жоқ ете алмас. Сабыр ет ханша. Хәрбир қыйынлықтың бир рәхәти болыўға тийис.

1 - А д а м—Ис литти, енди көп турыўдың қәжети жоқ, Жүриң. Мыналарды Тайшаханға анарып, сыйлығымызды аламыз (барлығы шыға бергенде кейин шегинеди).

2 - А д а м—Янырмай бала, мына бир атлылар туп-туўры усында киятыр ғой...

3 - А д а м—Мына алдағы буўрыл атлының түри жап-жаман ғой.

1 - А д а м—Булар қалмақ емес, мен булар менен сөйлесемен. (Басқалар Қаражанды ағашқа таңа баслайды). Хай-хай кимсең киятырған? Қабарыңды бер. Бунда Тайшаханның әскери жатыр. Жаныңнан үмитиң болса тоқта. Хә тоқта деймеи.

Д а ў ы с—Мениң излеп киятырғанымда Тайшаханның әскери:

Қ а р а ж а н—Босат қолымды, жекпе-жекке шығаман. (Қуўғыншылар қашыўға ыцғайланады).

КӨРИНИС

(Гүўлеп адамлары менен Алпамыс шығады)

А л п а м ы с—Жаўмысаң, елмисең, тез хабарыңды бер.

1 - А д а м—Өзиң кимсең тоқта дегенде неге тоқтамайсаң?

Алпамыс—Жау болсаң жаулыққа, ел болсаң елликке таярмаң.

1 - Адам—Бизлер Тайшаханың нөкеримиз, патшамыздың қашып жүрген қудың услан алып батыртырмыз.

Алпамыс—Бәр, Тайшаханға айтып бар, қалың қоңыраттың аламанын баслап, ел шетіне Алпамыс келді де, жау болса жаулыққа, ел болса елликке таярмаң, тезден елшінің жиберсин, болмаса үстіне ат ойнатып бараман, (Қаражан менен Айымды алып кетпекші болады).

Алпамыс—Булар мында қалады.

1 - Адам—Қолға түскен бейделерді таслап кетпейміз. Ханға саўғат етпн сыйлығын аламыз.

Алпамыс—Басың өзіңе саўғат, кете бер.

1 - Адам—Бейделерді таслап кетпейміз.

Алпамыс—Байлаң барлығыңда.

1 - Адам—Шық жекпе-жекке. (Алпамыс біреуін тартып урады. Тағы біреуін менен айкасыпатырғанда, үшіншісі Айымның қасындағы ағашқа тығылып, Алпамысты оқжай менен атпақшы болады. Айым оны теуіп жибереді. Ол жерден кулап кетеді, Алпамыс үшіншісін бақыртып турып жар тасқа урады).

Алпамыс Сен кімсен?

Қаражан—Менің атым Қаражан батыр. Бийлерге, ханларға қарсы шығып, елде турақлай алмай, тауда жүрген жерімде абайсызда алдаулықпенен қолға түстім (Алпамыс жипті қаңжар менен кеседі).

Алпамыс—Қаражан батыр, сени тоғыз тарау торғауыттың толықсыған батыры қайтпас Қаражан деп есептеуғи едім. Ел шегіне келгеніме үш күн болды. Сенің тауда жүргеніңді есит-

ин келин едим. Бунындай жагдайдың үстине шықтым. Аяқ қолым байлауда, әрманда қолға түстим дерсең, ер шекіспей, бекіспейди деген, қыялық болса жекпе-жекке шығайық, (қолына жау жарағын береді).

Қаражан—Жийделі байсының атақлы Алпамысы, атыңды алыстап еситетугың едим. Батырлығыңа, әдиллігіңге көзім жетті. Мынау Тайшаханның қызы Арзайым, мени ізлеп келип, қолға түсіп тұр. Ханшаның қолын босат батыр. (Алпамыс Айымның қолын шешеді).

Айым—Тар табанда тарыққанда гезлестік батыр. Айып етпе, мен Қаражанға ашық едим. Қаражан да мени жақсы көрді. Бірақ екеуіміз қосыла алмадық.

Қаражан—батыр, мен Тайшаханның қулы едим. Қаражан батыр атандым. Ел жұртыма жарандым. Хан мени азат етті. Хан қызы Айым маған ашық болды. Мен де оны жақсы көрдім. Бірақ хан қызын маған бермеді. Мени кул деді. Екеуіміз ерегестік. Хан мени өлтірмекші болды. Мен тауға шығып кеттім.

Айым—Батыр, жөн сораптың айыбы жоқ, жөн сорасайық жөніңді айт.

Алпамыс—Шың ашықтың жоқтұр зауқы санасы,
Ярынан айрылғанның көндүр жанасы,
Кеткен елдің кабарын бер Қаражан,
Арасында кетті ақша ботасы.

Қаражан—Бәхәр бағда ашылған сениң гүлің бе
Жоқ жоғалтып бизің елге келдің бе?
Жойытқан жоғың түйемеді, атпеді,
Түсинбеймен сениң түркі тилиңе.

Алпамыс—Байсың елдің бас-басына бийің бар,
Айта берсем сөзімнің көп жүйің бар,

Үш ай болды бір бай көшти елимнен,
Ақ үйінде ат көтәрмес назы бар.
Қара таудың қабағында қар бар ма,
Ашықлықта намыс пенен ар барма,
Мен келемен байсын қоңырат елинен.
Сизиң елде Баршын атлы қыз бар ма?

Қ а р а ж а н—Үш ай болды Байсарылар келгели,
Ақ булақтан жайлы қоныс алғалы,
Көргиң келсе Гүлнаршынды Алнамыс,
Анау турған Байсарының ауылы.

А л п а м ы с—Ақ найзаға жумыры питкен билегим,
Ауылын көріп хәуиж урып тур жүрегим,
Тезірек көрсет мениң Баршын ярымды,
Батыр сеннен бүгін менин тилегим.

Қ а р а ж а н—Динимиз басқа болса да,
Тилегимиз бір,
Журтымыз басқа болса да,
Жолымыз бір.
Батыр мени де, хан қызы ханшаны да
Өлимнен қутқардың. Қыяметлик дос бо-
лайық.

А й ы м— Жауластырмақ жаушыдан,
Еллестирмек елшиден—

деген, батыр қолыңды бер. (Алпамыстың қолынан
ушлап, Қаражан менен көристиреди. Қойнынан нан
алып береді. Екеуін нан сындырысады. Кушақласып
көриседи).

А л п а м ы с—„Жас-жастың тилеги бир, Жипектиң тү-
йини бир“ деген. Келиң әрманлы ашықлар.
(Айым менен Қаражанның қолынан услап кө-
рестиреди).

А й ы м—Батыр, меи бул жерге жасырынып келген
едим. Көп кешиге беріўге болмас.

Қ а р а ж а н—Яқшы ханша, хош болып тур. Нәсип бол-
са тағы бир көрисермиз.

А л п а м ы с—Бизлер Байсарының аўылына барамыз.
Қаражан достым енди көп турмайық.

Қ а р а ж а н—Туп-туўры бара беріўдиң хәжети болмас.
Мен алдан барып, сениң келгенинди билдирип,
сүйинши сорайын.

А л п а м ы с—Дурыс, достым сен алды менен бар.

Қ а р а ж а н—Мениң, сөзиме Баршын инанбас, бир бел-
ги бер.

А л п а м ы с—Белгиге қәлегенинди ал достым.

Қ а р а ж а н—Мен сениң Шубарыңды минип барайын.

А л п а м ы с—Бар достым! (барлығы кетип баратырып
хор айтады).

Перде

Ш—А К Т

1—КАРТИНА

Ақ булақтың бойы. Таўдың етеги. Таўдан төмен
қарап булақ ағыпатыр. Булақты жағалай қонған қа-
лың аўыл. Сахна ашылғанда еки үйдиң ишки көрини-
си. Биреўинде Тайшаханнан келген жаўшылар. Байса-
ры аўылының кәтқудалары. Тамақты жеп болып,
қудалық сөйлесип атырған уақыт. Екинши үйде Ал-

тыншаш жип келелеп отыр. Аўылдың сыртындағы
булақтан төмен карап, Гүлпаршын бирнеше қызлар
қосық айтып төмен түсіп киятыр.

Баршын—Атам ерип душманлардың сөзине,
Жасымнан дағ түсти қызыл жүзіме,
Әрман менси киши елинде зарланып,
Өлер болдым ярым сени көргенше.
Қара шаңым әлуан-әлуан тарайман,
Налис етип мен кимлерге жылайман,
Еле турман саған берген уәдемде
Киши елинде жолларыңа карайман.

Сапар— Әдиўли қонақлар, жөн сораспақтың айы-
бы жоқ. Келген жұмысларыңыздың өзін айтып
отырың.

Байсары—Қаўа, жөн сорасып отырған жөн.

Көкаман—Қа, Байсары, Байсары
Қулақ сал менни сөзіме
Хан жиберди бизлерди,
Қолында тилла сазыңды,
Ат көтермес назыңды,
Хан айттырды Байсары,
Гүлпаршын атлы кызыңды,
Жаўластырмақ жаўшыдап,
Жаўшылықка келгенмен,
Еллестирмек елшиден,
Елшиликке келгенмен.
Сизлер саўыт мен уста
Сеплемеге келгенмен.
Қолында тилла сазыңды,
Ат көтермес назыңды,
Хан айттырды Байсары,

Гүлтарихын атлы қызыңды,
Ханға берсең қызыңды,
Хан атасы боласаң,
Алтын такка минесен.

Сапар—Байсары ишим бұл бір мақул не көринеді..
Байсары—Қайдан билейін, өзлериңіз сөйлесіп көре берерсиздағы. Басы байлы нашар еді. Оның үстине, Қаражанның тауда жүргені анау. Оларды да еске алыу керек.

Көкаман—Хан менен қара таласа ала ма? Қаяқтағы қашып жүрген қарақшыны араға әкеп салғаның не қылғаның?
Ашыұланса хан ханлығын ислемей ме?

Байсары—Сиредағысын айтып атырман-ау.
Сапар—А, куда, басқа сөзді не қыласыз, ханның беретұғын қалың малы қашша?

Көкаман—Қапша ден, ханнан мал табылмас дейсең бе? Қыз сизлердики, сорай бериңдер.

Сапар—Сексен тууар, қос жорға.
Көкаман—Ханның малы тауысылар дейсең бе? Мақул. Пәғия болсын.

Сапар—Қурыға пәтия жүреме, майсөк әкел, май сөк.
Баршың—Кеше, келген-кеткенлерден хеш хабар болмай кетті ау.

Келиншек—А, а бийкешжан ай, хабар-атар есиге-туғын жерге келип отырмыз ба?

Баршың—Қәйтейін, дәртим ишиме сыймаған соң сорап турман ау. Мына қалмақлар не жақсылыққа келип отырғанды дейсең.

Келиншек—Көз көрмес, кулақ еситпес түпкірге келдик ғой.

Байсары—Нашар бала ер жеткен, оның үстине Баршын тик минез, маған азырақ мәулет бериң.

Көкаман—Байсары куда, енди ойланыўдың ҳажети жок, хаң-ханлығын ислейди, мәулетти көпке бере алмаймыз, бир жуўабын алып кетиўимиз керек.

Байсары—Мен үйге кирип шығайын.

Көкаман—Онда егленбе, тез шық. (Байсары үйге кирип, қызына айта алмай төмен қарап).

Байсары—Хаў қызым... Баршын... Алтыншаш...

Баршын—Ашылған бағынның гүли солды ма,
Әжел жетпей пайманамыз толды ма,
Неге мунша ойланасаң жан ата,
Ақ ордаңа нашар тулға болды ма?

Шашкенемди әрман менен тарайман,
Муңлы нашар не мүшкилге жарайман.
Сөйлесеңе ишим жанып баратыр,
Ата жаным неге жерге қарайсаң.

Байсары—Зия зулпың бестен таллап өресен,
Қыз да болсаң ақ ордаға төресен,
Тайшаханнан жаўшы келди перзентим,
Кел есикке қандай жуўап бересен.

Алтыншаш—Сәхәр уақта сары атанды айдадың,
Жетемен деп тәнде жанды қыйнадың,
Онмың үйди Байсын елден айырып,
Қалмақларда қанша дүнья жыйнадың.

Баршын—Минип бедеў қия шөлде желмей ме,
Ярынан айрылған палуан өлмейме,
Өзиң қәлеп бердің қоңырат султанға,
Аман болса тезден излеп келмейме?

Ат кекилин бестен таллап өресен,
Ықбалыңды талайыңнан көресен,
Ертеңги күн мал бергени келгенде,
Жаным ата не деп жууап бересен?
Зия зулпым бестен таллап өрейин,
Ықбалымды талайымнан көрейин,
Ашпа аўзыңды еки бирдей ата-ене,
Жаўшыларға өзим жууап берейин.

Байсары—Балам... қызым... қатты сөз айтпай-ақ
қой. Ханға мақул дейгөр.

Алтыншаш—Алжыған...

Баршын—Ақылсыз әке, ол не дегениң! Ханға тийсем
де ел бүлинеди. Батырға тийсем де ел бүлине-
ди. Мени отқа салғаның менен турмай, елди
де отқа салмақшымысаң? (Байсары екінши үйге
барады. Баршын кийине баслайды.)

Сапар—Қәне Байсары иним, май сөк те тайын болды.

Байсары—Баршын жанның өзи киятыр.

Баршын—Ханнан келген хан аға.

Бийден келген бий аға,
Үлкениңиз қайнаға,
Кишкенеңиз мырзаға,
Ортаншыңыз курдасым,
Қабыл болғай көз жасым,
Байсыннан көшип келгенде,
Нан таппай бизлер келиппек,
Мал жаймаға қайнаға,
Көл таппай бизлер келиппек,
Телеген арба жүрместей,
Теңселмем еди жериңиз,
Ғәрип-қәсер жүрместей,

Тергеулимеди елициз.
Қапға тийсем қайнаға,
Батырдың келер кеулине,
Батырға тийсем қайнаға,
Ханның келер кеулине.
Журтың еки бөлинер,
Ел арасы бүлинер,
Бул бүликтің кесірі,
Бизің елге бир тийер,
Ханыңнан да тәмең бар,
Батырдан да тәмең бар,
Тайшаханға айтып бар,
Дәрбент жолдың аұзына,
Саркабып бәлент үйдирсин,
Узағына хат жоллап,
Жақынына ат жоллап,
Ели-журтын жыйдырсып,
Қырық күншилик жолларға,
Ат жиберсин байраққа,
Сорлы болған басымды
Ат байраққа тигемен.
Кимиңди кул демеймен,
Кимиңди батыр демеймен,
Кимиңди хан демеймен,
Кимиңди қара демеймен.
Кимиңди бала демеймен,
Қалыс болсын қайнаға,
Аты озғанға тийемен (ийилип шығып
кетеди)

К о к а м а н—Дурыс айтылған сөз. Сөз жүйесін тапса,
мал ийесін табады, деген ханға айтып барайық.

Ханда макул дер.

Б а р л ы ғы—Дурыс сөз, солай бөлсын.

Көкәман—Онда қудалар, бизлер атланайық.

Байсары—Ұа балалар, қонақлардың атын шешің
(Барлығы шығады. Сахна азғана бос. Байсары
менен Алтыншаш сөйлесіп киреди).

Байсары—Ханның аты келмегенде кимнің аты келер дейсең.

Алтыншаш—Ханыңда қурысын, атыда қурысын басымды айландырма. (Белдеудегі сүзбени былғайды).

Байсары—Ұай, ақылсыз, ханның атасы болдың не, хан болдың не, бәрибір емес пе?

Алтыншаш—Сен ақылсызға ханлық түсіп калыпты. (Іскеуі де шығып кетеди. Баршын қызлар менеп қосық айтып булақтың басына барады).

Баршын— Әрман менен бир-биреуді көре алмай,
Азғана күі дәуран сүріп жүре алмай,
Торға түскен қаршығадай тауланып,
Мен жылайман саған жақын баралмай.
Қамыстың басларын қәлем дегейсең,
Барсаң Алпамысқа сәлем дегейсең,
Ақ суңқарың қара қуска жем болып,
Ат байраққа басын тикти дегейсең.

1—Қыз— Баршын анау атлығы қара.

2—Қыз— Жолсыз қула дүзде неғып қиятырған атлы өзің?

Баршын— Өйбей, мынау Алпамыстың шубары ғой.

1—Қыз— Алпамыс қиятырған шығар.

Баршын— Үстіндегі басқа адам ғой. Сорым қайдан қайнап қалып еді.

2—Қыз. Анау, көз ушында тағы бир атлы қиятыр.

Баршыи—Жылай—жылай еки көзим көр болып,
Артым жапқан қара шашым жұп болып,
Ярым минген шубар аты көринди,
Боз ордада қалдымбекен тул болып.
Ат болыпты Миян көлдің тайлары,
Қойын сатып, қозы қылар байлары,
Аржағы Түркстан, бержағы Қокан,
Хәзиретимнің кәдем урған жайлары.
Мойынында сулыұ қара жалын бар,
Бул бәлеге қайдан болдым гириптар,
Көринесең Қаражанның астында,
Тилиң болса сөйлесең Байшубар,
Сүриндің бе бәлент таудың тасына.
Рәхим еткіл мениң көзде жасыма,
Үстиндеги арзыұлымды Байшубар,
Таслап келдің қайсы таудың тасына.

Қаражан—Тарқар енді сениң муңлы әрманың,
Және айналып келди сениң дәураның,
Сүйиңши бер тезирек маған Баршынжан,
Қоңырат елден ізлеп келди палуаның.
Ат шапқанда жетеалмадым жол алыс,
Бәхәр болса тауға шығар ма қамыс,
Сүйиңши бер тезирек маған Баршынжан,
Ізлеп келди Қоңыратың беги Алпамыс.

КӨРИНИС

(Алпамыс киреди)

Баршыи—Ашығым атқа миніпсең,
Мени ізлеп келипсең,
Жипек шапаплар кийіпсең,
Көрсейік қолыңды бер,

Көрисейик қолыңды бер..
Арка бетте дизбекли таў,
Табылды маған карсы жаў,
Елге келипсең аман-саў,
Көрисейик қолыңды бер,
Көрисейик қолыңды бер.

Алпамыс—Айрылғалы неше айлар,
Ийесіз турды ақ сарайлар,
Қутлы болсып жаңа жайлар,
Көрисейик қолыңды бер,
Көрисейик қолыңды бер.

Барлығы—Өткен күнлер былай тұрсын,
Душпанлардың жүзи солсын,
Ат тоныңыз қутлы болсын.
Көрисейик қолыңды бер,
Көрисейик қолыңды бер. (Көриседи Бай-
сары аұылының адамлары шуұлап, жуұырысып
келеди. Барлығы аұылға қарап кетеди).

Перде

Ш—А К Т

2—КАРТИНА

Дәрбент таўдың етеги. Байрақтан ат келетуғын жер. Алтын қабақ қурыұлы тур. Қара қурымдай адам. Даладан гәрнай, сырнай менен адамлар көшкени көтерип келеди. Басында қос жыға, Тайшахан шығады.

Көкаман—Тақсыр, бүгін тойдың ақырғы күни. Атлар байрақтан келеди (хан қолын көтереди)

Сейис—Қуллық тақсыр

Хан— Сейис, қайсы ат озып келиуі мүмкін.

Сейис—Тақсыр, Байсының Байшубарынаи кәупим бар.

Хан.— Не илаж.

Көкаман—Тақсыр, ат қашатуғын тас кудықтың ба-
сында Байшубардың туяғына гүл мыйық қағып,
Қаражанды кудыққа таслауға адам жиберилди.

Хан— Қаражан... Қаражан! (Пауза) Байшубар озып
келе қойған күнде?

Көкаман— Алпамысты сарайға қонаққа шақырамыз

Хан— Қожалақ менен сөйлестің бе?

Көкаман— Қожалақ үдесин орындайды.

Хан— Жарайды...

Көкаман— Тақсыр, қазір алтын қабак атыуды бас-
лаймыз. (Алпамыс өз жинитлері, Байсары
ауылының адамлары менен келип отырады)
Жаршы хә жаршы! (жаршы келеди). Қазір
алтын қабак атыу басланады. Мергенлер болса
шықсын.

Жаршы— Қазір алтын қабак атыу басланады. Мер-
ген болсаң шыға бересең! Мерген болсаң шы-
ға бересең! (Далаға шығып-та бақырады) бир
топар қызлар менен Арзайым келип турады.
Мергенлер шығып алтын қабақты ата баслай-
ды. Гезек Алпамыстыки. (Музыка, Алпамыс
оқжай менен қоңырауды атып түсиреди. Ханга
ийилип тәжим береді. Адамлар таңлашып).

1—Адам—Мергенлигине болайын.

2—Адам—Сымбаты да келген екен.

3—Адам—Батыр деп усыны айтса болар (Даладан)

— Ат киятыр!

— Ат киятыр!

— Ат киятыр! Хәмме далаға қарайды. (Бир то-
пар қыз бенен Баршын шығады).

Баршын—Он сегизде мениң бақтым ашылғай,
Луз несибем Байсын елге шашылғай,
Тоқсан аттан озып келсең Байшубар,
Төрт аяғың ақ сиңеме басылғай.

1—Адам—Ат киятыр!

2—Адам—Ат киятыр!

3—Адам—Хашың аты киятыр!

4—Адам—Ат көтернүге шығың!

Көпшилик (Хан) атыңыз киятыр, тақсыр көз ай-
дың!

Баршын—(далаға қарап),

Ат шабылған бәлент таўдып баўрында,
Жаллад келер жап алмақтың қастында,
Ат келди деп шуўламаңлар қалмақлар,
Қарсы шықпаң, Байшубардың алдына.
Буны шапқан мәрттиң тарқар қумары,
Жалтырап көршди тилла тумары,
Ат келди деп лалаўласпаң қалмақлар,
Бул киятқан Алпамыстың шубары.

(Алпамыс Баршынға таман умтылады. Даладан қый-
қыў еситиледи. Баршын алдырақ шығып).

Бағдың гүли солсын деп,
Ат жиберген қалмақлар,
Намыс пенен өлсин деп.
Көз айдын айтпаға келип тур.
Байраққа қойған шорыңыз,
Ат келди төрем көз айдын,
Ат келди төрем көз айдын.
Ашылды бағда гүлиңиз,
Байрақтан келди атыңыз,

Хызметине келип тур,
Байраққа қойған шорыңыз.
(аттың мойнына орамал байлайды)
Ат келди төрем көз айдын,
Ат келди төрем көз айдын.

А л п а м ы с—Бағда гүлиң солдырдың,
Қарындаслығыңды биллирдің,
Ат жиберген қалмақты,
Намыс пенен өлтирдің,
Көз айдын болса Баршыпжан
Бирге болсын көз айдын.

(Алпамыс Баршынды кушақлап, аттың мойнынан сый-
пайды. Аттың аяғындағы жараны көріп)

А л п а м ы с—Мынаған не болды?
Қ а р а ж а н—Душпанлардың қылғаны. Тас қудықтың
басында аяқ қолымды байлап, Байшубардың
аяғына гүл мыйық қақты. Үш күннен соң бо-
садым. Жолда баламды хәм атымды өлтирдім.

А л п а м ы с—Ат мойнына таққан тилла тумарым.
Өзим шауын тарқатпадым кумарым,
Жат елдерде ат шапқаны қурысын,
Төрт аяғын баса алмайды Шубарым.

Байшубардың төрт аяғы гүлли тас,
Ат кәдирин билмейди екен қызылбас,
Байшубардың бир бақасын айтайын,
Қаражандай қырық бес ерге басма-бас.

Қ а р а ж а н—Кәдиримди менің билмедің,
Бир тай шелли көрмедің,

Әуели баламды,
Соңынан атымды өлтирдим,
Байшубарды өздырып,
Дослықты бәржай келтирдим.
Ең болмаса Алиамыс,
Ұарма достым демедиң (ашыұланып шы-
ғып кегеди).

Баршын—Узақта Байсын еллери,
Ат шапқан таудың шөллери,
Ұарма деп кеулип ал,
Қаражан достың керекти.
(Баршын шығын кетип Қаражанды алып
келеди).
Атыңа таққан сәдеңги,
Тәнде жаным кабанты,
Жекке келдің қалмаққа,
Қаражан достың керекти.

Алиамыс—Ат шапқан жоллар тақырды,
Палұанлар курар шатырды.
Ұарма достым Қаражан,
Билмедің бе дақылды. (қушақласады).

Перде

IV—А К Т

1—КАРТИНА

Тайшаханның сарайы, сәңли-салтанат. Тәрде алтын тахт. Бир қапталда Алиамыс, Қаражан, Қожалақ хәм басқалар. Екинши қапталда Баршын, Арзайым хәм басқа қызлар. Барлығы да шарап ишип, сөйлесип, кү-

лисин отыр. Ортада қырыққыз, баслығы мәстан ойнап жүр. (перде ашылғанда ойыншылар хор айтады).

КӨРІНІС

(*Ұзир кереді*)

Ұзир—Хан киятыр (хәмме ийилип турады хан тахтаға барады).

Хан—
Байсыман келген қонағым,
Байрақтан келти Шубарың,
Көз айдын болсын Алпамыс,
Байраққа алған дилбарың:

Алпамыс—Мен миңгенмен Байшубардың беліне,
Қалмақ қорықсын жортқан аттың деміне,
Ара шөлде Байшубарды майырып,
Алмақбедиң Баршынжанды өзіңе.
Кийсем саұыт жетпес игри дизиме,
Өзи өлмей ердин яры кетеме,
Өзсадағы тарлан атың тайшахан,
Бермес едим Баршынжанды өзгеге.

(Хан отырған соң хәмме отырады. Шарап бериледи.) Ойын.

Ойнаушылар—Сизди хұрметлеп келди көншилдік,
Мәрт ипен дослығың болсын өмирлік
Алпамыс арыслан сәлем сизге де,
Арада болмасын хешбир өшпенлік. (Мәстан
бир қыздың кулағына сыбырлайды, қыз Алпамысқа шарап береді)

Жай парахат жатып ойнап күлүңиз,
Хан ордасы болды сизин үйүңиз,
Атың озып байрақ алдың Алпамыс,
Қутлы болсын Баршын атлы ярыңыз.

Көк аман—Қожалаққа ым қағады. Қожалақ жау-жарақ-
ларып шешип басқа жаққа қояды. Көк аман ме-
нен сыбырласып сөйлеседі.

Қожалақ—Қыйып сауда. Бас кетіуін мүмкін.

Көк аман—Бәри быр. Алпамыс енді буннан кете ал-
майды. Енді оған Байсынта қайтыу жоқ.

Қожалақ—Ұәде берік пе?

Көк аман—Ұәде берік. Байсының султанлығы се-
нкі. Ейлеп Алпамыстың жау-жарағын ал. (Қо-
жалақ орнына келіп отырады).

Қожалақ—Батыр, жау-жарақ пенен отырыу қолай-
сыз, шешип бер, аваяққа апарып қояйып (Ал-
памыс шешіуіге ыңғайланады).

Қаражан—Батыр, жат елде отырсаң, жау-жарағың-
ды тасламай-ақ қой. Сақлықта қорлық жоқ
деген.

Қожалақ—Қарыу-жарағын тасламай отыр, батыр
емес екен дер, шешип бере бер апарып қоя-
йын.

Алпамыс—Шегірткеден қорыққан тары екпес деген.
Усы қалмақлар маған не қылатуғын еді. (Ше-
шип береді. Қожалақ кетіп бара тырғанда) мә
мынаны да алып кет. (Алпамыс түргеліп қаң-
жарып береді. Қызлар Алпамысты ортаға алып
ойнайды, хан түргеліп).

Хан— Қалмақ сая ұллы пайтах,
Басыңа тийер қаңлы таяқ,

Аңсат ғана алмақбедиң,
Жалғыз атлы жүрген саяқ!

Дабылды урып жибереди, тум-тустан қалмақтың
әскерлери келеди (байла аяқ-қолы) гүү бас салады.

Алпамыс—Я бақ (қарсы келгенни қарсы ылақтырады).

Қо ж а л а қ—Араша батыр, араша, Алпамыстың алдын
кескеслей береді. (Қайымын тауып көзінне
бір нәрсени сеуіп жибереди. Жамал Алпамыстың қасына жууырып келеди. Хеш кимди жақылатпайды. Қаражан қырып-жойып есикке қарап жууырады).

Б а р ш ы п—Қаражан, Қаражан! Қасына жақылаған
Қожалаққа пышақты урып жибереди. Қаражан есикти теуіп жиберіп ашады. Алпамыстың жигитлери, Байсары ауылының адамлары гүүлөп қуйылады. Қалмақлар қаша баслайды.

А л п а м ы с—Тауда болар тарғыл тас,
Тарықса шығар көзден жас.
Тар қолтықтан оқ тийсе,
Тар кезеңнің ишинен,
Алып шығар қарындас.
Қарындасың болмаса,
Қайда қалмас жалғыз бас. (Қаражан ханның қасына жууырып барып.)

Қ а р а ж а н—Кесейінбе басыңды,
Ишейінбе қаныңды (умтылады).

А л п а м ы с—Сабыр ет батыр. (Ханға)түс тахтан, саған
хан болуы ылайық емес! Хан болуы халықтың

ғамын ойлайтуғын Қаражап батыр саған ыла-
йық, мин мына алтын тахқа! (Калың қалмақ-
тың ханлығын саған тапсырдым. Жүриң жи-
гитлер майданға).

Перде

IV А К Т

2—КАРТИНА

Таудың етеги. Бир қапталда дәрья. Дәрьяны жа-
ғалай таудың етегине қонған қалың ауыл. Үш-төрт
қыз қосық айтып, таудан төмен қарап түсіп киятыр.
Алтын қанат ақ орданың қасында Ақбилек уршық ийи-
рип тур. Үйде жыйнаулы жүк. Байбөри бүкке түсіп
жатыр.

Қызлар— Шашкенемди әрман менен тарайман,
Нашар басым не мүшкілге жарайман,
Үш ай болды хешбир хабар болмады,
Жалғыздың дерегин кимнен сорайман.
Жеңге саған мениң айтар сөзим бар,
Жолға қарап күни-түни еттим зар.
Аманбекен онда мениң жан ағам,
Көптен бери болмай кетти хеш хабар.
(Ауылға қарап кетеди).

Ақбилек— Жерди көкти халық әйлеген қудайым,
Қартайғанда неден болды гүнайым,
Жалғызымнан хешбир хабар болмады,
Келермекен келмеспекен қудайым (Қансу-
лыұ киреди).
Лашып едим қанатымнан қайрылдым,
Жүйрик едим туяғымнан майрылдым,
Үш ай болды жалғыз балам кеткели,
Шамшырағым Алпамыстан айрылдым.

Қансулыұ—Қойшы ана, зарлана берген менен бирдеңе шыға ма, қаяқтағыны баслап, зарланасан да отырасан.

Ақбилек—Қәйтейін қарағым, кешеден бермаған мына шеп қабағы құрғырым тартып, дінкемди қуртып отырғаны.

Қансулыұ—Оннап да шүкир ет.

Ақбилек—Қойдым қарағым, қойдым, әйтеуір амансау келсе болар.

КӨРІНІС

(Култай кіреді)

Ақбилек—Кел қарағым.

Култай—Кише амансау отырсаң ба?

Ақбилек—Шүкир қарағым. Келген кеткеннен хабар-атар жоқ па?

Култай—Хеи хабар жоқ, кише. Көп қайғыра берме. Алпамысжан бір күни келіп қалар.

Ақбилек—Сөйтсе болар еди ау.

Култай—Ағам уйқылап атырған екенғой.

Ақбилек—Күни менен сарсылып отыр еди, жаңа ғана қыйсайды. Жумысың бармеди?

Култай—Мына куллар, жауын қайтардық, мал-жанын аман алып қалдық. Үштеп биримиз қырылып қарға қузғынға жем болдық. Енди бизлерге дарқанлық берсін деп дигирлеп турғаны.

Ақбилек—А, а қарағым ай, оның несін айтасаң, олсызда күйінсип отырғаны аз ба? Қәпелімде, ашыұланып, анау күнгидей тағы да бир жән-жел шығар. Оннап да Алпамысжан келгенше еплеп ирикдағы.

(Байбөри шоршын оянды).

Байбөри—Япырмай, япырмай (белін улайды).

Ақбилек—Не болды?

Қултай—Не көрдің?

Байбөри—Хай қурын қалғыр түсिम екен ғой. Қус салыуға шыққан екеммен. Миян көлди жағалап киятырсам қолымдағы туйғыным талпына берди. Атып жибердим. Шарықлап көтерілген ұақытта: бір кара қус туйғынымды илли түсти. Шауып киятырғанымда атым омыраулап жығылды, орнымнан тура алмай қармаланын атырсам, омыртқам сынын екп қолым қанға малынып атыр екен.

Ақбилек—Жаксылыққа болсын шабазым, әжептәуір түс екен.

Қултай—Жаратқанның өзи сақласын, қәўнилли түс екен.

Байбөри—Қайдаи билейин, өзим қорыққанымнан қаулыгып ояндым (ойланады).

Қултай—Не қылар дейсең?...

Байбөри—Жеттим-жеттим дегенде,
Жеткиншектең айрылған,
Жер таянбай туралмас,
Өз теңниң ишинде
Ойнап күлип жүреалмас,
Ойнап күлип жүрсе де,
Баяғыдай болалмас. (қайғырады).

Қәлендер—Нашарман болдым дәрбедер,
Менде бар ҳақтан қайғы шер,
Қайыр садақаға бериңиз,
Есикке келди қәлендер. Хүү-хақ.

Байбөри—Гайыптан келген қәлендер екен, шақыр
қорра таслатып көрейік.

Қултай—Қәлендер үйге кир.

КӨРИНИС

(Қәлендер киреди)

Байбөри—Қәлендер, бир қорра таслап жибер.

Қәлендер—(Бир таслайды, ойланып отырып, тағы таслайды). Қалай-қалай түседі. Хәуу-хәк (тағы таслайды).

Байбөри—Сөйлет қәлендер.

Қәлендер—(Ойланып) узақ жолға атланайын деп отырған биреу бар гой. Бирақ алды тунғыйық. Маңлайы тирелип тур, жолға шықсам дейди. Бирақ мыналар алдын кес-кеслеп, хәш жаққа шығармай тур. Қалайда бир қайғы бар.

Байбөри—Бүгинги түсимнен ақ қорқып едим.

(Даладан аттын дүрсилдеген дауысы еситиледи). Бул не. Биреу келди гой?

Далада—Байбөри аға, Байбөри аға! (жууырып бир жигит келеди). Сүйинши, Алпамыс келди. Сүйинши.

Ақбилек—Рас айтасаң ба қарағым? (Жүктің үстіндегі шапапды әкеліп жабады. Жууырысып далаға шығады. Журт жыйналады).

Адамлар—Көз айдын!

—Кише көз айдын!

—Кише көз айдын!

—Байбөри аға көз айдын!

—Көз айдын қарындасым.

Жигитлер—Қәне ылағымызды бер, келиншектің алдына ойнап шығамыз.

Б а й б ө р и—Ана қорадағы баспақтың бiреуiн алың.
Қултайжан, сен қарап турма, тойдың әнжамына
кирис.

Қ у л т а й—Хәзир оннан ғам жемеңиз.

Б а й б ө р и—Ха, балалар, Қансулыұ, үйлерди тесес-
тириң. (Қыз-келиншеклер үйди төсер, шымыл-
дық қуар).

А д а м л а р—Әне көринди.

Ана қасындағылар ким?

—Алпамыстың атта отырысына қара, беп-белгн-
ли.

—Әне ылақ алып қашты.

Па, ана бир шабандоздың бир табаннан қай-
тыұын қара?

—Хау, мынау Алпамыс ғой, мине-минне келди.
(Далаға жууырысады).

КӨРИНИС

(Алпамыс пенен Қаражан киреди).

Б а й б ө р и—Айналайын қарағым,
Маңлайдағы құндызым.
Аспандағы жулдызым,
Амап-сау келдің бе, жалғызым. (Қушақ-
ласып көриседи).

А қ б и л е к—Жалғызым сени де көрер күн бар екен,
енди өлсем әрманым жоқ. (Көриседи).

А л п а м ы с—Көшкен елди қайтарып алып келдик әке,
мынау қалмақтың ханы Қаражап батыр, мениң
қияметлик достым. Бул да өз балаң. Турын
жеккемен деп жүр едим, енди екеу болдық.
Байбөри, Қаражанды кушақлап сүйиседи!

Ҳаял—Ҳа, қырылғыр қызлар, келиннің алдына шықсаңдар болмай ма (қызлар жүзұырысып келеди. Қызлар келиншеклер Алпамыстың жигиттери, ҳаяллар бетине ақ жапқап Баршынды алып келеди. Жөнөкей ерик, жийде шапылып келеди. Гүлпаршынынң жапында Арзайым киятыр).

Биреу—Сәўкелеге тағылған бой тастайын,
Оқлар тийген куландай ойкаслайын,
Алпамыстың келгенинде шапқып-тасын,
Шырағымның тойында той баслайын.

Балалар—Бақап керер қәдемызди бер (бақап кереди).
Аппақ мүйиз ақ серкем жол баслайды,
Аппан-саппан аяғын бир таслайды,
Көптен бери душпаным қалмақ ели,
Дос боп келип Байсыға той тойлайды.

Балалар—(Балалар, кемпир етип кийиндирген бир баланы алып келип) „кемпир өлер“ қәдемызди бер.

- 1 - Адам--Бетни аш!
- 2 - Адам--Бетни аш!
- 3 - Адам—Пәлеке қайда?
- 4 - Адам—Пәлеке, ҳа Пәлеке?

Келин келди, келиңиз!
Келиңди келин көриңиз,
Ала-қула демеңиз,
Көримлигин бериңиз...
Келин келди куўанып,
Киймешегин жамылып,
Көримлигин бериңиз,
Көрсетейин бет ашып (Қансулыў шапан жабады).

Пәлекет—(Қолындағы шыбық пенен бетін ашып):

Елтир тонның жағасы,
Байсын елдің ағасы,
Алпамыстың атасы,
Байбөриге бір сәлем (гәжим).
Төрде турған төбедей
Төңкерилмес кемедей,
Қой ишинде марқадай,
Қой баслаған серкесдей,
Ақбилек деген қәйипенен,
Оған бериң бір сәлем (тәжим).
Бедеу атқа жем берген.
Алдына қалқан өңгерген,
Келген жаудан қайтпаған,
Қаймығып сөз айтпаған,
Алпамыстың жан досты,
Қалмақ елинің ағасы.
Қаражанға бір сәлем (тәжим).

Қол көмегин тийдирген
Душпанның ишин куйдирген
Бирге келген жолдасың
Ер жүрекли құрдасың,
Арзайымға бір сәлем (тәжим).
Сарғайып пискен қауындай,
Елтири тонның бауындай,
Төребай деген қайнаған,
Оған бериң бір сәлем (тәжим).
Көлге питкен урықтай,
Мойны басы құрықтай,
Құлтай деген қайнаған
Оған бериң бір сәлем (тәжим).
Арқалаған қабақтай,
Еки бети табақтай,

Айжан деген абысынын,
Оған бериң бир сәлем (тәжим).
Журтта қалған бүрредей,
Жетим қалған гүрредей,
Шықетер деген қайнаған,
Оған бериң бир сәлем (тәжим).
Қумнан қашқан балпақтай,
Сақалы баулаған жантақтай,
Айтым деген қайнаған,
Оған бериң бир сәлем (тәжим).
Гүллән қоңырат елине,
Бас көтерген ерине,
Улы менен қызына,
Ұәммесине бир сәлем (тәжим).

(Бетиндеги акты алып таслайды. Баршын босағаға қолын тийгизип маңлайын басып, үйге киреди. Қызлар, жигитлер араласын кирип хор айтады. ойын).

П е р д е

РӘУШАН

I—АКТ

Сырымның үйи. Орта дәулетли: Үш қыз шанан сырып отыр. Бир қыз өрмек тоқып отыр. Рәушан жүкке сүйеніп тұр. Гүлжан жип келеплек атыр.

Қызлар — Бул дүньяда қыздан муңлы барма екен,
Муңлы кылып неге ана туұды екен,
Сүйгениме баралмай, байлаұлы қустай.
Дүньяда еркимиз неге тар екен.

Рәушан — Өнирима жұптан түйме тағаман,
Мурадыма жеткер деп зар қағаман,
Жетемен бе, жетпеймен бе мурадқа,
Мал орнына қалай жылап кетемен.

Қызлар — Орамалдың ушын гүлге бойайық,
Мал бергеннің еки көзін ойайық,
Кел қызлар сатылмай сүйгенге барып,
Бахыт қуұанышын бизлер тойлайық.

Рәушан — Жаз болса тереклер жасыл кийеди,
Шақасы ийилип жерге тийеди.

Кууанарем сүйгениме қосылсам,
Тең заман шадлықты хәмме сүйеди.

І— КӨРИНИС

(Шоқан киреди)

Шоқан — Ассалаўмаәлейкум, (жән жағына қаранып)
Хәу... адам бармекен десем, қызлардан басқа
хеш ким жоқ екен ғо...

Гүлжан — Қыз адамның қорыма,
Көзге илинбес торыма,
Қыз-жигиттің дәрманы.
Жигит болсаң буны аңла.

Шоқан — Хәр жаптың сағасы бар,
Хәр сөздің мәніси бар,

1—Қыз:— Мәнинің мәніси бар,
Бий мәнинің не мәніси бар,
Жортақ ат жапқа жығылса,
Оның да не мәніси бар.

II—қыз — Төрге шығыңыз!
Шоқан— Тенгектің ақылы түстен кейин.
Гүлжан — Жериңе қарай жыланы,
Тауына қарай қуланы.

Шоқан — Қарға ғанғылдап газ болмас,
Кемпир сынсын қыз болмас.

1—қыз— Сәуир болмай, тәуир болмас,
Сыйыр болмай, сауын болмас.

Рәушан — Жаңылмас жақ болмас,
Сүринбес туйақ болмас.

Шоқан — Адасқанның айыбы жоқ,
Қайтып елин тапқан соң,
Орны питпес жаранын,
Уұлы жылан шаққан соң.

Гүлжан — Сөйлемесең нетеді,
Сөйлесең бағаң кетеді.

Шоқан — Бақалы жигит отырмас,
Бақасыз жерден кетеді.

Рәушан — Келемен десең ылашық,
Кетемен десең жол ашық.
(Шоқан шығып кетеді).

1-қыз — Бий... еу! Жаңағыға сабақ илмеппизау...
Рәушан — Оған илген сабақты отқа тасларман ау...
Онысызда басым қатып жүр...

2-қыз — Отқа таслайман дейсең, ол еле сені ала-
ман деп жүрген жоқпа?

Рәушан — Тапдыры шықсын...
1-қыз — Болыс қайда қалады...

Рәушан — Қойың қызлар, онысызда бой жеткені,
толысқаны аз емес.

Гүлжан — Қызлар ау! Усы сизлер байсыран отырсыз-
ларма? Онанда қосық айтып, кеуіл көтерил-
син.

Рәушан — Кише өзің баслап айтып жибер...

Гүлжан — Ҳә қызау! меннен ғөри өзиң жақсы айта-
саң ғой...

Қызлар — Рәушан айтсын, Рәушан!...

Рәушан — Шашларымды бестен таллап өрейин,
Бахытыма нелер салса көрейин,
Замана зордики теңлик жок маған,
Бул заманға нәлет демей не дейин.

Замана-замана нәйлейин саған,
Неге ерик жок дур сүйгенге маған,
Сонда да жүректің оты сөнбейди,
Буны ҳақ қорғайды туұысқан ағам.

Қараңғы дүньялар мыңлап түнерсе,
Түнерип қабағын қатты үйсе де,
Жүректің сүйгениң олар бузалмас,
Залымлар жалладлық тонын кийседе.

Жүрегимнің тәнхә сүйген яры бар,
Жоғалмайды шын адамнан намыс-ар,
Зулымлық дүньясы ақыр сапланар,
Сол дүньяға қәне жетсек қурдаслар.

I—қыз — Рәушан қосық айтса, қайақтағы ұайым-
ды айтады, бала...

II—қыз — Рәушанның айтып отырғаны тек өз басын-
дағы ұайым емес, қо... Бул қайғы барлық қыз-
лардың басында да бар емес пе?

Рәушан — Қудашау, усы басыңа түссе өзиң қайте-
рең. Тап ҳешгенени билмейтуғын кисидей сөй-
лейсең.

I-қыз — Рәушанау, билсем қәйтейин, билгенде ме-
нің қолымнап не келеди?

Рәушан — Болыс ағамды усы арық ақсақал қылайын
деп шақыртып алып кетти дейсең бе? Анау күн-

ги әңгимесінің ізі дағы, мешіндей сорлы бол-
ған адам бар мекен...

Гүлжан — Қойшы бийкеш болар болмасқа қынжыла
бермей... Көресендағы. Сен еле бір сол болыс-
қа барайын деп атырсаң ба...

І—қыз — Рәушан мен үйге барып келейін.

ІІ—қыз — Турып тур, Қатыйша менсің үйге барып ке-
лемен.

(Екеуі шығып кетеді).

Рәушан — Кише ау болыс апам менен ағамды басқа
неге шақыртты дейсең. Тағы да қызыңды бер
дейді дағы.

Гүлжан — Хә... бийкешау, мен қайдан билейін. Неде
болса енемлер келген соң билеміз дағы.

Рәушан — Сабыр да келмейтуғын болып кетті.

Гүлжан — Бийкешау, сениң Сабыр менен жақынлы-
ғыңның барлығын болыс еситіп, оғанда тисің
қайрап жүрсе керек.

Рәушан — Әлле соннан қәуіпленип келмей жүр-
мекен... Жоқ олай болмауға тийіс, Сабырдың
мәртлігіне мен инанғанман.

Гүлжан — Сабыр енді келе ғойса, анықлап сөйлес...

Рәушан — Сөйлескенде не дейін...

Гүлжан — Сөйлескендеме... (Даладан дыбыс еситиле-
ді. Екеуінде сөзіп тоқтатып тыңлайды)

2-КӨРИНІС

(*Сабыр киреди*).

Сабыр — „Жолы болар жигиттің жеңгесі шығар ал-
дынан“ — деген. Сизлердің бундай оңашада
отырғаныңызға дус келер мен бе?

Рәушан — Буқпантайлап жүріп, аң атып, қазан қай-
натпасаң не болды.

Сабыр — Ататуғының кийік болса, қалай атсаңда бәри
бір емеспе?

Гүлжан — Жатып қалғанша атып қал деген, мерген-
лиғиди көрсететугын ұақтың жақылады. (шы-
ғып кетеди)

Сабыр — Ататуғын жигитке жатқаны не, ушқаны не
бәри бір емес не?

Рәушан — Ушардан атып нәл-нәллетін түсіргенге не
жетесі.

Сабыр — Күлімсіген қара қаслы сүйіклим,
Бір заман көрмесем ишім күфели,
Сағындырын көп ушырма аңымды,
Ушты аңым - сөзлер саған тийінти.

Рәушан — Аңың ушын албырама сүйген яр,
Қыйыншылық алда талай жоллар бар.
Сол жоллардан өтпуге биз тийісбиз,
Бәлди бууын өтпуге бол таяр.

Сабыр -- Белімди мен беккем қылып бууғанман.
Педе болса усы жолда турғанман.
Оның ушын қайғыланба Рәушан,
Памыс ушын ата-анадан тууғанман.

Рәушан — Майданда ат шапсаң озсын дийермен,
Өлгенімше жаным сени сүйермен,
Бирақта жүректің шері болмаса,
Жаным отқа түсер, жанын күйермен.

Сабыр — Өлгенімше мен турарман үәдем де,
Гүресермен дәрманымның барында.

Жүрекке жүрегим шыннан қосылса,
Менің сүйгенимді көрерсең сонда.

Рәушан—Сабыр, бүгінлері келмейтуғын болып кет-
тің...

Сабыр—Келгеним ғо, келмесем қасыңда тұрармедім.
Ағаңдар еле келген жоқпа?

Рәушан—Нурым еле келген жоқ. Ағамды болыс ша-
қыртып алып кетті.

Сабыр—Енді барлығы белгілі болды. Рәушан, кеше
мени болыс шақыртып алып, сен неге теңіңе
жүрмейсең деп...

РАБОЧИЙ ЖҮРЕГИ

ПЕРДЕ АШЫЛҒАНДА

(Садық атаның хәўлисинде. Жаз ўақты. Мәдениет-
лы бир үйдиң семьялары, радиодан урыс басланғаны
хаққ-ндағы хабарды үлкеп дыққат пенен тыңламақға.
Сыртта, көшеден адамлар өтип турады)

Радио—Советлер Союзының Хүкимети, бизиң ели-
миздиң барлық халқы, барлық рабочийлары,
дийқанлары хәм интеллигенциясы, ерлер хәм
қаяллары өзлериниң ўазыйпалы ислерине, өз-
лериниң мийнетине тийисли саналылық пенен
қатнасады деген қатты исенимин билдиреди.
Бизиң барлық халқымыз қай ўақыттағыдан бол-
са да хәзир тығыз топланған хәм бир болыўы
тийис. Қызыл Армияның, флоттың хәм авиа-
цияның барлық керек-жарақларын тәмийин
етиў ушын, душпанды жеңиўди тәмийин етиў
ушын, бизлердиң хәрқайсымыз өзимизден хәм
басқалардан хәқыйқат совет патриотына ыла-
йық дисциплинаны, шөлкемлескенликти аянбаў-
шылықты талап етиўимиз тийис.

Советлер Союзының ер хәм қаял граждaн-
лары, сизлерди хўкимет, өз қағарларыңызды

бизнің даңқлы большевиклер партиясының эти-
рапына тағы да тығыз топланыуға шақырады.

Бизнің исиміз хәк ис. Душпан қийратылады.

Бизлер жеңеміз!

Хәмме—(Қолшаппатлайды. Паўза)

Садық ата—Ол турған гәп. Биз жеңеміз, биз жеңе-
міз балам! (Музаффарға тигилип?. Сен не дей-
сең Музаффаржан. Таярмысаң балам?)

Музаффар—Мен хәмме уақыт тайяр (радио сөйлей-
ди) Тыңлаңызлар.

Радио—Енді жолдаслар, жергиликли хабарларды
оқып еситтиремиз, Районымыздың жаслары
басқыншы фашист көпеклеринің топылысына
қатты жийренишли гәзеп пенен қарап көтерил-
ди хәм урыс комиссариатына өзлеринің арыз-
ларын берип, жаўыз душпанларды тасталқан
қылатуғын Қызыл Армия қатарына жетип ба-
рыу ушын қабыл етиўин сорадылар. Биз хәзир
бул мәрт жигит-қызларымыздың бир қатарла-
рының дизимин оқып еситтиремиз. Н. заводи-
ның стахановшысы Қаражан Сейтов, Фрун-
зе атындағы колхоздың ағзасы Елмурат Қәди-
ров, Орта мектеп оқыўшысы Зия Негметов,
Өнерментлер артелинің комсомолларынан Ене-
жан Алимова, почта-телеграф хызметкери Вера
Кузнецова, Стахановшы тракторист Рамет Қур-
банов, шофер жолдас Андреева хәм Рабиев,
студентлерден Мушиев. Ким... Хәкимов, ис-
кусствс хызметкерлеринен Оразымбет Салиев,
Тахиров, Михайлов, интеллигентлерден Расу-
лов, Музаффар Садыков жолдаслар өз арза-
ларын тапсырды.

(Хәммеси және қол шаппатлады. Музаффар-
ға қарасады. Музаффар сөйлеўге киристи. Ра-

дио жанлы музыка баслады. Арасында „Ура“,
дауысы еснитиледи)

Музаффар – Ел ушын майданга атымды шабайын,
Өлим дәрьясына жаўды айдайын.
Қутырған шерменде ийтлерди шабайын,
Берлин үстипе жарық жұлдыз жағайын,
Көп жанакешлер менен сайран етейин,
Жаўынгер мен хәммеден бурын барайын.

Қутлықтайман онда қарындасымды мен,
Саф дүзел турған жеңгелеримди мен,
Ел фидасы болмаса басымды мен,
Не қылайын бул нәўжуан жасымды мен,
Қутырған шерменде ийтлерди шабаман,
Берлин үстінде жарық жұлдыз жағаман.

Нақыраты

(шилерин еркелетип):
Мен мепен мәрдана Сизлер хәм жүриң,
Темір табанлы батырлар хәм жүриң,
Тез күтип тур, қәдирданлар хәм жүриң,
Бул жеңiske бахытлы қызлар хәм жүриң.

Нақыраты.

Ол қутырғанлар енди болсын қарап,
Жеген уўларын гөринде етейин хәсап.
Найзада тұрсаң болып қабап,
Ийтлерге таслайын етиңди, усы тауап,

(ата-анасына қарап)

Бұнда қайтсам жәуді қылмастан тамам,
Әй ана, берген сүтін болсын Ұрам,
Бір қасық қаным қалғанша етермен дауам,
Сеннен айтарман урпақтарға сәлем.

(пақырат)

Ф ф а р — (еки баласын көкірегіне басып) Сиз-лердің қара көз-теріңізді, шийіңіз балалық-ларыңызды ер жеткеріңіз жолында ата-аналары-ңыз өз қанағатының астына алып, құмырсқадан да сақлау керек. Сіз хәм бизді өз қойыңда өстиріп атырған қымбатлы ұатанымыздың пә-кизе топырағын жыртқыш жауға аяқ асты қыл-дырып қоймаймыз, балларым. Мени сағыпғанда даңқымызды дүньяда қалдырған ұатанымыздың қахарманлық атағын бірге сағының. (Ата-ана-сына) өз Ұатаның қорғауға ылайықлы ул-қыз-лар тәрбиялап жеткерген сиз бахытлы ата-анама совет гражданы болыуым мунасибети менен, бүтін совет халқы атынан рахмет айтыуға рух-сат етің! Мен хәм урысқа барайын, мен хәм күдіретлі Қызыл армия қатарына барып же-ңіуші мәртлердің дизимине жазылайын. Иним асанда турын душпанының бауырына от тас-ласа, мен жерде турын тасталқан қылайын.

Қ - а - т а — (көкірегіне басып маңлайынан сүйеди) бәрекелле балам. Шерім, нарым, ҳақыйқаттан да мекің балам болып сөйледің, ҳақыйқатын да совет жигити болып сөйледің. Егерде қа-был қылса өзим де барып душпанға ғарры арысландай тийер едім.

Дүнья сондай гүрес пенен гаулаған, солайда бүгінги гүрес қатты турмыс хәм батырлық гүрес, бар балам егленбе, биринши болып бар.

Анархан — Музаффар жан, мен сени усы үмит пенен туўғанман, тезирек бар. Жолдасларың аға-инилерің менен биригип бәлени басымыздан жоқ етиңлер. Басымызға бәлелерди, ашлықларды, кулық-қорлықларды алып келмекши болған жаўыз душпанларды жер жүзинен жоқ етиң.

Музаффар — Рахмет апа. Бул ұтанға шын берилгенлигиңе рахмет. (мухаббат — хатыны өзін) Музаффарға таслайды. Музаффар күлип басып сыйлайды! Мухаббатым сен қапа болдың ба?

Мухаббат — Неге қапа боламан?... бирақ... урыс созылып кеткендей болса, кешигип қалсаңыз, балаларың сағынып қалар.

Музаффар — Жоқ, сағындырып қоймаймыз... өзимди көрмесенізде хәр дайым мениң көкке көтерілген қосықларым, алға басып баратырған атымның туяқ даўыслары душпанның көкирегине атып атырған мылтығым, топларымның күшли даўыслары еситилип турады. Аспанда болса пүтин көкти қаплаған жулдыздай совет авиациясының нық жеңил қанатлары иним Бахтиярдың жаңлаған қосықлары бәрхама еситилип турады. Шын кеуилден рухсат бер жаным.

Мухаббат — Аман барып, саў келиң... Мен ақырына шекем күтемен.

Анархан — (келинни қушақлап сүйеди). Жаным келиним менен көз жасымды көрип, мени бул сапарға нариза деп ойламанлар. Мен хәзир сондай шад болғанымнан жылайман, залымның уақтында жүдә қорлық азапта тапқан қәдирли перзентлерим үлкейип бахытлы күнлерге же-

тип өз Ұатанын қорғауға ылайықлы болғанға
қуғанғанымнан ериксіз көзімнен жас шығады.
Өткен заманлар ядыма түсіп кетти, өткендегі
азапты қара түнлерди қасла көргім келмейди.

Қосық

Басканың султаны болғанша елиңнің қурбаны бол,
Мәртликтің атына мин, майданның қыраны бол,
Заманның дийәуалы биз теспекши бул урылар,
Көкирегін тес, берик сақла ұатанның палұаны бол.
Көтер таұдай басынды, отқа берме жайыңды,
Геүденди тире-аспанға, елиңнің қорғаны бол.

Өз денесін хәркім сақламаса ол адам емес,
Сақлау үшін душпаннан геүденің қалқаны бол.
Бар балам тапқыл женис, берген сүтім болсын қалал,
Сөйлесін тарийх сени, мәңгилик дәстаны бол,
Кел бетіңнен бір сүйейін өтпесін душпан оғы,
Шығар даңқыңды балам, көсемнің мийманы бол.

Қ о р ы қ б а с — (Көше беттен жүдә асыққанлық пенен
келип, кемпирдің қосығына қосылып кетеді).

Мен фида қылдым өзимди бул қәдірли топырақ ушын
Сиз бенен қаұмы-қардаш, дос хәм жолдас ушын,
Бул ұатанды сақлайын.., жан менен, хұждан менен,
— Көкирегім болсын қорған, жер, суұ, қала жаулау
ушын,

Жер жүзін Гитлер шайқасының ғаұғасынан, —
Мен бараман зарлаған халықларды азат етпек ушын.

(Дарұазаны қакты)

И й ш а н қ у л — (Инисін қолтықлап) Садық аға, хай...
хай Садық аға!

Садық—Қой хәзир.

Музаффар—Ийшанкул ағаға усайды (шығады) Келиң Ийшанкул аға.

Ийшанкул—(Сорасыл) Тынышлықпа Музаффаржан?

Музаффар—Жүдә тынышлық. Не болды, бир гәп барма?

Ийшанкул—Бир дауыс шыққандай болған екен (Садық ата шығады) Аұхалын билейип деп..., ас-салаўма әликум... жаңа хабарлар менеп хал сорасбақшы едим. Орғаншы балаңыз восныйй аэроплан айдайды деп айтып едичиз, ахыр.

Садық ата—(Күлимсиреп) Ұайымлап келгенниңизге рахмет. Бирақ бизиң семьямызда айтарлықтай хәдийсе орын алған жоқ. Орғаншы баламыз Бахтияр болса халқымыздың суңқары болып аспанды алған бала.

Ийшанкул—Ахыр, Германия урыс баслаган болса керек?

Музаффар—Қорқышышы емес. Қутырғанлар өз жауабын алады. Урыспақшы болған екен, ол аш бөрилерге құдиретли совет Қызыл Армиясы өз жауабын береді. Олардың кейнинен добровольный баратуғын талай миллион мәрт жигитлер бар—ғо. Қызық екенсиз.

Садық ата—(Қатты күлип) әй Ийшанкул, қырық жыл қурап ашсаңда, әжелиң жетсе өлип кетесен, иним, бизиң қорқыұды билмейтуғын жаслар өлим дегенди ядынада алмайды. Фашистлердиң жазасын береді. Халық айтады „Қутырғанлық өлмек“ ал және қандай хабарлар бар?

Ийшанкул—Және қандай хабарлар болсын. Дәрәзаның алдында отыр едик. Молламыз, халыққа ашынын базы гәптерди айтты, ойлап көрсем нәрсеқараның нырқы көтерілип, нан мәселеси

де шатақласар мекен деп қорықтым. Сизлер де өз ғамларыңызды жеп қойың демекшімен, себеби бала-шағалы адамсызлар ақыр...

Садық ата—(тигилип қарап) және гәплеріңіз барма Ийшанқұл?

Ийшанқұл—Ә, бийгәрез адамсызда!

Садық ата—(Көзине қан толып, жағасынан қысып, қатты тигиди). Және, не демекшісең, ақмақ? Сіз көр тышқанлар, өз пәнжелеріңіз бенен өзіңізге гөр қазасызлар. Хәр ұақыт усы гөриңізге өзіңіз түскиңіз келмейди, қырманнан урламақны боласыз, бірақ дүньяда тири жүре алмайсыз. Тасқыл суулар ата-ауазаңызды қалдырмай гарық қылады. Дүньяда еркин қанат жазып, көкте пәрұаз етип ушқан алғыр суңқарлар ашылық бәлесинен таза, ертеңгисинен қайғысыз, турмыслары хәммеден жоқары, а, сиз гөр тышқанлар менен олардың арасында жер менен көктей парық бар. Жер жүзиниң суңқары—бизиң заманның адамлары, булар мәрт адамлар, бул суңқарлар қырық жыл урыста болса да тамақлары таусылмайды, нанлары кемимейди, чайлары сууымайды. Себеби булардың кейнинде 200 миллион агзасы бар, олар бир семьяда жасайды. Әдил совет хүкімети жасайды. Большевиклер партиясы турады. Еситтиң бе Ийшанқұл? Саған бул сөзлерди бир гарры рабочий айтып атыр.

Ийшанқұл—Тәубе қылдым. Жақып көрип айтып едим.

Музаффар—Усы сөзиңди бағана Оразымбетке де сөйлеген екенсің. Жүриң тиісли жерге, тиісли жерде ашық сөйлеңіз. (Сүйреп тартады).

И й ш а н к у л — Бийкар айтышпан. Қәтелесиппен, ендигиден былай айтпайын, коябер Музаффаржан!
Музаффар — Ески душпан қалдығы, агентлери менен де гүресемиз, душпандыд а қыйратамыз. (сүйреп шыға баслайды. Садық ата ашыұлы).

Садық ата—

Жарғанаттың көзи гөр, шыдамайды, куяшқа,
Таяқ жеген жыланлар құйрығын урар тасқа,
Жат киси ел ассада, ҳеш тоқтаўсыз табылар,
Өрмелесе аякқа дәрхал отқа қағылар.
(Садық атаға тәсир етип, гәзеп аралас күледі.
Олар шығып кетеді. Почтальон қатын киреди.
Қолында фото телеграмма). Садық ата (шоршып)
қайдан қызым?

Почтальон— Москвадан (берип кетеді. Садық ата
фототелеграфты услап шоршып ишкериге жу-
ырады).

Садық ата— Москвадан, Москвадан. Келеди!
Москвадан! Мине мениң баламнан хат келди.
(Хәммеси жыйналады. Қорықбас хатты алып
асығып оқый баслайды.) Бахытлы ата-анам, миҳ-
рибан туўысқанларым, Уллы Ұатандарлық Ұа-
зыйпамды атқарыўда душпан топылыўшылары-
ның үстине жұлдызлар арасынан душпанды
мыжғылаў ушын ушып кеттим. Сөзсиз тез күн-
де фашистлер тас талқап етилежак. Сизлерден
Ұатанға және хәм хұрмет,саадат хәм муҳаббат
тилеймен. Лашын перзентиң Бахтияр. (Хәм-
меси сүүретин алып бетинен сүйеди)

Садық ата—(Хатты алып: өзин услайалмай сүйеди)
Лашыным, бәлент парўазым, шубҳасыз сиз же-
нис ийеси. Сизлер еки жуз миллион халқымыз-

дың жанар жулдызы, көз қарашығы, урып турған жүрегисіз (хатты жоқары көтеріп бақырады). Мениң балам жеңіушілер қатарында, менин балаларым—Музаффарлар даңқлы Қызыл Армия қатарында! Мен бахытлы атаман, усы урысларда өзимнің хәм болғым келеди. Мен сондай балалардың атасыман деп партиямыз бенен хұкиметимиздің басшыларына телеграмма жиберемен. (Ата шығады. Бақадыр анасын кушақлайды).

Бақадыр—Ах, апажан! Мениң хәм барғым келеди. Менде ағаларымның изинен жетип урысларда болғым келеди. Бирақ жаспап. Мени алмайды, қайтарады. Неге мени де бурынырақ туўмадыңыз, неге кешигип туўдыңыз. (Апасы еркелетип басын сыйпайды).

Анархан—Бақадырым, сен де бақадыр боласаң. Жаксы нийет пенен сениң атыңды да бақадыр қойғанман. Еле асықпа, Сен мында ағаларыңның орнында көз алдымда таўдай болып турыўың керек. Сенде бир күни ағаларыңның орнын басасаң, олар қайтқаннан кейин әлбетте жасан барасаң балам. Көп асықпа, еле жүдә жасан. Оқыўыңды литкер, ағаларыңдай ержет жаным. (Көкирегине басады.) Мине Сениң изиңше Қайтпаста өседи, ер жетеди. (Қайтпас келип анасының мойнына асылады)

Қайтпас—Сиз билесиз бе, мен жүдә мергенмен, хә, хә. Мен Бақадыр ағамдай болғанда ағам маған үлкен мылтық алып береди. Оннан кейин жүзимлеримизди жеўге келетуғын қара торғайлардың биреўинде қоймай, бурранлатып атып таслайман. Бағымызға хеш бир қараторғай киргизбеймен, қорғайман. (Қолындағы ойыншық

мылтығын алып—п-о-н-к ши-ик (Сол ўақта Саламат киреди), ол(киргенде булар күлсип жүреді).

Саламат—Енди не қылды? Урысы қурысын, фашистлерди жер жутсын. Усы фашист бенеи урысыў ушын ҳүкімет мениң Оразымбет жанымды да алып кетеди-мис. (Көрисин жаўлығын шешеди).

Хурсант—Пай апа жан, саған не болды? Неге бунша қана ўайрап болып жылайсаң?

Анархан—Ҳай Саламат ай, саған не болды?

Саламат—Нйшанқул айтыпты—тө, ҳамме жигитлерди военныйга алып кетеди деп. Мениң Оразымбет жанымды алып кетип қалса мени ким бағады, Анархан.

Анархан—Қурып кетсин бул өсекшилер. Сениң балаң го... Бициң балалар өзлери тилеп кетпўге ҳүкіметке арза бермекшин болды қарағым. Биреўи аэропланда болсада, қарап отырмай қалғанларында жибермекшимен. Мына Баҳадырда жас болмағанда булда ҳаммеден бурын барып жазылар еди. Сени жин урдыма ақыр, ҳеш нәрсеге түсинбей ҳәркимлердин өсегине ереберип, қой, мейли барып журтымызды тынышлан қайтсын.

Хурсант—Мен де бараман, өзимнің исимди қызыў фронтларда да көрсетиўим керек. Бициң ҳүкіметимиз, ата-анамыз усы үмит пенен тәрбиялады.

Қосық

Аналар сизден сорайын, шадлы ықыарым менен,
Рухсат бериңлер барайын өз ықтиярым менен,
Ең әўелги ўазыйпам бул ўағанды сақламақ,

Себен өстим бул ұатанның бағында мен.
Шын гүлимен, еркін өскен бул қақыйқат бағының,
Өлгенимше бірге боламан бағдағы бүлбил менен.

(Саламатқа қарап)

Анажан, болып беккем Рустемнің апасындай,
Рухсат бер балаң мен барағың ярым менен,
Жауды жеңіп, келгенің соң бул саяхат бағында,
Жеңіс жырын мен айтайың, қолдағы дуұтарым менен.
Саламат — Ах — қызым сенде бармақшысаң ба,
еле?

Оразымбет жан тойдың анжамын көріп жүр
сди. Мен жаушы болып келмекші, ата-ана-
ңыздың ризалығын алмақшы едим.

Апархан — Екеуінің сүйіскенінен бизің де хабары-
мыз бар. Оразымбет жанға сен айтбасаңда өзі-
міз бермекшіміз, бірақ той қылыуы ушын ты-
нышлық керек. Алды менен басымыздағы бә-
лелер саплансын, Бахтиярда қайтып келеди,
хәммеси бірге қайтады. Оннан кейін Бахтия-
рымызға оның сүйген Мұхаббатынада той қы-
ламыз. Саламат ай, егерде сен мениң қадирда-
ным, жақын сиңлимді келин қылып жақын
кисім болмақшы болсаң, ақ көңлің, шадлы
ризалығың менен балаң рухсат бер, көңлі
бузылмай мардана болып келеди.

Саламат — Болмаса жеңіске жетсін, басқа не де-
йін.

(Музаффар келеди)

Музаффар — Бәдбахты жайына тапсырдым, гүәлар
көбейди, Мұхаммеджаннан баслап барлығы ай-
тып берди.

Анархан — Жер жутқырлар, дүньяның хәмме өсеги солардың басында (Садық ата келеди).

Садық ата — Дәрьядан суу ишпекши қолын созған, ақмахты көр, Ғарқ етер әлбетте толқын күшли бир урмақ пенен, Тауды тессе астынан көр тышқан урлап келип, Сол орнында көмилер өзи қазған топырақ пенен. Алды-артынан қарсыласып, жерде көкте гүресип, Бирин қоймай жоқ етиңиз, келсе хәм соқпақ пенен.

Музаффар — Жарайды болмаса, жерден, ҳаўадан гүресип биреуин қоймай душпанды жоқ етиу ушын мен барыўға жазыламан, рухсат бериңлер (шығыўға таярланып қошласа баслайды).

Хурсант — Бирге барамыз.

Қорықбас — Менде бирге барып жазыламан.

Хор

Музаффар — Бизлер ўатан қорғаны,
Шер жүрекли арысланы,
Бизлерден жаў қутылмас,
Болса дағы мың жаны.
Биз сақлаймыз Ўатанды,
Паршалаймыз душпанды.
Жарқанаттың жазасы,
Майдалансын денеси,
Бизлер менен ойнады—
Жеткен екен қазасы,
Паршалаймыз душпанды.

(Көшеден асығып жигитлер өтеди. Оларда хорға қосылады)

Қорықбас — Ленин сөзин ядлаймыз,
Ана сүтин ақлаймыз,

Бүтин дүпья жүзинен—
Душпанларды саплаймыз.

Хәммә — Биз саклаймыз ўатанды,
Паршалаймыз душпанды.
(Көшедегилерге қосылып бәри кетеди.)

Баҳадыр—Күши толған жас әулад,
Шын жүректен бериң ант
Фашист қолында жатқан
Халықларды етемиз азат.

Хәммә — Биз қорғаймыз Ўатанды,
Паршалаймыз душпанды.

ПРОЗАЛЫҚ АҰДАРМАЛАРЫ

РЕВОЛЮЦИЯ АЛДЫНДА.

(А. П. Гайдардан.)

I

Мениң атам онекинши Сибирь атыўшылар (стрелковой) полкының солдаты еди. Бул полк германия фронтының Рига участкасында туратуғын еди.

Мен реальный училишесиниң екинши класында оқыдым. Мениң апам фельдшер болғанлықтан бәрхә қолы босамады, мен өзимнен-өзим өстим.

Бир күни, сентябрь айында, мениң менен бир класста оқыйтуғын Федя бизиң үйде кешқурын узақ отырып қалды. Бизлер бирге сабақ ядладық.

Сабағымызды питкергенимизде ол кітапларын, дәптерин жыйнастырып болмай-ақ, үйине жуўырыўға таярланған еди, бирден жаңбыр куйып жиберди, мен бағ тәрептеги терезелерди жабыўға жуўырдым.

Ўақты-ўақты ызыңлап жүрген самал қуўрап қалған жапырақларды ушырып кетти, бир неше тамшылар мениң жүзиме урды. Мен терезениң ярымын өз тәрепиме зорға тарттым, екинши ярымын тартыў ушын басымды тәрезеден шығарғанда, күтилмегенде, үлкен бир бөлек ылай келип әйнектің алдына „балш“ етип түсти.

„Егер самал бундай бола берсе, пүтин тереклерди сындырыўы мүмкин“ деп ойладым.

Жанымыздағы өжиреге жууырып киргеннен кейін Федяға мен:

—Бул боранның тап өзи. Қайда бармақсаң? Қандай жауын жауып атырғанын көресең бе? Қандай самал, үлкен ылайды терезе алдына түсіріп атыр,—дедим.

Федя инанбай маған қарады.

—Неге өгирик айтасан! Бұнындай ылайды самал ушыра ма?—деді.

—Мине, және,—мен өкпелеген болдым.—Мен саған айтаман ғой, мен терезені жабамап дегенімде терезенің алдына түсті. Мен жапағы бір ылайға қарадым. Дурасында бирер киіні ылақтырмады ма екен деп ойладым да, былай дедім:

—Әлбетте, бұны самал иследи, бұндай уақытларда қандай ақмақ ылай ылақтырсын.

Анам жанымыздағы бөлмеде бір нәрсе тигіп отыр, қарындасым уйықлап атыр, Федя бизикинде тағы да ярым саат болды. Аспан ашылды. Ығаллы терезелерден үйдің ишине ай сәулесін түсирді, самал тына баслады:

—Ал, мен жууырайып,—деді Федя.

—Бар! Мен есікті жабыу үшін кейпіңнен бармайман. Сен қаттырақ тартып кет, қулыптың өзи урылып қалады.

Федя фуражкасын басып киініп, кітаптарын суу болмасын деп, қойпына тығып үйіне кетті. Мен есіктің қатты жабылғанын есіттім.

Мен бөтинкаларымды шеше басладым, жатып уйықлауға таярландым. Еденге қарасам, Федяның жыртылған дәптеринің умытылып қалғаны көзіме түсті, бул бизлердің бағанағы есан шығарған дәптериміз еді.

„Мине, ертең бизлерге бирінші сабақ алгебра,—деп ойландым,—бул не қылар екен. Өзім менен бирге алып барайын“.

Кийимлеримди таслап меп көрпеге кирдим, бирак аударымын түсин жатканымша болған жоқ, алдыңғы үйден эсте гана сыңғырлаған қоңыраудың дауысы еситилди.

— Бул ким екен тағы келген?— дедп таңланған анам. — Атаңнан телеграмма емеспекен? Жоқ, почтальон қоңырауды қатты сыңғырлататугын еди. Қәне бар, еспкти аш.

— Мен, ана, шешини қойдым гой. Бул, ана, бэлким, почтальон емес, Федя шығар, оның менде керекли дәптери умытылып қалынты. Мүмкин жолда ядына түскен шығар.

— Минс, және, ертең азанда келе гойса болмады ма екен? Қайда дәптери. Анам дәптерди алды да жалаңаяқ аягыпа туфлийиң кийип кетти.

Маған оның туфлийиңиң басбалдақлардан шықырлағаны еситилип турды. Құлының сыңғырлысы еситилди, сол ўақытта төменнеп буўлыкқан, қысылған даўыс еситилди, мен секирип турдым. Биринши минутта мен „анам талаўшылар топылды ма?“ деп ойлап, столдың үстинен пилте шыраны алып, терезелерди бузып көшеге шығажақ болып едим. Бирақ төменнеп күлки ме ямаса сүйисиў ме қызыў сыбырласыў еситилди. Оннан соң еки пар аяқтың жоқарыға шығып киятырған сести еситилди.

Есик ашылды, мен қолымдағы шыра менен кроватьқа жығылдым.

Есиктиң алдында көзине жас алып, куўанышлы анам күлип тур. Оның менен бирге узун бойлы үсти басы батпақ болған, суў болған, маған ең кәдирли солдат—менің атам тур.

Бир секирини мен оны қушақладым, менің жүрсимнен қозғалып, қарындасым оянды, мен оған жуўырып оятпақшы болып едим. Бирақ әкем мени услап турын:

— Керек емес. Борис Оятпа оны . . . Бақыра берме, — деди. Сөйитти де өзи анама қарап:

— Варюша, егерде қыз ояна қойса, оған мени келди деп айтпа. Уйықласын. Усы еки-үш күнге оны қаяққа жиберип болар екен?

— Бизлер оны азан менен Овановскийге жиберемиз. Қыздың өзи онда шешесине барыуға сорап жүр еди. Күн ашылған қусайды, Борис ергең азан менен апарып салады. Сен өзин, Алеша, сыбырлай бермей-ақ қой, ол қатты уйықлап атыр. Гей күндери түнде мениң кейнимнен ауырыуғанаға шақырып адам келип турады, ол соған үйренген, — деди анам.

Мен еситкенлеримнің барлығына инанбай аузымды ашып турып қалдым.

Қалайша? . . . Кишкене дөңгелек көзлі Танюшканы таң атыудан кемпирге жибермекши, келип ғана кетиуге келген атасын көрсетпеуге тырысады. Бул қалайша? . . . Неге булай?

— Борис! — деди анам, — Сен мениң бөлмемде жатсаң, азан менен саат алтыда, Танюшканы кийиндирип кемпирге апарсаң . . . Оннан соң папаңның келгенин онда ҳешкимге айтпа.

Мен атама қарадым. Ол мени өзине гартып көкирегіне қысып бирнәрсе айтпақшы болып еди, бірақ оның, орнына қатты сүйіп, ҳешнәрсе айтпады.

Мен анамның кроватина жаттым, анам менен атам столовойда қалды, мен шыққан соң есикти жапты. Көп уақытқа шекем мен уйықлай алмадым, ол жағымнан бул жағыма аударылып түстим. Еллиге, жүзге, шекем санап қарадым. Бірақ уйқы келмеді.

Мениң басыма әлтеқандай ойлар пайда болды. Егерде болған уақыялар туұрасында ойласам, сол заманда басымды бир-бирине қарсы ҳәм бири екіншисинен мә-ниссизирек ойлар пайда болды. Қыялым стулды айла-

нып шапқандай, узақ ўақыт айланғаннан кейин адамның басы қандай аўырса, меняң де басым сондай аўырды.

Тек таңның алдында ғана уйықладым. Есиктиң аз ғана сықырлаған сестинен ояндым. Бөлмеге, қолында жанған шырасы бар атам кирди.

Мен көзимди азғана аштым. Атам етиксиз еди. Әсте ғана аяғының ушынан басып Танюшканың кроватина келип қолындағы шырасын еңкейтти. Сөйтип бир-еки-үш минут үрпек бас, будай иреңли уйықлап атырған қыздың бетине қарап турды. Оннан соң оған ийилди. Онда еки түрли ой таласты. Биреуи қызды оятып ерке-летіу, екіншиси оны оятыўдан сақлануў. Екіншиси үстем болды. Тезден тикленип кейин қайтып шығып кетти.

Есик тағы да сықырлап, бөлмедеги жарық өшти.

II

... Саат жетини урды. Мен көзимди аштым. Терезениң алдындағы қайыңлардың сарғайған жапырағының арасынан күннің жылтыраған сәулеси түсип тур. Мен тезден кийинип екінши бөлмеге бардым. Ондағылар уйықлап атыр. Есикти ашып мен қарындасымды оятыўға киригим.

—Анам қайда?—деп сорады қарындасым. Көзин сүр-тип бос кроватьқа қарады.

—Анамды аўрыўханаға шақырып кетти. Мамам кетеринде сени кемпирдикине қонаққа алып бар деп кетти. Қарындасым маған қарап кулип бармағын шошайтып:

—Ай, Боря өтирик айтасаң, кемпир кеше ғана мени жибер деп сорағанда мамам жибермеген еди.

—Кеше жибермесе, бүгин жибергиси келди. Тез кийин... Мынаны қарай ғой қандай жақсы күн. Кемпир бүгин сени тоғайға жемис теріуіге апарды.

Мениң шыннан айтып турганымна инанып, қарында-
сым тезден орнынан турды, мен оны кийіндирил атыр-
ған уағымда:

—Сөйтип, мени мамам жибергиси келди ме? Мен мамамның усындай қайта ойланғанын жақсы көремен.

Қарындасым кроваттан секирип түсип есикке қарап жууырды.

Боря, маған есикти аш, онда мүйеште мениң орамалым жатыр хәм дөңгелегим бар.

Мен оны кейин тартып кроватьқа отырғыздым.

—Онда барма, Танюша, онда басқа бир ағай уйық-
ланатыр. Түнде келди... Мен өзим орамалымды әке-
лейин.

—Қандай ағай,—деп сорады ол.—Өткендегидей ме?

—Ауа, тап өткендегидей.

—Ағаш аяқлы ма?

—Жоқ, темір аяқлы.

Хау, Боря, мен усы күнге шекем темір аяқлыны көргеним моқ. Жибер мени аяғымның ушы менеп әс-
теақырын ғапа қарап көрейин.

—Мине саған көриу! Отыр тыныш.

Ақырын ғана бөлмеге кирип орамалды алып, кейин қайттым.

—Хау арбасы қайда?

—Мине, ойына қара, арбаның кереги не? Онда Егор аға сени хақықат арбаға миңгизеди.

Ивановскийге баратуғын жол Тешидің жағасынан жүретуғын еди. Қарындасым алдымда жууырып баратыр, минут сайын биресе путаларды көтерип, биресе суудағы шомылыпатырған ғазларға қарап, биресе басқа бир нәрселерге айланып тоқтайтуғын еди. Мен кейинде әсте жууырып киятырман. Азанғы тынышлық, гүзги жердің сары—көк түси, айдап атырған паданың мыс

қоңырауының дауысының сылдыры, булардың хәммеси мени тынышландырып тәсир етті.

Кешегі мени тынышсыздандырған ой енді менің, басыма беккем орнасты. Хәмде, мен оннан қутылыуға күш салмадым да.

Терезенің алдына түскен бір парша ылай менің ядыма түсті. Оны таслаған, әлбетте, сәмал емес еді. Шөп тамырлары менен оралған бундай ылайды сәмал жерден қалай қопарып алады? Менің ойымды екінші биреуіге аударуы үшін оны атам таслаған, Федяның меннен кетиуін күтіп, жауын хәм қатты сәмал уақытында бағқа жасырылған болса керек. Қарындасым дым кишкене атамның келгенин басқаларға билдирип қойыуы мүмкін болғаны үшін, атам оған көриніуді тилемеди. Отпускке келген солдатлар хешкимнен жасырынбайды ғой. Атамның қашып келгенине хеш ғұман жоқ еді.

Ивановскийден шыға бергенимде мен абайсызда мектеп инспекторына жолығып қалдым.

— Гориков, — деди ол қатты дауыс пенен, — бул не деген ис, неге сабақ уақытында мектепке бармайсан?

— Мен аұырыұман? — дедим, тезден, өзимнің не деп жууап бергенимди де билмей.

— Аұырыұман? — қайта сорады инспектор. — Неге жарамас сөзді сөйлейсең! Аұырыу үйінде жатады, көшеде қаңғырып жүрмейди.

— Аұырыұман, — деп қатты жууап бердим. — Температурам да жоқары.

— Хәр адамның да температурасы бар, — деп ашыұлы жууап берди.

— Хәр пәрсени ойлап шығарма, жүр менің изимнен мектепке... „Мине саған керек болса! — деп ойлады, мен оның кейнінен кетип баратырып. — Неге мен оған „аұырыұман“ дедим. Мен өзимнің мектепке бармаұым-

ның дурыс себебін айтпай, адам ишанарлықтай етип басқа бир себеп айтсам болмады ма?

Училищениң ғарры докторы, мениң маңлайыма алақанын қойып, температурамды өлшемей-ақ мениң ауырыуымды анықлап:

Үлкен жалқаулық пенен ауырыпты. Дәринің орнына минези ушын төрт шаппағ хәм сабақтан кейин еки саат тамақ бермеўге кеңес беремен,— деди.

Инспектор оқымыслы дәригерге усап дәрисин қабыл етти. Ол сторож Семенди шақырып, мени классқа апарыўға буйырды.

Бул күни маған бахытсызлық бириниң артынап бири келе берди. Мен мектепке кирген уақтымда, немка Эльза Францисковна Торопығыннан сорап болып, мениң сабақ уақтында классқа кириўиме наразы болып:

— Гориков, коммен зи хәр¹. Дәптеринди бер,— деди.

— Мен дәптеримди умытып қалдырыппан. Эльза Францисковна, сабақты таярлаған едим, тек те барлық китабымды, дәптерлеримди умытып кетиппен, демалыс уақтында барлығын әкелип көрсетейин.

— Қалайынша барлық китапты хәм дәптерди умытып қалдырдың?

Немка ашыуланды.— Сиз умытқаныңыз жок, мени алдайсыз. Усының ушын сабақтан соң бир саат қаласаң.

— Эльза Францисковна— „мен жағдайсызланып,— онысыз да мени инспектор еки саатқа қалдырды. Және бир саат берсеңиз түни менен отырмақшыман ба?

Маған жууап етип, оқытыушы немец тилинде узақ гәп пенен сөйледі. Оның сөзинен мен өтирик сөйлеўдин, орынсызлықтың жазасы болыуы керек, деген

¹ Мында келеңиз.

ниң түспүдүм. Ҳәм үш саат отырудан қутылаалмай-туғынлығымды билдим. Демалыс ўақтында Федя маған келди. Мен оған да әллекандай өтирик сөйледим. Ендиги ең ақырғы сабақ географияны мен әлле қандай қалғыў менен өткердим. Мугаллим не айтты, оған қалай жуўап берди—буның барлығы мениң сезимимниң қасынан өтті. Мен тек те қоңыраў даўысын еситкен ўақытта озиме келдим.

Дежурный рухсат етти, балалар парталардың төбесин жаўып бириниң артынан бири есиктен шығып кетти. Класс бос қалды. Мен жалғыз қалдым.

„Ү кудал—дедим мен қапа болып,— және үш саат... үйде атам болған ўақытта, барлық қызық ўақытта, тағы үш саат“...

Мен төменге түстим, ол жерде мугаллимниң өжиресиниң жанында, узын, енсиз ҳәм барлық жақлары пышак пенен кесилген скамья турады. Оның үстинде меннен басқа үш бала отыр. Олардың биреўи биринши класстың баласы, шайналған қағаз бенен жолдасын урғаны ушын, бир саатқа қалдырылған, екнншиси мушласқаны ушын, үшіншиси, не ушын қалдырылғаны ядымда жоқ.

Мен отырып қыялға кеттим. Бизниң жанымыздан гилтерин шыңғырлатып сторож Семен өтті.

Жайларды ўақты-ўақты тексерип турыўшы пәўбетши надзиратель шықты ҳәм еринип керилди де, қайтадан кирип кетти.

Мен ақырын ғана түргелип есиктеп саатқа қарадым. Не болған? Барлық болғаны ярым саат ғана өтипти. Мен, ең болмағанда, бир сааттан кем отырғаным жоқ деп ойлаған едим.

Күтилмегенде мениң басыма жынаятлы ой пайда болды.

„Дурысында да бул не? Мен уры емеспен ҳәм

қараўыл менен отырғаным жоқ. Еки жылдан бери көрмеген әкем үйімде. Енді көремеі дегенде буныңдай жумбақлы жағдайда қамаўға алынған адамлардай, инспектор хәм немканың басына келген бир қыялы ушын отырман“.

Мен орнымнан турдым, бірақ сол ўақытта еки түрлі ой келди. Өз ерким менен кетпў, таслап кетиў, бул бизде мектеп тәртибинде үлкен айып.

„Жоқ тоқтап турайын“—деген пикирге келип, скамьяға жүрдим. Бірақ бул жерде аңласылмаған бир нәрсе мени ийелеп кетти. „Бәрибир,—дедим мен,—әне әкем фронттан қашып келли...—мен өзиме-өзим күлип, ал, мен буннан қорқып турыппан“.

Мен кийим қыстыратуғын жерге жуўырдым, шийнелимди арлы-берли кийип, есикти тасырлатып далаға жуўырдым.

III.

Сол түнде мениң әкем көп ғана көзимди ашыўға тырысты.

Папа, фронттан қашыўға ержүрекли ме едиң? ямаса қорыққанлықтан қаштың ба?

— Мен хәзирде де қорқақ емеспен,—бул сөзлерди ол салмақ пенен айтты хәм әйнек жаққа басып бурды хәм шоршып кетти.

Екинши тәрәптен бизиң үйге туп-туўры полицейскийлер княтыр, ол әсте дийўалға қарап княтыр. Ол көшениң ортасына шекем келип, көпир беттеги базардың майданына қарап бурылды.

— Ол... биз... ге... емес,—дедим мен буўлығып, ентигип дем алдым.

Екинши күни түнде әкем маған айтты:

— Боря, күнбе-күн бизге қонақ келиўи мүмкин.

Сақ бол, Сен мениң қандай үлкен адамымсаң, егерде мектебинде мен жөнинде саған бір келісімсізлік болса, оннан қорықпа, хәммесин анықлап қара, айналада не болыпатыр, мениң саған не жөнинде айтқанымды, сонда сен түсінесен.

— Биз тағы көрисермиз бе папа?

— Көрисермиз. Мен хәрұақыт бунда келіп тураман, бірақ сизлерге емес.

— Қайда?

— Билесең, керек болған ұақтында сизге айтады.

Қараңғы түсіп қалған едй. Есиктиң алдында гармон алып етикіші отыр. Оның айналасында қызлар, балалар топырласыпатыр.

— Мениң ұақтым болды, — деди әкем әстеақырын. — Кешігіп қалмасам болғаны ғой.

— Олар, папа, түніменен де кетпеуі мүмкін, неге десеңіз бүгін семби—ғой. Әкем күлімсиреп:

— Бул да бір бәле болды, Борис, басқа бір жерден ямаса басқа биреудің бағының ишинен өтип кетип болмай ма? Қәне ойлап көр. Сен хәрбір тесикти биліўге тийіслісең.

— Жоқ, — дедім мен, — биреудің бағы арқалы мүмкін емес. Сол жақта Аглаковлардың қоршауы хәм оның үстине шегелер қағылған, тап қасқырға усаған ийтлери бар. Минекей... Егерде сен кәлесең мениң менен бирге қәндекке түсеміз, онда мениң салым бар, мен сени тап сайға алып бараман, хәзир караңғы хешкім билмейди, ол жерде тыныш, — дедім.

Әкемнің үлкен геудеси салды бираз шөктірди, соның ушын бизің табанларымыз суў ишинде қалды. Атам қозғалмастан турыпты, сал әсте-әсте суудың бетінде жүзди. Бир қазық салдың түбине тирелип, илип қалды. Мен оны суудан шығарып тартып алдым. Қәндектиң шетине шығыў ушын мен еки мәртебе умтыл-

дым. Бирақ болмады. Ссебеби, суўдың жағасы жердин түби хәм батпақ еди. Оннан соң мен салды оң жаққа тартып путаларға келип тоқтадым. Бағ далада еди. Оны ҳешким сақламайтуғын еди.

Мен атамды биринши тесикке шекем узаттым. Оннан ары сайдың ишине түсип кететуғын еди.

Бул жерде бизлер хошластық.

Мен бирнеше минут турдым. Атамның ауыр чемоданларының путақларды сылдыратқан дауысы еситилип турды.

IV.

Үш күннен кейин анамды полиция шақырып, оның ериниң әскерликтен қазғанлығын билдирипти. Анамнан „әкемиң ҳәзирги“ туратуғын жерин билмейтуғынлығына хәм биле қойған күнде тоқтаусыз хәкиметке билдириўге миннетлисең“ деп тил хат алыпты.

Полицеймейстрдин баласы арқалы екнши күни-ак мениң әкемиң қашыўшы екенлиги мәлим болды. Дин сабағында священник (молла) патшаға хәм Ұатанға қыянатшылық қылмаў кереклиги хәққында нәсийхат қылды.

Еки күннен кейин келдим: рухсатсыз мектептен қашып кеткенлигим ушын маған минезликке үшлик белгисин қойыўға қарар қылған екен.

Үшлик белги биринши мәртебе әскерме алғаннан-ақ оқыўшы мектептен шығарылмайтуғынлығын билдиреди.

Үш күннен кейин мениң қолыма берилген повесткада мениң анам оқығанлығым ушын биринши ярым жылдың пулын толық хәм тезден төлеўи кереклиги айтылған еди. Бурнда мен солдаттың баласы болғаным ушын ярымын төлеўден азат етилинген едим.

Ауыр күнлер келди. „Қашқыншының баласы“ деген жаман ат мениң үстиме бекитилді, көп оқыушылар мениң менен дос болыұды қойып кетті. Бір қатарлары мениң менен сөз сөйлесе де өзлерін меннен шеттетіп, мениң менен пүткіллей басқаша мәміледе болды. Мениң үйімде өлім бардай көрінді. Кем-кемнен мен барлығынан-да бөліндім. Ойынға араласуұды, жолдасарымдикине қонаққа барыұды да қойдым.

Гүздің ұзақ кешелерін мен үйімде отырыұ менен ямаса Тимоша Штукиннің қусларының арасында өткердім.

Бір ұақытларда Тимоша менен жүдә дос болып кеттім. Оның әкесі мазардың шіркеуінің сторожы еді. Ол мени еркелетеді. Гей ұақлары оның маған қырылап қарағаны, оннан соң жақынлап келип, басымнан сыйпап қарап, гилтлерін сыңғырлатып үндемей кететуғыны маған түсінниксіз еді.

Атамнан бизлер хешқандай хабаралалмадық. Атамды Нижний—Новгородтың жанындағы Сормовода болыұы керек деп ойлады, себеби, атам кетерінің алдында вагон жасайтуғын заводтың рабочийсы (анамның туұысқаны) Николай хәққында ұзақ хәм толық сорастырды. Мениң сонда деп ойлаұыма дәлил ұсы.

V.

Бір күнлері, қыста мектепте Тимоша Штукин маған жақынлап, бармағы менен ымлап мени алдап шақырды. Оның жасырын сыры маған тезден-ақ мәлім болды. Мен кеуіллі түрде оның изинен еріп мүйешке бардым.

Тимоша жән-жағына қаранып:

— Бүгін түнде бизикине кел. Мениң әкем сени қайнақайын келсин деді,—деп сыбырлады.

— Мен оған неге керек болыптан, селиң тағы не ойлап шығарып жүргениң?

— Минне саған керек болса, мен хешнәрсе ойлап шығарғаным жоқ, Қалмай кел, сонда көресең ғой.

Тимошаның жүзи, муны айтқан уақытта салмақлы хәм қорқынышлы көринди. Мен оған инандым. Ол ой-намас дедим.

Кеш пенен мен мазаршылыққа кеттим. Боран уйығып тур. Фонарьдың шийшесин қар басып, көшени жақты етпейтуғын еди. Тоғайдың қасындағы мазаршылыққа барыу ушып оншелли үлкеп емес майданнан өту керек болды. Өткир қарлар бетке шапалақлап урады. Мен басымды жағамның ишине тартып, мазаршылықтың дәрүазасының алдында жанып турған лампаның көк жарығына қарап жолға түсип адымлап кеттім. Аяғымды қәбирдің дийұалына урып алып, қарға аунап жығылдым. Сторож есикти жауып таслаған. Мен есикти қақтым. — Тез ашнады. Маған екінші мәртебе есикти қағыуға туұра келди. Есиктиң ар жағында жүрген дауыс еситилди.

— Ким бар онда?—деп сорады, сторождың таныс, жууан дауысы еситилди.

— Ашыңыз, Федор ағай, мен ғой.

— Боря, сенбисен?

— Аўа, мен... Ашыңыз тезирек.

Мине, от жағылмаған, солайда қарауыл туратуғын жыллы жайға кирдим. Столдың үстінде самовар, кишкене тарелкада май хәм нан тур. Тимоша хешнәрсенди билмегенге усап қапести жамап отыр.

— Боран ба?—деди ол, мениң қызарған ығал жүзимди көрип:

— Боран болғанда қандай?—дедим мен. — Аяғымды тасқа урып алдым. Хешнәрсе көринбейди.

Тимоша күлди. Оның неге күлгени маған түсиник-

ғиз еди. Мен оған таңланып қардым. Тимоша тағы да дауыслап күлді. Оның көз қарасынша мени түсінді деп ойлады. Ол маған күлгендей болды. Мениң арқағымдағы бір нәрсеге күлгендей болды.

Айналып қарасам, мен, сторож Федор ағаны хәм әкемди көрдим.

— Оның келгенше еки күн болды,—деди Тимоша бизлер чайға отырған уақытта.

Еки күн... соннан бери сенің маған айтағаның ба? Усындай да сен қандай жолдас боласаң, Тимоша?

Тимоша өзин айыплы санағандай, алды менен өзіннің, оннан соң менің әкеме қарап жәрдемлесетуғын адамды ізлегендей болды.

— Тас,—деди сторож, аұыр қолы менен баласының ийнінен қағып,—сен оған қарама, ол сондай, оған исениўге болады.

Әкем солдат кийиминде еди. Ол кеўилли хәм шад еди. Мениң мектептеги сырларым хәққында сорастырып, күлди де маған.

— Хешнәрсе... Хешнәрсе... Барлығына да қарама: уақыт сондай. Барлығы жақын, сезесең бе?

— Папа,—деп сорадым,—неге сен кеўилли шадлысаң? Бул жерде молла сен хәққында дуға оқыды. Сени хәмме өлидей санайды. Сен болсаң қандайсаң?

Мен ериксіз адамның жолдасы болғаннан берли, оның менен басқаша сөйлестим. Жас уллы хәм тең адамдай көрдим. Мениң бул исим әкеме жаққанлығы көрінди.

-- Сонлықтан кеўилли, кеўилли уақлар жақыннан киятыр. Жылағанларымыз жетер. Жарайды. Үйге қайта бер! Тезден тағы көрисеміз.

Кеш болып қалған. Мен хошласып, шинелимди кийип тез далаға шықтым. Стораж мени шығарып салып та үлгерген жоқ хәм есиги де жабылған жоқ,

мен әлде кимнің сондай күшінен мені бір жаққа қағып жибергенін сездім. Ушып омбаға басымнан құладым. Сол уақытта-ақ дәлізде дүсирлі, бақырған дауыстар шықты. Мен орнымнан ушып түргелсем алдымда городовойдың тұрғанын көрдім.

Бирнеше минуттан соң сторож тұратуғын жайдан атамды хәм сторожды алып шықты. Олардың кейінінде үстінде шипелі бар, бірақ шапкасыз Тимоша кейініректе қалып киятыр. Ол жыламайды, тек бір түрлі гижинеди.

— Тимоша дайыңның үйінде уйықларсаң, оған, үйди қарап тұрсын, бір пәрселер жоғалып кетпесін деп айт,—деді сторож.

Атам басын төмен салып індемей баратыр. Оның қолы артына байланған еді.—Тикленіп қарады да маған:

— Хәшнәрсе балам! Хәзірше хош бол, апанды сүй хәм Таниюшканы сүй. Қайғыра бермең: кеуіллі уақыт киятыр.

V..

1917-жыл жигирма екинші февральда алтыншы армия корпусының әскерий суды, он екинші Сибирь (атыұшылар) стрельковой: полкинің солдаты, Алексей Гориковты, урыс майданынан қашқаны үшін хәм хұкіметке қарсы зыянлы үгіт жүргізгені үшін атыұға хұкім етті.

Жигирма бесінші февральда хұкім әмелге асырылды.

Екинші мартта Петроградта, көтеріліс жасаған әскерлер хәм рабочийлар патша хұкіметін кулатты деген, телеграмма келді.

Полутин деген байлардың жайына жиберілген от-

ың қызғынлығы жалынлап атқан революцияның көзге шық көрінетуғын биринши қызғынлары еди. Үйдің өбесинен гүздің таза самалы жалаған өртти түн ғрымға шекем қарап отырдым. Бул менің әкемнен қалған ескертпе еди. Көз жасыма қарай мыйығымды артып күлдім. Ауыр қайғыдан кейін кууанышлы ұақытлар жақынлағанына шадландым.

(В. М. Гаршинен)

Семен Иванович – темир жолдың қарауылы болып хызмет істейтуғын еді. Оның будкасы бір жағындағы станцияға олеки шақырым, бір жағындағы станцияға он шақырым еді. Төрт шақырымдай жерде өткен жылы жип ийретуғын үлкен фабрика салынған тоғайдың аржағынан трубасы көрінеді, ал жақын жерде, қоңсы будкалардан басқа, адам туратуғын хеш жай жоқ еді.

Бұл ис жаздың күнінде болған еді. Жумыс аңсат, гүрейтуғын қар да жоқ.

Оның үстине бұл жол менен поезд да сийрек жүреді. Жолдың өзіне тийисли жерин Семен суткасына еки мәртебе айналып шығады. Қайбир жерлеринде гайкаларды барлайды, таулап қояды, майда тасларды тегіслеп шығады, суу трубаларын қарайды хәм өз хожалығына басқарыу үшін үйине қайтады. Оның хожалығына иркіу болып турған тек бир нәрсе: ол қандай бир тегіс істеймен десе, хәммесин жол устасынан сорауы керек, ол уста оны станция начальнигыне билдириуи керек, сорауға жууап келгенше уақыт та өтип кетеді. Семен қатышы менен екеуи зериге де баслады.

Еки айдай уақыт өгти. Семен қоңсысы – қарауылдар менен таныса баслады. Биреуи әйием заманғы

Ғарры, будкасынан зордан шығады, журттың барлығы да оны жұмыстан шығармақшы болып жүрди. Ғаррының орнына қатыны қараұыллайлы. Станцияға жақын жердегі будканың қараұылы арық, талдырмашлау бір жас жигит еді. Буның менен биринши ирет Семен жолды көрпн жүрпн, екп будканың аралығында, жол үстінде дуушакерлести, Семен шапкасын шешпн, басын ийпн:

— Аман ба, қоңсым,—деди.

— Аманбыз,—деди де бурылып жүрпн кетти. Хаяллары да кейннен өз ара ушырасты. Семеннің хаялы Арина, қоңсысы менен аман саулық соросты; ол хаялда сөйлеспеди, кстпп қалды. Бир ирет Семен оны көргенде:

— Бул қалай, келиц,—деди, сениң ериң жабык, сөйлеспейди?

Хаял индемей турыңқырап, оннан кейпн:

— Сениң менен не сөйлеспнп? Хәркпмпннц өзпннц исп бар,—деди.

Усылай болса да, тағы бир ай ўақыт өтти, олар танысты. Семен менен Василий жолдың бойында қосылады, шетке отырады, темекилерин шегеди хәм өзлериннц турмыс-тиришликлерин гүррпн қылады. Василий көбирек индемейди, ал Семен өзпннц ауылы хәкқында, похол хәкқында да сөйлейди.

— Мен өз өмиримде аз қайғы көргеним жоқ, ал мениң өмирим қудай билспн әлле қашан. Тап солай ағайпним, Василий Степаныч.

Ал, Василий трубкасын жолдың темирпне қағып, түргелип:

— Адамлар сениң менен маған өлгенше қас. Дүньяда адамнан жыртқышырақ хәм жауызырақ хайуан жоқ. Қасқыр—қасқырды жемейди, ал адам адамды тирилей жейди,—деди.

— Қой, ағайиним, сен оны айтпа, қасқыр қасқырды жейди.

— Сөз қыйсыны келген соң айтып отырман. Қалай деген менен де адамнан ирейимсиз бир мақлұқ жоқ. Адамзаттың жауызлығы болмаса, тиришилiк етiуге мүмкин болар едi. Хәркiм сени тирилей сойып артық ырысқынды талауға хәзир турады.

Семен ойға қалды.

— Билмеймен, ағайиним, усылай болса болар, — деди, Василий оған:

— Ал солай болса, — деди Василий, — сениң менен не сөйлесейин.

Туұры бурылды да, хошласпай кете берди. Семен де орынан түргелди.

— Қоңсым не ушын сөгiнесен?—деп қышқырды. Қоңсысы қарамастан кете берди. Семен, Василий айналма ойпаттан көрипбей кеткенше, оның изинен қарап турды. Үйине қайтып келип қатынына айтты.

— Аў, Арина, бизиң қоңсы қоңса-ақ-та: дым ашыўлы адам емес, — деди.

Бирақта олар аразласпады, тағы да жолығысып әдепкидей сөйлесе баслады, сөзлери сол бурынғыдай.

— Әй, ағайиним, егер адамзат солай болмаса... биз сениң менен булқараларда турмас едик, — деди Василий.

— Будкада не болыпты... хешнәрсе емес, турыўға болады.

— Турыўға болады... дейсен, эх, сен! Көп турғансаң, аз жыйнағансаң, көп қарағансаң, аз көргенсең. жарлы адамға будка да, ямаса басқа жер де, қандай енди турмыс. Сени харам тамақлар жейди, пүткiл қанынды сорады, ал қартайсаң, — шығарып таслайды, гүнжарадай шошқаға аўкат қылады. Сен қанша айлық аласаң?

— Ҳай, Василий Степаныч, азгантай, онеки манат ғана.

— Мен он үш ярым сом аламан. Ал, мен сеннен сораыншы, неге бул қандай—Қәде бойынша, басқармадан хәр кимге айына тең: онбес манаттан және де отын, шыра тийисли. Бизге сениң менен ким бундай онеки ямаса он үш ярым манат белгилейди? Сеннен сораўға рухсат ет?... Ал, сен турыўға болады дейсен? Сен түсии, сөз бир ярым, ямаса үш манатта емес. Барлық он бес манатты түүел төлесе де мейли. Өткен айда мен станцияда бөлдым: директор өтти, мен оны көрип қалдым. Сондай бахытқа ушырап қалдым. Өзи айырым вагонда жүр еди, плагформаға шығып турды... Аўа, мен булқарада узақ қалмайман, басымның аўған жағына кетемен.

— Сен қайда кетпекшисен, Степаныч? Жақсыдан жақсы изленбей. Бунда сениң жыллы үйиң бар, азырақ жериң де бар, ҳаялың болса жумыста...

— Жериң бар дейсең... Сен мениң жеримди көрсең еди. Онда бир шыбыкта жоқ. Бәхәрде капуста еккен едим, темир жол устасы келип: „Бул не нәрсе? —деди,—не ушын хабарландырмадың? Не ушын рухсат алмай ектиң? Жул, хәзир, оның ийиси де қалмасын!“—деди. Өзи мәс еди. Басқа бир ўақытта хеш сөз айтпас еди, ал ол бул манда ҳаўлықты... „үш сом штраф...!“ деди.

Василий тым-тырыс болды, шылымын сорып, акырын ғана сөйледи.

— Енди аз ғана болғанда, мен оны өлгендей етип урып шығарар едим.

— Хә, қоңсы, мен саған айтсам, сен дым қызыўлы екенсең.

— Мен қызыўлы емеспен, дурысын айтаман хәм ойлайман. Ол қызыл тумсық меннен керегин ала алар.

Станция начальнигиның өзине арза қылажақпап. Кө-
рермиз.

Айтқанындай-ақ арза қылды.

II.

Бир күнлерде станция баслығы жолды карау үшін жүрші өтті. Оппан үш күннен соң Петербургтан үлкен мырзалар бул жолдан жүрші өтнулері тийис еди: тек-серіулер жүргизди. Солай, олардың жүрер алдынан хәммесин тәртинлеу керек болды. Балласты көмдирди, тегислетти, шпал ағашларды қарап шықты, пост-ларды қақты, гайкаларды таулады, бағаналарды боя-ды, өтетугын жерлерге кум себиуге буйырды. Қоңсы-қарауылшы хаялды да, ғаррыларды да шөп отауға айдады. Семен пүтін бір хәпте жұмыс иследи. Хәммесин дүзетип тәртинке салды хәм үстіндеги кофтаны жамады, тазалады, белин байлаған қайысының жезин шеге менен ысып жалтыратты. Василий де жұмыс и-леди. Станция начальниги дрезинге минип келди, төрт рабочий таулайды. Қырықаяқ шестершалар зырылдай-ды; бул арба саатына жигирма шақырым жууырады, дөңгелеклері улыйды. Начальник Семеннің будқасына келди, Семен секирип турып, солдатша рапорт берди.

Хәммеси анық хәм дурыс көринди.

— Сен көптен бери бундасаң ба?—деп сорады на-
чальник.

— Тақсыр, екінши майдан берли.

— Жарайды. Рахмет. Ал жүз алыс төртинши но-
мерде ким турады?—деп сорады. Оның менен бірге
дрезинде келген жол ұстасы:

— Василий Спиридонов,—деп жууап берди.

— Спиридонов, Спиридонов... А былтырғы, сиздеги
жамап деп белгиге алған киши емес пе?

— Ауа, тап соңың өзи.

— Ондай болса жарайды. Василий Спиридоновты көрейик, жүрі!

Рабочийлар дрезиннің сабына жабысты, дрезина жүріп кетти. Семен оған қарады да ойланды: „Енди қонсы менеп олардың арасында бір ойқап болар“.

Ол еки сааттай өткеннен соң жолды қарауға кетти. Басында ағарған бір нәрсесі бар. Бір кишинің ойпатта темір жол менеп киятырғанын көрді. Семен анықлап қараса Василий екен. Оның қолында таяқ, арқасында түйіншиги бар, жағы орамал менеп байланған.

— Қоңсы, қаяққа барасаң,—деді Семен.

Василий жанына жақын келді, бөздей куп-куй, түсі қашқан, көзлери аларған, сөйлей баслап еді,— дауысы үзілді.

— Қалаға,—деді,—Москваға... басқармаға.

— Басқармаға... мине, қалай! Олай болса арыз етиуге барасаң ғой? Тасла, Василий Степаныч, умыт...

— Жоқ достым умытпайман, умыта алмайман, көріп турсаң ғой, ол менің бетиме урып, қара қанға батырды тири болсам умытпайман, былайынша қалдырмайман!

Семен, Василийдің қолынан тутып:

— Қой тасла, Степаныч, мен саған дурысын айтаман, пайда ете алмайсаң.

— Пайда етиу деген не! Пайда етпейтуғынымды өзим де билемей, өзиме пайда етпеген менеп де дурыслық ушып, ағайыним, турыу керек.

— Сен айтсаңа, бул ислер неден болып қалды?

— Неден болып қалар еді?...Барлық нәрсени қарап шықты, дрезиннен түсті, будканы қарады. Мен оның катаң сорайтуғынын билген едим: ерте бастан хәмме нәрсени тийисинше дүзеп қойған едим. Кетиуге ойлаған да еді, ал мен жер қаққында арзамды айтып қоя

бердим. Ол сол ўақта бақырып „Бунда,—деди,—хүкмет тексерйүи, ал оңбаған, сен бакша ҳаққында арза етесен. Бунда,—деди тайный советниклер, ал сен капустанды айтып суғылысасан“,—деди. Мен шыдап тура алмадым, бир сөз айттым, артықмаш, жат сөз емес аў, бирақ ол сөз оған қатты батты билемен. Мени берип келип жиберди... ал мен солай болыўға тийис екен дегендей қатыппан да қалыппан. Олар кетти, мен есимди жыйнап, бетимди жуўып, енди кетип баратырман.

— Бул қалай, будкацды не қалдың?

— Хаялым қалды. Аўзын ашып турмас. Олардың өзлери жолы менен бирге! Василий оршынан турды. Жүрмекши болды.

— Хош саў бол, Иванович. Өзиме дурыслықты аларман ба, билмеймен.

— Пияда барасаң ба?

— Станцияда жүк поездына өтнийш етип минип қарайман, ертең Москвада боларман.

Қоңсылар хошласты, Василий Москваға кетти. Ол көп ўақыт жоқ болды. Оның орнына хаялы ислейди. Күн-түн тыным көрмейди, ерин күтип сарғайып қыйналды. Үшинши күн тексерйүшилер кейин қарап өтті: паровоз бағаж вагоны хәм екннши, биринши класс вагоилары тиркелген еди, ал Василий еле жоқ. Төртннши күни Семен, оның хаялын көрди, ол жылаған, бети искен. көзлери қып-қызыл еди.

— Ериң қайтты ма?—деп сорады.

Қатын қолын бир сермеп, ҳешнәрсе айтпастан кете берди.

III.

Семен бир ўақытларда, еле бала күнлеринде, тал шыбықтан сырнай жасаўға үйренген. Тал шыбықтың

өзегін күйдирип, керек жерінен тесиклерін тесіп, ушына тил жасайды, сондай етип дым жақсы дүзеп қәлегенінди шертиўге болады. Қолы бос ўақытта сырнайды көп етип жасайды, товар поездының таныс кондукторы менен қалаға базарға жибереди, онда ҳәр данасына еки тыйыншап береди. Тексериўдиң екінши күнинде ол ҳаялын кешки сааг алтыда келетуғын поезды қарсы алыўға қалдырып, өзи пышақ алып тал кесиўге тоғайға кетти. Ол өзиниң участкасының шетине жетти,—бул арада жол айналып бурылатуғын еди,—үйимлерден асып түсіп тоғайдың иши менен таўдың етегине кетти. Жарғы шақырымдай жерде үлкен батпақлық бар еди ҳәм оның қапталында, оның сырнайына жарамлы, айрықша жақсы таллар өскен еди. Бир кушақ тал шыбық кесип алып, үйине қайға жүрди. Тоғайдың иши менен келатыр, қуяс төмен еди, айнала тым-тырыс, тек тоғай арасында қуслардың сайраған даўыслары ҳәм аяқ астында төселген шеге кумның сытырлағаны еситиледи. Семен еле азғана жүрген еди, жолға жақыплады, оған қиялына бир нәрсе елесленгендей, бир жерде темир-темирге урылып шыңқылдағаны еситилгендей болды. Семен тезирек жүрди. Бул ўақытта олардың участкаларында ремонт жоқ еди. „Бул не екен“—деп ойлады. Ол тоғайдың қолтығына шықты. Алдына үйилген топырақ, темир жолдың үстінде жолда бир адам бүгиліп отырып, бир нәрсе ислейди. Семен әстен ғана бара баслады: Биреў гайканы урлаўға келген шығар деп ойлайды. Қарап турды, адамда түргелди, оның қолында сүймен бар еди. Ол сүйменди темир жолдың рельси астына тығып қойып, шетке қозғайды. Семенниң көз алды қарайды, даўыслағысы келди—даўыслай алмады. Ол Василийди көрди, жуўырып жоқары шықты, ал оның қолындағы сүймени

хәм гилти, жолдың скипши жағынан домалап түсип баратыр.

— Василий Иванович: Атам, қарағым, тоқта қайт: Сүйменди бер. Рельсти орнына қояйық, хеш ким билмес. Қайт, өз жаныңды гүнәдан қутқар, — деди.

Василий қайтпады. тоғайға кетти.

Семен қайрылған рельс үстінде тұр, таллары түсип кетті. Товар поезд емес, пассажир поезды келеди. Оны хеш нәрсе менен тоқтата алмайсаң, флаги жоқ. Рельсти орнына қоя алмайсаң, қуры қол менен костыллерди қағып шыға алмайсаң. Жууырыу керек; әлбетте будкадан жууырып бир әсбап алыу керек.

Семен өзиниң будкасына карай жууырды, демн қысылды. Соншелли жууырды, енди-енди жыгилыуға қалды. Тоғайдан жууырып шықты, жүз сажендей қалды, артық емес, фабрикадан гудок-дауысын еситти. Саат алты. Ал алты саат еки минут болганда поезд өтеди. Семен көз алдына келтирди, поезд сол дегершиги менен рельстиң үзилген жерине соғылады, дирилдеп қыйсаяды, шпал ағашларды қыйратып майдалап сындырады, ал бул кәрада қыйсық айналма, және үйилген топырак, бир сажень төменге қулайды, онда болса, үшиши класста халықлар толып отыр, кишкене балалар да бар... Олар хәзир хәммеси хеш нәрсени ойламай отырыпты. Жоқ, болмас, будкаға шекем жууырып жетип, оннан қайтып, келип үлгере алмайсаң...

Семен будкасына жетпеди, кейин қайтты, әдепкиден де қатты жууырды. Еси-түси жоқтай жууырды, тағы не боларын өзи де билмейди. Қайрылған рельске келип жетти, шыбықлары тобы менен жатыр. Ол ийилди де биреуин қолына алды, не ушын екенин өзи де билмейди, тағы жууырды. Оған поезд киятырғандай көзине елеследі, узақтан свисток еситилди, рельслер әсте дирилдей баслады. Енди ары жууырыуға күш

жоқ, ол кәуәетерли жерден жүз сажень жерде тоқтады, бул кәрада оның басына жақтылық келип жалт еттиргендей болды. Шапкасын алды, оннан орамалын тартып алды, қынынан пышақты сууырып алды.

Пышақ пенен өзиниң сол қолына шынтақтан жоқарарырақ салып жиберди, қаны шашырады, жыллы кап тызылдап аға берди: оған орамалын бояды, дүзетип керип жайды, таягына байлады хәм өзиниң қызыл флагин көтерди.

Жолда турмы флагин былғайды, ал поезд мине көринди. Машинист оны көрместен, жақын жетип қалар, ал жүз сажень ауыр поезды тоқтатыуға болмайды.

Ал, қаны аққинан ағады. Семен жарасын қабырғасына қысады, оны қысып қанын тоқтатпақшы болады, бірақ кап тоқтамайды, қолын терең жаралаған көришеди. Оның басы айналды, көз алдына қара шыбын жыйылды, оннан кейин нүткиллсей көзалды қарайды, кулағында қонырау шуұлады. Ол поезды да көрмейди, басында тек бир гана ой: төзе алмайман, жығыларман, флагты түсирип жиберемен, поезд мениң үстимнен өтер“.

Оның көзлери қарайды хәл-дарманы қалмады хәм флагты түсирип жиберди.

Бирақ қанлы флаг жерге түспеди; кимниң болса да қолы оны тутты хәм жетип киятырған поездға қарсы оны жоқары көтерди, машинист оны көрди хәм поездды тоқтатты.

Вагонлардан адамлар шықты, апыр-топыр болып топланды. Қанға боялып ессиз болып бир адам жатқанын; енди биреуи оның қапталында қанлы шүберек оралған таяқты көтерип турғанын көрди.

Василий хәммеге көзин салып қарады да, басын төмен ийди.

— Байлаңыз мени, жолдың рельсин қайырған мен едим,— деди.

А. П. Чеховтан.

Буннан үш ай бурын Аляхин деген етикшиге шәкирт етилип берилген тоғыз жасар Ванька Жуков рождество байрамы киретуғын кешеси уйқыға жатпады. Хожайындар шәкирт усталардың азанғы таң намазға шығып кетиўлерин аңлып турып, соннан кейин хожайының шкафынан сиялы шийше менен тот басқан перо алды да, бир бөлек жымырылған қағазды алдына қойып, хат жаза баслады. Биринши ҳәрипти жазғанша, ол қорқа-қорқа есикке хәм терезелерге бир неше мәртебе жалтаң-жалтаң қарап, еки тәрәпинде етикшиниң қәлиплеринен лық толып турған текшелердиң арасындағы қара путқа көз қыйғып жиберип, үўхлеп гүрснип, аўыр дем алып қойды. Қағаз скамьяда жатыр, өзи болса скамья алдында дизе бүгип отыр еди.

„Жаным бабам, Константин Макарыч! Мен саған хат жазып отырман. Рождество байрамы менен сизлерди қутлықлайман хәм қудайымнан саған аманлық тилеймен. Мениң атам да жок, анам да жок, жалғыз сен ғана ғамхорым болып қалдың“,—деп жазды.

Ванька бетин қараңғы терезеге бурып онда өзиниң алдындағы шыраның сәўлесин көрди хәм дәриў көз алдында Живаровлар деген байлардикинде түнги

қарауыл болып хызмет қылыушы, бабасы Константин Макарычти елеслетти. Ол кишкене ғана тапалтас, арық күтә пысық, қуунақ, хәр дайым күле шырайлы, мәс көзлі, алпысбес жасларындағы бир ғарры еди.

Күндиз ол көп адамлы асханада уйықлайды, ямаса аспаз хаяллар менен хәзиллесетуғын еди, кеште болса, кең постынға оранып хәулиниң дөгерегин айланып, шақылдауығын шақылдатып шығатуғын еди. Оның соңынан ғарры Каштанка хәм көпек Вьюн дейтуғын ийтлер басларын төмен салып ерип жүреді. Бул ийтлердиң биреуиниң Вьюн деп аталыуына себеп, оның денесиниң сүликтей узынлығынан хәм дым кара түсте болғанлығынан еди. Вьюн хәдден тыс хұрметлегиш хәм жақсы ийт, өз кисилерине де хәм басқа адамларға да жууаслық, мүлайымлық пенен қарайды, бірақ—исеними жоқ. Билдирмей арқадан келип кисиниң аяғынан ала түсиўге, жылт етип ас турған жайға кирип кетиўге, ямаса дийканиның тауығын алып қашыўға буннан уста хәшким жоқ еди. Соның ушын да бирнеше ирет артқы аяқлары сындырылды, еки мәртебе ол дарға да тартылды, хәпте сайын дерлик өлимши болып таланып та жүрди, бірақ, ұсы урыў, соғыўларға қарамастан, ол қайтадан өзиниң бурынғы қәлпине түсип оңалып кете беретуғын еди.

Хәзир, бәлки, ғарры дәрўаза алдында турып, аўыл мешитиниң ашық-қызыл терезелерине көзин сығырайта қарап, пайпағы менен жер тепсинип байдың хызметкерлери менен хәзиллесип турған шығар. Шақылдауығы белине қыстырыўлы шығар. Өзи болса қолларын бир-бирине ысқылап сууықтың зардабынан қысынып, қуу-сырынып турған шығар.

— Насыбай ийiskeмеймиз бе?— деп қатынларға шақ-жасын усынады.

Қатынлар насыбайды мурынларына тартып түшкіре

баслайды. Оған бабай шал мәс болып, қарық-қарық күліп:

— Сорғалады ма? Муз болып қатып қалмасып, алып тасла!—деп ишек-силеси қатып күледі.

Насыбайды ийтлерге де ийіскеуіге береді. Қаштанка бір екі түшкіріп, тумсығын жыйырып өкпелеп бір шетке кетеді. Вьюн болса, сыпайылық етіп түшкірмейді қуйрығын былғанлатады.

Күн күтә жақсы. Ғауа ашық хәм таза. Түн қараңғы, бірақ, барлық ауыл, оның ақ тамлары, моржалардан буұдақ-буұдақ болып шығып атырған түтіндер, қырау тұтқан гүмис түсли ағашлар хәм өмбы қарлар анық көршеді.

Пүткіл аспан жүзи күллі жылтылдаған жұлдызлар менен толған, қус жолы да сондай ашық көршеді, оны байрам алдынан жууындығын қарлар менен ысқан тәрпзілі...

Ванька бір үұхледи де, неросын сияға малын алып тағы да жаза баслады.

„Кеше мениң басыма ийт хорлығы келип өтті. Байдың бесиктегі баласын тербетіп отырып, билместен уйықлап қалыппан, соның ушын хожайын мени шашымнан сүйреп сыртқа алып шықты хәм қайысы менен жаман урды. Түнеуі күн хожайынның хаялы маған торта балықты (селедка) тазалауға буйырған еді, мен билместен оны қуйрық жағынан тазалаппан, буны ол көріп, балықтың қуйрығынан услап, бас жағы менен қулақ шекеме, бетіме ура берді. Шәкірт усталар мени мазақ қылып күле береді, арақ алып келиу ушын арақханаға жибереді хәм хожайынның қыярларынан урлап келиуіге буйырады, ал хожайын болса, қолына не түссе соның менен мени ура береді. Хәшбир тамақланыу да жоқ. Азаңда қуры нан, түсте шәуле быламық, кеште тағы қуры нан берді. Чай менен сорпа-

ларды хожайинлердин өзлери ишеди. Мени дәлизге сабанның үстине жагыўға буйырады. Олардың балалары жыласа, маған ҳеш уйқы жоқ, бесикти тербетип шығаман. Жаным бабам, маған ирейим ет, мени үйге, аўылға алып кеттиң, булкәрада мениң ҳеш шыдар ҳалым қалмады... Сениң аяқларыңа жыгыламап, өмиримше сен ушын аллаға дуўа қылажақпан, мени булкәрадан алып кет, олай болмағанда өлермен...”

Ванька аўзын қийсайтып, қап-қара қолы менен көз жасын сүртип ецкилдеп қойды.

„Мен саған насыбай уўқалап берип жүремен, сениң ушын қудайға қушылық етермен, егер сәл бир нәрсе қылғандай болсам, бөрте ешкидей өрим-өрнимди шығарып тилип тасла“,—деп жалынып жаза берди. „Енди, егер маған бир хызмет табылмас деп ойласаң, онда мен байлардың приказчиклерине жалынып, қудай ушын деп сорап, олардың етиклериң тазартарман, ямаса Федька менен бирге палашылыққа шығаман, бабажан ҳеш тақатым қалмады. Өлип қаламан. Аўылға жаяўлап қашып кетер едим, етигим жоқ, сууыктан қорқаман.

Үлкейген соң, мен сол жақсылықларың ушын сени өзим бағарман, ҳешкимнен қылдай азар жегизбеймен, егер өлип кетсең апам Пелагеяның рухына дуўа қылғанымдай, сениң рухыңа да мәңги дуўа қыламан“.

„Ал, Москва дегеннің жүдә үлкен қала. Барлық үйлер төрелердин үйлери, атлар көп, қой деген жоқ, ийтлери қабаған емес. Бул жерде балалар таң қараңғысында жүрмейди ҳәм мешиттеги миррапқа дуўа оқыўға ҳешкимди киргизбейди. Бир дүкәнда, терезесинен өз көзим менен көрдим: ҳәрқыйлы балық ушын қармақлар жишлери менен бирге сатылады екен. Арасында жүдә қымбат баҳалылары да бар, биреўин өз көзим менен көрдим, тап бир пудлық ылақа балық болсада, көтере

береди. Оннан кейін көп дүкандарды көрдім, хәммесінде хәрқыйлы қызық мылтықтар турады. Хәр биреуінің пулы да жүз манат бар шығар... Қассаптардың ет дүкандарында кеклик дейсең бе, қырғауыл дейсең бе, қоян дейсең бе хәммеси де бар. Оларды қай жерден атып алдыңдар десең, хешким индемейди.

— Бабажан! Байлардикинде Ёлка байрам болғанда, алтынланған жаңғақтардан биреуін маған атап алып, көк сандықшаға салып қойың. Ольга Игнатьевнадан сора, Ванька ушын деп айт“.

Ванька титиреп қалтырап турып, бир үўхледн де, тагы әйнекке қарады. Ол байларға Ёлка керек болғанда, тоғайдан кесип алыў ушын хәмме ўақыт бабасы баратуғынлығын, хәр сапар өзн менен ақлығын да алып баратуғынлығын есине түсирди. Ол кеўилли, куўанышлы замандар еди! Бабай да, аяз да күш салыўшы еди. Оларға еликлеп Ванька да күшейиўши еди. Гейўақытларда Ёлкаға балта салмастан бурып, бабай бир насыбайын шегип алады, узақтан узақ насыбайын ийискейди, базы ўақытларда хәзиллесип, тоңған Ваньканы мазақ та қылатуғын еди... Қыраў қаплаган жас Ёлка ағашлары қыймылдамастан, қайсыларымызға тез әжел келер екен деп өлим күткен сияқлы тым-тырыс турыўшы еди.

Қай жағына барсаң да омба қардың үстинен атқан оқтай атылып, қоян шығып кетеди... Сонда баба бақырмастан шыдап тура алмайды.

— Усла-усла...услал! Ҳа, шайтанның тухымы!— дейтуғын еди.

Кесилген Ёлка шақаларын, бабай байлардың үйлерине алып барады, олар дәриў нақышлай баслайтуғын еди... Хәммеден көп ислеген, Ваньканың жақсы көретуғын бой жеткен қыз, Ольга Игнатьевна болатуғын еди. Ваньканың анасы Пелагея тири ўақтында, байларға

күнлик қылып жүрген уақытларында, Ольга Игнатьевна Ваньканы компотлар менен сыйлайтуғын хәм иссиз отырып зеригип, опы оқыу, жазыуға, жүзге шекем санауға, хәте, аяк ойынға да үйрететуғын еди.

Пелагея өлген соң, жетим қалған Ванька уллы бабасының жанына көп адамлы асханаға жиберилди. Оннан кейін Москваға етикши Аляхиндикине узатылды.

„Келиңиз, жан баба“ — деп Ванька дауам қылды, — „қудай ушын жалынып сораيمان алып кет... Мени, бахытсыз жетимди ая, болмаса урады, хәрдайым ашпан, оғада тамақ жегим келип турыпты. Сағынғанлығым, зериккенлиғим соншамалық. Хеш тоқтаусыз жылайманда отыраман. Жакында хожайным кәлиппенен басыма сондай урды, есим ауып жығылып зорға өзиме келдим. Турмысым бузылды, ийттиң турмысынан да жаман... Тағы да, Аленаға, қыйсық Егоркаға хәм Кучерге меннен сәлем айт, ал мениң гармонымды хешкимге берме деп, жазып қаламан, ақлығың Иван Жуков. Жан бабам кел“.

Ванька хат жазылған қағазды төрт бүкледі де кеше бир тыйынға сатып алған конвертке салды... Бираз ойланған соң, перосын сыяға бағырып алып, мынау адрес-ти жазды:

„Ауылда туруушы бабама“.

Тағы басын қасып, бираз ойланған соң, мынапы қосты: „Константин Макарычка“: Хат жазғанына хешкимнің иркиниш болмағанын ойланып сүйінди де, басына шанкасын кийди, постынын ийinine салмастан, көйлекшең жууырып көшеге шықты...

Кеше ол қассап дуканшылардан сораған уақтында, оған, хат почта қутысына салынады, ал ол қутылардан почта арбалары менен пүткіл жер жүзине таратылады дегенди еситкен еди. Ванька жақын жердеги почта

кутысына жууырын барып, бақалы хатты қутының жарығына тықты...

Шийрин үмітлер менен жубанған, Ванька бір сааттан кейін қатты уйықтап қалды... Түс көрді: түсінде бабасының жалапаяқ аяғын созып от басында отырғанын, хызметкер қаялдарға хатты оқып атырғанын көрді. Ошақтағы оттың дөгергенінде Вьюн айналып қуырығын былғап жүрді...

ӨЛИМДИ ПИСЕНТ ҒТПЕҰШИЛЕРІ

Үлкен қысқы палаткаға жаңа ғана авиация мектебінн питкерген жас летчиклер хәм штурманлар жыйналған еди. Олардың фронтқа биринши мәртебе келиўн. Фронт линиясы бизиң турған жеримизге дым ғана жақын еди. Палаткада отырғанымызда, аргиллерия атыс-паларының хәм снарядлардың жарылған даўыслары анық еситилип турды.

Мен алдым да отырған жас жигитлердин бетлерине дыққат пенен қарап шықтым. Маған олардың хәр қайсысының каншалық таярлықларының барлығын билиў ғана емес, олардың кандай адам, қандай жаўынгер, қандай минезлериниң барлығында билиў оғада хәжет еди.

Мине оларға урыс жағдайында, түнде ушқанда штурманлық жумыстың өзгешеликлери хәккында, жердиң жузи көринбейтуғынын, линиядағы көрсеткиш белгилер билинер-билинбес болатуғынын, хәуа ырайы бузылысып, хеш нәрсе көринбей қалатуғын уақытлары болады. Сонда самолетти арнаўлы қураллар хәм уақыт есабы бойынша алып барыўға туўра келетуғынлықлары хәккында сөйледим.

1. Подполковник Брудновтың еске түсприўн бойынша.

Штурманлық хызмет,—дедм мен,—огада жуўанлы хызмет. Ушыўдың қолайлы болыўы, әсиресе жаўынгерлик операцияларда дийдилеген мақсетли жерге жетиў, оны анықлап қыйратыў ҳәм өз аэродромына аман-саў кайтып келип қоныў штурманның өз жумысын жақсы билиўине байланысly.

Мен аўық-аўық тыңлаўшылардың бетлерине қарап қояман. Хәр сапары нәзерим мүйеште отырған жас сержантқа түседи. Ол маған кең ашылған қой көзлери менен қарайды да, тағы нәзерим басқа жаққа аўдарады. Ол менің әңгимемди тыпышсызланып отырған жағдайда тыңлағандай болып көринди. Ол аўық-аўық басын топтың даўысы шыққан жаққа қарап буралды. Бул уақларда оның түрилген жуқа ерицлери қалтырайды. Ким билсин, ол огада жағымсыз бир нәрсе жөнинде ойлады ма, ямаса фронттың жақын болғаны оған тәсир етти ме әйтеўир ол дым тыпышсызланып отыр.

Басқалар ғаўырласып хәр нәрсе жөнинде сорапатыр. Ол маған бир де сораў берген жоқ. Гүрриңлесиў питкен соң, үндемей бир шетке шығып кетти.

Мен оны шақырдым.

—Сержант Иванов!—деп жаўынгерлерше рапорт берди.

—Летчикписен?—Штурманбысаң?—деп сорадым?

—Штурман, жолдас подполковник!—деп жуўап берди.

—Қайдан келдиңиз?

Ол маған. Н. Ушыўшылар мектебин питкергенин, оған шекем ата-аналарының қолында Горький қаласында болғанын, он жыллық мектепте оқығанын айтты.

—Сиз авиация мектебине өз еркиңиз пенен кирген-бединиз?

—Тап солай,—деп жуўап берди. Сержант инанимлы түрде күле шырай берип:

—Мени хәр җақыт эжайып нәрселер қызықтыратуғын еди, жолдас подполковник. Мен жаслығымда саяхатшы, геолог, полярник экспедицияларға қатнасыушы летчик болғым келетуғын еди. Авиация мектебин „оғада жақсы“ деген баға менен пәткердим.

—Жаңа орында жағдайын қалай?

—Жақсы жолдас подполковник! Бирақ...—деп ол тоқтап қалды.

Мен оның ойын тез түсинип:

—Артиллерия дауысы еситилипатыр ма?—деп айтып жибердим.

—Тап солай... яғный... жоқ... ошнан емес...

Мен түсиндим. Бул бир қыялий жигит. Сауашлы майдан ҳақыйқатының қатаң жағдайында оның қыялий ойлары ядынан шығыи кеткен. Онда еле турмыс тәжирийбеси жоқ. Енди ол мениң алдымда иынығып ишпеген, шийки түринде турған еди.

Мен оның ийинипен қағып:

—Зәлели жоқ, үйренип кетесен. Текте қорықнау керек!—дедим. Мениң айтқан сөзлериме өкпелген баладай, оның еринлери салбырап кетти.

—Жоқ, жоқ, ашыуланба!—дедим мен, ойшан айтаман. Сизиң қорықнайтуғыныңызға инанаман.

Ол мағап ырзалық билдиргендей, жылтылдан турған көзлери менен қарады.

* *
* *

Мен бөлим командири менен сөйлестим.

—Сержант Иванов қайсы бөлимде?

—Екинши эскадрильяның биринши звеносында.

—Оның летчиги ким?

—Сидоренко. Жауынгер жигит. Ленинградтың рабочийсы.

Бул жақсы, инанымлы!—дедим мен.

Бир неше күнлік таярлық жұмыстар тез өтпек кетті. Мен жаслар менен көп гүрриндестім. Мен Ивановқа айрықша кеңіл бөлдім.

Жас командирларға сыннан өтеуіңіз түн жетті. Бизге:

„Душпан фронтқа жаңа күштерін тасыпатыр“—деген хабар келді. Душпанның эшалоны өтеуіңіз темиржол көпірін барластырып, оны жоқ етіу керек болды.

Ушардың алдында Иванов маған келді.

— Сорауға рұхсат етпез, жолдас подполковник! Мен рұхсат еттім.

— Сиз бизлер менен бірге ушасыз ба, жолдас подполковник?

— Мен бірінші мәртебе жас штурманларды өзнім баслап алып бараман хэм олардың жұмысын барластыраман.

— Сиз звеноның командирі менен бірге фламанлық самолетта боласыз ба?

— Аўа, фламанлық самолетта боламан. Сизлер бәр-хэма оң жақта көрпнесиз де жүресиз.

— Бул жақсы,—деп кеңілденді Иванов. Ол ойланып турды да, сорады:

— Солай да болса, бэлким, бірінші мәртебе урыста болыу қорқынышлы шығар?

— Қорықпаңыз, қорқынышты басыңыз. Минне әңгіме усында. Гөзлеген мақсетлі жерге бардың ба, олардың зенит артиллериясының атқылауына аз кеңіл бөл. Олар өзінше атқыласын да жатсын, ал сен, бомбалауды бил! Ең әһмийетлісі жаңылыспау керек.

— Жаңылысыуға болмайды!—деді ол псеинимлі.

Базамызды душпанның авиациясы биліні қоймасын деп, бизлер аэродромнан жарықсыз қараңғы түнде

ушып кеттик. Тастай түнөктө ушып баратырмыз. Алыстан фронттың линиясы көрүндү. Ол жылдырымдай жылтылдап аккап снарядлар хэм ракеталар менен бизге жакындады. Бизлер оннан өтүп кеттик. Тағыда кою қараңғылықтың қушағына кирдик. Тоғайдың үстине келдик. Ол бизиң астымызда сун-сур болып қалып баратыр, Оны жиңишке ғана ақ аңғар кесип өткен. Аңғардың ортасында, дүн-дүзиң еки қара сызык жатыр. Бул темир жол. Паровозды мен оның биллинер-билли-бес ушқынынан аңладым.

Мен дийдилеген мақсетке жеттим хэм биринши бомбаны тасладым. Мениң көрсеткепимди баска самолетлер де иследи. Мен баска самолеттеги адамлардың исип барластырыу ушып шетке шықтым. Тап ол уақыт та душпанның зениткасы гүңрене баслады. Бизиң бомбалар оның жағын қарыстырыуға мәжбүр етти. Төменде от алған жерлер көрине баслады.

Бизиң бомбардировчиклер екнши мәртебе топылыс жасаганда, душпанның поездларының составларының барлығы жалын менен қапланды. Мен Сидоренко менен Ивановтың машинасына қарадым. Сержанттың таслаған бомбалары тап дийдилеген жерине түсип турды.

Бул түни бизлер душпанның бес эшалонын жоқ еттик. Қайтып келген соң, жаслар... мени аэродромда қоршан алды. Мен оларды жауынгерлик жетпскенликлері менен күтлықтадым.

Қәне, қалай, жарай ма?—деп сорадым. Шуулап, көтериңкилик пенен барлығы бирдей сөйлей баслады. Жасларды биринши табысы жауынгерлик ушыу рухландырып жиберди хэм жаңадан жауынгерлик ушыуға барыуға тилен турды.

Мен Ивановты тауын алдым. Қол фонардың жарығының төмен болыуына қарамастап, оның шырайына

қарағанда кейіпін қанып кеткенін білішіп тұрды. Тек көзлері масаладай жанып тұр.

—Қалайсаң?—деп сорадым.

Ол бірден жууан бермеді, соңынан тезлетіп:

—Мен барлығын сиз айтқандай етіп іселедім, жолдас подполковник!

—Сиз оғада жақсы бомбаладыңыз!—дедім мен.

Ол азап менен маған жәртөлеге келді.

—Кириуге рухсат етіңіз, жолдас подполковник!

—Болады, кириңіз! Не айтпақшы едіңіз?

—Мен сізге жумыс ненен емес... мен... тек... сөйлесіуге...

—Отырыңыз, айта бериңіз.

Ол отырды.

—Сизің алдыңызда мойшыма алыұым керек,—деді ол шынлап,—душианның зениткасы ата баслағанда, ҳақыйқатында да маған қорқынышлы болды. Бұл қорқақлық емес, инаныңыз жолдас подполковник. Мен неін қорғайтуғынымды, кимнен қорғайтуғынымды жақсы билемен. Инаның, менде әлле қандай өзің-өзің сақлау қусаған жаман сезім бар. Тап, мине қасымда... мен өмірди, тиришилксти дым жақсы көремен.

Мен оның көзлерине қарадым. Олар ашық хәм инанымлы еді.

—А... Сиз мени тыңлаңыз. Мине сиз өмірди жақсы көремен дейсиз. Буның неси бар? Мен де өмірди жақсы көремен, Сеинің жолдасың да өмірди жақсы көреді. Бирак, сиз өмірди ҳақыйқатында жақсы көретуғын болсаңыз, Уатаныңызды, келешегидизди қарап етпекши болғанларды жеккөриуге миннетлисиз. Өмірди жақсы көриу душпавды жеккөриу—екеуи бир ис, бир сезім. Усы сезім менен өзіңизди тәрбиялаң. Өлим қорқынышын қалай аңсағ жеңиуге болатуғыпын өзіңиз көресиз.

—Солай, бул дурьс. Мен билемсн...—деп ойланып Иванов, тагы да—элбегте, солай түсиникли...

* * *

Бул түни жаслар үлкен сынан өтті. Олар өзлери ушты. Оларга душпанның аэродромын бомбалау уа- зыйпасы жүклendi.

Мен звенонының командири хэм комиссары менен самолетлар ушатуғып жерге бардым. Урыска тайын турған самолетлердиң алдында олардың экипажлары тайын тур екен. Қысқаша насихат сөз „Самолетлери- цизге!“ деген команда менен пилтти. Светофор былғал- ды. Моторлар гүрилдеди. Гүўлеген самалы карларды боратты. Караўытқан машиналар биринен соң бири көтерилип, қою қараңғылыққа кирип кете берди.

Мен команда пунктына қайтып келип, қартага карап, саат пепен бизиң бомбардировчиклердиң жолын терең ой менен белгилеп турдым. „Хэзир олар мине усы жерде... Енди жаўынгерлик бағдарга кирди...бом- балапатыр“.

Саат 4. 00

Белгиленген ўақыт өтті. Он минуттан кейин само- летлер қайтып келиўге тийис. Қандай нэтиже менен келеди? Барлығы да келеме? Мен жертөледе отыра алмадым. Аэродромға бардым. Онда да самолетлардың қайтып келиўин күтип турғанлар бар екен. Самолетлер конуўға аэродромда хэммеси тайын скен. Мен саатыма карадым. Саат 4 деп 12 минут өтті. Қайда олар? Жерде турып самолеттың қайтып келгенин күткеннен, өзиниң мың-мың мәртебе ушқаның аңсат.

— Әне, алыста, мотордың тағыс даўысы еситиле баслады. Ушып киятыр. Жакындады. Биринши самолет белги беріу ушып жарық етті, ракета атты да қонды.

Оның кейиннен екінші, үшінші самолет келди. Олар биринен соң бири бес минуттан кейін келди. Ҳазир Сидоренко келип қоныуы керек. Жоқ, ол емес! Келип қонған лейтанант Елисеевтиң самолеты. Биринен соң бири машиналар келип қонып атыр. Бірақ Сидоренко менен Ивановтың самолети жоқ!

Жигирма минуттан кейін маған бомбежка ўақтында Сидоренконың самолетының урын түсірилгенлигин билдирди.

Түнде мен Ивановтың налағкасына келдим. Ушыўдан шаршаған летчиклер барлығы уйықлапатыр. Әлле ким түсинде қатты сөйлейди. Ивановтың кәти бос тур. Маған дым аўыр тийди. Тап өзимнің баламды жоғалтқандай болдым.

Азаңда қарлы боран басланды. Қарағайлар шыйқылдасып ысқырысты. Даўыл жақынлады. Метеорологияның көрсетиўи бойынша бул даўыл еки суткаға созылыўы тийис.

* *
*

Фронттағы турмыс өз рети менен өтинатыр. Бірақ жолдаслардың қарап болыўы көп ойландырды. Көпшилик бурынғыдай емес. Көп сөйлесе бермейди.

Үшинши күни түнде фронт линиясына душпанның автоколоннасы жақынлап киятыр деген хабар алдық. Метеорологиялық жағдай қолайсыз еди. Бірақ ушыўға туўра келди.

Мен бөлимше менен бирге уштым. Ҳеш нәрсени оңлы көре алмадық. Бизлер, душпан, болыўға тийис деп шамалаған жердің үстинен бир неше мәртебе ушып өттік. Бірақ душпанды таба алмадық. Бир мәҳәлде төменде, тап жолдың үстинде от жылтыллады. Әлле ким пулемет пенен атты. Оған жуўап ретинде отлар жарқылдай баслады.

Душпан күтпеген жерде өзін-өзі билдирип қойды. Бизлерге де сол керек еді, өз жұмысымызды іслеуге киристик. Немеслер жоқ етилли.

Бир неше күнлер бойына бул хәдийсе әңгименің хәм жумбақтың шешіуінің түйіні болды. Душпан-ның қасында не болып қалыуы мүмкин? Пулемет пенен олар бизің самолетти атпағаны анық белгилі болды. Демек, әлле ким немеслерге қарай атты. Паргизанлар болыуы мүмкин бе?

Азанда мен фронттың штабына кетиуіге тийіс едим. Етигилі дежурный кирип келгенде, мен төледе отыр едим.

— Жолдас подполковник, айтыуға рухсат етициз!

— Айт!

— Жолдас подполковник, Сидоренко менен Иванов частька қайтып келди.

Мен орнымнан ушып турдым.

— Қалайша?

— Тап солай! Оларды грузовой машина менен алып келди. Пулеметы да бар. Сидоренко хеш гәп, Иванов жаралы. Екеуі де санитарлық төледе.

Жер төлеге адамлар топылысып тур. Мен кирдим. Бунда да халық толы екен. Иванов басын төмен салып жатыр. Оның көзлери жумылған. Сидоренко кәтке отырып, қызып сөйлепатыр.

Олардың самолеты урып түсірилген. Сидоренко моторды тоқтатып самолетты тоғайдың үстінде планеровать еттирген. Хеш нәрсени көрмейтуғын қараңғыда, үлкен тәуекеллик пенен екеуі бирден самолеттен секирген, кейинше самолет та олардың қасына түскен. Олар пулеметты алып, самолетты өртеп жиберген. Түнн менен жүрген. Күндіз жасырынған. Бизің разведчикке қарап қаяққа жүриуди шамалаған. Нәрсе қалдырмай өртеп жиберген ауылларды, азап

пенен өлтирилген өликтерди корген. Бир неше мәр-тебе немецтердин үстине барып қала жазлаған. Бизлер душпаның автоколоннасын ізлен табалмай жүрген түни, олар автоколоннаның қасында болған екен. Олар бизнің самолеттерди көрiптi. Дiйдiлеген жеримiзге сiлтемекшi болыпты. Тири қалыұдың үмiтi аз болыпты—сонлықтан бири менен бири хошласынтыда. Иванов автоколоннаны атқан, соннан кейiн немецлер де атқан. Дурысында, ол күни немецтерди табыұға бизге Иванов көмек берген. Соннан кейiн бизнің бомбалаұымыз басланған.

— Ах, бомбаладыңлар аұ!—деп басын услап көтерiлди Сидоренко—жердiң барлық қыртысы аударылып түстi. Бирақ, бизлерге де аңсат болмады... Егерде бомба бизлерден он метр былайырақ түскенде, билесiз бе, бизнің қалымыз не болар едi?,. Бизлер дурысында солай ойладық та. Бирақ мине қеш нәрсе. Сiзлердiң бомбаларыңыз столдың үстiне қол менен қойғандай түсiп турды. Таза шеберлiк пенен iсленген iс!

Мен Сидоренконы кушақлап, Ивановқа келдим. Ол сондай қәлсiзленген, қәтте көзiн ашыұға қалы келмейдi. Бирақ, ол мыйығын тартты. Оның мыйық тартыұында қуұаныштып, мәрданалықтың белгисi билинiп турды. Мен оны аңладым. Мен де мыйығымды тарттым. Соңнан:

— Сiзлер қажыйқат өлiмге барғансыз,—дедим.

— Ендi қәйтесен?—дедi әстен, усы күнлерi мен көп қысылдым. Мен душпанды... оның қандай... екенiн... көрдiм. Ендi менде қорқыұ деген нәрсе қалған жоқ. Мен өлiмдi писепт етпеудi үйрендiм,.. Себбiн мен турмысты оғада жақсы көремiн...

1943 жыл.

КАПИТАН ҚЫЗЫ

(А. С. Пушкиннен)

Арынды жастан сақла

Пақыл

І Б А П

ГВАРДИЯ СЕРЖАНТЫ

— Ол ертең-ақ гвардия капитаны болар еді.

— Ол хәжет емес: армияда хызмет етип көрсин... Жақсы айтылған сөз! Тырысын ислеп көрсин!..

• • • • •
Айтпақшы, оның әкеси ким?
Княжнин.

Мениң әкем, Андрей Петрович Гринев, езиңиз жаслығыңда граф Минихе қарауында хызмет ислеп, 17...жылда премьер майор болып турғанда отставкаға шықты. Соннан берли ол Симбир губерниясындағы аұылында турып сол жердеги бир гедей дворянның Авдотья Васильевна Ю. деген қызына үйленген. Бизлер тоғыз бала едик. Мениң аға, апа-қарындасларым-

ның хәммеси де жас Ұақтында өлген. Мен, бизнің жақын туысқанымыз, гвардия майоры князь Б. ның мархаматы менен Семеновский полкына сержант болып жазылып қойылған екенмен.¹ Мен оқыуды пиккерин шыққанға шекем, демалыста жүрген болып есапландым. Ол Ұақытта бизлер хәзиргидей болып тәрбияланбадық. Бес жасымнан басыла мені ағқошшы атағын алған Савелич дегеннің қолына беринти, ол адам жақсы минези ушын маған тәрбияшы егин тайыланған. Соның бақлауында жүрин, ал еки жасқа қарағанымда русша сауатымды ашын, аңшыл жүйрик ийтлерд п кәсийетлерин келистирип айтып бере алатугын да болдым. Тап сол Ұақытта әкем мен ушын мусье Бопре деген французды жаллап, оны Москвадан вино және прован майының бир жыллық запасы менен алдырынты. Оның келиүн Савеличке күтә жақпады. Ол өзинен-өзи—„Қудайға шүкир, баланың бет-колы жууыұлы, шашы тараулы, тамақландырыулы емес пе, артық ақшаны қайда, қалай шашады дерин бар ма, тап өз адамлары қапылыш қалғандай ақ, бир мусьены жаллапты“,—деп ол ишинен мыңғырлап жүрди.

Бопре туўған елинде шаштарез болған, оннан кейин Пруссияда солдат болған, оннан кейин pour etre outchitel² болып, бул сөздин мәнисине жарытыулы түсинбей ақ Россияға келген. Ол ебелсклеген ақ кеул еди, бирақ хәдден тысқары жәнил минезли хәм қаңғыма

¹ Семеновский полкына жазылып қойылғанмен,—Пушкин алған дәўиринде дворян балаларын ең киши жасынан ақ әскерий хызметке рядовой солдат етин жазып қоятуғын болған. Буның себеби 1762 указ бойынша офицерлик чин алыу ушын 12 жыл рядовой болып хызмет ислеу керек еди. Бирақ хәқыйкатында дворян балалары хеш қандай хызмет пелемей ақ офицерлик чин алатуғын болған.

² pour etre outchitel—оқытыўшы болыу деген сөз.

адам еди. Оның күтә әниз жери пәкизе жынысқа қунтарлығы еди, өзиниң пәзиклиги ушын талай сокқы жеп, соның салдарынан сутка бойынша ыңкылдау менен шығатуғын күнлери де болатуғын еди. Оның үстине (өзиниң айтыуынша) ишимликтинде душпаны емес еди, яғный (русша айтқанда) бир-екини артық қағыуды да жақсы көретуғын еди. Бирақ бизде вино түски тамақ пенен, онда да бирер рюмкадан ғана берилетуғын болғанлықтан, оның үстине мугаллимимизге көбинесе рюмка журт қатары берилмей де қалатуғын болғанлықтан, мениң Бопрем тез арада ақ русың ашшы арағына (настойкасына) үйренип кетти, оны хәтте өзиниң тууған елиниң виносынан артық санап, асқазан ушың артығырақ пайдалы нәрсе деп есаплайтуғын болды. Биз хә дегеннен ақ келсип кеттик, шәрть бойынша ол мени француз, немец тилине, гүллән илимлерге үйретнүге миннетли болса да, бирақ ол көп узамай ақ меннен русша былдырлатып сөйлеуди үйренип алыуды жақсырақ көрди, соннан кейин бизлердиң хәр қайсымыз өз жумысымыз бенен бола бердик. Биз жап тәнимиз бенен биригин тура басладык. Басқа устазды мен хеш қәлемедим де. Бирақ кешикней тағдир бизди айырып жиберди. Оның себеби мынадай еди:

Жууан бужыр кир жууатуғын Палашка деген қыз бенен Акулька дейтуғын сыйыр сауыушы қыйсық хаял үделесип, екеун бир уақытта апайды аяғына бас урып, өзлериниң гүнәкар болғанлығына кеширим сораған мусьениң буларды тәжирийбесизликлеринен пайдаланғаны, алдағаны ушын шағынып жылаған. Апам бундай ислер менен хәзиллесийди қәлемейтуғын еди. Оны дәрриу атама жиберипти. Оның жаза бериун қыска еди. Атам дәрриу оңбаған французды шақыртыпты. Атама, мусье маған сабак берип атыр екен деп айтыпты. Атам мен турагуғын жайга қарап жүрипти.

Ҳақыйқат сол ўақытга Бопре қозағатта, оёйда ҳеш нәрсе жоқ, қатты уйқыда жатыр еди. Мен өзимше жумысқа машқул едим. Айтып кетиў керек, маған арнап Москвадан география картасы алынған еди. Ол карта ҳеш бир пайдаланылмай, дийўалға иляўли тура береугын еди. Ҳәм оның үстине қагазының кеңлиги, және жаксылығы мени бурыннан ақ кызыктырып жүретуғын еди. Мен буинан пәтнелек жасаўға бел байлаған едим, тап, усы ўақытта Бопрениң қатты уйқыга кеткенинен пайдаланып, мен иске кирискен едим. Пәтнелекке жөкеден куйрық дүзетип, оны тап Добрая Надежда тумсығына жабыстырып атырғанымда атам кирип келди. Атам мениң география сабағын қандай шынығыўға кирисип атырғанымды көрди де, кулагымнан тартқылады, соннан соң Бопреге жуўырып барып, күтә биймазалақ пенен оятып, оған кейнй бәслады. Бопре орнынан турайын деп еди, бирақ тура алмады: бахытсыз француз орнынан тура алмастай дәрежеде мәс еди.

Жети бәлеге бир жуўап. Атам оның жағасынан тутьп, кроватьтан турғызды да, есиктен ийтерин шығарып жиберди, Савеличтиң хәттен тысқары куўанышына бола, сол күни оны бротала қуўып жиберди. Мениң тәрбияланыўым усының менен тамам да болды.

Мен кептер ушырып, үй хызметкерлериниң балалары менен чехарда ойнан недоросль¹ болын өстим. Соның арасында мениң жасым он алтыдан асынкегги. Бул ўақытта мениң тағдирым өзгерди.

¹ Недоросль—жасы жетпеген (ер жетпеген) XVIII әсирде әскер ямаса гражданылық хызметте турмайтуғын дворян балаларын айтатуғын еди.

Оларды мектеплерге беретугын еди. Дворянлардын көбисен балаларынан ажыралғысы келмей, үйинде оқытатуғын еди. Соның арқасында балаларының хызметке кириў срогин созатуғын еди.

Гүздің бір күндерінде мамам қонақ жайда бал вареннесін қайнатып, мен көншіні қайнаған көбікке телмиріп қарап тұр едім. Атам әйнек алдында отырып жыл сайын алдырағуғын Придворный Календарды¹ оқып отыр еді. Бұл кітап оған хәр уақыт күгә күшлі тәсір ететугын еді. Ол буны хеш уақытта айрықш қызыұланбай оқын шыға алмас еді, тек оқыса ғана болғаны,—мийри қабағанша қоймайтуғын еді. Бизиң апай оның әдег хәм үрннің барлығын ядта билеуғынлықтан, қашаннан да жапағы сорлы кітапты қолынан келгенше узағырақ жасырын таслауға тырысар еді, сонлықтан Придворный Календар айлар бойы атамның қолына түссес еді. Оның есесіне бір уақытларда, ойда жоқ жерден гезлесе қойса, оны бір неше саатлар бойы қолынан тасламайтуғын еді.

Сөйтіп, атам анда-санда ийинін қысып қойып, гү-бирлеген дауысы менен: „Генерал—поручик... ол мениң ротамда сержант болып еді... Россияның еки орденіның кавалери² болыпты... Көп болдыма... деп, оқып отырып, бір мезгілде атам календарын диванға қарай атып жиберіп, хеш қапдай жақсылық күтіуге болмайтуғын ойға батты.

Бір мезгілде:

— Авдотья Васильевна, Петрушканың жасы нешеге келді?—деп анамнан сорады.

— Оның жасы мише он жетінге қарады гой... Бизиң

¹ Придворный Календарь—1735-жылда шыққан календарь. Бұл календарьда улиўма мағлұматлардан басқа, жоқары әскерий хәм гражданлық чинлердің дизиин, патша сарайына қабыл етиў тәртіптері хәм басқа да дворянлар үшін хәм патша сарайындағы ақ сүйеклер үшін материаллар жазылып туратуғын еді.

² Кавалер--булқарада орден менен наградаланған адам ҳаққында айтылып отыр. Россияның еки ордені „Андрей Первозванный“ хәм „Александр Невский“--орденлери айтылады.

Петрушка Настасья Герасимовнаның көзи қыйсайған жылы туўды ғой, соннан соң тағы жаңағы...—деп жуўап берли.

Атам оның сөзин бөлип:

— Жақсы буның өзин хызметке беретугын ўақыт жетти. Қызлардың бөлмесинде жуўырып журиўи, кентер қораға өрмелеўи жеткиликли енди—деди.

Жақын арада мениң менен айырылысамаң деген ой, атамның жанына батқанлығы сондай, қолындағы қасығы кастрюлькаға түсин кетти, көзинен жасы сорғалады.

Оған керисинше, мениң қуўанғанлығым сонша, айттып жеткерийге болмайды. Хызмет ҳаққындағы ой, мениң еркиң ҳәм Петербургдағы қызыклы турмыс ҳаққындағы ой менен қосылып кетти. Мен өзимди гвардия офицери етип көз алдыма келтирдим, менинше ол адам баласына келетугын жақсылықтың ең барын турған белгиси болып көринетугын еди.

Атам ойына бир келгенди қайтып өзгертиўди, және оның орынланыўын кешиктириўди сүймейтуғын еди. Мениң кететугын күним белгиленди. Жүриўдиң алдында атам мениң болажақ начальнигиме хат жазатуғынын билдирип, қағаз ҳәм қәлем сорады.

— Андрей Петрович—князь Б. ға менен сәлем айттыўды умытпа. Ол Петрушканы өзиниң марҳаматынан қалдырмас деп исенмен—деди атам:

— Қандай жоқ сөз ол!—деди атам қабағы шытып. — Мен не себепли князь Б. ға хат жазайын?

— Петрушканың начальнигине хат жазаман,—деп өзиң айттың ғой.

— Айтса не болған?

— Петрушканың начальниги князь Б. емес пе?... Петрушканың Семеновский полкка жазылғаны қайда?

— Жазылған! Оның жазылғанында мениң не жу-

мысым бар! Петрушка Петербургка бармайды. Петербургда хызмет ислеп ол не үйренбекши? Бийкарга басының ауған жағына кетип ысрапхоршылықты үйрениүгеме? Жоқ, ол армияда хызмет етип көрсин, салдау тартып көрсин, мылтық дәрисин ийискеп көрсин. Бийхууда емес, солдат болады. Гвардияға жазылған ғой! Оның паспорты қайда? Бер мунда оны.

Апам мениң паспортымды сандықта жатқан көйлектиң арасынан тауып алды. Бул көйлекке мени жас уақытта шоқындырған еди. Қалтыраған қолы менеп оны атама берди. Атам паспортты дыққат пенеп оқын шығып, оннан кейин столға, алдына қойды да, өзиниң хатын жаза баслады.

Мениң күтә билгим келин тынышсызланып турман. Петербургқа емс скен, ал онда, қайда жибереди екен?

Мен атамның күтә ахырып жылысқан қәлеминеп көзимди айырмадым.

Ахырында ол хатты итирди де, хатты паспорт пенеп конвертке салып бекитти. Көзилдиригин сыпырып алып, мени қасына шақырып алды да;

— Мине, мынау хатты мениң ески достым хәм жолдасым Андрей Карлович Р. га тапсыр. Сен Оренбургға барып, соның қоластында хызмет қыласан, — деди.

Мине, сөйтип, мениң алдағы жарқыраған үмітлеримниң барлығының тас-талқаны нықты! Петербургтиң қызықлы турмысының орнына, мени шетте қалған алыс түшкирдеги кеуилсизлик күтетугын болды. Буннан бир-еки минут бурын ғана шадланып ойлаған хызмет, енди маған ауыр бахытсызлық болып көринди. Бирақ, айтысып турууға болмайды! Келесі күни азап менеп жайдың алдына бөгсепкли шана алып келинди, оған чемоданды, чай аспаплары салынған сандықшаны, үй ишиндеги еркеликтің соңғы белгиси — булкалар

менен ироғлар салынған түйиншиклер салыныпта болды. Атам менен апам пәтияларын берди.

Атам маған:

— „Петр, хош бол. Ант берген аламыңа ҳадал хызмет қыл: начальниклериңнің сөзин тыңла, олардың еркелетиуине берилме, хызметте соранып жүрме: тапсырылған мийнеттен бойыңды тартпа. „Арыңды жастан, кийимди бастан сақла“ деген нақылды ядыңнан шығарма,—деди. Апам көзінің жасын сорғалатып „маған денсаулығыңды сақла“ деп, Савеличке-баланы жақсылап күт--деп қайта-қайта тапсырды. Маған қоян постыңды, оның сыртынан түлки ишикти кийгизди. Савелич пенен бирге бөгенекли шаңаға отырып, көз жасларымды төгіп жүршіп кеттім.

Сол ақшамы биз Симбирскиге келдик, бунда бір суткадай тоқтап, керек-жарақларымызды сатып алмақшы едик, оны сатып алыу Савеличке тапсырылған еди. Мен трактирге келип түстим. Савелич ерте турып дукаңларды қыдырып кетти. Патас дығырыққа әйнектел қарап отыра бериуіге ишим пискен соң, бөлмелерди аралауға киристим. Биллиард бөлмесине кирип келгенде, узын бойлы, отыз бес жаслар шамасында, қара муртлы, үстине желбегей шапан кийген, қолына Ки¹ ұслаған, трубка тислеген бир баринди көрдим. Ол маркер менен биллиард ойнап атыр екен. Барин утылса маркерға бир рюмка арақ ишкизеди, ал ол утылса столдың астынан еңбеклеп өтеди. Мен булардың ойынына қарап тура басладым. Ойын узаққа созылған сайын маркердің² биллиард астында еңбеклеуи жийилеп, ақыры стол астынан шығалмауға айланды.

¹. Ки—биллиардтың шарын уратуғын таяқ.

². Маркер—биллиардтың басында, ойнаған уақытта есаплап турыушы адам.

Оның менен ойнап жүрген қәдимғи баршә өликтәң басында айтылатуғындай бир турли сөзлерди айтты да маған бир партия ойнайық деп усыныс етти. Мен ойын билмеген себепли усынысын қабыл алмадым. Мениң бул айтқаным бир жат нәрсе болып көрингендей болды. Ол маған есиркегендей болып қарады: сөйтсе де, биз сөйлесип кеттик. Сөйлесе келе мен оның гусар¹ полкының ротмистри² Иван Иванович Зурин екенлигин, Симбир қаласындағы рекрутлар³ алыұдың қасында болып, трактирде жатқанылығын билдим. Зурин мени, солдатларша барына қанаатланып, бирге түски тамаққа отырыуға мирәт етти. Мен қәлен, ырза болдым. Бизлер столға отырдық. Зурин өзи көп ишти, хызметке көнлигиу керек, дегенди айтып мени де сыйлай баслады: Маған армияда айтылатуғын анекдотларды сөйледи, мен ишек-силем қатып күлип жығылып қала жазладым, бизлер столдан ҳақыйқат дос болып турдық. Сол арада ол маған биллиард үйретпекши болды. „Бул әскерлик хызметинде жүрген бизлерге жүдә ҳәжет нәрсе. Походта, мәселен, бир жерге келип тоқтадық, сонда не менен ермек кыл деп буийрасаң? Жүхүдлерди қашанғы дүмпиншлей бересең. Ылажсыздан трактирге киресең де, биллиард ойнайсаң, оның ушың биллиард ойнай биллиу керек,-деди. Буның

1. Гусар – атлы әскер полки. Олар басқа атлы әскерден өзлериниң киийим-кейшеклери менен айрылатуғын еди.

2. Ротмистр – шияда әскердеги капитанға барабар келетуғын патша армиясының атлы әскер бәдимлериндеги офицерлик чини.

3. Рекрутлар – крепостной Россия ўақтында солдатқа алынатуғын жигитлер. Бул жигитлердиң көп үлеси дийқанлардан болатуғын еди. Олар хызметке 25 жылға алынатуғын болған. Дийқан жигитлерин солдатқа берилу помещиклердиң еркинде болған ҳәм ол қәлесе кимди, өзине қарсы, не менен болса да өзине жақпаған крепостнойларды тутып берген, солай етип олардың хожалықларын бүлдиретуғын еди.

айтқанларының барлығына да ҳақыйкат шандым, зор ықлас пенен үйрениўге киригим. Зурин, мениң жетискенлигиме куўанып, мени көтермелеў менен болды, маған бир неше сабақлардан кейин, ақша тигип ойнайық дегенди айтты, биреўден-биреў утыў мақсети емес ал, боска ойнаған барып турған ең жаман истиң бири, сонлықтан бир тыйыннан салып ойнайық дегенди айтты. Мен оған да көндим, ал Зурин пуниш¹ алып келнўге буйырды, мени де татып көр деп, сөзге тусиндирди, хызметте барлығын да үйрениў керек, пуниш болмаса, ол не кылған хызмет! дегенди айтты. Мен оның айтқанларының барлығын иследим. Сол арада бизиң ойнамыз даўам ете берди. Стаканнан каншелли көп уртлаған сайын мәртлигим арта берди. Шарларым минут сайын борттан² секирип шыға беретуғын болды, мен қызыўланып, Маркерды сөгиў менен болдым, сағ өткен сайын ол ойынның санын көбейтиў менен болды, қалай санап турғанын кудай билсин, қысқасын айтқанда жүрис-турысым өз еркине кеткен балаңыз жүрис-турысындай болды. Соның менен ўақыттың өткени де билинбеди. Зурин саатына қарады да, кийип столға қойып, мениң жүз сом утқызғанымды жәрнилады. Бунысына мен азырақ қысылып қалғандай болдым. Мениң ақшам Савеличте еди. Мени әниў етиўин өтиндим. Зурин мениң сөзимди бөлип:

— Ол не дегениң, оған қысылмай ақ кой! Мен ҳәзирше күтип тура аламан. Ал, ҳәзир Аринушкаға барып кайтайық, — деди.

Не буйырасыз? Бул күнди мен бийхуўдалық пенен баслап едим, сол түр менен аяқлап шықтым. Бизлер

1. Пуниш—виноны, суўды, кантты хәм лимон суўын араластырып ислеген ишимлик.

2. Борт—биллиард столының шетлери.

Арнаушкаға барып кешкі тамақ иштик. Зурин магай минут сайын арақ куйып, хызметке үйрениў керек дегенди кайталап айтыў менеп болды. Столдан түргелгенде тентиреклеп, аяғымды зордан басып турдым, ярым ақшамда Зурин мени трактирге апарып салды.

Савелич бизди басқыш алдында күтип турып қарсы алды. Мениң хызметке бундай ықласлығымның анық белгилерин көрип шоршып кетти.

— Қарағым аў, буның не, саған не болған?—деди, аянышлы дауыс пенен.—Қайда барып урнығып жүрсең? Қудайым ай. Туўылғаныңнан бери бундай гүна сумлықты ислегениңди көргеним жоқ еди.

— Сестинди шығарма, гарры!—дедим. Мен тилим гүрмеле сөйлеп,—сен өзиң мәс шығарсаң, кет, уйықла... мени де жатқыз...

Келеси күни азан менен кешеге өткен нәрселерди гүнгирт ғана есиме түсирип, басым аўырып түргелдим. Бир стакан чай алып кирген Савеличтиң келиўи менеп ойым бөлинди.

— Петре Андреич,—деди Савелич басын шайқап,—усындай жас басыңнан қыдыра басладың, бул кимге усап ислегениң? Әкенде, бабаң да мәскүнем болған адамлар емес еди: анаң туўралы сөз қылыўға да болмайды: туўғалы квастан басқаны аўзына алып та көрген емес, буның барлығына ким айыплы? Антурған мусье айыплы. Антипьевпаға тез-тез жуўырып келип: „Мадам, же ву при' водко“ деп туратуғын еди оңбаған. Мише саған енди же ву при! Не айтасаң: мппе қандай жақсылыққа үйретип кеткен, ийттиң ғана баласы. Баринниң өз адамлары қапылып қалғандай ақ

¹ Мадам же ву при—французша мадам мен сизден өтисем депени.

бир динсизди тәрбияны етип қайдаи жаллады екей десеши!

Мен уялайын дедим. Терис карай бурылдым да:

— Савелич, барып тур, мениң чай ишким келмейди,—дедим. Бирақ Савелич нәсият айтыўға кирисип кетсе, оны қойдырыў қыйын болатуғын еди.

— Мине, Петр Андренч, қыдырыўдың аяғы не болып шығатуғынлығын көрдің бе? Басың да аўырыў, тамаққа да кеўлиң шаппайды. Ишкиликке түскен адам ҳеш нәрсеге жарамайды. Қыярдың дузлы суўын палга қосып ишсең қәйтеди. Бәринен де ярым стакан пастойка ишип похмель жасасаң тәўир болар еди. Әжеллүге рухсат на?

Тап сол ўақытга бир бала кирип келип, И. И. Зуриннен хат алып келип берди. Хатты ашып мына сөзди оқыдым:

„Сүйикли Петр Андренч, мына баладан кешегі утқызған жүз сомды берип жибергейсең. Ақша маған жүдә керек болып тур.

Хызметиде таяр Иван Зурин“.

Ҳеш қандай илаж жоқ. Мениң ақшамның да кийимкеншек, барлық ислеримнің де ғамхоры болып жүрген Савеличке салқып шырай менен қарадым да, ҳеш нәрсеге ҳаўлықпаған адам сыяқланып балага жүз сом ақша бериўге буйырдым.

— „Қалайына, ол неге?“ деп Савелич ҳайран болып сорады.

— Мен оған қарыздарман,—дедим, бурынғыдан да суўық түрменен.

— Қарыздарман?—деди бурынғысынан да көбирек ҳайран болған Савелич,—қарағым, қашан сен оған қарыздар болып үлгердің? Сира ис жақсы көринбейди деймен. Қарағым ерик өзиде, бирақ мен ақша бере алмайман,—деди.

Тап усындай шешиўни минутта мынаў тик минез ғаррының айтысыўын тоқтатпасам, соңынан буның айтысынан қутылыўым қыйын болар, деп ойладым да, ғаррыға айбатлы жүз бенен қарап:

— Мен сениң хожайышыңман, сен мениң хызметкеримсең, ақша меняки. Мен оны утқыздым, өйткени, мениң солай етким келди. Ал, саған ақыл айтыўды қойып, буйырғанды орышлаўға кеңес беремен,—дедим.

Мениң сөзим Савеличке аўыр тийгени сондай, қолын шарт еткізип урды да силейин қатып қалды.

— Сен нағылып тұрсаң?—деп ашыўланып бақырдым. Савелич жылап жиберди.

— Петр Андреич, ийем, мени мынаў ҳасирет ипенен өлтирме.—деди даўысы қалтырап.—Қарағым, жақтылығым сен менин! Мен ғаррының айтқан сөзин тыңла, Ол қаракшыға; „мен дәлкеклесип едим, бундай ақша бизге питип те көрген жоқ“ деп хағ жа. Жүз сом! ой мийримли қудайым ай! „Әке-шешем ғоздан басқа ойынды ойнама деп қатты тапсырып еди“—деп айт—деди.

— Жетер, өтириғиң—деп мен оның сөзин бөлдим. Ақшаны дәрриў бунда алып кел, болмаса мен сени желкеңнен ийтерип қуып шығараман.

Савелич маған зор ренжип қарады да, қарызымды төлеўге жөнелди. Мен ғарры бийшараны жүдә аядым бірақ ерикти өзим алып, енди өзимнің жас нәресте смес екенлиғимди көрсетким келди. Ақша Зурниге жеткізилди. Савелич мынаў ант урған трактирден мени тез әкетпўге асықты. Ат тайыи болды,—деген хабар менен келди. Устазым менен хош айтыспай, енди оның менен ушырасыўды ойыма да алмай, ишимнен ғана өкиинип, уятым мазамды алған түр менен Симбир қаласынан жүрши кеттим.

ЖОЛ БАСЛАҰШЫ

Қай жақсаң, қай жағымсаң,
Таныс емес бір жақсаң!
Келмедім бе өзім саған,
Әле ат на әкелген.
Жаслықтың жигер ғайраты,
Қабактағы мәсликке,
Сүйкімлі жасты әкелген.

Ертедегі қосық.

Жол үстінде басыма келген ойлар оншама кеуілі болмады. Утқызғаным ол күндегі бақа менен аз пул емес еді. Симбир трактиріндағы ахмақшылық қылықтарымды шын кеуілім менен мойынламай қоя алмадым хәм Савеличтің алдында өзімді айыплы деп билдим. Булардың барлығы менің жанымды азапқа салды. Ғарры да маған теріс айланып, дизесине шығанағын тиреп дым үндемей, тек анда-санда жөткірип қойып отырды. Мен оның менен қәйтсем де татыұласқым келді хәм буны неден баслауды билмедім, ахырында мен оған:

— Болар, болар Савелич, жеткиликли, татыұласайық! Айып менде: айыплы екенімді өзімде билип отырман. Мен кеше бүлдирдим, ал, сени қуры қапа қылдым. Буинан былай жақсы жүрші жақсы турыуға, сениң тилиңди алыуға үәде беремен. Жстер сиди, ашыұланба, татыұласайық—дедим.

— Хай қарағым, Петр Андреич ай!—деп, ғарры ауыр гүрсинип жууап берди. Мен өзиме ашыұланамаң: бастан-аяқ өзім айыплыман. Трактирде сени неге жалғыз қалдырдым екен? Не қыласаң? Мени қара басты, қудағайды көрейин деп дьякониң қатыныникине бар.

ған едим. Сөйтпн, құдағайдикине кирип те едим, тюрьмеде оғырып панның өзи болды. Басқа келген бәле дағы! Енди төрелеримнің көзине не бетим менен көринемен? Баласының ишетуғынлығын, ойнайтуғынлығын билсе, олар не дер екен?

Савелич байғусты жұбатыу ұшын, мен оған буншап былай оның рухсатысыз бир тийип да жумсамасқа сөз бердим. Ол аз-азлап тынышланайып деди, сөйтсе де: „жүз сом жеңил ис – не?“ деп анда санда мыңғырлап басын шайқап отырды.

Мен өзимнің тайышланған жериме жақылап келемен. Дөгеректиң бәри төбелер менен жылғалық, кесип өткен кеуілсиз шөлістан дала. Барлығын тегис қар басқан. Күн уясына батып баратыр. Бөгенекли шанамыз енсиз тар жол менен, дурысырақ айтқанда дийқанлардың шанасынан түскен из бенен жүрип келе берди. Бир мезгилде ямщик, жән-жағына карап берди, ахырында басынан бөркин шешип алып бурылып маған қарап:

— Хожайып, кейин қайғыуға рухсат етесиз бе?— деди.

— Неге?

— Күннің өзи исенімсиз, ахырынлап самал турып киятыр, көрдің бе, ана үрпек қардың уйытқып үре баслағанын?— деди.

— Оның қанша кәули бар?

— Әлекей, ананы көрдің бе?— деп ямщик қамшысы менен болжап шығыс жақты көрсетти.

— Мен қар басқан дала менен ашық аспаннан басқа ҳеш нәрсени көрмеймен.

— Әне-әне: анау булт.

Дурысында да маған аспанның жийегинен ушпа ақ булт көринди. Әуеле мен оны алыстағы төбе ғой

деп ойлаған едим, ол боранның хабаршысы екенлигин ямщик маған түсіндірди.

Мен бул жердің бораны тууралы еситкен едим хэм олардың жүк жүклеген арбаларды көмпү кеткенлигин билетугын едим. Савелич те ямщиктин пикирине қосылып, кейин қайтыўға кесес берди. Бирақ, даўыл маған күшли көринбейди, мен ендиги станцияға ўақтында жетип қалыўдан үмит еттим де, атты тезирек айдаўға буйырдым.

Ямщик атларды желдирип жөнелди, сөйтсе де шығыс жаққа қарай берди. Атлар күш қосып ентелеп тартып киятыр. Самал кем-кемиен күшейе баслады. Бағанағы көшпе бул тутасқан ақ бултка айналып, салмақ пенен көтерилип, күшейип, кем-кемнен көктиң жүзин қаплаўға айналды.

Майдалап қар түсе баслады, бир мезгилде жапалақлап қар жаўа баслады. Самал гүўилдеди, қәдимги боранға айналды. Көз ашып жумғанша қараўытқан аспан қар теңизи менен араласып кетти. Хәммеси көздең ғайып болды.

— Ал хожайын, бәле болды боран!—деп бақырды ямщик.

Мен бөгенекли шанадан басымды шығарып қарардым. Айнала қараңғы, уйытқыған боран. Самалдың өршип қутырып хүүлегени тап жапты пәрседей болып көринди, мени де Савеличти де қар баса баслады, атлар адымлап жүриўге айналды, кешикпей ақ турып алды.

— Неге жүрмей турып алдың?—дедим шыдамсызланып ямщикке.

— Қалай жүре аласаң?—деди ямщик шанадан түсип атырып,—онысыз да қайда шығып кеткенимизди ким биледи: жол жоқ, айнала қараңғы.

Мен ямщикке урыса баслап едим, Савелич оган болысты.

— Лйтқан тилди неге алмады?—деди, ол ашыўла-
нып,—ксийн қайтып, постояный дворға барсақ еди,
чайға қанып, таң ертеңге дейин тыныгып жатып, боран
басылғаннан кейин жүрип кетер едик. Асығып қайда
барамыз? Оншама тойға баратырмыз ба?—деди. Саве-
личтикп дурыс еди, бирақ етер илаж болмады.

Қар еле жапалақлап жаўып турныты. Бастырмалы
шапамыздың қасына үргин үйиле баслады. Атлар бас-
ларын салбыратып, анда-санда титиркенип турды. Ям-
щик ислейтуғын жумысы болмағап соң шыр айналып
аттың сайманын жөнлеў менен болды. Савелич мың-
ғырлап жүр: мен үйдиң ямаса жолдың жойбары кө-
ринбес не екен деген үмитте болып, жән-жаққа қараў
мнен болдым, бирақ бораның уйтқып соққанынан
басқа ҳеш нәрсени көре алмадым... Бир мезгилде мен
қараўытқан бир нәрсени көрдим:

— Хәй, ямщик! Ананы қара, анаў қараўытқан
не?—деп бақырдым.

Ямщик жән-жағына қарады да:

— Хожайын, не екенин кудай билсип, арба дейип
десең, арба емес, ағаш дейин десең ағаш емес, бирақ
өзи қыймылдайтуғын сыяқлы. Сирә, я қасқыр, я адам
шығар,—деп келип өз орныша отырды.

Мен сол қараўытып коринген нәрсеге қарай жүриў-
ге буйырдым. Сол ўақытта бул қаўарытқан нәрсе биз-
ге қарсы жылыса баслады. Еки минут шамасында биз
бир адам менен дусластық.

— Хәй, жақсы адам, жолдың қай жерде екенин
билесең бе?—деп бақырды ямщик.

— Жол мынаў гой, мен жолдың тап ортасынан
басып турмап, бирақ оннан не пайда?—деди баяғы
жолаўшы адам.

— Тыңла, мужик, бул жақ саған таныспеди? Мени қонатуғын жерге апармайсаң ба?—дедім мен оған.

— Бул жақ маған таныс, құдайға шүкір, ат пенен де, жаяу да ол шеті менен бул шетін аралаған жериміз ғой. Бірақ мынау күнді көрмейсіз бе, жүрсең болғаны, жолдан адасасаң. Ең қызығы усы кәрада паналаған ғой деймен, күп ашылып, боран басылмас па екен. Соннан соң жұлдызға қарап та жолды табар едік,—деді баяғы жолаушы.

Оның сууық қапшылық пенен айтқан сөзі мени гайратландырайын деди. Мен өзімді құдайға тапсырып, мийдей далада қоныуға қайыл болдым, сөйткенше болмай ақ жаңағы жолаушы шана алдына сын етип минип алды да, ямщикке қарап:

— А, құдайдың бұнысына шүкір, қоныс жақын екен, оң жаққа бурыл да, жүре бер,—деді жолаушы. Ямщик оның сөзін жақтырмаған түрде:

— Неге оң жаққа жүриу керек? Сен жолды қайдан көріп тұрсаң? Сеннің ойыңша ат басқанпкі, қамыт та өзимиздики емес, қарап тұрғанша, айдай бер дейсең ғой,—деді.

Маған ямщиктің сөзі дурыс көрінді.

— Дурысында, сен не себепли қоныс жақын ғой деп ойладың?—деп сорадым мен жолаушыдан.

— Неге десең, хәзир самал мынау бетке шықты. Самал беттен түтіннің ийісі келип тұрыпты, олай болса, ауыл жақын болуы керек,—деді.

Жолаушының бул таңқырлығы хәм сезгирлігі мени таң қалдырды. Мен ямщикке жүриуге бұйырдым. Атлар қалың қардан дизерлеп қийналып жүрин қиятырыпты. Шанамыз бир де үргін қарға шығып, бир де ойға түсіп, биресе ояққа, биресе бұяққа теңселип әсте ғана жылысуу менен қиятыр. Бул жүрисимиз дауыллы күні теңизде жүрген кемениң жүриси сыяқ-

лы еди. Савелич минут сайын мениң бүйириме соқлығып үхледи де отырды. Мен шананың пердесин түсіріп, тоныма орапып, боранның хүүлеуи менен ақырын жүрестің теңселиуине буйығып отырып, көзим илинип кетипти.

Сол кәрада ҳеш қандай есимнен шықпайтуғын бир түс көрдим. Басымнан өткерген ҳайран қаларлықтай ҳәдийселер менен байланыстыра қарасам, сол түсим усы күнге шейин маған биреу аян берип кеткендей болып көринеди де турады. Оқыұшылар әниұ стәр деп исенемен. Өйткени, ески әдетлерди қаншама жеккөрип қарасаң да, гейде жоққа инанатуғынлық адамның бойына сиңген нәрсе екенлигин тәжирийбеден билетуғын болар.

Мен жан-сезиминиң сондай жағдәйиңда болдым, шынлық қыялға орын берип, елес-қәнес булдыр түс рәуишинидеги сол қыял менен қосылып кеткендей болып көринетуғын болады ғой, жаңағы көзим илингеннен былай мениң жаным менен сезимим тап усындай ҳалға кирди. Боран еле үдеп, биз еле де қарлы далада адасып киятырғандай болып көринди... Бир мәҳәли мен дәрүазаны көрип, өзимиздиң хәулидеги қорамызға келип кирдим. Мениң ойыма биринши келген пикир аға-ананың үйине илажсыздан қайтып келгениме атам ашыұланып жүрер ме екен, мениң бул психиди қасақана тил алмағанлық деп билер ме екен деген гүдик болды. Мен тынышсызланған түрде бөгепекли шападан секирип түсип қарасам: анам еле басқыш алдында қатты қайғылы түрде қарсы алады.

— „Әсте, әсте, атаң аұырыу, өлим алдында жатыр, сениң менен хошласқысы келеди“—деди апам. Бойымды қорқыныш басып мен апама ерип, атамның жатуғын өжиресине кирдим. Қарасам, өжирениң жақтысы қара көлеңкелеу, төсектиң қасында жүзлерин қайғы

басқан адамлар тур. Мен әстен басып төсекке тамаң келдим, амам шымылдықты көтерип: „Андрей Петрович, Петрушка келди: ол сениң аұырыуыңды еситип қайтып келипти, қәис, пәғиянды бер“, --деди. Мен дизерлеп тұрдым да көзимди гиги аұырыуға қарадым. Сөйткенде?... Атамның орнында төсекте маған күліп қарап жатқан қара сақаллы мужикти көрдим. Мен аңқайып апама қарадым да: бул қалай болғаны? Мынау бизиң атам емес ғой. Мен не ушы бул мужиктен пәтия сорайман?--дедим. „Петрушка, оның бәри бир ғой, бул сениң мурыпдық атаң, сен оның қолың сүй, ол саған пәтиясын берсиң...“--деди апам. Мен ызза болмадым. Сол уақытта мужик секирип турды да, беліндеги балтасын суұырын алып, жәп-жағына сермей баслады. Мен қашып қутылмақшы болып едим... бірақ оған қалым келмеді: өжирсениң иши өлген адамлардың денелери менен толып кетти: мен тобығымнан қан кешип адамлардың денесине сүринең жүрмен. Баяғы қорқынышлы мужик маған жыллы шырай менен қарап: „Қорықпа, ошпаң да мениң пәтиямды ал“--деп шақырды. Қорқыныш пенен әжелениу бирден бойымды бийледі... Тап усы минутта мен ояшып та кетим: атлар тоқтап тур екен, Савелич мениң қолымнан улап: -- Түсе ғой шырағым, келип жеттик,--деди.

-- Қайда келдик? --дедим мен көзимди уўкалап.

-- Постоялый дворға¹ келдик. Құдайтала жәрдем қылды, туұры шарбаққа келип тирелдик. Түсе ғой шырағым, тезирек бар да жылын.

Мен бөгенекли шанадан түстим. Бурынғысынан пәсеңлесе де, боран еле басылмапты. Түннің қараңғылығы сонша, көзге түртсе, билгисіз. Қаны алдында

¹ Постоялый двор-почта трактының бойына салынған, трактир, компатасы бар, келген адамлар туратуғын жайды айтады.

хожайын бизди қарсы алды, қолындағы фонарын етеги менен жаўып ұслап, мені баслап тарлау келген, би-рак тап-таза қонақ үйге ертіп киргизди. Үй-иши шам жанып, жақты болып тур. Дийуалда бир мылтық пе-нен узып қазақ папағы илиули тур.

Хожайын мындағы Жайықтың қазағы¹, жасы ал-пыстың шамасындағы мужик, еле де гайратлы, тетик көринеди. Савелич менің соңымнан жол сандығымды алып кирип, чай қайнатыу ушын от сорады. Чай ма-ган бурын ҳеш уақытта тап бундай ҳәжет болмаган сыяқлы болып көринди. Хожайын қонақтың гамын жеуге шықты.

— Баяғы жол баслаушы қайда? — деп Савеличтен сорадым.

— Мен мындаман, таксыр, — деген жоқарыдан дауыс шықты. Жоқары тахтайға қарасам, қап-қара сақал менен жылтыраған еки көзи көринеди.

— Қалай агайиним, тоңдың ба?

— Жалаң қабат жаман шекпен менен қәйтип тоң-бассаң? Тоным бар еди, жасыратуғын неси бар, дү-кәншыға ақша ушын гиреуге берип кеттим. Өйткени, сууық оншама қатты емес керилип еди.

Сол минутта қайнап турған самоварды алып хожайын кирди: мен жол баслаушымызға бир кесе усын-дым: мужик жоқарғы тахтайдан түсти. Оның сыртқы көриниси де маған бир түрли тамаша көринди. Ол орта бойлы, қырықлар шамасына келген, арықлау, кең жауырынлы адам екен. Қара сақалына аздап ақ ене баслапты, жылтыраған үлкеп еки көзи ойнакшып тур. Бет-әлпеті жап-жақсы, жыллы шырайлы, бирак сумлығы бар көринди. Шашын айналдырып қырғызып-

¹ Жайық қазағы — деп қазіргі Урал дәр्याсы бойында турған қазақларды атайтұғын еди.

ты, үстінде жыртық шекпен, татар шалбары бар. Мен оған бир кесе чай усындым. Дәмин тагты да тыр-жыйды.

— Таксыр, рәхим етип, бир стакан вино бериүге буйырсаңыз екен, чай бизиң қазақлардың ишетугын нәрсеси емес гой,—деди. Мен шын кеуилим менен оның тилегин орынлаттым. Хожайын текшеден штоф¹ пенен стакан алды да оған таман келип, бегине карап:

— Аҳа, сен бизиң жаққа тағы келип қалдың, ба? Қаяқтап қудай айдап келди?—деп. Жол баслаушым бир нәрсени сездирген кисиге усап көзин қысып қалып:

— Огородта уштым, кендир шуқладым: мамам тас ылақтырып қалып еди, тийдирмей өге шықтым. Ал, өзлериңиз қалай?—деп тақпақлап жууап қайтарып сорау қойды.

— Бизлердики қалай болсын! Кешки намаз ушып қоңырау қағыла баслап еди, поптың қатыны рухсат етпеди. Поп қонақта, шайтанлар зияратта,—деди хожайын.

— Үниң шықпасып, аға!—деди мениң әпендем,— жауып жаусын, замаррық шығады: замаррық шыкса, ыдыс табылады: ал енди бул кәрада көзин тағы бир қысып қойды, балтацды белице қыстыр, бажбан жүрпипти. Таксыр, сизиң ден саулығыңызға.

Усы сөзлерди айттыда, стаканды алып, бир шоқылып қойып, арақты басына көтерди. Соңан кейин маған ийилип алғыс айтып, қайтадан жоқары тахтайға шықты.

Мен ол уақытта мынау урыларша сөйлескен бул

¹ Штоф—суйыклық олшеуи: 0,1 шелек ямаса 1,54 литр.

сөзге түсине алмадым, соңынан түсине келсем, әңгиме 1772—жыллардағы бунттан¹ кейінгі жаңа ғана күш пенен басылған жайық әскерлеринің ислери туұралы екен. Бул сөзлерди Савелич үлкен наразы болған түр менен отырып тыңлады. Ол биресе хожайынға, биресе жол баслаушыға исенбеген көз бенен қарап отырды. Постояльй двор, яки сол кәрадағы ат пенен атасак, бул шеткерн, халық турған жерлерден алыс еди, өзи қаракшылардың жайына усағандай еди. Бирақ хеш илаж жок. Жүрнп кетнудн ойлануўға да мүмкин емес еди. Савеличтің мазасызланғаннн қызык көрнп баратырман. Сол кәрада қоныўға бел байлап, лавканың үстине орын алып жаға басладым. Савелич печьтин үстине шығып жатпақшы болды. Хожайын жерде жатты. Кешикпей үй ишиндегилердің барлығы қурылдыға киристи, мен де өлген адамдай қатты уйқыға кирдим.

Ертең азанда әдеуір кеширек турып карасам, боран басылған екен. Күн ашық екен. Көз жетпейтуғын кең даланы жарқыраған қар пердеси қаплап атыр. Атлар жегилди. Мен хожайынға тийисли ҳақыларын төледим, оның алған ҳақысының шамадан тысқары кетпегени сондай, буған Савеличтің өзи де дауласпады, бурынғы әдети бойынша саудаласпады, оның үстине кешеги гүдиклер де оның басынан пүткиллей шығып болды. Мен жол баслаушыны шақырып алдым да, алғыс айтып, Савеличке оның арақ алып ишиуине ярым сом бериўге буйырдым. Савелич қабағын түйнп жийырылды.

— Арақка ярым сом? Ол не ушып? Буны постояльй дворға дейин шапаға мингизип келгениңиз ушын ба? Не қылсаң ерик өзинде тақсыр, бирақ бизде босқа

¹ Бунт—көтеріліс деген сөз.

жүрген ярым сом жоқ. Көрингенге ярым сомнан араққа бере берсек, кешікпей өзіміз аш қаламыз,— деди ол.

Мен Савелич пенен таласа алмадым. Мениң берген ұйдем бойынша ақша толық оның бийлигинде еді. Сөйтседе, өзімді бәледен құтқармаса да, ең болмағанда далада қоңыұдан құтқарған адамды разы қылмай жиберіу маған ауыр болды.

-- Болады онда,— дедім мен тым-тырыс ғана, ярым сомды қыймасаң, мениң киімлерімнің бірсуын бере ғой. Кийімі дым жеңіл көрinedi. Мениң қоян ишигимди алып кел де бер.

- Оның қалай, шырағым, Петр Андренч? - деди Савелич. Оған сениң қоян ишигинің не керегі бар? Бул ийт биринши гезлескен қазаққа апарып араққа сатып жибереди ғой,— деди.

-- Бул ушын сен ғарры ууайым жемей ақ қой, араққа сатаман ба, я сатпайман ба, ол мениң исім, деди жанағы әпенде.

-- Мынау төре маған ишигин өзінің ийиннен шешип берип отыр. Бундай мәрхамат етуге төрениң ерки бар, ал айтысуу, тил алмау сендей құлдың исі емес, сеп оның айтқанын тыңлауың керек, деди.

— Сен қарақшы, кудайдан қорықпайсаң ба? — деп Савелич ашыулы дауыс пенен жууап кайтарды. — Мынау бала еле хеш пәрсениң хал-жайын жүдә билмегенін көрин, буның садалығынан пайдаланып, ойпағың келіп тур ғой. Төрениң ишигинің саған не керегі бар? Ол сениң тарбайған ийиніңе сыймайды да ғой,— деди.

— Ақыллы сымақланбауыңды сорайман,— дедім мен, өзімнің ағайыма,— хәзир ишикти бунда алып кел.

— Қудиретли кудайым ай! — деп гүңкилдеди Савелич,— қоян ишик, еле жан-жаңа! Ең, болмаса бір дени

дурыс адам болса да бир жөн, қайдағы бир мәскү-немге!—деди.

Деген менен қоян ишик келтирилди. Мужик сол заматта ақ кийип көре баслады. Дурысында да, өскен соң маған да киширейе баслаған бұл ишик, оған да бираз тарырақ келди. Деген менен есабын тауып, тигислерин сөтилдире үстине кийип алды. Тигислерниң пытырлап сөтилгенин еситкенде. Савелич жыллап жибере жазлады. Әпенде мениң берген сыйлығыма дым ырза болды. Ол мени шанаға шекәм жөнелтип, басып ийип тұрып:

— Рәхмет тәңир жарылқасын, тақсыр, сизің жақсылығыңыз ушын қудай сыйласын. Сизің жақсылығыңызды өмиримше ұмытпаспан!—деп алғыс айтты. Ол өз жөніне кетти, мен Савеличтің қапалығына кеуил аудармай киятырған жағыма жол тарттым. Тезден ақ кешегі боран, жол баслаушы, қоян ишик, бәри де ядымнан шығып кетти.

Мен Оренбургқа келип, туп-туўра генералға келдим. Ұзын бойлы, бірақ қарғайғанлықтан бүкирейиңкиреген адам екен. Ұзын шашы түўели менен аппақ болыпты. Түси оңын кеткен ески мундир Анна Иоанновнаның¹ заманындағы әскерлерди еске түсиргендей, ал оның сөзлеринде немец тилинң тәсирин күшли екен көринип тұр. Мен оған әкемниң хатын бердим. Оның атын атаған ұақытта маған тигилин қарап: „Поже мой!²—деди ол,—„Тавно ли, кажется, Андрей Петрович был еще твоих лет: а теперь вот уж какой у него молотец! Ах, фремя, фремя!“ Соһнан кейин ол

¹ Анна Иоанновна—XVIII әспрдеги Россия патшасы.

² Қудайым ай—деди—жақында ғана Андрей Петровичтің өзі тап усы сөздей жан-жас еди ғой, мине енди, баласынң өзи жигит болып қалған. Ой, ұақыт, ұақыт!

хатты ашты да, өскертиў жасап отырып, ярым даўыс пенен оқый баслады:

— Хұрметли султан Иван Карлович! сизиң мәрхаматыңыздан үмитлимен... это что за серемонии? Фуу, как ему не софестно¹ Конечно: дисциплина перво дело, но так ли пишут к старому камрад²... „Сизиң мәрхаматыңыз еле естен шықпаған болар деп исенемен“ гм... ол ўакты... марҳум фельдмаршал³ Мин... Атланыста... ол ҳәм тағы Королинку... „Ехе, брудер!⁴ Ол еле жас ўактымыздағы балалықты ұмытқан жоқ екен ғой... „Енди иске келейик... мен сизге мына өзимниң жеңил өскен баламды жиберип отырман „...гм...“ кирпи қолғапта ушлаўыңызды өгинемен „...Что такое ешовы рукавици! Это должно быть русска поговорк... Что такое?“ дершаты в ешевых рукавицах?—деди маған бурлыш қарап. Мен ҳеш нәрсени аңламаған кисиге усап:

— Оның мәниси еркелетин ушлаў керек, қаттылық ислемей, ешовы рукавицада, яғный көбирек еркине жиберин ушлаў керек деген сөз дедим.

— Ҳим, енди түсиндим... „ҳәм еркине жибермеңиз“... „жоқ“ ешовы рукавица олай дегени емес көринеди... Усының менен оның пашпорты... „Ол қайда. А, мунда екен ғой... „Семеновскийге жаздыртыңыз?... „Жақсы, жақсы, ҳәммеси де исленеди... ески достың жапе жолдасың“. А! Ақыры енди түсиндим... Оның басқасы тағы-тағылар.

¹ Бул не қылған церомония? Фуу, уялмай ма екен? Әлбетте тәртин деген истиц ең үлкені, бирак ески жолдасқа усылай жаза ма екен.

² Камрад (немецше) жолдас деген сөз.

³ Фельдмаршал—патша армиясындағы ҳәм ҳазирги капиталистик еллер армиясындағы генераллардың жоқары чини.

⁴ Брудер (немецше) —туўысқан, дос.

Ол хатты оқып болып, мениң паспортымды бір шетке қойып, маған:

—Ал, шырағым, барлығыда орынланады: полкқа офицерлік хызметіне өткерилесең, уақтыңды босқа өткермеуің ушын ертең ақ Белогор қорғанына жүріп кет, онда барған соң, капитан Мионовтың командасында боласаң, ол мийирмап хәм хақ кеуіл адам. Сен онда хақыйқат хызметте болып, тәртинке үйренесең: Оренбургта сен не питкересең? Қунтсызлық жас адамға зиян. Ал бүгін мениң үйімнен тамақланыуға рехим стиүицизди сораيمان, — деди.

Саат өткен сайын кыйын бола берди. Анамның қурсағында жатқаннан баслап гвардия сержанты болғаным маған не пайда берди? Бул қайда алып келди. Полкқа хәм киргиз-қайсақ¹ даласының шегарасындағы меңиреу қорғанға әкелди!... Мен Андрей Карловичтиң үйинде болып, оның ески адьютанты менен² бирге үшеуімиз тамақландық. Немедтиң қатгы үнем дилиги оның столының үстинен ақ көринип турды, және мениң ойымша, азғантай тамақ, столдың басында гейде артық адамның отырғанлығын көриуден қорыққанлығы да, мениң гарнизонға қыстаулы түрде жиберилиуіме себеп болды ма деп ойлайман. Келеси күни генерал менен хошласын, мен тайынланған жеріме жүрип те кеттім.

¹ Киргиз-қайсақ даласы - хәзирги Уралдың шығыс жағындағы қазақ даласы.

² Адьютант - жоқары дәрежелі начальниктің қасында хызметте болатуғын офицер.

ҚОРҒАН

Биз қорғанда турамыз,
 Нап жеп хәм суу ішеміз.
 Келе қойса бизге жау,
 Қонақ асы жейміз деп,
 Қонаққа той жасаймыз:
 Топтан оқлар пашамыз.

Солдат қосығы.

Гёне змашның адамлары менің
 атам
 Недоросль¹

Белогор қорғаны Оренбургдан қырық шақырым жерде еді. Жол Жайықтың тик жарлы жағасы менен жүреді. Дәрья еле қатпаған, оның қорғасындай толқыпы, аппақ қар басқан бір түслес жағалары да қайғылы қарауытып көринеді. Соннан баслап тутасын атырған киргиз² даласы. Мен терең ойға шүмдім, көбі қайғылы ойлар. Гарнизон турмысының мени тартқандай қызығының аз екенін кем-кемнен билип киятырман. Мен өзимнің болажақ начальнигим каштан Мироновты көз алдыма елеслетіуге тырыстым, Мен оны қатал, өзіннің ишпен басқа хеш нәрсені билейтуғын, ешебин нәрсе ушын мени нап менен сууға таңып, қамап қоятуғын, ашыушаң гарры деп елеслеттім. Соның арасында ымырт жабыла баслады. Биз дым тез жүрип киятырмыз.

¹ Недоросль— Д. Н. Фонвизиннің (1745 -1782) комедиясының аты.

² Киргизия—бұрын патша ұақтында қазақтарды „киргиз“ деп атаған. Киргиз даласы —қазіргі Қазақстан даласы.

— Қорған еле алыс па?—деп ямшиктен сорадым.

— Алыс емес, әне көринип тұр-деп жууап берди ол. Мен қорғанның айбынлы дийуалларын, минарларын, этирапында қазылған орды көрер ме екенмен деп жан-жағыма көз жиберип қарау менен киятырман, бірақ ағаш хәрем менен қоршалған кишкене қыслаудан басқа хеш-нәрсе көре алмадым. Оның бір жағында ярым қар басқап үш-төрт гүди көрниди, екінши жағынан қабық қусаған қанаты муцайып қийсайған, жел дийирман көрниди, — қорған кайда?—деп, тапанып сорадым,— „Мине, турыпты гой“—деди ямшик қыслауды көрсетип, хәм усы сөзлер менен биз оған жетипте келдик. Дәр-уазаның аузында мен ески шойын тонты көрдим: көшелери тар: қийсык: үйлері пәс хәм көбинің үстин сабан менен жапқан. Мен коменданттикине қарап жүриүге буйырдым, бір минуттан кейін бөгенекли ша-намыз, ағаштан салынған ширкеудің қасындағы бәлент жерге салынған ағаш жайдың алдына келип тоқтады.

Менің алдымнан шығып қарсы алған хешким болмады. Мен дәлизге кирип, ауыз үйдің есигін аштым. Ғарры инвалид столға отырып, жасыл мүндиринің шығанағына көклеп жамау жапсырып отыр екен. Оған мен хәкқында үй хожасына хабар бериуди буйырдым. — „Қириңиз шырағым, адамларымыз үйде“—деп жууап берди инвалид. Мен ескише жыйнастырылған кишкене тап-таза өжиреге кирдим. Бір мүйеште ишине ыдыс-чайник, кесе салып қойған шкаф тұр: дийуалда әйнекке рәмкаланған офицер дипломы илиули тұр: оның қасында Кистрин¹ хәм Очаковтың² алынғанлығын көрсе-

¹ Кистрин—Пруссиядағы крепость, рус әскерлері тәрешпен урысып алынған Россия крепосты.

² Очаков—1737 жылы рус әскерлері тәрешпен урысып алынған түрк қорғаны.

тетугын ағаштың қабығына салған сүүрет, тағыда пышықтың қалыңлық таңлау хәм қәбірленнүин көрсетугын сүүрет тур. Әйнектің алдында жыллы курте кийип, басына орамал тартқан кемпир отыр. Кемпирдің тарқатқан жибиннің бир ушын қолына орап, офицер мундирин кийген қийсық гарры услап отыр.

— Шырағым, сизге не керек?—деп сорады кемпир, бурынғы өзиниң пси менен шугыллана отырып. Мен буида хызметке келгеплигимди, ошпан кейин өзимнің миннетимди орышлау ушын капитал мырзаға келгепимди, бағанағы қайсық гаррыны комендант гої деп ойлап, сөзимди соған қарап айта бергенімде, хозяйка мениң сөзимди бөлип:—Иван Кузьмич үйде жоқ, ол Герасим атайдың үйине конаққа кетти, солайда бәри бир, шырағым мен оның хаялыман. Хош келдиңиз, бизди бөтенсинбеніз, отыр қарағым леди. Сөйтти де бир кызды шақырып алып, урядникти¹ шақырып келиуге буйырды. Гарры өзиниң бирден-бир көзи менен маған кызыксына қарады. „Сизиң қайсы полкте хызмет ислегенлигинизди сорауға болама?“—деди ол. Мен оның кызыксынғанына қанаатлаиарлықтай жууап бердим. „Сизден сорауға боларма екен, сиз не ушын гвардиядан гарнизонға өтиўди қәледидиңиз?“—деди және. Мен баслықларымыздың қәлеуи усылай болғанлығын айттым: „Итимал, гвардия офицерине ылайыксыз қылық ушын шығар“—деди ҳарымас сораушы, сөзин дауам етти. —Жетер, жоқтан өзгени сөйләуип, көрмейсең бе, жас адам жолдан шаршап келип отырғанып, ол ҳәзир сениң менен сөйлесегөйгысы келип отырған жоқ... (қолыңды дурысырақ усла...) Ал, сен, шырағым, қайдағы бир тупкирге әкелип тықты деп қапаланба. Биринши

¹ Урядник—қазақ әскерлериндеги унтер—офицер, киши дәрежелі офицер.

келіуіші де, соңғы келіуіші де сен емес. Азмаз турғаннан кейін үйреніп кетерсең,—деді капитанша сөзін дәуам етін, маған қарап. Алексей Иванович Швабриде киісі өлтіргенлігі үшін¹ бізге кууыстырғанына мине бес жыл болды. Оны қапдай бәленің шатастырып жүргенін қудайдың өзі біледі. Бір поручик пенен бірге қаланың шетіне барады да, қылышларып алып барып, бириіне бири сабаласады, Алексей Иванович жаңағы поручикті шауып таслапты, буның барлығы екі гүуаның² көз алдында іслеген дейді. Мине, бұған не дерсең? Жаманлық хәркімнің де қолынан келеді ғой.

Сол минутта урядник кирип келді, жас, дене иішіні сулыушық қазақ екен—Максимич!—деді капитанның хаялы,—мынау офицер мырзаны квартирге орынластыр, таза квартир болсын.

— Куп болады, Василиса Егоровна,—деді урядник.—Бұл киіні Иван Полежаевдикине орынластырсам болмас па екен?—деді Максимич.

— Жоқ, болмайды Максимич,—деді капитанның хаялы. Полежаевдики онысыз да тарыслық: ол менің қудам емес не, биз олардың начальнигі екенимізди олар умытпайды. Офицер мырзаны... сиің ағыңыз хәм атақыздың аты ким, шырағым?

— Петр Андренч.

— Петр Андренчті Семен Кузовгикіне орынластыр. Ол оңбаған, атын менің огородыма жиберипти. Қалай Максимич, барлығы да аман-есен тынышлық па?—деді капитан хаялы.

¹ Киісі өлтіргені үшін—дуэльде (өзлери көлеп өз-ара атысқанда, урысқанда) киісі өлтірген мағанасында.

² Екі гүуаның екінші түрлі айтқанда, секундтан, карсылас ушырасушылар, атысушылар хәр екеуі тәреннен де алып келішкен киіслер.

— Кудайға шүкір, барлығы да тынышлық—деп жууап қайтарды қазақ.—Тек, моншада бір лаген ысы сууға таласып Капрал Прохоров Устина Нигулина менен төбелесип қалыпты.

— Иван Игнатьич!—деди капитан хаялы қыйсық ғаррыға,—Прохоров пенен Устиньяның исип тексерип көр. Кимдики дурыс, ким айыпты екен. Екеуіне де жаза бер. Ал Максимич жолын болсын, бара бер. Петр Андрич, мына Максимич сизди квартирице анарын орнастырады.

Мен хошласып шықтым, урядник мени дәрьяның жағасында, қорғанның ең шетінде тұрған бір үйге алып келди. Үйдің жартысында Семён Кузовтың үйінің болып жартысын маған босатып берди. Бул төрғи таза ғана өжире екен, ортасынан қоршау қойып екіге бөлінгити. Бізге тийген өжирені Савелич жайғастыра баслады, маған еңсиз тар әйнектен муңлы кең дала көринди. Әйнектен бір каптал тұрған бирнеше үйлер көринди: көшеде қаңғырып жүрген бір неше тауық көринеди. Бір кемпир қолына самарын алып, басқалдақта тұрып қышқырып шошқаларын шақырады, бул шақырыуға шошқалары ырза болған сыяқлы пырқылдасып жууап берди.

Маған жаслық дәуиримди мипе, қандай жерде өткеріуге несиіп болған! Мени қапалық басып кетти: мен әйнек алдынан кетгим де, кешки тамақты ишпей, Савеличтиң:— „Ұай кудайым—ай, қеш тамақ ишпейди! Баласының жүдей баслағанын билсе бәйбіше не айтпақшы?—деп күйіп-писип бір неше мәртебе қайталап айтқан сөзлерін тыңламастан төсекке жата кеттим.

Келеси күні азан менен тұрып кийинип атырғанымда есик ашылды, орта бөйлы, бірақ сулыу емес, оғада зийрек, жас офицер кирип келди.— „Менің сиз бенен танысуы үшін қешбир церемониясыз кирип келгенім-

ли әпиў стиңиз“—деди ол маған француз тилинде.— Келгеніңизди кеше еситип едим: ахырында адам сыяқлы адамның жүзін көриўди тилегенлигим мені ыхтыярыма қоймағанлығы сондай, мен ҳеш тақат сте алмадым. Өзиниз бунда бираз ўақыт туратуғын болсаңыз менің бунымның дурыс екенлигин билерсиз“,—деди. Мен бул адамның жекпе-жек ушын гвардиядап шығарылған офицер екенлигин аңғара қойдым. Сол арада биз танысып қалдық. Швабриң ақылсыз емес еди. Оның сөзи өткир, адамды жалықтырмаслық еди. Ол маған коменданттың үй-ишин, қатнасауғын адамларын, бахыттың мени айдап келип отырған үлкеңиң аўқаларын маған күлдирип отырып сўретлеп берди. Коменданттың алдыңғы өжиресинде жамаў жамап отырған инвалид ғарры кирип келип, Василиса Егоровнаның атынан мени түслик тамаққа шақырғанда, мен шын жүрегим менен күлип отыр едим. Швабриң менің менен бирге барыўға кеўил билдирди.

Коменданттың үйине таман жақынлағанда майдада жигирма шамалы узун бурымлы, үш мүйешли қалпақ кийген ғарры инвалидлерди көрдик. Олар санқа дизилпти. Бэриниң алдында комендант тур. Узун бойлы, шийрақ ғарры, басында қалпақ, үстинде қытай шапаны бар. Бизлерди көргеннен кейин қасымызға келди, маған бир қанша жыллы сөзлер айтқаннан кейин қайтадан командасына киристи. Бизлер әскерлерди үйретуин карап турмақшы болып едик; ол бизиң Василиса Егоровнаға барыўымызды соран, бизиң кейншимизден өзи де кешикпей келиўге ўәде берди.—Сизлерге бул кәрада көрерлик ҳешнәрсе жоқ, дегенди айтты.

Василиса Егоровна бизлерди жатсынбаған ашық шырай менен қарсы алды, менің менен бурыннан өмир бойы таныс адамдай болып сөйлести. Инвалид пенен Палашка столға тамақ ҳәзирлеўге киристи. „Бүгни ме-

ниң Иван Кузничимниң үйретпүс көбөйсү кетти гой? — деди коменданттың хаялы. — „Палашка, бар, бәринде тамаққа шақыр. Бициң жаңагы Маша қайда?“ деди. Сол ўақытта жасы он сегизлер шамасында, домалақ гана, кызыл жүзлн, ашык—гүцгирт шашлы, шашын кулагынан асыра қайырған, кулақлары қызара бөрткен қыз кирип келди. Дәслепки көргенде қыз маған ошша унай қойған жок. Мен қызға халымды билемен гой деген сыяклы никир мөнеп қаралым: Швабриш маған кашпанның қызы Машаны хеш пәрсеңци жайын бил-мейтуғын қыз деп сүүретлеген еди. Мария Ивановна мүйешке барып отырды да, тивпү исине кирсе бас-лады. Соның арасында ший келди. Василиса Егоровна күйеуи еле көринбеген соң Палашканы тагы шақы-рыўға жиберди. „Баршға айг, қонақлар күтпн отыр де, ший суўыл кетеди де: кудайға шүкир, үйретпү хеш қайда кашпайды гой, соңынан бакыра жатар,“ — деди. Кешикпей қасында қыйсық ғарры бар кашпан келди — „Мынаўың не, шырағым аў! Тамақ әле кашпн берил-ди, ал, шақырса сен келмейсең“ — деди оған хаялы. „А. Василиса Егоровна, сен сөзди тыңласаңшы, мен хызметте болдым. Солдатларды үйретгим,“ — деди. Иван Кузьмич

— „Жетер!“ — деди кашпанның хаялы. „Тек солдатгы үйретип жүрмен деген атагы: олардың да хызметти үй-репип жарыгып отырғаны жок, сепиң де оннан хеш-темени билетуғының жок. Үйде намазынды оқын отыр-саң, бәринен де сол артық емес не, Хұрметли қонақ-лар, қәне тамаққа рәхим етиңизлер“, — деди.

Бизлер тамақ ишиўге отырдық Василиса Егоровна-ның аўзы сөзден бир минут босамады, түрли сораў-ларды маған жәўдырып отыр, менің әке-шешемниң ким екенин, олардың тирме екенлигин, қай жерде туратуғынлығын, хал-жағдайларының қандай екенли-

гип - барлығын сорап отыр. Менің әкемнің қарамағында үш жүз жан дийхан барлығын еситкенде: — Аңсатпа! Дүнья жүзінде бай адамлар да бар аў Шырағым, мине бизде жалғыз ғана адам — Палашка дейтуғын қызымыз бар, құдайға шүкир, сонда да еплен күнелтип отырмыз. Жалғыз ақ жаманы: Машамыздың күйеўге шығатуғын ўақты болды, ал оның жасаўы қандай десен. Бир тарағы, бир сыпырғыш, үш тийин қара бақыры (кудайым ай, өзиң кешире гөр), не менен мопшаға барады деген сыяқлы. Тек, кеўилдегидей жақсы адам гезлесе жарар еди, болмаса өмир бойы қалыңлық болып отырадыдағы. Мен Мария Ивановнаға қарадым: ол қып-қызыл болып кетти, ол турсын, көзнен шыққан жас тарелкесине тамып та кетти. Мен қызды бир түрлі аяп, әңгимені басқа жаққа бурыйға асықтым.

Мен өзим ҳешқандай орынсызлығына қарамастан: — Башқуртлар сизиң қорғаныңызға шабыўыл жасаўға гамланып атыр деп еситкен едим, — дедим. „Шырағым, бундай сөзди сен кимнен еситтин?“ — деп сорады Иван Кузьмич. — „Маған Оренбургда солай деген еди,“ — дедим мен. — „Бос сөз! Бизде көптен бермаған ондай ҳешпәрсе еситилмеди. Башқуртлар — үрейленип қалған халық, қазақлар да үйретилгендей болған. Олар бизге қол суға алмайтуғын шығар, қәшelimде қол суғатуғын болса, мен оларға он жылға шекем тийыларлық еттип жазасын беремен“ — деди комендант. — „Кәўип қоршаған қорғанда тура берийге қорықпайсыз ба?“ — деп капитанның ҳаялына қарадым. — „Үйренип кеттик гой, шырағым, буннан жигирма жыл бурып бизди полктан мунда жиберди гой, ол ўақытта мен сол нәлетий, динсизлерден қоркатуғын едим. Ол ўақытларда мен суўсар бөрикчилерди көрши, шуўлаған сеслерин еситкенде, инансаң, шырағым, жүрегим муздай қатар еди. Ал,

Усы күндөри бул жауыздар усы қорғанның айналасында шабыуыл салып жүр дегенди келли айтса да, үйренип кеткенлігім сондай, тыры етип орнымнан қозғалмаймап“.

— Василиса Егоровна оғада жүрекли хаял, бұған Иван Кузьмич гүә бола алады,—деди Швабрин.

— „Ауа, тыңла сен, бул киси онша қорқақ хаялдардан емес,—деди Иван Кузьмич.

— Мария Ивановна қалай, ол да өзиңіз сияқты жүреклиме?—деп сорадым мен.

— Маша да жүрекли ме дейсіз бе?—деди оның анасы.

— Жоқ, Маша қорқақ. Усы күнге шекем мылтық дауысын еситіуге шыдай алмайды: қалтырап кетеді. Буннан еки жыл бурып Иван Кузьмич мениң, туған күнімнің құрметине топ атқызамап деп, сонда бул мениң карағым қорыққанлықтан дүньядан санар шегіуге аз ақ қалды, соннан бери кудай урған тонты атқызыуды қойдық.

Биз тамақ ишип стол басынан турдық. Капитан менен хаялы уйқылауға кетти, мен сол бойым менен Швабриндикине барып кешти өткерип қайттым.

IV БАП

ЖЕКПЕ ЖЕК

— Ал қәне, тура қалда, тулғанды тос,
Көрсесең кешетемін сөккінің бес!

К н я ж н и н.

Бир неше хәптелер өтти. Белогор қорғанындағы турмысым жаман болмақ тууе, оғада жағымлы болып кетти. Коменданттың үйи мени тууысқанларындай күтти алатуғын болды. Күйеуім менен хаялы жүдә иззегли

адам болып шықты. Иван Кузьмич солдат баласынан офицерлікке шыққан, билимі жоқ, әншүайы, бірақ ең жадал кеуітлі хәм қайыркөмлі адам еді. Оны өзінің хаялы билегуғын еді, онысы өзінің бийгамлығына келісімлі еді. Василиса Егоровна ерінің хызметіне де, үй-ишінің хожалығына қарайтуғындай етип қарайтуғын еді, қорғанды да өзінің үйін қалай басқарса, тап сондай басқаратуғын еді. Мария Ивановна тезден-ақ мені жатырқауды қойды. Бизлер танысып кеттік, Мен бұны ақыллы, сезімі күшлі қыз деп таныдым. Көм-көмнен мен бұл қайырымлы семьяны жақсы көріп кеттім, хәттекі гарнизонның қийсық поручиги Иван Игнатичты да жақсы көретуғын болдым, бұл хәққында Швабриң Василиса Егоровна менен айтыуға ауыз бармаслық байланысы бар дегенди ойлап шығарған, бірақ бұның хеш шынлыққа жақынлығы жоқ еді, ал Швабриң бұның менен тына қоймады.

Мен офицерлікке өткерілдім. Хызмет маған ауырлық қылмады. Құдай сақлап қиятырған бұл қорғанда қарау-да, үйретіу де, қарауыл да жоқ еді. Комендант гейде кеулі келгенде өзінің солдатларын үйрететуғын еді, бірақ, елеге шекем оларға оң жағы қайсы, сол жағы қайсы екенлігін үйрете алған жоқ еді. Швабриңде бірнеше французша китаплар болды. Мен соларды оқып әдебиятка қумарлана басладым. Күн сайын азан менен китап оқып, аударыуға жатлығы басладым, гейде өзім де қосық шығара басладым. Көбінесе тамақгы коменданткінен иштім, гейде уақытларымды кешке шекем сонда өткеріп жүрдім, бұл үйге базы уақлары, кешқурын Герасим ата менен үштин дөгеректің қабарып тасыушы хаялы Акулина Памфиловна да келетуғын еді. А. И. Швабриң менен көриспей қалатуғын күнімиз, әлбетте, болмайтуғын еді, бірақ саат өткен сайын оның менен гүрриңимиз ке-

җилсизликке айлана берди. Коменданттың үй-иши ҳақ-қында, әсиресе Мария Ивановнаны шағын мылжыцлап сөйләген сөзләри маған бир түрли жақпайтуғын болды. Қорғанда баска қауым (отырысна) жоқ еди, бирақ басканы мен тилемедим де.

Алдын ала айтылғанларға карамастан, башкуртлар арасында көтерилис бола қоймады. Қорғанның әтирапында тынышлық ҳүким сүрди. Бирақ, тынышлық өз арамыздан күтпеген жерден шыққан жәнжелдеп бузылды.

Жоқарыда мен айтгым гой, әдебият невен машғулландым деп: ол ўақытлардағы жагдайға карағанда, мениң тәжирийбем әдеўир көрнекли болып шыққан, бир неше жыллар өткен соң Александр Петровнч Сумароковтың¹ өзи де күтә мақтаған еди. Бир күнләри мен бир қосық жазып шығардым, ол жазғаным өзиме унады. Қосық шығарыўшылардың гейде кеңес сораған болып, жазғанын унатарлықтай тыңлаўшы излейтуғын әдети болады гой. Сөйтип мен қосығымды жазып болдым да, Швабринге алып келдим, себеби: бул қорғанда қосықты бақалай аларлықтай тек усы адам еди. Алды менен бирер аўыз түсиндириў сөзләр айтып, қалтамнан дәптеримди алдымда, мына қосықты оқып бердим:

Муҳаббат ойын жоқ етип,
Сулыўды деймен умытсам,
Машадан бойды кашырып,
Ерик алыўға тырыссам.
Бирақта ерткен көзләри,
Бир минут яддан шықпайды.
Рухымды мениң қыйнады,
Маған тынышлық бермейди.

¹ Сумароков Александр Петрович (1713 - 1777) рус шайыры хәм драматурги.

Ҳалымды билип берилген,
Бир өңце тарткансаң,
Кыйынлык жерде гезлесип,
Аясаңшы, Маша жан.

— Сен буны қалай деп табасаң?—деп сорадым мен Швабриннен. Сөйтип мен қосығьма берилиўге тийисли болған мақтаўды күттим. Бирақ мениң уллы үмитиме қарсы, ешейинде қошаметши Швабрин мени ренжийди деместен, жайнарахат, үзилди-кесилди, мениң қосығьмды жақсы емес деди.

Мен ренжиўнмди билдире қоймай:

— Неге олай?—деп сораў қойдым.

Себеби,—деди ол,—бунда қосықлар мениң оқытыўшым Василий Кириллич Тредьяковскийге¹ ылайық, және оның муҳаббат жөнинде жазған қосықлары ядыма түскендей болды,—деди.

Сол ўақытта ол мениң қолымнан дәптеримди алды да, қосықтың ҳәрбир сөзин аямай тексерип мени мейлише масқаралаўға айланды. Мен шыдай алмай, қолынан дәптеримди жулыи алдым да, ендигиден былай саған қосығьмды өмиримде де көрсетпеспен дедим. Швабрин мениң бул қорқытыўымнан күлди:—„Көрермиз, усы сөзиңде тура алсаң: Иван Кузьмичке тамақ алдынан бир графин арақ қаңдай ҳәжет болса, қосық жазыўшыға тыңлаўшы да сондай керек болады. Ал, нәзик қумарлық, ашықлық билдирмекши болған Маша дегеннің ким? Өзимиздің Марья Ивановна емес пе?—деди.

— Маша дегеним ким болса ол болсын, ол сениң жұмысың емес: ол жөнинен сениң пикириңди де, бол-

¹ Тредьяковский Василий Кириллич (1705—1769)—рус ша-йыры.

жауымды да сорап отырғаным жоқ, — дедім мен қабағымды түйіп.

— Оға, өзимшил шайыр хәм кишинейил ашық—деди Швабрин саат сайын мениң ызамды келтирип, — би-рақ, мениң дослық кеңесимди тыңла: егерде сен максе-тиңе жеткиң келсе, мениң беретугын кеңесим, сен ко-сық пенен емес, басқа жол менен не қыл—деди.

— Бул не дегениң, жигит? Түсіндирсенә.

— Жақсы, мениң айтып отырғаным: егерде Маша Мироновна иңирде өзиңе барып жүрсин десен, сен оған нәзик қосықты қойып, бір жуш сырға сатып алып бер.

Мениң қаным қайнап кетти. — „Не себептен сен ол хәқкында бундай пикирдесен?—деп сорадым мен, ашы-ұымды зорға тоқтатып отырып.

Оның себеби, мен ол кыздың минези менен әдетин тәжирийбеден жақсы билемен—деп тағы да маскаралап жууап қайтарды.

— Сен өтирик айтасаң, харамы!—дедим мен тула бойымды ашыу кернеп—сен нағыз арсызлықка салып өтирик айтып отырсаң!

Швабриннің түри өзгерип кетти. Мен буныңызды босқа жибере алмайман. Сиңиң жекпе-жекке атысыуға шығыуыңыз керек болады—деди ол мениң қолымды ұслап.

— Тилесең қашан, мен тайып!—дедим мен қуаныш, тап сол минутта мен оның парра-паррасып шығарыуға тайып едим.

— Мен дәрриу Иван Игнатъичке жөнелдим, қолына нйне алып отырғанының үстинен шықтым: комендант-тың хаялының тапсырыуы бойынша ол қысқа кентирнү ушын деп замаррықты жипке дизип отыр скен.

— „Ха, Петр Андреич“—деди ол, мени көрген соң, „Хош келдиңиз! Қалай қудай алып келди? Қандай жу-мыс пенен келгениңизди қалай сорадам екен?“

„Мен Алексей Иванович пенеп урысып қалғанымды, ал бул Иван Игнатъичти маған секундант бол деп сорап келгенимди қысқа соз бенен айтып бердим. Иван Игнатъич жалғыз көзин маған бақырайтып қарап, мениң сөзиме кеуил қойып тыңлады.— „Сизиң айтып отырға ныңыз“ — деди ол маған,— сизиң Алексей Ивановичти шаўып таслағыңыз келеди гой, маған сонда гүўа бол-дейсиз гой? усылай емесе“ — деди.

— Дун-дурыс, солай.

— Әниў етиниз, Петр Андреич! Бундай исти қайдан шығарын жүрсизлер? Сиз Алексей Иванович пенеп урысып қалған екенсиз? Оның неси бар? Урыс жағага жабысып қалмайды. Ол урысқан екен, сиз сәгиниз, ол сизин аўызыңызга урса, сиз оның қулағына, басқа жерлерине урыңыз, сөйттип айрылысып кетинизлер, ал, биз болсақ, сизлерди жарастырамыз. Болмаса: сораўыма болама, жақын адамынды шаўып таслап отырған жақсы ма? Оның үстине шаўып таслай алсаңыз жарар еди. Қәйтемиз енди, барсын Алексей Иванович, мен өзим де оны жақсы көрмеймен. Ал енди, қәпелимде ол сизди шаншып кетсе, онда қалай болады. Буны қалай деп билесиз? Сораўыма болса: сонда ақмак ким болып шығады?“

Ақыллы поручиктинң таўып айтқан сөзлері мені өз бетимнен қайтара алмады. Мен нийетимнен қайтпадым— „Мейлиңиз, тилесеңиз қалай ислеңиз! Буган мениң гүўа болыўымның хәжети не? Не ушын боламан? Биреу төбелеседи екен, сораўға болса оның неси таңсық? Қудайға шүкир, Шведге де¹, Түркке де барып көрдим: барлығын да көрдим“.

1. Шведге, Түркке бардым дегени—Швед пенеп (1700 - 1721) Түрк пенеп (1711) болған урысқа қатнасқан дегени.

Мен оған секунданттың ұазыйпасының қандай бола-туғынлығын өзимше түсіндирип едим, бірақ Иван Игнатъич мениң сөзімди түсінбей ақ қойды. „Ерик өзи-низде, — деди Иван Игнатъич.

— Мен бул жумыска аралассам, маған хызмет жө-ниндеги ұазыйпамды аткарыу ушы Иван Кузьмичке барып: „Қорғанда казна мәпине қарсы жинаятлы ис бо-лайын деп атыр деп мағлыұмат бериўден баска не бар: Господин комендант тийисли шарасын көрмес пе екен...“ — деди ол.

Мен корқайын дедим хәм Иван Игнатъичтаа комен-дантка барып ҳеш нәрсе айтпауын соралым, зорлап сөзге азар көндирдим, ол айтпауға үәде берди, мен оннан өзимди шетлетиўге тутындым.

Кешки ўақтымды бурынғы әдетимше комендантти-кинде өткердим. Мен кеўилли хәм шад болыўға тырыс-тым, себеби, ҳеш бир гүман туўмасын дедим, оның үстине адамды зеркиретуғын сораўлардан қашқым келди: бірақ дурысын айтқанда мениң бул ҳалыма түсінген адамлардың ҳәр дайым мақтаныи сөйлейту-ғыны сыяқлы салқын қашлық менде болмады. Бул күнги кеште мен мүлайым, елжирегишликке бейим едим. Мария Ивановна маған бурынғы га қараганда артығы-рақ унагандай болды. Мүмкин, мен оны ақырғы мәр-тебә көриўим болар деген ой мениң көзиме оны ай-рықша әсерли етип көрсетти. Швабрии де келди. Мен оны шеткери шығарып алып, Иван Игнатъич тепен сөй-лескен гүрниң ҳақкында хабарландырдым. — „Бизге секунданттың кәжети не? Онысыз да өткеремиз“ — деди ол салқын ғана. — Бизлер корғанның қасындағы гүдিনিң аржағына барып урысуўға, келеси күни азангы саат жетиде сол жерге барыўға үәделестик. Биз ҳәзир дос адамлардай сөйлесе берсек керек, Иван Игнатъич куўан-ғанлығынан ойындағысын айтып қойды. „Әлле қашан

усылай болуу керек ғой: аразлықтың жақсысынан, татыулықтың ең жаманы жақсы, таза болмаса да сау қаласан” — деди ол маған ырза болғандай.

— Әне, ол не, Иван Игнатъич? — деди мүйеште карта менен пал ашып отырған коменданттың хаялы. — Мен есиге алмай қалдым.

Иван Игнатъич мендегі наразылық белгисін абайлап қалды да, өзінің уәдесі де есине түсіп, уялып қалды, не деп жүзуан бериуди билмеди. Соның арасында оған Швабрин араласып, болысып кетті.

— Иван Игнатъич бизің жарасқанлығымызды дұрыс деп санайтуғынлығын билдирип отыр — деди.

— Өйбей шырағым ау, ким менен урысып қалып жүрсең!

— Биз мынау Петр Андрееч пенен недәуір айтысып қалған едік.

— Не ушын олай?

— Ешейін бір нәрсеге: қосық ушын, Василиса Егоровна...

— Не ушын? урысыуды тапқан екенсіздердағы! Қосық ушын! Бул қалайынша шықты?

— Ол былай болды: Петр Андрееч жақында қосық жазыпты. Бул қосықты бүгін мен отырғанда айтыпсымба, мен отырдым да өзім жақсы көретугілі!

Капитаннан туған қыз бала.

Ярым түнде шықпа далаға!...

дейтуғын қосығымды айтып бердим. Соның үстінде келисімсізлік тууды. Петр Андрееч әдеп ашыулана-йын деди, бірақ, сонынан ақылына келип хәрким кәлегенін айтыуға ерікли дегенге тоқтады. Усы менен әңгеме шитти.

Швабриннің уятсызлығы мени қатты ызаландырды, бірақ, менен бөтеп хешкім оның тийгізіп айтқан ойы-

иван шығарып айтқан сөзине түсінген жок, қалайда оның бұл сөзлеріне хешким кеуіл бөлмеді. Әңгіме қосықтан шығып, қосықғы шығарыушыларға көшті, комендант қосық шығарыушылардың бәриде жолдан шыққанлар хәм барын турған мәскүнемлер дегенди айтып, маған қосық шығарыуды қойыу керек, бұл хеш қандай жақсылыққа келтирмейди, хызметке қарсы келетуғын ис,—деп дослық кеңес берди.

Швабрииниң бунда болыуы маған шыдай алмаслық нәрсе болды. Кешикней-ақ комендант хәм оның үй-ини менен хошласып кетип қалдым, үйге келип қылышымды көрдим, ушы қандай екенлигин көрип, Савеличке азанғы саат жетиден бурын оятыуды тапсырып жатып қалдым.

Келеси күннi ұәделескен уақытта мен гүднннi аржағына барыпта жеттам, қарсыласыуынн адамымды күттип турдым. Кешикней ол да келди.—Бизннi үстимизге келип қалыуы мүмкин. Асығыу керек,—деди ол маған. Екеуимиз де мундиримизди шештик, бир қабат бешпент ғана қалды, қылышымызды сууырдық. Тап сол минутта гүднннi аржағынан бизлерди комендантқа барыуға буйырды, бизлерге кейинсизленип көниуге туура келди, бизди солдатлар қамап алды, бизлер Иван Игнатъичтиң соңынан қорғанға қарап жүрдик, ол марапатланып, аяқларын таң қаларлықтай маңызланып басып киятыр.

Коменданттың үйине келип кирдик, Иван Игнатъич есикашты.—„Алып келдим“—деп кууаныш пенен мәлим етти. Василиса Егоровна бизди қарсы алды,—„Ой шырақларым ай, бул не қылғанларың? Бул қалай? Не болды? Бизннi қорғанда отырып қиси өлтириспекши болғанларың ба? Иван Кузьмич, мыналарды дәрхал тутқыңа ал! Петр Андреич, Алексей Иванович! Қылышларыңды қәне, бери әкелицлер, әкелицлер қәне, әкелицлер! Палашка, мына қылышларды шоланға апарып қой! Петр

Андрей! Мен сизден туны күтпеген едим. Буның уят емесе? Алексей Иванович не кылса, ол кылсын, адам канын урлаганы ушын гвардиядан шығарылған, ол кудайдың өзіне де инанбайды, ал сепикине? Сениң де сондай болайын дегениң бе?

Иван Кузьмич өзінің хаялының сөзіне толық қосылып:

— „Сен сөзге кулак қой, Василиса Егоровна дурыс айтады. Жекпе-жек деген әскер пызамында рәсмий тыйылған нәрсе“—деп атыр. Соның арасында Палашка бизлердің қылышларымызды алып, шоланға апарып келді. Мен күлмеске шыдай алмадым. Швабрий өзінің салмақланған кәлінің сақлады.—Сизді мен қайынама құрметлесем де, сиз бизді өзіңіздің судыңызға тартып бийкарға әуере боласыз, бул исти Иван Кузьмичке бериүңізді сорайман, бул соның жумысы ғой“,—деді салмақ пенен.—„Ах, мениң шырағым—деп комендант хаялы қарсылығын билдирді, ерли-зайып адам бир жан, бир тән емес пе! Иван Кузьмич! Сен неге аңқайып турасаң? Мышаларды дәриу хәр қайсысын бир мүйешке отырғызып, нан менен суға таң, ақмақлықлары басылсын. Қудайдан кеширим сорап журт алдында тәубеге келиу ушын Герасим ата буларға штраф бойынша жаза беретугын болсын.

Иван Кузьмич не қыларын биле алмады. Мария Ивановна мейлинше бозарып кетті. Ақырылап ашыуы басылайын деді, коменданттың хаялы тынышланып бизлерди ықтиярсыз сүйестирді. Палашка қылышларымызды қайтарып алып келип берді. Бизлер коменданттикінен татыұласқан сыяқлы болып шықтык. Иван Игнатич бизге ерип киятыр.—„Сиз өзіңіз үәде берип турып, соннан кейин комендантқа арза еткеніңиз не? Буныңыз уят емес пе?—дедим мен оған.—„Қудай гүға ғой, мен Иван Кузьмичке хәш тәжә айтқаным жоқ.

Василиса Егоровна барлығын ықтиярсыз айтқызбай қоймады. Комендантқа айтпастан бұйрық берген соңғы өзі. Құдайға шүкір әйтеуір ақыры жақсылық пенен тынды ғой! — деди. Усыны айтты да ол үйіне қайтып кетті. Швабрин екеуіміз ғана қалдық. Мен турып: — Біздің жұмысымыз бұның менен питиуі мүмкін емес, — дедім. — Әлбетте, — деди Швабрин, — маған көрсеткен ызаңыз ушын сиз өзіңіздің қаныңыз бенен жуған бермей қалмайсыз, бірақ біздің кейнімизден барлап жүретуғын шығар. Биз бир аз күн сыр билдирмей жүріуіміз керек. Хош бол! Екеуіміз хеш пәрсени көрпін, билмеген кисидей өз жөнімизге кеттик.

Коменданттикіне қайтып келип бұрынғы әдетімше Мария Ивановнаның қасына отырдым. Иван Кузьмич үйінде жоқ еді. Василиса Егоровна хожалық жұмысы менен болып жүр. Бизлер әсте ғана сөйлесіп отырмыз. Мария Ивановна сыпайы ғана Швабрин екеуіміздің урысыуымыз, олардың үй-ишлерінің барлығын тынышсызландырғанын наз етип айтып берді. — Сизлердің қылышласатуғын хабарыңызды еситкенде мен бир түрлі силейін отырып қалыппап. Еркеклер қызық ғой! Бир хәптеден соң өзлери ақ умытып кететуғын бир ауыз сөз ушын олар кескилеснүге, өз өмирлерін былай тұрсын, оларды...лердің ары менен саламатлығын қурбап қылыуға тайын турады. Бірақ, мен урыстың баслапыуына сиз себенкер емес скеплигинізге де исенемен. Бұған Алексей Иванович айыпкер шығар“.

Неликтен сиз солай деп ойладыңыз, Мария Ивановна?

— „Тек, ешейін., ол өзи сондай қызық адам! Мен Алексей Ивановичти сүймеймен. Мен оны бир түрлі жек көремін, ал, тағы бир қызығы өзим оған хеш қашанда сол сыяқлы жакпайтуғын болыуымды қалемес едим, олай болғанда мен оғада тынышсызланған болар едим“.

— Қалай деп ойлайсыз, Мария Ивановна, сиз оған упайсыз ба, жоқ па?

Мария Ивановна иркилдікпен қалды да, қызарып кетті.

— Мениңше мен оған унайтуғын сыяқлы болып көр-
пемен, — деді.

— Неликтен сизге солай сыяқлы көрнеді?

— Неликтен десеңіз ол мени айттырған еді.

— Айттырған! Сизди айттырды дейсіз бе? Қашан?

— Өткен жылы, сиз келердеп еки ай бұрын!

— Сөйтіп сиз бармадыңыз ба?

— Көрин отырсыз ғой; Алексей Иванович, әлбетте, ақылы бар адам, жақсы атаның баласы, дәулеті де жақсы, бірақ венец¹ кийіп тұрып көптің алдында сүйін-сетуғышылығы ядыма түскенде... Хеш керегі жоқ! Қандай жақсы турмыс ушын болса да оған көнбеймені².

Мария Ивановнаның сөзлери мениң көзімді ашып, маған көп нәрселерді түсіндірді. Мен Швабриның қызды қоймастан жамапшап жүрген көп сөзинің мәні-сін түсіне қойдым. Шамасы ол бизің екеуіміздің бір-біреуімізге жақынлық кеуліміздің барлығын сезіп, бизің арамызды сууытыуға тырысқан болыуы керек. Урысыуымызға себеп болған сөзлер турпайы, әдепсіз, ермек қылыудан гөре, қасакана ойлап шығарылған өсек екенлігін көргеннен кейін бул сөзлер маған бұрынғылап бетер жеркешілі болтып көрінді. Сол барын турған өсекшілдің сазайын тарттырыу тиле-гі менде бұрынғыдан да күшейді, сонлықтан мен қайым-лы мәхәлдің жетиуін сабырсызлық пенен күтнек те болдым.

Бұған кешікпей ақ жетистім. Келеси күни элегия²

1. Венец — ширкеуде неке киярда кийгизилетуғын таж.

2. Элегия — қайғылы ашықлық қосыы.

жазып, қосықтың уйқасымын ізлеп, қәлемнің ушын мүжип отырғанымда Швабрин келип әйшекті қақты, мен қәлемімди қойдым да қылышымды алып далаға шықтым.

— „Кейинге қалдырып кереги не, хәзир бизди аңлып турған хәшкәм де жоқ. Дәрьяның бойына барайық. Онда бизге хәшкәм де кесент болмайды“ — деди Швабрин. Бизлер сөйлеспеген қәлшимиз беиен жүре бердик. Текте жалғыз соқпақ жол менен жүрип, дәрьяның тар жағасына барып, қылышымызды суұырдык. Швабрин меннен гөре еңлирек еди, бирак, мен күшлирек хәм батыррақ едим, бир мэхәлде солдат хызметинде болған monsieur Бопре¹ маған қылышласыу жөшинен бир неше сабақ берген еди, мен булкәрада соны пайдаландым. Швабрин менен соншалық кәуипли карсыласыушылық шығады деп күтпеген еди. Көп уақытқа шейин бир-биреуимизге зыян келтире алмадық, ақырында Швабриннен күш кеткенлигин абайладым да, мен тықсыра отырып, оны дәрьяның сууына қууып түспре жазладым. Бир мэхәлде өзимнің атымды айтып қатты қышқырған сести еситтим. Бурылып қарасам жоқарыдағы тикке жол менен дирдеклеп Савелич княтыр екен... Тан сол уақытта оң ийшимнен төменирек, қылыш келип шаншылды, мен барып қулап есимнен тандым.

1. monsieur (французша)—мырза. бопре

АШЫҚЛЫҚ

Ах, сен қызым, сулыұ қызым,
 Жаслай күйеуіге шықпа, қызым!
 Аға, анашан сора, қызым.
 Ата, анашан, урнак пәснлден,
 Жыйнай гөр ақыл-ес қызым,
 Ақыл-ес, жасаұ әп-жамын.

Халық қосығы.

Менен жақсыны тапсаң, ұмытрасаң,
 Менен жаманды тапсаң еске аларсаң.

Халық қосығы

Көзімді ашып алғаннан кейін бір талай ұаққа шекем есім кирмеді, не болғанлығын түсине алмадым. Мен өзім танымайтуғын бір қонақ үйде, кровать үстінде жатыр екемнен, өзімді оғада хәлсиз сездім. Мениң алдымда қолымда май шамы бар Савелич тур. Әлле ким ендеп геүдем менен ийнимди таңған шүберекти жөнлеп атыр. Кем-кемнен есім кире баслады. Жекпе-жекке шыққанлығым есімге түсти, оннан кейін барып өзимнің жарадар болғанлығымды аңғардым. Тап сол минутта сықырлап есик ашылды. Бір дауыс ақырын ғана сыбырлап:—„Не қылды? Қалай?“—дегенде мен қалтырап кеткендей болдым.—„Еле бір қәлпн,—деди Савелич гүрсиннн—еле есинеи танып жатыр, мине бесншн сутка“—деди. Мен бурылып қарайын деп едим, бірақ оған хәлім жетпеди.—„Мен қай жердемен, бундағы турған ким?“—деп сорадым ақырында зордың күши менен. Мария Ивановна жақынлап келди де, маған қарап еңкейди.—„Қалай, тәуирсиз бе?“—деди ол.—„Қудайға шүкир“—дедим ақырын ғана“,—Мария

Ивановна, бул сизсиз бе? Айтыңызшы“... Усыны айтып онман арғысын сөйлесүүге дармапым келмей тоқтадым. Савелич хайраң болды. Бетинде кууапыштың белгиси пайда болды.— „Еси кирди, еси кирди, қулай құдиретине шүкир, Петр Андреич! Сен мени жамаң қорқыттың ғой! Аңсатпа! Минне бесинниң сутка!...“ деди. Мария Ивановна оның сөзин бөлнп:

— „Оның менен көп сөйлессе, Савелич, ол эле хәлсиз ғой“— деди. Сөйтти де әсте ғана шығып есикти жапты. Мениң ойым толқындай қозғала баслады. Сөйтти мен комеданттың үйинде екенмен. Мария Ивановна маған келип жүр екен. Мен Савеличтен бир-неше сөзлер сорамақшы болып едим, ғарры басын шайқап, еки кулағын тыға қойды. Мен реңжип көзимди жумдым, кешикпей уйықлап та кеттім.

Ояна салып Савеличти шақырғанымда, оның орнына алдымда турған Мария Ивановнаны көрдим, оның периште лебизи мени куглыклады. Сол минутта мениң бойымды бийлеген ләззет сезимни айтып питкериүүге тилим жетпейди. Қолынан усладым да, ерниге әкелип жабыстырып, елжиреп жасымды ағыздым. Маши қолын тартып алмады... Бир мәхәлде ерни келип мениң бетиме тийди, ыссы сүйис сезилди. Тула бойым оттай лаулады.— „Сүйкимли, мийримли Маря Ивановна, мениң хаялым болсаншы, мениң менен бахытлы болыўға көпсесши“— дедим. Ол ақылға енди.— „Қудай ҳақына, тыңлаңыз, - деп менен қолын тартып алды.— Сиз эле де кәуиплисиз: жараңыз улғайып кетнүй мүмкин. Өзинизди дым болмаса мен ушып сақлаңызшы“,— деди. Усы сөзлерди айтып мени шадлыққа шомылдырды да, үйден шығып кетти. Маған бахыт жан киргизгендей болды. Ол меники болады! Ол мени сүйеди! Усы ой пүткил бойымды бийледи.

Сол мәхәлден баслап саат саптын тәуирленнүүге ай-

палдым. Мени полктың шаштәрези-тәуиби емледі, өйгени, қорғанда онша басқа тәуип жоқ еді, қудайға шүкір, ол ақылсыпған да жоқ, жаслық пенен табиғат мениң жазылыұымды тезлетті. Коменданттың үй-иши мени түәлименен күтиүде болды. Мария Ивановна мениң қасымнан шықпады. Мен реті келген жерде ақ ашықлықты айтыұды аяқлаұға киригим. Мария Ивановна сөзимди бурынғысынан гөри салмақлы тыңлады. Қеш пазтапбастан маған шын кеұли менен бейім екепигин билдирип, ата-анасы оның бахытлы болыұына куұаныш пенен қосылатуғынлығын сөйледі. „Бирақ, жақсырақ ойлап, сениң ата-анаңның тәрешинен иркиниш болмас па екен?“ — деді ол.

Мен ойлапдым. Адамның босаңлығына гүманлапғаным жоқ, бирақ әкемнің, минези хәм ойы өзиме белгиги, сонлықтан мениң ашықлығым оған айта қалғандай тәсир етпейтуғынлығын, ол бұған жас жигиттің есерсоқлығы деп ғана қарайтуғынын биліп отырман. Мен Мария Ивановнаға шын жүректен буны айтып бердим хәм әкеме шама келгенше сулыұ сөз бенеп аталық ырзалығын сорап хат жазбақшы болдым. Хатымды жазған соң Мария Ивановнаға көрсеттім, ол хаттың сөзин сондай тамаша хәм тәсирли тапқанлығы сонша, хаттың табыслы болыұына гүман қылмады, сөйтип жаслық хәм ашықлықтың барлық исенгишлиги менен елжирегеи жүрегиги сезимше берилди.

Шабрин менен жазылыұымның биришин күнлеринде ақ татыұласын кеттім. Иван Кузьмич жекпе-жекке шыққанлығым үшін сөгин: — „Ех, Петр Андреевич! Маған сени түрмеге қамап қойыұ да тийис еді, онысыз да өзиниң жазаңды тарттың. Ал Алексей Ивановичты нап магазинде қаматып, қараұыл қойдым. Қылышы Василиса Егоровнада қулыпты тұр. Ақылына енип, өкинетуғындай бол ын“, — дегенди айтты. Мен жүрегим-

де жек көрнү сезими саклапбастай бахытлы едим. Швабринди тилей басладым. Мийримли комендант, өзиниң ҳаялының ырзалығы менен, оны азат етпекши болды. Швабрин маған келди, арамызда болған иске өзин айыплы деп санап, мениң өткен исти ядымнан шығарыуымды өтинди. Жаратылысымда кекшил болмаған себепли, арадагы урысты да, оның колынан түскен жараны да шың жүрегим менен кеширдим. Оның өсеклерин жәбирленген өзимшилик менен қабыллабаған ашықлықтың рениши деп гана санап, бахыгсыз күндесимниң гүнасыни кек сақламай кеширдим.

Мен тезден сауалдым хәм өзимниң квартирима келдим. Әкеме жазған хаттан шыдамсызлық менен жууап күттим, бирақ оннан үмитим жоқ болса да, ренишли хабардың алдын ала қайғылы сезимин жойыуға тырыстым. Василиса Игоревна менен оның күйеуине елеге шекем өзимниң сырымды айтқаным жоқ, бирақ, мениң қызын сорауым оларды әжеплендирмеуи тиийс. Мен болайып, Мария Ивановна болсып, сезимлеримизди олардан жасырмасқа тырыстық хәм бизлер күн бурып ақ олардың ырзалық беретугышына инандық.

Ақыры бир күни азан менен колына хат ушлап, Савелич маған кирип келди, жүрегим дүрсилден хатты алдым. Адресин әкем өз қолы менен жазыпты. Бунысы мени әлле қандай бир маңызлы иске хәзирлегендей болды. Өйгекени жайшылықта маған хатты атам жазатуғын еди, әкем хаттың сәңына бирнеше қатар қоса салатуғын еди. Накетти узақ аншай „Оренбург губерниясы, Белогор қорғаны, балам Петр Андреевич Гриневка“ деген көширмели жазыуды қайғарып оқыдым. Мен хаттың түсине қарап әкемниң бул хатты қандай рухта отырып жазғанын аңлауға тырыстым, ақырында оны ашыуға бел байладым, дәслепки қатар-

дй оқығанымызда ақ барлық истиц бузилғашы көр-
дим. Хаттыц мазмуны төмендегшице еди:

„Балам Петр! Сениц Мироновтыц кызы Мария Ивановнаға уйлениўге келисим ҳәм аталық пәтия сорап жазған хатыцды бизлер усы айдын онбесинде алдық, мениц саған пәгиямды ҳәм келисимди бериўим былай тұрсын, офицерлик чиницниц бирлығына карамастан, тенеклигиц ушын жас баладай сазайынды тарытырыў ушын саған бир жетсем деймен: себеби сен еле өзицниц қылыш асыныўға турғысыз екенлигицди ҳәм ол қылыш саған тап өзиц сыяқлы бир сыр-гия менен дуэльге шығыў ушын берилген емес, ол саған ўатанды қорғаў ушын берилген. Тезден Андрей Корловичке, сениц әумесерлигиц кеткендей, Белогор қорғанынан алысырақ бир жерге жиберийин сорап хат жазаман. Апац сениц жекпе-жекке шығып ҳәм жаралы болғаныцды еситиц, қайгыға шыдай алмай, ҳәзир жатырыпты. Сеннен не шығар екен. Уллы марҳаматынан үмит қылыўға батыллығым бармаса да, сениц дүзелиўинди кудайталадан жалбарыпып сораيمان.

Сениц атац А. Г.

Бул хатты оқыў мениц ҳәр түрли сезимимди қозғады. Әкемниц аямай айтқан қатты сөзлери мени терец жәбирледи. Мария Ивановнаныц атын атағандағы илипатсызлық сөзлери маған қаншама әдепсизлик болын көрнсе, соншама әдилсизликте болын көрниди. Белогор қорғанынан басқа жаққа көшириў жөниндеги ой мени қәуиплендирейин деп, бирақ барлығынан да анамның ауырыўлығы жөниндеги хабар мени көбирек қайғыртты. Мениц жекпе-жекке шығыўым ата-анама сол аркалы белгили болғаны шубхасыз деп, мен Савелицке ашыўландым. Мен өзимниц гар өжиремди әри-бери

адымлап жүріп, оның алдына тоқтадым да сууық түс пенен:—„Сенің себебің менен жараланып, бір ай бойына өлім алдында жатқанымға қанаатталабаған көрінесен, енді менің амамды да өлтиргің келгені ғой“— дедім. Савелич тас төбесінен жасыл түскендей болды. „Оныңыз қалай, қарағым аў“—деп еңіреп жибере жазлады.—Ол не дегенің? Сенің жараланыуына мен себеп болғаным ба? Құдай көріп тұр ғой, мен арана түсіп Алексей Иваничтің қылышына геўдемді тутап деп жууыраған едім, қурығыр гаррылық кесент берді. Ал, анаңа менің қандай жазығым болынты?—деді.

—„Сен өзің не ислегенінді билесең бе?—дедім мен.—„Менің үстимнен мағлыұмат жаз деп сеннен ким сорады? Әлле маған тыңшылыққа қойылған бе диді?“—„Мен бе, мен сенің үстиңнен мағлыұмат жазыппаң ба?—деді Савелич көзінен жасы сорғалап, ұй патша кудайым ай! Олай десең мынаны оқығй ғой, маған хожайын не жазып отыр екен, — Менің сен тууралы мағлыұмат берген-бермегенімді усыппаң көрерсең“ — деді де, қалтасынан хатты шығарып маған усынды, мен төмендегілерді оқыдым:

„Уят саған, гарры көнек, бул не, менің қатты буйрығымға қарамастан балам Петр Андрсич ҳаққында мағлыұмат жеткізбедиді, оның жарамсыз ислері ҳаққында маған бөген адамлар билдириўге мәжбүр болған. Өз хызметің менен хожайынның тилегің сен усылай орынлайсаң ба? Мен сени, гарры көнекки шынлықты жасырып жас адамды өз бети менен жибергенің ушын мен сени шошқа бақтырыўға жиберемеп. Усыны алыў менен бирге тоқтаусыз маған оның ден саўлығының қандай екені ҳаққында жазыўға буйыраман, рас болса маған биреў оның деп саўлығы тәўир болып киятыр деп жазды, ол қай жерінен жараланған жақсылан емленди ме?“—дегип.

Шамасы, Савелич мениң алдымда жазыксыз экенлиги, мен оны гүман менен ренжитип босқа жәбирлегенім анық болды. Мен оннан кеширим сорадым, бирақ, гарры калайда жубанбады. „Мине, мениң көретуғыным алдымда экен ғой, өзимниң хожайинларымның алдында мине кандай жақсылықларға жетистим. Мен гарры көпек, мен шошқа бағыўшы, сениң жардар болуына да себепкер болыппаң ғой! Жоқ шырағым, Петр Андренч, мен емес, барлығына нәлеті и мусье айыплы, бузық адамлардан кутқарып алын қалатуғын түйреў менен суккыласыў болатуғындай ақ темир ислик пенен түйресип, тепкилеўди үйреткен мен емес, сол ғой! Әлле кайдағы бир мусьени жаллан, артық ақша шығарыў керек болыпты!“ — деди ол.

Бирақ, мениң ислерим ҳаққында әкеме жеткерийди ким мойныша алған болады? Генерал ма? Бирақ ол мениң ғамымды ошшалық қайғыра қоятуғын емес еди ғой, ал Иван Кузьмич болса мениң жекпе-жекке шыққанлығым ҳаққында рапорт берийди хәжет санамайтуғын еди. Мен таба алмай дағдардым. Мениң гүманым Швабринге тирелди. Мағлыўмат берий тек соған ғана пайда келтиргендей еди, өйткени мағлыўмат берийдиң нәтийжеси мениң бул қорғаннан кетиўим, коменданттың семьясынан қол үзпийм болып шықпақ кой. Мен усының барлығын Мария Ивановнаға айтпақшы болдым; Мени көргеннен: „Сизге не болған, неге буша бозарып кеткенсиң, деди ол.“ — Барлығы питти!“ — дедим де, әкеминң жазған хатын бердим. Ол да өз нәўбестинде бозарып кетти: оқыды да қолы қалтырап хатты маған қайтарып берип, қалтыраған даўысы менен: „Мениң тағдиримниң усылай болғаныдағы... Сениң туўғанларың мени семьясына алғысы келмеген, барлық нәрсе қудай хәмиринде, бизге не керегин қудай жақсы биледи ғой, Петр Андренч енди ҳеш

нәрсе ислей алмайсаң; ең болмаса сиз бахытлы болыңыз... Мен оның қолынан ұслап:— „Жоқ“ ол болмайды!—деп бақырып жибердим,—Сен мени сүйесең, мен барлығына да тайынмап. Жүр сениң ата-анаңның аяғына жығылып, жылайық, олар қатаң жүректі паңадмлар емес, киши пейил адамлар... Олар бизге пәтиясын береді, бизлер некаласамыз... Соннан соң ұақты менен мениң атамды да қолға түсіретуғынлығымызға нсенемен, атам бизлер жақлы болады, атам кеширеді...“— „Жоқ, Петр Андреич, сен ата-анаңның пәтиясын алмағанша мен саған күйеуге шықпайман“—деді Маша. Олардың пәтиясысыз сен бахытлы да болмайсаң. Қудайдың хәмирине бойспнайық, баска биреуді сүйіп баска бир қалыңлық табағуғын болсаң, ықпяр өзинде, Петр Андреич қудай жарылқасын, мен скеўмиз ушында...“—деп жылап жиберді де, менің қасымнан кетіп қалды. Менің оның изишен өжиреге барғым келип еді, бирәк өзимді ұслап тура алмайтуғынлығымды сездім де, қайтып кеттім.

Мен қалың ойға шүмип отырған едим, бир мезгилде Савелич мениң ойымды бөлип жиберді. „Минне қарағым“—деді ол, маған жазылған қағазды берип, „көр, мен өзимнің мырзамның үстишен маглыұмат бериўшимен, әкеси менен баласының ортасына от жағыўға тырысамап ба екен“—деді. Мен оның қолынан қағазын алдым: бул Савеличтің өзинне келген хатқа қайтарған жуўабы екен. Минне хаттың өз сөзи:

— „Государь Андрей Петрович, бизнің миўирман атамыз! Маған—өзиниздің қулыңызға ашыўланған мырзаның буйрығын орышламаўдың уят екенлигин айтқан марҳаматлы хатыңызды алдым. Мен ғарры көшек емеспен, өзиниздің ҳадал хызметкеризден, мырзаның айтқанын орылап жәнеде сизге ҳәрдайым ишта менен хызмет ислен, шашымның ағарыўына шекем

жетип отырман. Мен Петр Андреичтің жараланғаны ҳаққында сизлерге ҳешнәрсе жазбадым, өйткени сизлерди бийкарға шоршытпайын дедим, мырзадан анаңыз Авдотья Васильевнаның онысыз да қорқып аұырып қалғанлығын еситтим. Ол кисиниң саламатлығын сорап бир кудайдан тилек тилеймен. Ал Петр Андреич оң жақ ийниниң астынан, көкирегинен, тап сүйектиң астынан тереңлиги бир ярым вершок жараланған еди. Аұырғанда коменданттың үйинде жатты. Онда биз оны суўдың бойынан алып келген едик. Оны усындағы Степан Парамонов деген шаштәрез-тәуип емледи, ҳәзир кудайға шүкир, Петр Андреич тәуир болды. Ол ҳаққында жақсылықтан басқа ҳеш нәрсе жаза алмайман. Командирлердиң барлығының оған ырза екенлиги еситиледи. Василиса Егоровна оны өзиниң туўған баласындай көреді. Оның басына бундай ҳәдийсе гезлести деп, оншама айып санаўға болмайды. Ат төрт аяқлап жүрсе де сүрнигеди деген емеспе. Сиз мени шошқа бағыўға жибереме деп жазыпсыз, ол да өзиңиздиң баярлық ықтиярыңызда. Кулларша тәжим етемен.

Сизиң ҳадал кулыңыз Архип Савельев“.

Мийирман ғаррының жазған хатын оқығанда бир неше мәртебе күлмесиме болмады. Мениң әкеме жуўап қайтарарлықтай шамам жоқ еди, ал анамның кеўлин тынышлаўға Савеличтиң хаты маған жеткиликли болып көринди.

Сол ўақытлардан баслап мениң аўхалым өзгерди. Мария Ивановна мениң менен сөйлеспейтуғын болды ҳәм меннен қалайда қашыўға тырысты. Коменданттың үйи мениң ушын суўық көрине баслады. Кем-кемнен өзимниң үйимде жалғыз отырыўға үйрендим. Бул жөнинде Василиса Егоровна дәслепки гезде маған уры-

сып жүрди, бирок мениң гезжирлигимди анлаган соң маған ҳеш нәрсе демейтуғын болды, тынышыма қойды. Иван Кузьмичтиң өзи менен де тек хызмет жөнинде ҳәжет болғанда ғана көрисип жүрдим. Швабрин менен сийрек гана, оның өзинде де кеўилсиз жолығысып жүрдик. Оның үстине мен оның жүрегинде жасырын душпанлық барлығына гүманланғаным раска шықты. Мениң турмысым шыдаўыма қыйын бола баслады. Мен жалғызлық хәм жумыссызлық салдарынан болатуғын қапалық пенен ойланыўға гезлестим. Мениң ашықлығым жалғызлықта оннан бетер күшейип, сааттан-саат өткен сайын жанымды кыйнай баслады. Мениң рухым түсти. Мен әлле акылымнаи айрыламан ба, болмаса бузылып кетемен бе деп қорықтым. Мениң барлық өмириме күтилмеген жерден тәсирли болып гезлескен ҳәдийсе мениң жаныма күшли хәм жағымлы өзгерис киргизип силкиндирди.

VI Б А П

ПУГАЧЕВШЫЛАР

Сизлер, жас балалар, тыңлаңызлар
Биз, ески ғаррылардың айтатуғын сөзин.

Қосық.

Өзимниң көзим менен көрип гүға болған, таң қаларлықтай ҳәдийселерди сүўретлеўден бурын 1773-жыллардың ахырында Оренбург губерниясының қандай аўхалда болғанлығы ҳаққында бир неше сөз айтып өтиўим ҳәжет.

Бул кең пайтах хәм бай губернияны жақында гана Россия патшаларының үстемшлигине бағынғап, неше

Түрлі ярым жабайы халықтар мекен етеді. Олардың минут сайынғы ызаланып толғаныуы пызам менен гражданлық тұрмысқа үйреніспегенлиги, жеңіл ойлы минезлери менен рейимсізликлери оларды бағындырып ушлау үшін хукимет тәрепинен үзликсіз қадағалауды талап ететугын еди. Қайымлы саналған орынлардан қорғанлар салынып, ондай жерлерде көбинесе Жайық жағасының көптеп берги ийелери қазақтар орналастырылғач еди. Бірақ бул үлкенің тынышлығы менен кәуіпсізлігін сақлауға тийіспі болған жайық қазақтары біраз уақыттан бермаған хукиметке өзлери тынышсыз хәм кәуіпті халық болып табылған. 1772—жылы олардың ең үлкен қаласында көтеріліс шықты. Буган әскерди тийіспі ретінше бағындыруу жөнінен генерал—майор Траунбенбергтің қолланған қатал шаралары себеп болды. Буның нәтижесінде қазақтар Траунбенбергты аяусыз түрде қоллары менен урып өлтирди, басқаруу ислерине өз кәлеуінше өзгеріс киргизди, ахырында булардың көтеріліс картеш оғы хәм аяусыз жазалар менен басылды.

Бул мешің Белогор қорғанына келуімнен әдеуір уақыт бурын болған еди. Хәзир енди хәмме жерде тынышлық орнаған еди, яки тынышлық орнаған сыяқлы дерлік еди, баслықтар хайяр көтерілістегилердің жалған тәубесине аңсат инаныпты; ал, олар жасырын кек сақлап, тәртіпсізлікті баслап жиберіуу үшін қолайлы уақытты күтіуде болады екен.

Өзимнің әңгімеме қайта келейін.

Бір күні кешқурын (бул 1773—жылдың октябрінің басында еди), гүзгі самалдың гүїилдисін тыңлап әйнектен айдың қасынан шауып баратырған бултарға қарап, бір өзим үйде отыр едім. Коменданттың атынан мени шақырып келди. Дәрриу коменданттикіне жөнелдим. Коменданттикінде Швабрин, Иван Игнатых

және қазақ урядниги отыр екен. Үйде Василиса Егоровна да, Мария Ивановна да жоқ екен. Комендант менің менен мазасызланған түрде аманласты. Ол есикти жапты да, урядниктен басқамыздың бәримизди отырғызды, урядник есикте тұрды. Комендант қалтасынан бір қағазды сууырып алды да: „Офицер мырзалар үлкен жаңалық хабар бар! Генералдың не жазғанын тыңлаңыздар“—деді. Көзине әйнегин кийди де, төмендегини оқыды.

„Белогор қорғанының коменданты,
господин капитан Мироновқа.

Ж а с ы р ы н.

Усының менен сизлердің хабарландыраман, қараұылдан (тутқыннан) қашып кеткен Дон қазағы бүлікшил Емельян Пугачев¹ өзине мархұм император Петр III ниң атын ийелеп алып, кеширилмеслик арсызлық етип, жауызлар шайқасын құрап, Жайық бойындағы селоларда көтеріліс жасады, хәзирде бирнеше қорғанларды алып ұайранлап атыр, қай жерде болсын талан-тараж етип киіс өлтириүде. Соилықтан усыны алғаннан кейин, сиз господин капитан, жоқарыда айтылған жауыздың хәм самозванецтиң² бетин кайтарыуға, егерде олар сизиң қорғаныңызға тийетуғындай болса, мүмкиншилиги болса, жоқ етиүге дәрриү шара қолланыуларың керек болады“.

¹ Емельян Пугачев (1744–1775) дийханлар революциясының көсемп (пугачевшылар), Дон қазағының арасынан шыққан, камбағал. Ол өзін көтерілістің талантлы шөлкеүлестиріушіси хәм мәрт басшысы етип көрсетти. Көтеріліс патша әскерлері тәрепинен басылғаннан кейин 1775–жылы 10–январьда Москва қаласында дарға асылды.

² Самозванец—өтирик псім менен жүриүши мағанасында.

„Дәрриу шара қолланыу керек“ деди де, капитан көз әйнегин алып, қағазды бүклей берди де:—Еситтиң бе, айтыуға аңсат. Жауызлар күшли көринеди: ал, бизде қазақларға исениу де қыйын, бул сөз, Максимич, сизиң кеулинизге келип жүрмесин (урядник езиу тартып күлди). Солайда ҳеш шара жоқ, господин офицерлер! Тап-тайын болып турыңлар! Қарауыл қойыңлар, түнде гүзетши қойыңлар, егер шабыуыл жасай қалған күнде дәрұазаны жабың да, солдатларды шығарыңызлар. Сен, Максимич, өзиниң қазақларыңа қатты қара. Топлар көрилип, жақсылап тазартылсаң. Әсиресе усының барығын оғада жасырын сақлаң, буны қорғанда ҳешким ўақтынап бурын билмесин“.

Усындай буйрықлар берип, Иван Кузьмич бизлерди тарқатты. Мен еситкенлеримизди талқылап, Швабрин менен бирге шықтым.—„Сен қалай ойлайсаң, бул не менен питер екен?“—деп мен оннан сорадым. „Қудай биледи“—деди ол:—„Көрермиз. Еле маған айтарлықтай ҳешнәрсе көринбейди. Егерде...“ Усыны айтқанда ойға түсирип, өзінше француз ариясын¹ ыскырды.

Бизиң алдын ала сақлығымызға қарамастан Пугачевтың келетуғынлығы қаққындағы хабар қорғандағылардың ҳәммесине жайылды. Иван Кузьмич өзиниң ҳаялын күтә—хүрметлейтуғын болса да, хызмет жөниндеги жасырын сырды ҳеш айтпайтуғын еди. Генералдың хатын алғаннан кейин ол оғада қийле жасап, ҳаялына Герасим ата Оренбургден бир қарамаат жасырын хабар алып, соны жасырын сақлап отырған көринеди деп, сонда жумсапты. Василиса Егоровна еситиуи менен ақ поптың ҳаялына барып айтыуға ғамланып, Иван Кузьмичтиң кеңеси бойынша үйде

¹ Ария—бир адам айтатуғын, операдан үзинди қосық.

жалғыз иши пискен деп Машаны да алып кетип еди.

Иван Кузьмич өзи үйде толық хожайын болып калып, дәрриу бизге киси жиберипти, бизиң сөзимизди еситип қоймасын деп Палашканы шоланға қамап қойыпты.

Василиса Егоровна поптың ҳаялынан ҳешнәрсе есите алмай үйге қайтып келгеннен кейип, өзи жоқға Иван Кузьмичтиң мәжилис жасағанын, Палашканың шоланға камалғанын билипти. Василиса Егоровна күйеуи тәренин алданғанын билип, сорау қоя баслапты. Бирак, Иван Кузьмич те оның топылысына қарсы ҳәзирленипти. Ол өзиниң билгиси келген жолдасына ҳеш тартып-бастап ғайратланып жууап берипти. — „Мен саған айттайын, анасы, бизде қатынлар печьке сабан жағууды шығарған көриведи, ал, бушан апат шығатуғын болған себепли, мен аллагы ўақта қатынлар печьке сабан жақпасын, путак, пенен шөпшек жақсын деп қатты буйрык бердим“ — деди. — „Әне, не ушын Палашканы қамап қойдың деп сорады ҳаялы. — Бийшара қыз бизлер қайтқанға шекем шоланда неге отыраты?“ Иван Кузьмич бундай сорауға әлле нелерди мыңғырлады. Василиса Егоровна өзиниң ериниң мәккерлигин көрди: оннан ҳешнәрсе шықпайтуғынлығын билип, өзиниң сорауларын тоқтатты ҳәм Акулина Памфиловнаның дым өзгеше түрде таярланған дузлы қияры ҳаққында айтып, әнгиме басқа жаққа кетти. Василиса Егоровна түни бойы кирпич какпады, күйеуиниң басында не бар екенлигин, буның билиуине жарамайтуғын не нәрсе екенлигин қалай шамаласа да таба алмады.

Келеси күни ширкеуден түски намаздан қайтып киятырғанда Василиса Егоровна, Иван Игнатичтиң топтың ишинен балалар салып толтыра берген тас, жоңқа, топай, түрли қоқымларды алып таслап атырғанын көрди. „Мына урыс таярлығының не мәниси болды екен,

Әлде киргизлар топылыс жасайды деген кәуип барма екен? Бирақта, ҳеш нәрсеге турмайтуғын исти Иван Кузьмич меннен қалай жасыратуғын болды?—деп, ойлады коменданттың ҳаялы. Сөйтти де өзиниң ҳаялларға тән билиўге кумарлығын, азаплаған сырды не кылса да сорап билейин деп ойлап, Иван Игнатичты даўыслап шақырды.

Василиса Егоровна жуўап бериўшиниң сақлығын жоғалтыў ушын, тергеў ислерин шет сораўлар менен баслайтуғын судьялардай, әуели хожалық жөнинен бирнеше сораўлар қойды. Соннан кейин бирнеше минут үйдемеї турып, аўыр гүрсинип басын шайқап: „Ой, қудайым ай, қандай хабарлар болып кетти! Буның соны не болар екен?“—деди.

—Ой, анасы-ай!—деди Иван Игнатич.—Қудайдың мийрими көп кой: бизде солдат жетерлик, дәримиз көп, топты мен тазалап қойдым. Пугачевка усының менен соққы беретуғын шығармыз. Қудай қолынан бермесе, шошқа жемейди гой!—деди.

—Бул Пугачев деген не қылған адам?—деп сорады коменданттың ҳаялы.

Иван Игнатич абайсыз айтып жибергенин сол ўақытқа билди де, тилин тиследі. Бирақ, онысы болары болғаннан кейин еді. Василиса Егоровна ҳешкимге айтпайтуғынлығына ўәде берди де, ықтиярсыз барлығын айтқызды.

Василиса Егоровна өзиниң ўәдесинде турды ҳәм ҳешкимге бирде сөз айтпады, тек поптың ҳаялына ғана сөйледи, онда олардың далада жайылып жүретуғын сыйыры жаўызлардың қолына түсип кетиўи мүмкин болған соң ғана айтты.

Тезден-ақ журттың бәри Пугачев ҳаққында гүррин қылатуғын болды. Ҳәрким ҳәртүрли сөйледи. Комендант урядникти қоңсы селенислерден ҳәм қорғанлардән

барлығының ауғалы хақында жақсылап барлап келиуге тапсырма беріп жиберді. Урядник екі күннен кейін қайтып келді, далада қорғаннан алпыс шақырым жерде толып атырған ат көргенлігін, әлде қандай көп күш киятырғанлығын башқұртлардан еситкенлігін, дағазалады. Бірақ, ол жартыұлы хешнәрсе де айта алмады, өйткені оннан арман барыуға қорқыпты.

Қорғанда казаклар арасында әдеттегіден тысқары хәрекет пайда болды, көшелерде олар топланып, өзара әсте гана сөйлесіп, драгун¹ ямаса гарнизон солдатын көрсе тарқасып кететуғын болды. Олардың арасына тыңшылар қойылды. Юлай дейтуғын шоқынған қалмақ, комендантқа үлкен кереклі хабар әкелді. Юлайдың айтыуына қарағанда, урядниктің әкелген хабары өтирик екен, хайяр казак, қайтып келгеннен кейін өзинин жолдасларына мен бунтшылардың арасында болып, олардың басшысына жолықтым, ол басшы өзине шақырып алып қолын сүйгизіп, узақ сөйлести дегенди айтқан. Комендант урядникти дәриу тутқынға алғызып, Юлайды оның орнына таярлады. Казаклар бул хабарды ашық наразылық пепеш қарсы алды. Олар жәбирленгенликлерин еситтире сөйлепти. Ал, коменданттын буйрығын орындаушы Иван Игнатич олардың „Гарнизонның тышқаны, асықпай тура тур, сазайыңды тартқызамыз!“—деген сөзлерин өз қулағы менен еситипти. Комендант тап сол күни өзиниң тутқынынан жууап алмақшы болып еди. Бірақ урядник тутқыннан кашып кетип қалыпты: шамасы өзиниң пикирлеслериниң жәрдемн менен болса керек.

Жаңа жағдай коменданттын тынышсызлығын бұрынғыдан да күшейтті. Бир башқұрт көтерілиске ша-

¹. Драгун—патша армиясындағы айрықша атлы солдат.

қырағуғын прокламациялар менен қолға түсті. Бул аўхалдың себебинен комендант офицерлерин тағы да жыймақшы болды, буның ушын тағы да бир қолайлы сылтаў таўып Василиса Егоровнаны бир жаққа жиберіўдиң ғамын қарастырды. Бірақ Иван Кузьмич ақ кеўил хәм дурыс сөйлейтуғын адам болғанлықтан, бұрынғы таўып қолланған ҳийлесинен басқа ҳешнәрсе таба алмапты.

— Тыңла сен, Василиса Егоровна—депти басын шайқап—Герасим ата қаладан... алды дегенди айғады. — „Жетер өтириғиң, Иван Кузьмич, сен сирә тағыда мәжилис шақырып Емельян Пугачев ҳаққында мен жоқта әңғиме қылайын деп турсаң ғой, бірақ ҳәйярлығыңды бәрқамла өткізе алмасаң“,—депти. Иван Кузьмич көзин алартып: „Жақсы, онда анасы, егерде сен бәрин де билеп койған болсаң, кетпей ақ кой, бизлер сениң көзинше ақ сөйлесейик“,—депти. „Аўа солай десеңши, ағасы, сениң маған ҳийле ететуғын не жөннің бар, оннан да офицерлеринди шақырта бер,“—депти ҳаялы.

Бизлер тағы жыйналдық. Иван Кузьмич ҳаялының көзинше қандай да бир шала сауатлы казактың қолы менен жазылған Пугачевтың үндеў хатын оқыды. Талаўшы өзиниң ҳеш жерде иркилмей бизиң қорғанға келетуғынлығын жазыпты, солдатлар менен казакларды өзиниң шайкасына қосылыўға шақырыпты, ал, командирлерге айтқан насиҳаты: қарсылық етпеңдер,—депти, егерде қарсылық етсеңдер өлимге буйыраман—деп қорқытыпты. Үндеў әпиуайы тил менен, бірақ өгир, күшли сөзлер менен жазылыпты, сонлықтан жай адамлардың ойына күшли тәсир еткендей еди.

— Көрдиң бе бузақыны,—деди коменданттың ҳаялы:—Бизге тағы нени буйырғысы келеди? Оларға қарсы шығып, оның туўын аяқ астына төсеў керек! Ҳа, ийттиң ғана баласы! Бизиң қырық жыл хызмет

екенимизди, соннан бермаған, қудайға шүкір; не нәрсе болса да кәргенимизди ол билмей ме екен? Талаушылардың да тилин алатуғын командирлер қалайша табылған екен?

— Табылуға тийис емес еди ғой, жауызлар бір сыпыра қорғанларды алып қойған деген хабар бар, — деди Иван Кузьмич.

— Дурысында да күшлі кәринеди, — деди Швабрин.

— Мине, хәзир биз оның хакыйқат күшин билемиз, — деди комендант. — Василиса Егоровна, маған амбардың гилтин бер. Иван Игнатич, башкуртты мында алып кел. Юлайға айт, мында камшыларды алып келсин.

— Иван Кузьмич тоқтай тұр, — деди коменданттың хаялы орнынан тұрып, — мен Машаны үйден бір жаққа әкетейин, болмаса дауысты еситип қорқады. Ондай қысымға, расып айтқанда, менен де үйреншигим жоқ. Ал, енди жақсы қалыңыз, — деди.

Ески уақытларда сул ислерінде қысымның тамыр жайғанлығы сонша, қысымды жойуу хакқында указ шығарылғаннан кейин де көпке шекем ол указ әмелге асырылмады. Жынаятлы адамның өз аузынан мойнына алыуы, жынаяттың толық анықланыуын оғада керекли деп ойлайтуғын еди. Бул ойдың хешбир тийкарсызлығы былай тұрсын, нызамның дурыс уғымына қарсы еди. Өйткени судланыушының мойнына алмауы оның ғунасыз екенлигин сыпатлау жөнинен итибарға алынбаса, мойнына алыуы айыплы екенине дәлил болып шығыуы тийис емес ғой. Усы күннің өзінде мен бул әдеттің жойылғанына өкинетуғып ески судьялардың пикирин еситкенім бар. Бизің дәуиримизде қысымның хәжетлигине судья да, судланыушы да, хешким де шек келтирмейтуғын еди. Соның менен коменданттың буйрыгы бизің хеш қайсымызды таңландырған да, тынышсызландырған да жоқ. Иван Игнатич амбарда қамаулы,

тилти коменданттың хаялында сақлаулы турған қамау-
дағы башкуртты әкеліуіге кетти, бирнеше минуттан
кейін тутқынды өжиреге ертіп келди. Комендант оны
өзінің алдына әкеліуіге буйырды.

Башкурт зорға табалдырықтан атлап өтті, (аяғы ки-
сенлеулі еді), басынан бийік бөркін алды да, есікте
турды. Мен оған қарадым да, титиркенип кеттім. Мен
бұл адамды хәш уақта ұмытпайман, оның жасы жет-
пістен асқан сыяқлы көрінеді. Онда мурын да, кулақ
та жоқ еді. Оның шашы алынған еді, сақалдың орны-
на буурыл тартқан бирнеше қыл бар, оның бойы аласа
еді, арық, бүкірейген, бірақ оның қысықлау келген
көзіңде еле де от жанып тұр. Комендант бұның түрін-
дегі белгіге қарап, 1741-жылы жазаланған бунтшылар-
дың бири екенлігін билди де.

— Эхә!—деди.—Сен биің қакпашымызға түскен
ески қасқыр екенсең ғой. Сениң басың ұсылай тегис-
леп жонылған болса, бұл сениң бириңши бунт жасауың
емеслігін белгиси. Берман жақынырақ келши, сени
ким жибергенін айтасаң ба?—деди.

Ғарры башкурт үндемеді де, хәшнәрсеге түсінбе-
гендей, комендантка қарады.—Неге үндемейсең?—де-
ди Иван Кузьмич дауам еттиріп,—әлле сен русша
билмейсең бе? Юлай, сен оннан өзіңше сора, оны би-
зиң қорғанға ким жиберген екен?

Юлай тағар тилинде Иван Кузьмичтің сорауың қай-
талады. Бірақ башкурт оған да сол түр менен қарады
хәм бир ауыз да сөз айтпады.

— Жақсы.—деди комендант,—сен мениң қолымда
сөйлейсең. Жигитлер, мына жиілінің үстіндегі ала
шапанын шешің де, арқасын тилиңдер. Қара сен Юлай,
буны жақсылаққырап"! Башкуртты еки инвалид ше-
шиндире баслады. Бахытсыздың бетине тынышсызлық
кирди. Балалардың қолына түскен аңдай ол жан-жағы-

на алақлап қаранды. Инвалидлердің биреуі ғаррының еки қолын мойнына апарып арқалап көтергенде, Юлай дүрре менен жаўдыра берди, башкурт хэлсиз ыңыранып, жалбарынған сес пенен басын шайқап, аўзын ашқанда, тилдің ориына шолтанлап түбір көринди.

Бул хәдийсениң мениң әсиримде болғанлығын хәм енди мениң император Александрдың патшалық еткен қысқа ғана дәуирине шекем жасап келгенимди еслегенимде оқыў-билиминиң тез алға басқанына хәм адамды сүйиў тәртибиниң тез жайылғанына таңланбай тура алмайман. Жас жигит! Егерде мениң жазыўым сениң қолына түсе қойса, өзгеристин ең жақсысы менен ең бериги хеш қандай зорлық титиретиў жүргизилмей, минез-қулық дүзетилиўи арқалы болған өзгерис екенлигин ядыңда сақла.

Хәмме хайран болды. „Ал, буннан бизге хешнәрсе өндирип болмайтуғын көриеледи, — деди комендант. — Юлай, башкуртты амбарға апарып кел. Ал, бизлер, мырзалар, тағы бир нәрселер ҳаққында сөйлесемиз“.

Бизлер өзлеримиздің аўхалымыз ҳаққында сөз қыла баслағанда, қәпелимде өжиреге асығып-сасып, хәдден тысқары тынышсызланғандай түр менен Василиса Егоровна кирип келди.

—Бул не, саған не болып қалды? — деп комендант таңырқанып сорады.

—Қарақларым, сумлық! — деди Василиса Егоровна. — Нижнеозерныйди бүгін азанда алған. Герасим атаның хызметкери жаңа ғана сол жақтан келди. Ол қалай оны алғанлығын көзи менен көрипти. Комендантты хәм барлық офицерлерин дарға асыпты. Барлық солдатлар қолға түскен. Ал, енди көрип турың, жаўызлар бунда келеди.

Күтилмеген жаңа хабар маған қатты тәсир етти. Нижнеозеро қорғанының коменданты, тыныш, сыпайы

ғана жас жигит маған таныс адам еді. Бұдан екі ай бұрын өзінің жас қаялы менен бірге Оренбургдан қайтып баратырып Иван Кузьмичтикіне түсіп кеткен еді. Нижнеозерный бизиң қорғаннан жигирма бес шақырымдай еді. Саат сайын бизлерге де Пугачевтың топылыс жасауын күтiуге туұра келди. Мария Ивановнаның тағдийри көзиме елеслеп, жүрегим муздай болды.

—Иван Кузьмич, тыңлаңыз!—дедим мен комендантка,—бизиң ұазыйпамыз сонғы демимиз питкенге шекем қорғанды қорғау. Бул ҳаққында айтыұдың кереги жоқ. Бирақ ҳаяллардың кәўстерсиз болыұын ойлау керек. Оларды жол ашық болса Оренбургқа, болмаса жауызлар жете алмастай басқа алысырақтағы исенимли қорғанға жибериу керек.

Иван Кузьмич қаялына қарап:

—Тыңла, сен, анасы, дурысында да бизлер бунтшыларды бир жайлы еткенге шекем сизлерди алысырақ бир жерге жибере турсақ қәйтеди?—деди.

—Бул бос сөз!—деди коменданттың қаялы.—Атылған оқ жетпейтуғын ондай қорған қайда? Белогор қорғаны неден исенимсиз? Қудайға шүкир, жигирма еки жыл усында турып киятырмыз ғой. Башкуртты да, қырғызды да көрдик. Пугачевтың тусында да отыра алармыз!—деди.

—Онда, анасы,—деди—Иван Кузьмич қарсыласып—өзимиздин қорғанға исенетуғын болсаң, қала бер. Бирақ, Машаны қәйтемиз? Алдырмай отыра алсақ ямаса жәрдем келип қалса ғой жақсы. Ал, жауызлар қорғанды алып қалса қәйтемиз?

—Онда...—деди де, Василиса Егоровна тутлығып ойы ҳәдден тысқары толқынланғанлықтан сөйлемей қалды.

—Жоқ, Василиса Егоровна,—деди комендант сөзиниң тәсир еткенин сезип, (мүмкин, бул өмиринде биринши

рет тәсир етиүи шығар), — Машаның бунда қалыуы болмайды. Биз оны Оренбургқа киндик шешесине жиберейик. Онда әскер де бар, топ та жеткиликли, қорғанның дийуаллары да тастан. Сағанда оның менен бирге сонда барыуға кеңес берер едим. Кемпирлвгише исеңбе, егерде қорғанды басып алатуғындай болса, халыңның қандай болатуғынлығын ойла.

— Жақсы, — деди коменданттың хаялы, — солай болсын. Машаны жиберемиз. Ал, меннен түсінде де сорама, бармайман. Қартайғанда сеннен айырылып, жат елде басыма гөр ізлерим жоқ, бирге өмир сүрдик, бирге өлермиз.

— Бул да дурыс, — деди комендант. — Бирақ, енди иркегуғын хешнәрсе жоқ. Бар да Машаны жолға таярла. Ертең күн шықнастан бурын оны жиберемиз, бирақ артық адам болмаса да қасына конвой беремиз. Ал, Машаның өзи кайда? — деди комендант.

— Акулина Памфиловнаникинде, — деди коменданттың хаялы — Нижнеозерныйды алғанлығын еситкеннен кейин шоршып кетти, наұқасланып қалмаса еди деп қорқаман. Қудайым ай! Бундайды да көреді екенбиз!

Василиса Егоровна қызын жиберіудің ғамына жөнелди. Коменданттың гүрриңи дауам етти, мен оған араласпадым да, хеш тыңлағаным да жоқ. Жылап-жылап, бозарған Мария Ивановна кешки тамаққа келди. Бизлер үндеместен отырып тамақландық та, әдеттегіден тезирек столдан турып кеттик, бизлер үй-ишиндегилердің барлығы менен хошласып, үйли-үйимизге қайттық. Мен өзимнің қылышымды қасакана умытып кетип, қайтып келдим: Мария Ивановнаны жалғыз ушыратаман ғой, деп сезикленген едим. Дурысында да ол мени еситкің алдында қарсы алып қылышымды берди.

— Хош болыңыз, Петр Андреич! — деди маған жылап турып, — мени Оренбургқа жиберемен деп ат. р. Сау хәм

Бахытлы болыңыз, мүмкин кудай тала кайта көрсиүге несип етер, ал, егерде жоқ“... Ол еңиреп қоя берди: Мен кушақлай алдым.— „Хош периштем, хош, сүйиклим, тилегим: басымнан қандай хал өтсе де, соңғы ойым, соңғы дуғам сен хакқында болатуғынлығына инан!—дедим. Маша көкирегиме сүйснп еңиреп жиберди. Кумарлана бир сүйдм де, асыгып үйден шықтым.

VII— БА П

ХҮЖИМ

Басым, менің басым ай,
Хызмет еткен басым ай!
Хызмет еттиң сен басым,
Отыз жас тагы үш жылдай,
Хызметің менен сеп басым,
Найда, шаллық көрмедің.
Еспте алмай жақсы сөз,
Жоқаргы дәрежеге жетпедің.
Бийік ғана қос бақан,
Сондағы, басым, тапқаның,
Қарағай ағаш маслық хәм
Жипек арқан дузағың.

Халық қосығы.

Бул түн мен уйқыламадым да, шешингеним де жоқ.. Таң саз бергенде қорғанның дәруазасына барып, оннан шығып кетиуге тийисли болған Мария Ивановна менен ахырғы мәртебе хошласып қалыуға үмітленген едим. Мен өзимде уллы өзгеристің барлығын сездим: кеуи-лимнің толқыуы жақын уақытлардагы сары ууайымға берилиўимнен апағурақым жеңилірек көрінди. Менде-ғи айырылысыу ууайымынан, гүңгирт, бирақ ләззетли үмітлер, кәуип-көтердн шыдамсызлық пенен күтиўши-

лик, атақ қумарлық сияқты сезімлер де қосылды. Тұн-маған билинбей өтті. Мен енді үйден жаңа ғана шығайын дегенімде, мепің есиғим ашылып, маған мағлыұмат алып капрал¹ келди, бизиң казаклар түнде қорғаннан шығып кетти, ериксиз Юлайды өзлери менен бирге алып кетти, қорғанның айналасында белгисиз адамлардың жүргени сезиледи,—деди. Мария Ивановна шығып кетиўге үлгере алмайды аў деген ой мени қатты шоршытты, мен капралға асығыс түрде бирнеше жұмыслар тапсырдым да, дәрриў комендантка қарап жуўырдым.

Таң ата баслады. Көше бойлап ушып киятырғанымызда, мени шақырған даўысты еситтим. Тоқтадым.—

— Қайда барасыз?—деди Иван Игнатич маған қууып жетип,—Иван Кузьмич қорғанның валында, мени сизге жиберди. Пугач келип қалды.—Мария Ивановна кетти ме?—деп сорадым мен жүрегим дирилдеп.—Үлгермеді, Оренбург жолын кесип алған, қорғанды қамаўда. Аўхал жаман, Петр Андреич!—деди Иван Игнатич.

Бизлер қорғанның валына бардық. Бул тәбияттың өзи жасаған, қоршаў қадалар менен бекитилген бийик жерде еди. Булқарадағы қорғанда туратуғын барлық халық жыйналыпты. Гарнизон мылтық пенен тап-тайын тур. Топлар да кеше усында келтирилген. Комендант аз ғана әскер сапының алдында ерсили-қарсылы жүр. Қорқыныштың жақынлығы ески жаўынгерди әдеттегиден тыс ғайрат пенен жанландырғандай. Далада, қорғанға жақын жерде жигирмалаған атлы адамлар жүр. Булар казак сыяқты, бирақ олардың арасында башқуртлар бар екен, оларды селкилдек папағы хәм колчанларынан (оқ саўытларынан) аңсат ғана аңғарыўға

¹. Капрал—сол ўақыттағы киши унтер—офицерлик чин.

болгандай еди. Комендант өзінің солдаттарын айналып: „Ға, балаларым, бүгін анамыз государыня ушын турып қарайық хәм барлық дүньяға жауынгер хәм ант берген адамлар екенлигимизди дәлиллейик!“ — деп айттып жүр. Солдатлар ынталығын қатты дауыс пенен билдирди. Швабрин мениң қасымда турып, жау бетке көзин айырмай қарап турды. Далада аралап жүрген адамлар қорғандағы қозғалысты билип, бир жерге келип топланып, өз-ара талқылауға киристи. Комендант Иван Игнатичке топты тап соларға туұрылап қурыуға буйырды хәм өзи фитиль қойды. Оқ зуұылдап үстилеринен асып кетти, оларға хеш қандай зыян келтирмеді. Атлылар таралып тум-туска шауып кетти хәм дала бос қалды.

Сол уақытта қорғанның валына Василиса Егоровна келди хәм оннан айрылғысы келмеген Маша бирге ерип келди.

— Ал не қылды, сауаш қалай баратыр? Жау қай жерде?— деди коменданттың хаялы.— „Жау алыс емес, — деп жууап берди Иван Кузьмич.— Қудай берсе барлығы да питкериледи. Маша бунда саған қорқынышлы ма?“— „Жоқ, аға— деп Мария Ивановна жууап берди.— „Үйде бир өзиме қорқынышлырақ“, — деди. Ол маған қарады да, зордың күши менен мыйығын тартты мен кеште ғана тап сүйгенимди қорғау ушын бул қылышты Машаның қолынан алғанлығым ядыма түсіп, қылышымның сабын қатты қыстым. Жүрегим оттай жанды. Мен өзимди Машаның рыцары деп қыял еттім. Мен оның артықша исенимине ылайықлы адам екенімди дәлиллеуге гижиндим хәм сабырсызлық пенен шешиуши минутты күттім.

Сол мәхәлде қорғаннан ярым шақырымдай жердеги бийикликтің аржағында тазадан атлылар топары көринди, кешикпей ақ барлық даланы пайза, садақ асын-

ған адамлар қаппап кетти. Солардың арасында ақ ат минген, қызыл кафтан кийип, қолына жалапаш қылып ұслаған адам киятыр (бул Пагачевтың өзи еди). Ол тоқтады, басқалар оны қоршап алды, және соның буйырыуы бойынша болса керек, төрт адам бөлініп шықты да, барынша шабыуы менен тап қорғанның түбіне келди. Бизлер булардың өз хыянатшыларымыз екенін таныдық. Биреуи басынап жоқары бир жапырақ қағазды ұслап киятыр. Енди биреуи Юлайдың басын майзаға шапшып алыпты, басты қоршау қададан асырып бизге ылақтырды. Бийшара қалмақтың басы коменданттың аяғының астына келип түсти. Қыянатшылар: „Атпаңлар, патшаның алдына шығыңдар! Минен, патша келип тур“,—деп бакырысты.

— Минен, Мен Сизлерге!—деп Иван Кузьмич бакырды,—Жигитлер! Атыңдар!—Бизин солдатлар ғалаба мылтық атты. Қағаз ұслаған казак теңселип барып аттан кулады: басқалары кейин шауып кетти. Мен Мария Ивановнаға қарадым. Қанға боялған Юлайдың басын көрип, қосылып атылған мылтықтың дауысына кулағы тынып, Маша еси-түсинен айрылып қалғандай көринди. Комендант канралды шақырып, өлген казактың қолындағы қағазды әкелиуге буйырды.—Канрал далаға шығып, өлген казактың атын дизгининен ұслап жетелеп алып келди. Хатты әкелип комендантқа берди. Иван Кузьмич хатты ишинен оқыды да, оқып болған соң ныт-шытын шығарып жыртып таслады. Соның арасында бұлдириушилер иске кирисиуге тайынланып атырған сыяқлы болып көринди. Кешикпестен кулақ шекемиздин тусынап зууылдап оқ өте баслады, бирнеше оқлар тап алдымызға келип, ямаса қоршау қадаға келип шаншылып атыр. „Василиса Егоровна! Булкәрада ҳаялға ҳешнәрсе жоқ, Машаны алып кет, көрдинц бе: қы-

зыңды өли деп өли емес, тири деп тири емес“—деди комендант.

Оқтың астында жууғасыған Василиса Егоровна далаға қарады: далада қозғалыстың күшейгенлиги көрінгендей еді, соннан кейін күйеуіне айналып қарады да, „Иван Кузьмич, өли болыуы, тири болыуы қудайдың еркинде, Машаға пәтияңды бер. Маша, әкеңнің қасына бар“—деди.

Маша суп-сур болып, қалтыранып Иван Кузьмитиң қасына барды да, дизесіпен турып жерге ийілди. Ғарры комендант үш мәртебе шоқынды, соннан кейін турғызып бетінен сүйди. Өзгерген дауыс пенен: Ал енди, Маша бахытлы бол. Қудайдан тилек тиле: ол сени бос қалдырмайды. Бір бахытлы адам душакерлессе қудай екеуіңізге мухаббат хәм ауыз бирлик берсин. Василиса Егоровна менен биз қалай өмир сүрсек, сиз де сондай өмир сүриңиз. Ал енди, хош, Маша. Василиса Егоровна Машаны тезирек алып кет“—деди (Маша оның мойнынан қушақлап еңіреп жылап қоя берди).

— Кел, бизлер де сүйсейик,—деди коменданттың хаялы жылап турып,—хош, бол Иван Кузьмич, иренжиткен жерим болса кешир!— „Хош-хош анасы!“,—деди комендант кемпирин қушақлап.—Ал енди барыңлар! Үйге барыңлар, егерде үлгере алсаң, Машаға сарафан кийгиз“—деди. Коменданттың хаялы қызы менен қайтып кетип баратыр. Мен Мария Ивановнаның изинен қарап тұрдым, ол да айналып қарап басын ийзеди. Сол уақта Иван Кузьмич бизге бұрылып қарады да, барлық кеулин жаўға бурды. Бұлдиргишлер баслаушысының дегерегинде жыйылып, бір мәхәлде жабырлап атларынан түсе баслады. „Енди беккем турыңлар“—деди комендант.— „Хәзир олар хұжим жасайды“... Тап сол уақта уу-шуу, қорқынышлы дауыс еситилди, бұлдиргишлер

қорғанға қарап гүөлен жууырды. Бизиң топ картель пенен окланған еди: комендант оларды ең жақын жерге келгенге шекем жиберип, бир уақытта тағы атты. Картель аламанның ортасына түсти. Бүлдиргишлер еки жаққа бөлишип, кейин шегинистн. Олардың жол башысы жалғыз өзи алда қалды. . Ол кылышың былғапқызыу түрде басқаларды илгерн умтылыуға шақырғандай болды. Бир минут шамасы тынышланғандай болған дауыс, сол уақытта қайтадан көтерилди. „Ал жигитлер“—деди комендант; — „Енди дәруазаны ашыңлар да, барабан урыңлар, Жигитлер! Алға шығайық маған ериңдер!“.

Комендант, Иван Игнатич, мен үшеуимиз көз илеспей қорғанның валышың сыртына шықтык: бирак албыраған гарнизон орпынан қозғалмады. „Буларың не, жигитлер, турып қалғанларың не?“—деп бакырды. Иван Кузмич. — Өледн екенбиз, хызмет көрсетип өлейки!“—деди. Тап сол минутта бүлдиргишлер жууырып келип қорғанға кире баслады. Барабан дауысы тынды: гарнизон куралларың таслады, мени қағып жығып кетти, мен ушып түргелип бүлдиргишлер менен бирге қорғанға кирдим. Комендант басынан жараланып, бир бөлек жауызлардың ортасында турды олар буинан гилтлерди тауып бернуин талап етти. Мен комендаитқа болыспақшы болып тура жууырғанымда, бирнеше еңгезердей казаклар жабылып мени услап алды хәм белбеулерн менен байлап: „Патшанын айтқанын тыңламайгуғынлар, сазайыңызды тартасызлар!“—дегенди айтысты. Бизлерди көше менен алып жөнелди, тураклы халықлар нан хәм дузларың алып үйлеринен шықты. Ширкеуднң қоңырауы қағылды. Бир мәхәлде көптиң ишинен: „Патша майданда тутқыңларды күтип тур, ант алмақшы“—деген дауыс еситилди. Халық майданға қарап ағылды, бизлерди де сонда айдап келди.

Пугачев коменданттың үйинин алдындағы креслода отыр екен. Оның үстінде алтын менен жийекленген, казаклар кийетуғын қызыл кафтан бар, алтын шашақлы, ұзын баулары бар, төбесі бийік кундыз малакайын жайнап турған көзіне түсіре киіпті. Оның бет ажары маған таныс сыяқлы көрінді. Казак старшинлары оны қоршап алды. Герасим атай, суп-сур болып, қалтырап, қолына кресин ұслан баскыш алдында турды, дым үндемей алдағы болажақ құрбанлар ушын жалбарынып турған сыяқлы көрinedi. Майданға тез ғана дар қурылды. Бизлер жақышлап келген ұақта башқуртлар халықты кууып, бизлерди Пугачевтиң өзіне алып келди. Қоныраудың дауысы тынып, терең тынышлық орнады. „Комендант қайсысы?“ деп сорады самозванец. Бизиң урядник журттан илгери шығып, Иван Кузьмичти көрсетти. Пугачев ғаррыға ашыұлы түр менен карады да: „Сениң маған, өзиниң патшаға қарсыласыұға қалайынша дадың жетти?“—деди. Жарадан хәлсиреген комендант соңғы күшин жыйлап қатты дауыс пенен; „Сен маған патша емессен, сен урысан, самозванецсен, еситтиң бе сен“—деди. Пугачев ашыұлы тунжырады да, ақ орамалын былғады. Бирнеше казаклар ғарры капитанды сүйрелеп, дарға алып барды. Кеше ғапа өзимиз тергеуге алып кулак-мурны кесилген башқурт дар ағашының арканына атланып миниң отыр екен. Ол қолына арканның ушын ұслап отыр еди, бирер минуттан кейин бийшара Иван Кузьмичтиң қауада салбырап турғанын көрдим.

Сол ұақытта Пугачевқа Иван Игнатичти алып келди.—„Патша Петр Федоровичке ант бер!“—деди оған Пугачев.

— Сен бизге патша емессен,—деп Иван Игнатич өзиниң капитанының сөзин қайталап жууап берди.—„Сен ағай, урысан, самозванецсен!“—деди. Пугачев

тағы орамалын былғады. Бийшара поручик те өзиниң ғарры начальнигиниң қасына апарылып асылды.

Енди гезек маған келди. Мен алдыңғы өжет жол-дасларымның сөзи менен жууап бернүге ҳазирленип, тайсалмастан Пугачевқа қарап турдым. Сол уақта бұлдириш старшинлардың арасында, шашын айналдырып қырықтырып, үстине казак кафтапын кийген Швабринниң турғанын көрип, айтып питкере алмастай ҳайранлыққа калдым. Ол Пугачевтың қасына келип, орың кулағына бирнеше сөз айтты. Пугачев мағап көзин салмастан „Асыцлар апарып!“—деди. Дардың илмеги мойныма кийгизилди. Мен ишимнен дуғамды оқып, барлық ислеген гүналарым ушын қудайдан кеширим сорап, жүрегиме жақын жанларды аман сақлаўын жалбарынып тиледим.

Мени сүйрелеп дардың астына алып келди: „Қорықпа, қорықпа“—дести мениң жан алғышларым, әлле шынында да гайратландырыўды ойладыма, ким билсин, бир мәхәлде мен:

— „Тоқтаңлар, нәлетлер, тура турыңлар...“ деген даўысты еситтим. Жаллатлар тоқтай қалды. Қарасам, Савельич Пугачевтың аяғына бас урып атыр екен. „Жаным ата, — деди сорлы ағай, — мырзаның баласын өлтиргенде саған не түседи? Оннан да босатып жибер, бул ушын саған ақша береди, ал ұлги болыў ушын ямаса журтты корқытаман десең мына мен ғаррыны астырт!“—деди. Пугачев ишара кылды, мени дәрриў босатып жиберди. — „Атамыздың саған мийирманлығы түсти“,—дести маған. Тап сол минутта өзимниң кутқарылғанлығыма куўандым деп те, кутқарылғанлығыма өкиндим деп те айта алмайман. Мениң сезимим дым гүнгирт еди. Менн қайтадан самозванецтиң алдына әкелип отырғызды. Пугачев синирлери тарамланған қолын маған созды. „Қолын сүй, қолын

сүй!“—дести мениң қасымдағылар. Бірақ мен өзимди сондай төмендегіуден, жазаның ең аяўсызына көнгенди артық көргендей едим. „Шырағым, Петр Андреич“—деп сыбырлады Савельич мениң артымда тұрып, мени илгери ийтермелеп,—түк минезленбе, нең кетеди? Жерге түкир де жаўыз.. (тфуў) оның қолын сүй“—деди. Мен тырп егнеспим. Пугачев қолын жиберип мазақлағандай: „Бұл тәрениң куўанғаннан еси шығып кетти. Турғызыңдар өзині!“—деди. Мени орнымнан тұрғызып, еркиме қойды. Мен қорқынышлы комедияның даўамына қараў менен болдым.

Тұрған халықлар ант бере баслады. Олар бириниң соңынан бири келип крести сүйип, оннан соң самозванецке келип ийилип тәжим берип атыр. Гарнизонның солдатлары да усында тұр. Рота тигиўшиси өзиниң өтпейтуғын қайшысы менен қарыўланған, олардың бұрымларын кесе баслады. Олар шашларын қағып, Пугачевтың қолына таман келип, Пугачев оларға кеширим дағазалап, өзиниң шайқасына алыў менен болды. Буның барлығы үш сааттай созылды. Ахырында Пугачев креслодан тұрып, өзиниң старшиналарының қоршаўы менен басқыштан түсип жүрип кетти. Оған оғада сайланды ер-турманланған ақ ат алып келди. Оның қолтығынан еки казак кәтерип ерге отырғызды. Ол Герасим атайға түски тамақты оның үйинен ишетуғынлығын дағазалады. Тап сол минутта ҳаялдың бақырған даўысы еситилди. Бирнеше талаўшылар алба-далбасын шығарып аяғына шекем шешиндирген Василиса Егоровнаны есик алдындағы басқышқа алып келди. Олардың биреўи оның ишки күртесин кийип те алыпты. Басқалары қус төсегип, сандықларын, чай ишегугын ыдыстарын, көйлек-кеншек, барлық усақ-түйеклерин талап алысқан. „Шырақларым,—деп бақырды бийшара кемшир,—шырақларым-аў, дым бол-

маса хошласайын, жиберип, мени Иван Кузьмичке алып барың”—деп дауыслады. Бир мэхәлде дарға көзи түсип, өзиниң ерин таныды да: „Жауызлар“,—деп ашыу кернеп бақырды. „Ананы сизлер не ислединизлер? Қарағым, Иван Кузьмич—қай! Жаудан тайсалмаған солдатым ай! Пруссияның найзасынан да, Туркияның оғынан да аман қалып едиң, дым болмаса қан майданда қазаланбай, қашқын каторжниктиң қолынан өлдиң-ау!“ Усыны айтқан уақытта:—„Үпин өшириң мына ғарры мәстанның!“—деди Пугачев. Жас ғана казак жигити қылышын алып, оның басынан салып жиберди, ҳаял өлген ҳалында басқыштың табалдырығына жығылды. Пугачев жүрип кетти, халық изинен дуу етип шубырды.

VIII Б А П

ШАҚЫРЫЛМАҒАН ҚОНАҚ

Шақырылмаған қонақ--татардан да жамап.
Пақыл.

Майдан бос қалды. Мен сол бір орында қозғалмастан тура бердим, жаңағы үрейимди ушырғандай көринислердің тәсири ойымды тәртіпке салғызбады.

Мария Ивановнаның ауқалының қандай екенлигнен хабарсызлығым мени басқаның барлығынан да артық азаплады. Қайда ол? Не болған оған? Жасырына алдыма екен? Исенимли пана таптыма екен? Усындай қорқынышлы ойға толып, мен коменданттың үйине кирип келдим. Қаңырап бос тур, стуллар, столлар, сандықлар сындырылған, ыдыслар ұатылған, барлығын тасып алып кеткен. Мен төрғи үйге алып баратуғын

кишкене басқын пенен жууырып, өмиримде биринши мәртебе Мария Ивановнаның өжиресине кирип келдим. Мен оның төсек орынларын бузақылардың аударыстырып таслағанын көрдим: шкафты сындырып, ишиндегилерин талап кетипти, бос қалған кивоттың¹ алдында лампа еле жанып тур. Еки әйнектің арасында асыулы турған айна да аман қалыпты... Бул сыяқлы жақсы қызлар өжиресиниң ийеси қайда екен? Әлле қандай қорқынышлы ойлар басыма келди: мен оны талаушылардың қолында деп қиялладым... Мениң жүрегим қысты... Мен өксип-өксип жылап, сүйиклимнің атын қатты-қатты айттым. Сол минутта әсте ғана тысыр еситилгендей болып, шкафтың артынан түси қашып қалтыраған Палаша шықты.

— Ах, Петр Андреич! Неткен күні Неткен қорқыныш!—деп қолларын сермеді.

— Мария Ивановна қайда? Мария Ивановнаға не болды екен?—деп мен шыдамсызлық пенен сорадым.

— Бийкеш тири,—деді Палаша,—ол Акулина Памфиловнаникинде жасырынған.

— Поптың қатыныникинде ме? Я алла, Пугачев сонда ғой!...—деп зәррем қалмай бақырдым.

Мен өжиреден жууыра жөнелдим, көз ашып жумғанша көшеге шықтым, хешнәрсени көрмеген, сезбеген, асыққан бойымша попतिकине бардым. Онда шуулаған дауыс, күлкі, қосық еситилди... Пугачев өзинің жолдаслары менен той қылыұда екен. Палаша да мениң изимше жууырып усында келди. Мен оны әсте ғана Акулина Памфиловнаны шақырыуға жибердим. Бирер минуттан соң поптың хаялы қолына бос бутылка услап ауыз үйдеги маған келди.

¹. Кивот—қудайдың сүўретин қоятуғын орын.

— Құдай ғақына! Мария Ивановна қайда?—деп со-
радым мен, адам айғып түсіндире алмаслық түрде
жаулыгып.

— Мениң көгершінним қоршау артында, мениң
кроватьымда жатыр,“—деп жууап берди поп хаялы.
Уай, Петр Андреич ай, енди болмағанда үлкен бәлеге
ушырай жазладық гой: құдайдың бушысына да шүкир,
барлығы да тынып питги, жауыздың тамақланыуға
отырғаны да сол еди, мениң байғусым есин жыйнап,
ыңыранып жибермесин бе! Мен сол күйимде силейип-
пен де қалыппап. Ол есигип қойып: „Кемпир сениң
мынау ыңыранып атырғаның қим?“—деди. Мен урыға
басымды ийип:—„Мениң жийеним, патшам, аурып қал-
ды, мине екинши хәпте жатыр“—дедим.—„Сениң
жийениң жас па?“—„Жап-жас, патшам“, „Қәне кемпир,
жийениңди көрсет“. Сол уақытта мениң жүрегим жа-
рылып кеткендей болды, бірақ ылаж жоқ,—„Рахим
егіңіз, патшам: текте өзи түргелип сизиң мархаматы-
ңызга келиуіге дәрманы жоқ“—дедим.—„Зияны жоқ,
кемпир, мен өзим барып та көре аламан“—деди. Сөйт-
ти де ол нәлетий қоршаудың артына барды, сен қалай
деп ойлайсаң! Пердени көтеріп, көзи қаршығаның
көзиңдей тикшийип қарады да, не керек, әйтеуір...
Құдай сақлады-ау! Ипансаң побымыз белеп екеуимиз
азаплы әжелди күтип алыуға хәзірленип едик. Ба-
хытқа қарай, көгершінним оның ким екепин танымады.
Ой, құдайым ай, мундай да қызықты көреді екепбиз.
„Не айтарсаң, Бийшара Иван Кузьминч! Ким булай бо-
лады деп ойлаған. Ал Василиса Егоровнаны айғсаң!
Ал, Иван Игнатич ше! Оны не ұшып енди... Сизди
калай кутқарды? Ал Швабриң Алексей Иванович қан-
дай десенізши? Шашын айналдырып, дөңгелентип
қырықтырып, хәзір ол бизникінде солар менен той-
тойлауда. Хпйлекер екен, хәш айтары да жоқ! Мен

ауырыу жийеним деген мәхәлдә, ипанасаң ба, маған, бажырайып карағаны сондай, өнменимнен пышақты сугып алгандай болдым, әйгеуир сырымды ашып қоймады, онысына да рахмет“. Сол минутта қонақлардың мәс болған дауыслары, тағы Герасим атайдың дауысы шықты. Қонақлар арақ талап етти, хожайын дауыслап хаялын шақырды. Поп хаялы албыран: „Петр Андреич, барыңыз, үйиңизге қайғыңыз, хәзир сиз бешен сөйлесіуге ўақыг емес, жаўызлар ишиў үстинде. Мәс ўақтында қолларына түссеңиз жақсы болмас, хош болыңыз, Петр Андреич. Не болғанын көрермиз. Қудайдың өзи сақлар!“.

Поптың хаялы кетип қалды. Кеўлим бираз тынышлангандай болып мен квартирме қайттым. Өтип баратырын майданның қалында мен бирнеше башкуртлардың дар ағашының түбине тығылысып асылған адамлардың аяғынап етнклерин шешип алып атырғанын көрдим, мен буны көргеннен кейин ашыўды зорға-зорға тоқтаттым, өйткени бул жерде оған араласыўды пайдасыз деп таптым. Офицерлердің үйлерин тонап, талаўшылар қорғашың ишинде жуўырысып жүрди. Хәр жерде мәс болып жүрген булдиригншлердің дауысы шығады. Мен үйиме келдим. Савельич мени есик алдында қарсы алды.— Қудайға шүкир,— деп бақырды мени көргенде,—мен сени жаўызлар тағыда услаған шығар деп ойлаған едим. Бирак Петр Андреич, шырағым ипанасаңба! Сумырайлар барлық нәрселеримизди талап кеткен; ишки сыртқы кийим, нәрсе ыдыс қалдырмай барлығын сынырып алып кетипти! Қайтерсең енди! Сени тири жибергенине де шүкир, шырағым, сен атаманды таныдың ба“—деди.

— Жок, танығаным жок, ким ол өзи?

— „Шырағым-ау, оның қалай? Постоялый дворда өзиңнің ишигинди алдап алып кеткен мәскүнемди

умытқаның ба? Қоян ишик жап-жаңа еді ғой, ол, ал-баслы, кийіп атырып барлық тигісін сөгіп жиберіп еді ғой“.

Мен ғайран қалдым. Дурысында да, Пугачев пенен бизің жол баслаушыларымыз ұқсаслығы таң қаларлықтай еді. Пугачев пенен оның ек-ауынның бір адам екенлігіне мениң көзім жетті, сол ұақытқа маған мийирманлық етип босатып жибергенінің себебин түсіндім. Мен хәдийсеннің ушласып келип, қайдан келип шыққанлығына таңданбай қала алмадым: бір гездегі сыйлыққа берген баланың ишигі енді келип мени дардан кутқарып қалды, постоялйй дворды гезіп қанғырып жүрген бір мәскүнем, енді келип қорғанды алып, мәмлекетти титиретип бүлік салыуда!

Бурынғы әдеті бойынша Савельич.

— „Тамақ ишбейсең бе?—деп сорады меннен.—Үйде хешнәрсе де жоқ, барып карастырып бирнәрсе хәзирлеп берейін“—деді.

Мен үйде жалғыз қалып ойға баттым. Маған енді не ислеу керек? Жауыздың хәкимлігиндегі қорғанда қалыу ямаса соның шайқасына ериу офицерге ылайық емес. Мениң ұазийпам, ұатанымызға тап хәзиргидей кыйыншылық гезинде мениң хызметим тағы да пайда келтирерліктей жер болса, сонда барыуымды талап етти... Бірақ ашықлық маған Мария Ивановнаның қасында қалып оның қорғаушысы хәм кәуендери болыуыма көбирек кеңес берди. Мен жағдайдың кешикпей-ақ, шексиз өзгеретуғынлығын алдын ала билсем де, Мария Ивановнаның халының кәуипли екенін ойыма елеслеткенде қалтырамасыма болмады.

Бир казак кирип келгенде ғана ойым бөлінди, ол жүрип келип: „Уллы патша сени өзине шақырып атыр“—деди. „Ол қайда?“—деп сорадым, бойсыныуға таярланып отырып.

— „Коменданттың үйінде“ — деди казак. Түски тамақтан кейин патшамыз моншаға барды, ал хәзир дем алып атыр. Билдинизбе тақсырдың өзи оғада атақлы көринеде ғой: түски тамақта еки торайдың қууырған етин жеп қойды. Ал, моншада ыссылыққа шабынуы сондай, Тарас Курочкинның өзи де шыдай алмай сыпырғышын Фомка Бикбасвга берип, үстине сууық суу қуып ғана жаны қалды. Сөз қылуға болмайды: не қылықтарының барлығы салмақлы жатыр. Журттың айтыуына қарағанда моншада отырғанда өзиниң геүдесиндеги патшалық белгисин көрсетпейти: биреуин де бес тыйынлық бақырдың үлкенлигиндей еки баслы бүркіт, енди биреуинде өзиниң сүүрети бар екен деседе“.

Мен казактың сөзлерине сөз айтыуды хәжет санамадым. Пугачев пенен көрисетугынлығымды күпи бурын көзиме елеслетип, бул жолығысуудың не менен питетуғынлығын болжап таппақшы болып, казакка ерип коменданттың үйине таман келе бердим. Әлбетте бул киятырғанда салқып қапшык пенен киятырған емеслигимди оқыушылардың өзлери де аңлар.

Мен коменданттың үйине келгенде ымырт жабыла баслады. Дар асылған қурбанлары менен бир түрли қорқынышлы көринис берип қарауытып тур. Сорлы коменданттың хаялының денеси басқыштың қасында жатыр. Оның қасында еки казакты қарауыл қойған. Мени ертип келген қазақ мениң келгенимди билдирмекши болып кирип кетти де, дәрийу қайта шығып, мени кеше ғана Мария Ивановна менен елжиресип хош айтысқан өжиреге ертип кирди.

Көзиме әдеттегиден тысқары сүүретлер көринди. Дәстурқан жайылып, үстине штоп хәм стаканлар қойылған, столда Пугачев онлаған казак старшиналар менен отыр екен, басларында бөрик, үстилеринде гүл-

ли көйлек, араққа қызып қызарысып, көзлери жарқырап кеткен. Булардың арасында жаңадан қосылған—сатылған—Швабрин де, бизиң урядник те жоқ.—„Ал, сиз құрметли!“—деди Пугачев мени көріп,—„Хош келипсиз, мине сизге құрмет хәм орын, келиуиңизди сораймыз!“—деди. Гүрриплесиушнлерде жылысып орын берди. Мен үндемей келип столдың шетине отырдым. Мениң қоңсым, жас казак, пишилди хәм сулыу жигит, маған бир стакан арақ құйды, мен оны ишкеним жоқ.

Мен жыйналып отырғанларға қызығыушылық пенен қарадым. Пугачев столға шыптаклап, жалпақ мушып қара сақалының астынан төсеп төрде отыр. Оның дурыс хәм дым ғана сүйкимли бет әпшери хеш қандай қатаңлықты сездиргендей емес. Ол елли жаслардың шамасындағы бир адамға бир есе граф деп, биресе Тимофеич деп, гейде ағай деп те атап көбирек бурылып сөйлеп отырды. Барлығы да өз-ара жолдаслық қәлип пенен сөйлесип, баслықларына хешқандай айрықша құрмет етпестен жәй сөйлесип отырды. Сөйлеген сөзлери азангы хұжим хәққында, көтерилистиң ойдағыдай шығыуы хәм алдағы ислер хәққында еди. Хәр қайсысы да мақтанып өзлериң пикирлериң усынып, Пугачев пенен еркиң атланыуға сөз байласты. бул озбырлық қозғалыс еди, және бул қозғалыс апатлы түрде жаўдың ойындағы жердеп шыға жазлап қалды! Атланыс ертеңги күни болады деп дағазаланды. „Қәне, ағайинлер, уйқының алдында мениң жақсы көретуғын қосығымды айтып жиберейик. Чумаков¹ бас-

¹ Чумаков Федор—жайық (Урал) казак, Пугачев армиясының артиллерия пачалыңги, акырында кыпатлық қылып, Пугачевты хұкметке услап берген киши.

ла!“—деди Пугачев. Мениң қоңсым жиңишке дауыс пенен муңлы салдаушылардың (бурлақлардың) қосығын баслады. Барлығыда хорға қосылып кетті:

Жасарған жасыл емен, шуўлама анам,
Ойын бөлме, ой-ойлайды жақсы балаң,
Өйткени ертең жууап бериўге мен,
Патшаға-қорқынышлы судқа бараман.
Тағыда патша менен сорап бақлар:
Сен айтшы дийқан улы, айтып жибер,
Ким менен сен талап урлық қылдың,
Бар еди жолдасларың тағы қанша,
Православный патша саған айтаман,
Болған исти, шыплықтың бәрип саған.
Төртеу еди мениң, жолдасларым:
Биреуи түн еди кара жамылған;
Полат пышак екінши жолдас болған.
Үшинши жақсы атым ойнақлаған.
Төртинши-өткір садақ жолдас маған,
Оғым бар тағы да дәл қадалған.
Айтады сонда турын маған патша:
Шырағым, дийқан улы сен көп жаса!
Урлай билдің, жууанты бере билдің,
Сонлықтан мен саған кең далада,
Қатарлап ағаш қағып, сәнли сырлап,
Еки дийгек бағананы сыйлық қыламан.

Дарға асыўға тийисли болған адамлардың айтып отырған мына дар ҳаққында қарапайым халық қосығы, маған қандай күшли тәсир еткенлигин айтып бериў мүмкин емес. Олардың қорқынышлы түрлери қосылған дауыслары, онысыз да мәниси күшли қосықтың сөзине муңлы түр бериўлери барлығы менн әлле қандай бир ҳүрейге салындырды.

Қонақлар тағы да бир стаканнан ишти де столдың жапында турып, Пугачев пенен хошласты, мен де солар менен бирге шықпақшы болған едим, бирақ Пугачев маған: „Отыр, мениң сениң менен сөйлеским келеди“—деди. Бизлер көзбе-көз қалдық.

Екеуіміздің үндеместен отырыуымыз бирнеше минутқа созылды. Пугачев маған тамаша қаларлықтай қуулық пенен алда-санда сол көзін қысып, күлкі еткендей етіп, тикирейіп қарап отырды. Ахырында хеш шубхасыз кеуілленген такиллетте күліп жиберди, оған қарап неге екенін билместен, мен де күлдим.

— Қалай құрметли тақсыр?— деди ол маған. — Мойнына ал, бизиң жигитлер мойныца арқан салғанда корықтың ба? Мениң ше аспан ийлеген теридей көринген шығар... Сол хызметкерің болмағанда арқанға асылып тенселіп турған болар едің. Мен тыржыйған ғаррыны сол саатта таный кеттім. Қәне, құрметли тақсыр, өзиңди постояльй дворға ертіп алып барған адамды уллы патшаң деп ойлап па едің? (Буны айтқанда ол өзи бир түрли салмаклы, жасырынлықты сақлағысы келди). Сен мениң алдымда қатты айыплысаң, бирақ мен сениң жақсылығың ушын мен өзимнің жауымнан жасырынып жүрген ұағымда көрсеткен хызметің ушын оны кеширдим. Еле бул—булма! Мәмлекетти әбден өз қолыма алып болғаннан кейин еле буннан да зорды көрсетермен! Маған шын кеуілиц менен хызмет қылыуға үәде бересен бе?— деди ол сөзин дауам етіп.

Бул хайярдың сораулары менен оның озбырлық қылыуының маған бир түрли қызық көриниуи сондай, мен мырс етіп күлмеске шыдай алмадым.

— Неге күлесен?— деп сорады ол меннен қабағын түйіп. — Әлле сен мениң уллы патша екенлигиме инанбайсаң ба? Туура жууап бер.

Мен албырап қалдым. Мен бир гезендени патша деп танырлық қалда емес едим: бул маған кеширимсиз табансызлық сыяқлы болып көринди. Көз алдында отырып оны алдаушы деп атау-өзимди набыт қылыуға кәуіп тууғызыу болар еди, дәслепки ашыу гезинде пүткил халықтың көз алдында дарға асылыуға тайын

болғанлығым енди маған пайдасыз мақтаншақлық сияқлы болып көринеди. Мен не айтарымды билмедім. Пугачев тунжырап отырып мениң жууабымды күтті. Ең ахырында (тап усы минутқа шекем өзиме қанаатлана отырып еске түсіремен) мойнымдағы ұазыйпа сезими адам баласында болатуғын қорқақлықтан үстемлик алды. Мен Пугачевқа: „Тынлаңыз, мен саған барлық расымды айтып берейин, өзиң бил, мен сени патша деп таный аларман ба? Сен сөзге түсинетуғын адамсаң ғой, мен сени патша деп таныйман десем, өтирик айтып отырғаным өзиңде көринип турар еди“ — дедім.

— Олай болса сениң ойыңша мени ким деп билер едиң?—деди.

— Ким екениңди қудай билсин, бірақ маған десен ким болсаң да қәуипли ойын менен ойнап жүрсең,— дедім.

Пугачев маған жалт етип қарай қойды.— „Сөйтип сен мениң патша, Петр Федорович екенлигиме инанбайсаң ба? Жақсы, олай болса. Изленген ердиң жолы болатуғыны болмайма! Арғы заманда Гриша Отрепьев патшалық қылмады ма?—деди.— Мен қаққында не ойласаң да еркиң, бірақ меннен қалыұшы болма. Басқасында сениң не жумысың бар? Поп болған адам батька да болады. Маған сөйтип жан-тәңиң менен хызмет қыл. Мен сени фельдмаршал хәм князьликке жеткеремен. Буны қалай деп ойлайсаң?—деди.

— Жок,— деп жууап бердим мен исенимли дауыс пенен.— Мен жаратылысымнан ақ сүйекпен, мен патша императорицаға ант берген адамман: саған хызмет ислей алмайман. Егерде сен маған расың менен жақсылық ислейтуғын болсаң, мени Оренбургға босатып жибер бер.

Пугачев ойланайын деди. „Егерде босататуғын бол-

сам, сен саған ең болмағанда қарсы шыкпауға уәде берсең бе?—деді.

— Бул ҳаққинда мен саған калай деп уәде бере аламан. Өзине белгили, ықтияр менде емес, саған қарсы атлан дейди екен, ислейтуғын илаж жоқ. Сенің ҳәзир өзин начальниксең, өз адамларыңның бағышыуын керек қыласаң. Мениң хызмет етиуим керек болған уағында мен хызметтен бас тартсам, оның ахыры не болмақшы? Мениң басым сенің қолыңда отыр: босатады екенсең—рахметтен басқа айтарым жоқ: өлimgе буйырады екенсең,—кудай саған суд, ал мен саған барлық расымды айттым.

Мениң шын жүректен ҳақыйқатты айтқан сөзим Пугачевты ҳайран қалдырды. „Солай ақ болсын“—деп мениң жауырымнап қақты. —Өлгирсек, өлтирген сияқлы, мийирманлық етсек мийирманлық еткен сияқлы болыу керек. Төрт жағың кубла, кәлеген жағыңа бара бер, не тилесең соны исле. Ертең келип хошласып кетерсең, ал ҳәзир бар да уйықла, мени де уйқы қалғытыуға айналды“,—деді.

Мен Пугачевты қалдырып көшеге шықтым. Түп тып-тыныш, аяз еди. Ай менен жулдызлар ашық жарқырап, майдан менен дарға жақты түсирип турды. Қорғанда ҳәммеси де тыныш ҳәм қараңғы еди. Кабакта ғана жақты жанып, кеш қалып қыдырыушылардың дауысы еситилди. Поптың уй бетине қарадым. Әйнек қақпалары, есиклери жабыулы екен. Үйдиң ишинде тып-тыныш сияқлы көринди.

Мен квартириме қайттым, келсем Савельич мениң жоқлығыма қайғырып отыр екен. Мени босатты деген хабарға ол адам айтқысыз қууанып қалды. „Тәубе, саған қудиретли кудайым!—деп шоқына баслады,—Елесқапас жақты билиниси менен қорғаннан басымыз ауған жаққа кетейик. Мен саған бираз тамақ таярлап

қойдым, соны же, шырағым, сөйтте, тап Ийса пана-
сына алған адамдай таң ертеңге шекем уйықла—
деди.

Мен оның айтқан сөзін тыңлап, иштейлене отырып
тамақ жеп, жаным да, тәнім де шаршаған күйімде,
қеширсе де төселмеген еден үстінде уйқыға киристым.

І Х Б А П

АЙРАЛЫҚ

Танысыұым татлы-ак еди,
Сенің менен гоззалым,
Айрылысыұ жанға батты,
Шыққапдай муңлы жаным.

(Херасков)

Барабан дауысы мени азанда азап менен оятты.
Мен жұрт жыйналатуғын жерге бардым. Бунда дар
ағашының қасына Пугачевтың адамлары жыйналып
қалған. Кешеги құрбанлар дарда еле асыұлы тур. Ка-
заклар атлы, солдатлар мылтық асынған. Туұлар жел-
бирейди. Бирнеше топлар атланысқа таярланып тур.
Олардың арасында мен өзимиздің топты да таныдым.
Қорғанда туратуғын барлық халық жыйпалып самозва-
нецти күтип тур. Коменданттың есигинің алдында бир
казак, жақсы казақы аттың жылауынан услап тур. Мен
жан-жағыма көз жиберип коменданттың ҳаялының де-
несиң қарадым. Бул денесиң бир азырақ шетке таман
сүйреп апарып, үстине жөке жауып таслапты. Ахырын-
да дәлиздің есигинен Пугачев баскыш алдында турып,
халықтың барлығы менен аманласты. Старшиналардың
биреуи оған мыс ақша салған қапшықты әкелип берди.

Пугачев оннан ууыслап алып жан-жағына ақша шаша-баслады. Халық уу-шуу болып шашылған ақшаны терриуге киристи, мертилип қала жазлағанлар да болмай қойған жоқ. Пугачевты өзиниң инанымлы нөкерлери қоршап алды. Булардын арасында Швабрин де турды. Бизниң бир-биримизге көзимиз түсти, мениң көз карасымнан ол жек көрпүшиликти оқып тургандай еди, сөйтти де ол шын жүректен шыққан ыза, жасырын күлки белгисин билдирип терис қарады. Пугачев мени көптин ишинен көрпип, басып ийзеп шақырып алды. „Сен мениң сөзимди тыңла,—деди ол маған.—Дәрриу Оренбургқа бар да гүбернатор менен барлык генералларға жәрияла: мени енди бир хәштедси кейип күтип тура-туғын болсын. Оларға мени кишипейиллик, мойынсынғышылык пенен күтип алыуға кеңес бер, оны ислемейди екен, онда жазаның ең ауырынан қашып қутыла алмайды. Жолыңыз болсын, тақсыр!“—деди. Усыны айтып болып халыққа қарады да, Швабринди көрсетип, мине-кей, балаларым! Сизлерге жаңа командир. Буның айтқан сөзлериниң бәрин тыңлаңызлар. Бул маған хәм сизлер ушын да, усы қорған ушын да жууап береди. Бул сөзлерди еситкенде мениң зәррем ушып кетти, Швабрин қорғаныштың начальниги болады екен, Мәрия Ивановна енди буның бийлигинде қалады. Қудайым ай! Енди оның халы не кешеди? Пугачев басқыштан түсти. Оған жетелеп атып алып келди. Өзин атландырайы деп турған казактың келиуни күтпестен-ақ, ол атына қарғып минди.

Тап сол уаққа жыйналған халықтың ишинен Савелич шығып, Пугачевқа жақышлап бир бег қағазды берип атырғанын көрдим. Бунан не шығатуғынылығын мен ойлап жетисе алмадым.

—Бул не?—деп сорады, Пугачев маңызланып.

—Оқыңыз, не екенлигин көресиз,—деди Савелич.

Пугачев қағазды алып, маңызлы нәрсе сыяқды етип узақ қарады.

— Сен бул не, өзин қалай қылып жазғансан?— деди бақырып, — бизиң жарқыраған көзимиз мынадаң хеш-нәрсени аңламастай болды. Мениң обер-секретарым қайда?— деди.

Капрал мундирин кийген жас бала жигит дәрриу Пугачевтың қасына жетип келди. „Дауысыңды шығарып оқы“— деп самозванец оған қағазды берди. Мен бизиң ағайдың Пугачевқа не хакқында жазғанын билгим келип баратыр. Оберсекретарь дауыслап төмендегилерди оқыды: „Миткалли¹ хәм жинектен тиккен еки ала шапан, алты манатлық“.

— Бул не деген сөз?— деди Пугачев қабағын түйип.

— Аржағын оқысын, — деди Савельич жайпарахат турып, обер-секретарь оқый баслады.

„Жуқа жасыл сукнодан тигилген мундир, жети манатлық“

„Ақ сукнодан шалбар, бес манатлық“.

„Голланд агынан тигилген он еки қатармалы көйлек, он манатлық“.

„Чай асбаплары салынған жол ящиги, еки манат елли тыйынлық...“

— Бул сеткен самсамлық?— деди Пугачев — жол ящиги менен сенің қатармалы штанларыңда мениң не жумысым бар?

Савельич тамағын бир қырып алды да түсиндире баслады: „Шырағым, бул не десеңиз, мына жауызлардың урлап алған бәриннің нәрселеринің дизими ғой!“...

— Қандай жауызлар?!— деп сорады Пугачев ашыұланып.

¹ Миткал—эниұайы пахтадан исленген арзан товар.

—Әпйү етиңиз, жаңылыс айтып атырман,—деди Савельич. Жауызың жауыз емес, бірақ мына сепің жигитлерің тас-талқанын шығарып, жаңағы нәрселерді тоздырып, алып кетіңізі. Ашыұлана көрме: жүйрік атың төрт аяғы болсада сүрінеді ғой. Енді соңына шеккем оқып бәлсын.

—Оқы!—деди Пугачев. Секретарь оқыуды дауам етті:

„Шыт көрпе, енді бір пахталы жипек көрпе, төрт манатлық“. „Қызыл ратин“², менен тысланған түлкі ишик, қырық манатлық“.

„Постоялый дворда сизің мархаматыңызға сыйлыққа берілген қоян ишик, он бес манатлық“.

—Бұл не тағы?—деп бақырды Пугачев отлы көзі жайнап.

Мойныма аламан, мепің сорлы ағайым ушып жаман қорықтым. Ол тағы да түсіндіріңізге кириспекши болып еді, бірақ Пугачев оның сөзін бөліп: „Сен ұсындай хеш нәрсеге арзымайтуғын нәрселер ушын маған келиўге қалай батылың барды?—деп бақырды да, секретарьдың қолынан қағазды жулып алып, Савельичтің бетине ылақтырып:—Ақмақ ғарры! Булардың нәрселерін урлаптымыс: қатты қыйын болған екен! Билебилсен, сен ғарры мына менің тилимди алмайтуғынлар менен бирге сенің өзиң хожайының менен бирге мына дарға асылып турмағаныңа маған хәм менің жигитлериме мәңгилікке қудайдан тилек тилеуің тийис... Қоян ишик!... Мен саған көрсетермен қоян ишикті! Сен билесең бе, мен ишик ислетіу ушын сенің теріңди тирилей сыдыртып аларман!“.

—Біқтияр өзиңизде,—деди Савельич,—ал, мен би-

² Ратин—Жипек товар,

реўдин ықтиярындағы адам, хожайынның мүлкі үшін жууап беріуіге тийіспен.

Пугачевтың мийриминиң тасқан гези екен. Ол бурылды да, оннан армаған ҳеш сөз айтпастан жүрип кетти. Швабрин ҳәм старшиналар оның изинен ерип кетти. Шайка қатарға дүзиліп қорғаннан шықты. Халық Пугачевты шығарып салыуға кетти. Майданда Савельич пенен мен жалғыз қалдым. Бизиң ағай қолына дизимин ушлап оған қатты өкииш пенен қарап турды.

Пугачев пенен мениң жақсы келісиўимди сезип ол буын пайдаға асырып қалғысы келсе керек, бірақ, бул тәңқан ойы неке аспай қалды. Орынсыз жерге кийлик-кени үшін мен урыспақшы болып едм, бірақ күлмесіме болмады. „Күлсең күле бер, шырағым,— деди Савельич,— ал енди бизге нәрсе қарашы жаадап жыйнай баслағанда күлкі боларма екен, сонда көрермиз“.

Мен понтың үйине барып Мария Ивановнаны көриўге асықтым. Поп ҳаялы мени қайғылы хабар менен қарсы алды. Түни менен Мария Иванова қатты қызып шығыпты. Ол ессиз ҳәм сандырақлап жатыпты. Поп ҳаялы мени Мария Ивановна жатқан өжиреге ертип әкелди. Мен әсте ғана оның кроватиның қасына келдим. Оның бет ажарындағы өзгерис мени шоршындырды. Аўырыу мени таний алмады. Мени тынышландырғысы келген Герасим атайдың да оның қайрымлы ҳаялының да сөзине қулақ аспастан оның кроватиның алдында узақ турдым. Қапалы ойлар мени тынышсызландырды. Мийримсиз бүлдириўшилер арасында қалған, бийшара қорғансыз жетимнің ҳал-жайы, мениң өз қолымда ҳеш күштиң жоқлығы мени қорқытыуға айналды. Мениң ойымнан барлығынан да бурын Швабрин шықпай, мазам кете баслады. Швабрин самозванецтен қолына бийлик алып, өзиниң өшпенлигиниң жазықсыз заты болған сорлы қыз қалып баратырған

қорғанда басшылық жүргізіп отырып, неден болса да тайынбастай еді. Мениң не іслеуім керек? Оған қайтип көмек көрсетермен? Жауыздың қолынан қалай босатып алмақшыман? Жалғыз-ақ шара қалды: мен Белогор қорғанын босатып алыу үшін, тағы да мүмкіншілигинше соған көмеклесіу үшін дәриуі Оренбургқа жүриуге бел байладым. Мен, поп пенен хәм Акулина Памфиловна менен хош айтысып, өзимнің хаялым деп билип жүрген адамымды оларға қатты тапсырдым. Бийшара қыздың қолын ұслап, сүйіп отырып, көз жасымды сорғалаттым. „Хош болыңыз,—деди поптың хаялы мени шығарып салып,—Хош болыңыз, Петр Андреич, несип болса заманның дүзелген гезінде көрисермиз. Бизди умытып кетип жүрменіз, тез-тез хат жазып турыңыз. Бийшара Мария Ивановнаның енди сизден басқа жубанышы да, кәуендери де жоқ“.

Майданға шықтым да, бирер минут тоқтап, дарға қарадым, ийилип тәжим еттим, қорғаннан шығып менен еки ели қалғысы келмеген Савельич пенен бирге Оренбург жолына түсіп жүрип кеттім.

Мен хәр түрли ойға батып киятыр едим, бир ұақларда кейінде аттың дүрсилдисин еситтім, бурылып қарадым. Қорғаннан шығып бир казак башқурт атын жетелеп, алыстан мени ишарат пенен шақырып, шауып киятырғанын көрдим. Мен тоқтадым. Кешикпей бул киятырған адамның өзимиздің урядник екенлигин таныдым. Ол шапқан бойына жетип келди де атынан түсіп, екінши аттың дызгинин қолыма берип: „Тақсыр, атаңыз мына атты хәм мына тонды өз ыйығынан шешип сизге сыйлыққа берип жиберди (қой терисинен тигілген тон, ерге байлаулы тур). Оннан соң—деди де урядник тутлығы:—„Ол сизге ярым манат берип еди... жол бойы... жоғалтып қойғанман ба... әйтеуір... әниу етегерициз“—деди. Савельич оған ала

көзи менен қарап, мыңғырлап:— „Жол бойы жоғалтып алдым дейсең, анау қойныңыздағы сыңғырлап тұрған не? Уятсыз! „—деди— „Қойнымда сылдырлап тұрған дейсең бе?—деди. Урядник шимиркенбестен— „Өйбой, ол қойнымдағы ярым манат емес, жүең ғой“—деди. „Жарар деп мен даудың арасына түстим.—Сени жиберуің адамға мениң атымнан алғыс айт, ал жол бойы жоғалтқан ярым манатыңды тауып алыуға тырыс. Тауып алмағы арақ иш.“— „Алла разы болсын, тақсыр“—деди. Ол атының басын бурып:—Өлгенимше сизиң тилегіңизде болармаң“ деди. Усы сөзлерди айтып бир қолын қойпына тығып, кейнине қарап шауып кетти. Бирер минуттап соң көздеп ғайып болды.

Мен тоңды үстиме кийи, атқа миндим, Савельичти арғыма мингестирдим. Мине шырағым, көрдің бе“—деди ғарры. „Мен ол гәззапқа босқа арза етип жүргенім жоқ. Башқұрттың собалақ аты менен қой тери тон, ол гәззаплардың сизден урлап алғанлары менен өзинің бергениңнің жартысына турмаса да, уры уялайын деген ғой. Қәйткен менен де жарайды дағы, қабаған ийттен тутам жүн деген“.

ҚАЛАНЫҢ ҚАМАЛЫҰЙЫ

Қырларды, даланы барлығын алып,
 Шәхәрге бүркіттей бийіктен көзін салып,
 Лагерге жақын жерден крепость сал,
 Деди Перунлар¹ қаланы алатуғын түнде
 барып.

Херасков.

Біздер Оренбургқа жақылап келгенде, шаштары қыркылған жалладардың қысқышы бет әншериннің сый-қыи кетирген туғқылар тонарыи көрдик. Булар гарнизондағы инвалидлердің бақлауы менен қорғаныш әтирапында жұмыс ислеп жүрген екен. Гей биреулер арба менен шуқанақты толтырған самтықларды тасып жүр. Гей биреулер бел менен жер қазып атыр: қорғанышның валында тас қазыушылар гербиш тасып қаланың дийуалын пүтинлеп жүр. Дәрұзаның алдында қарауыллар бизлерди тоқтатып, паспортымызды сорады. Сержант тезден-ақ мениң Белогор қорғанынан киятырғанымды еситкен соң, мени туұра генералдың үйине алып барды.

Мен оған бағдың ишинде гезлестим. Ол гүздин дәслепки леби жалацашлай баслаған алма ағашларын көрип, ғарры бағманға оларды жыллы сабап менен оратып атыр екен. Оның бет ажарынан тынышлық, саулық хәм жыллы жүзлик белгилери көринди. Мениң кслиуиме кууанып; мениң өз көзим менен көрип келген

¹. Перун 'перун—ески славянларша` күн гүркиреудің, хәм жашыл (найзагайдай) дың құдайы. Бул жерде шайырдың келтириуинше топ деген сөз.

корқынышлы хәдийселерим җаққында сорастыра баслады: Мен оған барлығын айтып бердим. Ғарры мениң сөзиме кеўил қойып тыңлап, арасында курғақ путақларды отап отырды. Мен қайғылы әдгимени айтып бола келгенимде „Бийшара Миронов! — Оның өлими өкиниш: җақсы офицер еди. Мадам Миронова да җақсы җаял еди, замаррық дузлаўға қандай шебер еди. Айтпақшы капитанның қызы Маша не? — деди. Мен оған қорғанда поптың җаялының қолында қалды деп жуўап бердим. „Ай, ай, ай бул җаман, дым җаман!“ — деди генерал. Қарақшылардың тәртибине исениўге болмайды. Бийшара қыздың җалы нашар экен?“ — деди. Мен оған Белогор қорғаны алыс емес, сизиц уллы марҗаматыңыз Белогордың бийшара турақлы халкын қутқарыў ушып әскер жиберетуғын боларсыз дегенди айттым. Генерал исенимсиз түри менен басын шайқады. — „Көрермиз, бул җаққында биз еле сөйлесемиз. Маған бир чашка чайға келиўинизди өгинемен, бүгин бизде урыс кеңеси болады. Онда бизге гезенде Пугачев җәм оның әскерлери җаққында дурыс мағлыўмат берерсен, енди җәзирше барып дем ал“.

Мен өзиме арналған квартираға келдим. Савельич үйди жыйнастырып та атыр екен, тайынланған ўақытты сабырсызлық пенен күттим. Мениң тәғдириме үлкен тәсир етерлик болған кеңеске мениң иркилместен келиўимниң мәнисин оқыўшылар аңсат-ақ түсинетуғын болар. Белгиленген саатта мен генералдикине келдим.

Бул үйде маған қала чиновниклериниң биреўи, дуўшакерлести. Умытпасам тамошня директоры еди, жуўанлаў, қызыл шырайлы, үстинде зер өткерип тоқыған шапаны бар ғарры еди. Ол меннен Иван Кузьмичтиң не болғанын сорастыра баслады. Иван Кузьмичти ол куда деп отырды. Сөзимди бөлип, қосымша сораўлар қойып, ўәсият сыяқлы ескертнү қосып отырды. Бунысы

урсы билимине оның жетик адам екенлігін дәлил-
лемесе де, барлығында аңғарғыш, жаратылысында
ақыллы адам екенлігін көрсеткендей еді. Соның ара-
сында басқа шақырылған адамлар да келип қалды.
Журттың барлығы отырып, бір-бір чашка чай келген-
нен кейін генерал әнгименің не ұаққында екенлігін
аныклап, кең түрде айтып берді: „енди мырзалар—
деди ол,—бүлікшилерге қарсы не іслеу кереклігін
шешиуиңіз керек. Топылыс жасауымыз керек пе яма-
са қорғаныуымыз керек пе? Бул усылдың хәр қайсысы-
ның пайдалы да, зыянлы да жағы бар. Топылыс жасау
хәрекетинен жауды тезирек қырылыуын кутиуге бо-
лады, қорғаныу хәрекеті оннап да гөри ісенімлирек,
тағы кәуипсизирек... Сөйтип ыызам бойынша дауыс
жыйпап көремиз, яғни, төмен чинлилерден баслаймыз.

— „Господин прапорщик“, —деди маған қарап, —кәне
сиз өз пикириңизди айтып көрин“.

Мен турдым да қысқа сөз бенен әуели Пугачевтың
өзин, оннан кейін оның шайкасын сүўретлеп берип,
дурыс курылған армияға самозванецтин табан тиреп
қарсыласа алмайтуғынлығын анық түрде айтып бердим.

Мениң пикиримди чиновниклер көбирек жақтырма-
ғандай болды. Бул пикирди жас адамның алаңғасарлы-
ғы, ушқырлығы деп түсинисти. Мениң сөзиме наразы-
лық билинди. Биреуиниң ашықтан-ашық айтқан „емшек
сүти аўзынан кетпеген“ деген сөзин де еситтим. Генерал
маған қарады да, мыйығын тартып: „Господин
прапорщик! Урыс кенесинде әдет бойынша дәслепки
дауыс топылыс жасаушы қозғалыс жағына бериледи,
ыызам тәртибиниң өзи усылай. Енди тағы да дауыс

2. Прапорщик—патша армиясындағы төменги офицерлик чин.

жыйнай берейик. Господин Коллеж советниги² қәне бизге өз пикиринизди айтыңыз!“—деди.

Зерли шекпен кийген ғарры, ромды көбірек қосқан үшінші чашкасын асығыс ишип болды да генералға қарап: Мениң ойымша уллы мархаматыңыз топылыс жасамай да, қорғанбай да баскаша ис қылыуымыз керек“,—деди.

„Буныңыздың мәниси қалай? Господин Коллеж советниги“—деп сорады генерал, әжепленип.—Тактика бойынша хеш қандай баска усыл жоқ: я қорғаныу, я топылыс жасау қозғалысы болады...

— Уллы мархаматыңыз, сатып алыу қозғалысы бойынша қылыңыз.

— „Е, хел Сизиң пикириңиз оғада ойланып айтылғап пикир. Сатып алыу хәрекетине тактиканың өзи де жол береді, олай болса биз сизиң кеңесиңизди пайдаланайық, бул қаңғыбастың басын алып келиуге... жетпис ямаса хәтте жүз сом... жасырын суммадан—үәде етиуге болады...

— Сонда—деди таможня директоры—егер сол урылар бизге қол аягын байлап, өзлериниң атаманын алып келип бермейтуғын болса, мен Коллеж Советниги емес, казактың қойы болайын деди.

— Биз бул хәққында тағы да ойласып, додалап көремиз,—деди генерал.—Буның менен бирге қәйткен күнде де урыс шараларын ислеу керек. Мырзалар, нызам бойынша сизлерде дауыс берип көрин!

Айтылып отырған пикирлердиң барлығы да меникine қарсы болып шықты. Чиновниклердиң барлығы да әскердиң исенимсізлиги хәққында, урыстың ойлаған жерден шықпай қалыуы хәққында, итиятлық пенен ис қылыу кереклиги хәққында, тағы да сондайлар жөннен сөйледі. Барлығы да ашық майданда мылтық-

¹. Коллеж советниги гражданлық хәмел.

тың бахытын сынағаннан гөре, бекем тас қорғанның ишинде отырып, папалағанның артықшылығын айтты. Ең ахырында генерал жұрттың барлығының пикирин еситип, трубкасының күлін қағып түсирди де, мына сөзлерди айтты:

„Беглерим! Сизлерге мынаны айтып өтиұим керек, мен өз тәрәпимнен господин прапорщиктиң пикирине қосылман: өйткени бул пикир қорғаныу менен салыстырғанда ҳәр қашан топылыс ҳәрекетин артық савайтуғын нағыз тактика режелерине тийкарланып айтылған пикир“.

Усы жерге келгенде ол тоқталып турып, трубкасына темекі толтыра баслады. Мениң көкирсгим өсиң кеўлим көтерилди. Наразылық билдирип өз-ара сыбырласа баслаған чиновниклерге қарап көтерилип қойдым.

„Биракта, беглерим, — деди генерал, аўыр гүрсиниў менен қатар темекиниң қою түтинин бурық еткизип, — маған уллы императорым, уллы ҳұрметли патша ағам ҳәзиретлериниң исенип тапсырған үлкелерди кәўип-кәтерден сақлап қалыу ҳаққында әңгеме болып отырған ўағында, мен бул усаған уллы жуўапкершиликти мойныма жүклей алмайман. Соның менен сөйтип, мен өзим қамаў қала ишинде отырып күткен қолайлы және кәўипсизрек деген пикирге душпан топылысының бегі топ күши менен және (мүмкиншилиги болса) қарсы ҳүжим жасаў менен қайтарылатуғын болсын, деген көпшиликтиң пикирине қосыламан.

Енди маған чиновниклер өзлериниң гезегинше күлип қарай баслады. Көнес тарқайды. Мен өз пикирине-өзи қарсы келип, ҳеш нәрсе билмейтуғын тәжирийбесиз адамлардың пикирине ерген ҳұрметли жаўынгердиң нашарлығына өкинбей қоя алмадым.

Бул даңқлы кеңестен соң бирнеше күн өткеннен

кейин, бизлер, Пугачевтың өз үәдесинде турганын, Оренбургқа жакынласып киятырғанын билдик. Бүлгиншилердиң әскерин қаланың қорғанының бийик дийуалларынан шығып көрдим. Маған әскердиң сапы соңғы хұжим ұақтындағы өзим көргендегиден он есе көбейген сыяқлы болып көриндп. Буларда Пугачевтың өзине бағындырған майда қорғаплардан алған топлары да бар еди. Кеңестің қарары ядыма түскенде, мен Оренбургтың қамалының ишинде еле талай ұақыт босқа бйиланып отыратуғынымды болжадым, бул ядыма түскенде иренжигеним сондай, жылап жибере жазладым.

Оренбургтың қамалып сүүретлеп отырмайман, үйишлик жазыспаға ылайық нәрсе емес, ол трийхтың жұмысы. Қысқаша гапа айғсам, бул қамал жергиликли басшылардың игиятсызлығынан жергиликли халыққа апат бөлып тийе баслады. Өйткени жергиликли халық ашаршылық тағы баска да неше түрли бәлени басларынан кеширди. Оренбургтың тап сол ұақыттағы турмысы адам шыдамаслық болғанлығын түсиниу қыйын болмаса керек. Журттың барлығы тунжырасып тағдиринің не менен шешилиўин күтнў менен болды. Барлығы да қымбатшылықтың қыспағынан қынжылысты, қымбатшылық дурысында да оғада қатты еди. Қорасына келип түскен окка журттың бойы үйренип кетти, хәтте улыўа журт енли Пугачевтың қалаға жасайтуғын хұжимлерине оншама пәзер аудармайтуғын, оған қызыкнайтуғын болды. Мен пшим писип өлер болдым. Уақыг өте берди. Белогор қорғанынан хат алалмадым, барлық жолда қатнас кесилди. Мария Ивановнадан айрылып, оны көре алмаўым мениң тақатымды кегирип болды. Опың тәғдири хакқында хабарсызлығым маған үлкен азап болды. Мениң бирден-бир ермегим атқаминип жүриу болды. Пугачевтың мархаматы арқасын-

да меңің жап-жақсы атым болды, мен анау-мынау тамақтың өзін усы ат пенен бөлісип ишип-жеп, Пугачевтың атлы әскерлері менен атысуы үшін күн сайын қаланың сыртына шығып жүрдім. Бул атыстарда тамақтары тоқ, қызба, мәс, атлары жақсы жауызылар үстем болды. Қаланың арық атлы әскерлері оларды жене алмады. Гейде бизің аш пияда әскериміз де далаға урысуыға шығып келип жүрді, бірақ қалың қар пытыраған жауға қарсы булардың топылысқа өтйүнне бөгет болды. Қорған валының бийигінен топ-лар гүрсілден бийқарға атылып жатты, ал оны далаға шығарайың десе көмбе қарға батып қалады, қарыған атлар орнынан қозғай алмайтуғын болды. Бизің урыс хәрекегиміздің түрі усындай еді. (Оренбург чиновниклерінің итият ис қылыуы, ақыл менен ис қылыу дегенлері мине усы еді)

Бир күні биз әдеуір қалың әскерді пытыратып, қуып таслай алған уағымызда мен жолдасларынан артта қалған бир казакқа келдім: мен оны қолымдағы түрк қылышы менен шабыуға таярланып едім, бир мәхәлде жаңағы казак малақайын алып: „Петр Андрейч, амансызба! Кудай сақлап жүрме?—деп дауыслады. Қарасам бул өзиміздің урядник екен, таныдым. Сол жерде адам айтқысыз қуандым.— „Максимич, амансыз ба,—Белогордан шыққаныңа көп болды ма?—деп сорадым.

— Көп болған жоқ, Петр Андрейч: кеше ғана шықтым. Мен де сизге деген хат бар,—деді.

— Қәне хат?—деп дауысладым хәм қызарып кеттім.

— Хат менде,—деді Максимич қойнына қолын суғып.

— Мен хатты бир есабын тауып сизге жеткізем деп Палашкаға уәде берген едім,—деді де маған малақайының ишинен бүкленген қағазды берді де шап-

қылап кетти. Мен қағазды аштым да, титиренип мына сөзлерди оқыдым:

„Қудай тала мениң әкем менен шешемди бирден алыұды тилепти; жер үстинде туұысқанларым да, кәуендерим де жоқ, сизин маған хәр дайым жақсылық тилегинизди, хәр кимге де болса жәрдем қолын созатуғынлығыңызды билген себепли мен сизди таұып отырман. Усы хаттың калайда сизин қолыңызға тийи-үйи қудайдан тилеймен! Максымич буны сизге жеткизип бериўге ўәде берди. Палашка Максымичтен оның сизди хўжим ўақтында алыстан жийи-жийи көретуғынын еситипти, буған қарағанда сиз сирә өзинизди кәўип-кәтерден итият сақламайтуғын болсаңыз керек, сиз ушын жас ағызып қудайдан тилек тилеп отырғандарды ойламасаңыз керек. Мен узақ аўырдым: хәзир жазылғаннан кейин, усы ўақта мархум әкемнің орнында командир болып отырған Алексей Иванович, Пугачевты айтып Герасим атаны қорқытып мени өзинің қолына бериўге күш пенен көндирди. Мен өзимиздиң үйде қамаўдаман. Алексей Иванович мени ериксиз өзине тийгизбекши. Ол маған Акулина Памфиловнаны жаўызларға сени жийеним деп таныстырғандағы өтиригин жасырдым, сөйтип сени өлимнен аман алып қалдым дейди. Маған Алексей Иванович сыяқлы адамның қатыны болғаннан өлгеним аңсағ. Ол маған оғада қатаңлық көрсетиўде, қорқытыўда: егер мен ақылыма келип, оның айтқанына көнбесем, мени жаўыздың лагерине апарып тапсыратуғынлығын, Елизавета Харлованың¹ не көргенин маған да көрсететуғынлығын айтады.

¹ Харлова Елизавета—Пугачев тәрелинен өлтирилген Нижнеозерский комендантының қатыны, Пугачев оны өзи менен бирге алып кеткенде, оны соңынан Пугачевтың жолдаслары өлтирген.

Мен Алексей Ивановичтен маған аз ұақыт мәулет бериўин сорадым. Ол ёле де үш күн күтиўге көнди: ал үш күннен кейин оған күйеўге шықпайтуғын болсам, маған ҳеш қандай аяўшылық болатуғын емес. Петр Андреич! Мениң жалғыз ғана кәўендерим сизсиз, мен сорлыға көмеклесиниз. Генерал менен барлық командирден соранып тезирек бизге жәрдем жибериниз, егер келе алсаңыз, өзиниз де келиңиз. Сизге сыйынып қалыўшы сорлы жетим.

„Мария Миронова“.

Бул хатты оқығаннан кейин мен есимнен тана жазладым. Сорлы атыма аяўсыз шор басып қалаға қарай жөнелдим. Жолда киятырып бийшара кызды қалай қутқарыў ҳаққында мен ананы да, мынаны да ойладым. Бирақ ҳеш нәрсе ойлап таба алмадым. Шаўын қалаға кирип, туўра генералдикине келдим. Асығың генералдың қасына жууырып кирдим.

Генерал трубкасын тартып, өжиресинде ерсиліқарсылы жүр екен, мени көрген соң тоқтай қалды. Шамасы мениң түрим оны таңландырғандай болса керек, ол мениң бундай асығыс келуімнің себебин сорады. „Уллы марҳаматлы тақсырым, мен сизди туўған әкем деп келип турман, кудай ушын мениң өтенишимди аяқсыз қалдырманыз, әңгиме мениң пүттин өмиримнің бахыты ҳаққында болып тур..“

— Ҳә, не болды шырағым?—деп сорады гарры тақырқаны. -- Мениң қолымнан келгендей не болса айтып көр!

— Уллы марҳаматлы тақсырым, маған бир рота солдат пенен елли қазак алып, Белогор қорғаның тазартып қайтыўға рухсағ бер.

Генерал маған тикленип қарады, шамасы мени

ақылдан айрылды ғой деп ойлаған болса керек (бунысында ол жөнли қәтелескен де жоқ еди):

— Қалай дейсең? Белогор қорғанын тазартыуға дейсең бе?—деди ақырында.

— Жеңип қайтатуғыныма кепиллик бере аламан, тек те, менн жибериңиз!—дедим.

— „Жоқ жигитим“—деди ол басып шайқап. Бундай узақ жерде сиз бемен бас стратегия пункти арасында катнасты душпаның аңсат үзип, сизди оп-оңдай жеңип кетиуине болады. Катнастың үзилиуі...

Мен оның әскерий баянлау сөзлерине кирисип кеткенлигине қорықтым да сөзин бөлиуге асықтым.— „Капитан Мионовтың қызы маған хат жазып отыр, жәрдем сорайды: Швабрин ериксиз оны өзине тийиуе күшлеп отырған көринеди“—дедим.

— Не дейди? О, ол Швабрин барып турған Sehelm!¹ егер қолыма түсе қойса, жигирма төрт сааттың ишинде исин питирип—судлатаман хәм оны қорғанның дийуалыпа шығарып қойып аттырамыз! Бирақ, хәзирше сабыр етиу керек..

— Сабыр етиу!—деп дауыслап жибердим мен.— Оған дейин ол Мария Ивановнага үйленип те қояды ғой!...

— О, оның хеш зәлели жоқ, хәзиринше қайта оның Швабриннің қатыны бола турғаны артық, ол хәзир оған қәуендер бола тура алады: ал биз Швабринди атқаннан кейин ол қызга күйеу де табылып қалар. Сүйким-ли жесир келиншеклер күйеусиз отыра бермейди. Яғнай, мениң айтайын дегеним қыздан гөре жесир келиншек күйеуди аңсат тауып алады,—деди.

— Мен оны Швабринге берип қойғанша өлиуди аңсағ көремен,—дедим мен қатгы ызаланып.

¹ Sehelm (пемецше)—оңбаған.

— Пай, пай, пай!—деди ғарры.—Енди түсіндим: кеуилиң Мария Ивановнаға ашық болып қалған көринесен ғой. О, енди әнгиме басқаша болды! Алла бийшара жиғитим-ай! Солай да мен қәйткен менен саған бир рота солдат, елиу казак берип жибере алмайман. Бундай экспедиция бизге пайда келтирмейди. Мен буның жууанкерлигин өз мойныма ала алмайман.

Менің басым түсип кетти, илажсызлықтан туған қапа бойымды бийледі. Бир мәхәлде басыма ойдың елесі көрингендей болды: ол қандай ой екеплигин, ески романистлердің айтатуғыны сыяқлы, оқыұшыларым ендиги баптан көрер.

Х I Б А П

БҮЛГИНШИЛИКЛИ СЛОБОДА

Тийкарында жауыз болса да,
Бул уақытта арыслан тоқ еди.
Ол мұнайым түрде: „Не себептеп,
Менің меканыма келиң турыпсаң?“

—деп сорады.

А. Сумароков.

Мен генералдикинен шығып, квартирама жетиуге асықтым. Савельич мени өзинің әдеттеги насихаты менен қарсы алды. „Саған сударь, усы мәскүнем талаушылар менен гезлесе бериудің не кереги бар! Усы боярларға ылайық исең? Жамаң саатқа дус келип жоққа қарап боларсаң. Егер сен түрклерге, ямаса Шведлерге қарсы урыссаң, жарар еди, мыналарды айтұ да уят“.

— Менің барлық қанша ақшам бар?—дей мен оның сөзін бөлдим.—„Саған еле жетеди—деди қанаатлан-

ған түр менен.—Талаушылар қаншама тинтсе де мен жасырып үлгерген едим“. Усы сөзлер менен ол кисесинен гүмс ақшаға толған, аузы байлаулы қалтаны шығарып берді“.—Ал, Савельич, хәзир сен оның жартысын маған бер, ал қалғанын өзің ал. Мен Белоғор қорғанына бараман, — дедім оған.

Жаксы, кеўилли ағайдың дауысы қалтырап шықты: — „Шырағым, Негр Андреич -- деди ол маған.— Алладан қорық: барлық жерлер талаушылар менен толғанда қалайша жолға шықпақшысаң? Егерде сен өз-өзіңди аямайтуғын болсаң, ата-ананды ая. Саған қайда бару керек? Неге? Бир азырақ күт: Минне, әскер келер, талаушыларды услап питирер, сол ўақта қайда тилесең сонда кет“.

Лийкин мениң нийетим дым шық орычласқан еди: — „Сөйлеп туруўға хәзир кеш,— дедім мен ғаррыға.— Мен барыўға тийислимен, мен бармай тура алмайман. Қайғырма, Савельич алланың мархаматы үлкен, бәлким көрисермиз еле! Мынаны қара, уялма да, сықмарлыққа да салынба. Өзиңе керек нәрсени үш баҳасын берсең де сатып ала бер. Бул ақшаны саған сыйлық еттим. Егерде мен үш күннен айналып келмесем...“

Савельич мениң сөзимди бәлип: „Не деген сөзің бул, шырағым?“— деди. „Мен сени жалғыз жиберемен бе? Буны сен енди түсінде де сорама. Егерде енди сен анық бармақшы болсаң, ол ўақта мен сениң соңыңнан, жаяў да болса кетемен, бирақ сени тасламайман. Тас дийўаллардың ишинде сеннен қалып отыраман ба мен? Мен өйгип ақылымнан айрылғанманба? Ықтыяр өзиңде, шырағым, бирақ мен сеннен қалмайман“.

Мен Савельич пенен айтысып отырыўдың пайдасыз екенин билетуғын едим, соның ушында оған жолға таярланыўға рухсат еттим. Ярым сааттан соң мен

өзимнің жақсы атыма атландым, ал Савельич арық хәм аксак атқа минди, бул атты оған қаланың көшесінде біреу от-жем тауып бере алмағанлықтан мутқа берген еди. Бизлер қаланың дәруазасының қасына келяп жеттик, қарауылшылар бизди өткерди, бизлер Оренбургтан шығып кеттик.

Қараңғы түсе баслады. Мениң жолым Пугачев тоқтаған жерден Берда слободкасының жанынан өтеди. Туұры жолды қар көміп кеткен еди: Лийкин күн сайын жаңарып туратуғын ат излери пүтін далада көрһип жатыр. Мен атты қатты шаптырып киятырман. Савельич, менен көп артта қалып, зорға ерип киятыр хәм минут сайын:— „Әстерек шырағым, қудай хақы әстерек!“— деп қышқырады.— Мениң аптурған арық өлімтигим, сениң узын сыйрақлы шайтаныңның кейһинен үлгере алмайды. Қайда асығасан? Тойға болса да бир жөн еди, болмаса балтаның астына түсийге баратырған болыуымыз да мүмкин, қарасаңа! Петр Андрич, шырағым, Петр Андрич! Харап қылмасаншы!.. Уай қудайым-ай, бариннің баласының енди босқа өлгени ғой!..

Кешикпей жарқырап Берданың отлары көрһне баслады. Биз слободаның тәбийғый беркиһниси болған шуқырларына жақынластық. Савельич өзінің зарланып жалыныуын дауам етип меннен калмады. Мен слободканы тыныш ғана айналып өтип кетиуіме инашған едим, бірақ кәпелимде көз алдымда, қараңғылықта, қолларында шоқмары бар бес адам мужиклерди кәрдим. Бул Пугачев тоқтаған жердің алдындағы қарауылы еди. Олар бизге дауыслады. Парольды билмеген себепли мен үндемей өтип кетпекши болдым, бірақ, мени дәрриу қамалап ортаға алды да, біреуи келип атымның жүуенине асылды. Мен қылышымды сууырып аласала мужикнің басына берип жибердим, малақайы

жанын сақлап, өзи теңселип барып, қолынан мениң атымың жууенин босатып жиберди. Басқалары албырап кейин шегинди, мен сол минуттан пайдаландым да, атымды тебинип, секиртип шауып кеттім.

Жықынласып киятырған түннің қараңғылығы менен барлық қорқыныштан да қутқарған болар еди, лийкин мен артыма айналып карап, бирден Савельичтиң жоқлығын көрдим. Бийшара ғарры өзиниң ақсақ аты менен талаушылардан каша алмағанға усады. Енди не қылыу керек? Бирнеше минут өткеннен соң, мен оның қолға түсип қалғанына инандым хәм оны кутқарыу ушын атымды кейин бурдым.

Шуқырға жақынласыпқырағаннан ақ мен алыстан шуулаған кисилердиң дауысларын хәм Савельичтиң дауысын еситтім. Атымды қаттырақ шаптым хәм тезден ақ, буннан бирнеше минут бурып өзимди тоқтатқан қарауыл мужиклердиң арасына келип кирдим. Савельич олардың арасында еди. Олар Савельичти атынан түсирип байлауға хәзирленген екен. Мениң келип жетиуим оларды шадландырды. Олар бақырысып мениң үстиме атылды хәм көз ашып жумғанша атымнан аударып түсирди. Олардың биреуи, баслығы болса керек, бизди патшаның алдына алып баратуғынлығын билдирди. — „Ал, енди сизлерди хәзир асыу керек не, ямаса таң атқанын күтеме, оны хәзиретимиздиң өзи биледи“ — деп те қосып қойды. Мен қарсыласпадым, Савельич те менен өрнек алды хәм қарауылдар бизлерди салтанатлы түрде алып кетти.

Бизлер шуқырдан өтип слободаға келип кирдик. Барлық үйлерде де жақты бар ели. Хәр жерлерде, уу-шуу, қышқырысқан дауыслар есигиледи. Көшеде мен көп халыққа гезлестим: бирақ қараңғыда бизди хешким де көрмеді хәм мениң Оренбург офицери екенлигимди танымады. Бизди жол шетине салынған

үйге туп-туўры алып келди. Дәрўазаның алдында бирнеше арақ бочкасы ҳәм еки топ тур. Мужиклердин биреўи:— „Мине патша сарайы. Ҳәзир сизлер ҳаққында кирип билдиремиз“, —деди. Ол үйге кирип кетти. Мен Савельичке қарап едим, ол өзинше дуўа оқып шоқыннып атыр екен. Мен узақ күттим, ахырында мужик қайтып шықты да:— „Жүр, бизиң атамыз офицерди киргизиўге буйырды“ —деди.

Мен жайдың ишине, ямаса мужиклердин атаўынша патша сарайына барып кирдим. Ол еки май шам менен жақтыланып, дийўаллары алтынлы қағаз менен безендирген еди: соны да айтайық, отырған тактай стол, жипке тағылған жуўынғыш, шегеге илинген сұлги, мүйештеги ухват, түрли ыдыслар менен толған кен печь алды,—барлығы да қәдимғи дийқанлардың үйи ишиндегидей еди. Үстине қызыл тыслы бешпент, басына узын шөгирме кийген Пугачев марапатланған түрде белин таянып, иконлар астында отыр. Оның жанында, ең үлкен жолдаслары болған бирнеше киши жүзгөйлик, жағымпазлық пенен аяқ үстінде тур. Оренбургтан келген офицер ҳаққындағы хабар барлығын қызықтырып турғаны көринип тур. Олар мени салтанатлы түрде қарсы алыўға ҳәзирленген еди. Пугачев мени биринши қарастап ақ таныды. Оның өтирик марапатлағаны бирден жоғалып кетти.

— „А, тақсыр, сиз екенсиз ғой!—деди ол маған.— Ҳалың қалай? Қайдан қудай айдап келди?“—Мен өз жумысым менен киятырғанымды ҳәм оның адамлары тоқтатқанын айтып бердим.

— „Ал, қандай ис пенен?“—деп сорады ол меннен. Мени неге сөйлегиси келмейди деп ойлап, жолдасларына бурылып қарады да, оларға шығып турыўға буйырды. Екеўинен басқасының барлығы да шығып кетти, ал екеўи орнынан қозғалмады.—Булардың алдында

корықпай сөйле,—деди маған Пугачев.—Мен олардан хеш нәрсені де жасырмайман. „Мен самозванецтің жақын жолдасларына көзімнің қыйығы менен қарап алдым. Оның биреуі ақсақаллы, арқасы бүкірейген, дәрмансыз ғарры еді, оның сур шекпеннің сыртынан шалып қолтық астынан алып байлаған көк лентадан басқа көзге шалынарлық хеш нәрсені де жоқ. Лийкин оның жанындағы жолдасын мен өмірімде де ұмытпайман. Ол ұзын бойлы, таза геүдели, кең жауырынлы, қырық бес жасар шамасындағы кисі еді. Оның қалың өскен жийрен сақалы, жарқыраған сары көзлері, танауысыз мурны маңлайындағы хәм шекесіндегі қызғылт селкиллі жалпақлау келген бужыр бетине адам айырып биле алмаслық түр беріп турғандай. Ол үстине қызыл көйлек, қазақ шапанын, қазақ шалбарын кийген еді. Дәслепкисі (соңынан билдим) қашқын Капрал Белобородов¹ екенін билдим, екіншисі Афанасий Соколов (Хлопуша²) деп аталған Сибирь рудниклерине жер аударылған жеринен үш мәртебе қашқан жынаятлы адам екен. Өзімді айрықша толқытқан сезімлерге қарамастан абайсызда ортасына келип гез болған мына отырыспа мениң қиялымды қатты хәулықтырды. Бір мәхәлде Пугачевтың. Сөйле: Оренбургтан қандай ис пенен шыққан едің?—деген сорауы мени қиялдан тоқтатты.

Мениң басыма әжеп бір пикир келді: Пугачевқа мсни екінші мәртебе гезлестіріп отырған тәгдір, мениң тийкарғы нийетімді турмысқа асыруға мүм-

¹ Белобородов И. Н.—Пугачев хәдийсесине қатнасып көрнекли орын тутқан адам.

² Хлопуша Афанасий—Уралдағы бір заводтың крепостнойы: заводтан бирнеше мәртебе қашқаны үшін азапталыған: мурны тилинген хәм каторғаға жиберилген 1775 ж. дарға асылған.

киншилик беретугын сыякды болып көрінди. Мен буны ғайдаланып қалайын деген ойға келдим. Не айтыўға турақлағанымды айтып үлгермесген мен Пугачевтың сораўына былай жуўап бердим:

— Мен Белогор қорғанында жәбар көріп атырған бир жетимди қутқарып алыў ушын княтырмап...

Пугачевтың көзи жарқырап кетти.— „Менің адамларымнан жетимди жәбірлеўге қәдди жетип жүрген ким ол?“—деп бақырды.— Маңлайы маған десе жети сүйем адам болса да менің судымнан қутылып кете алмас. Айт, қәне айыплы адам ким?“—деди.

— Айыплы Швабрин,—дедим мен.—Өзиниз поптың үйинде көрген аўырыў қызды Швабрин тутқында ұстап отырған көриседи, сол қызға ыхтыярсыз үйленбекши.

— Швабринди мен үйретемен,—деди Пугачев айбат пенен.—Өз билдиги менен ис қылыўдың, халықты жәбірлеудің қандай екенін көрсетермен мен оған. Мен оны дарға астыраман.

— Бир аўыз сөз айтыўға рұхсат етиңиз,—деди Хлопуша дауысы қырылдап.—Сен Швабринди қорғанның коменданты етип асығып тайыпшаған едің, енди оны дарға астыраман деп асығып отырсаң. Дворянды начальник етип ғайынап, қазақларды бир жәбірлен едің, енди бириңши өсек бойынша өлимге буйырып дворянларды шоршытпасаңшы,—деди.

— Оларды аяў да керек еме, жұрмеглеў де керек еме, деди көк лента байлаған гарры,—Швабринди өлимге буйырыўдың қеш тақдиратуғыны жоқ. Бирақ усы офицер мырзаның өзнен де жуўапты жақсылап алғанның өзи де дурыс болар еди: не ушын келди екен? Егерде бұл сени патша деп танымайды екен, онда сеннен келип үміг етип арза егнудің орны жоқ. Ал, енди сени патша деп танийды екен, онда ол

Оренбургда сениң душпанларың менен бирге усы күнге шекем неге отырыпты? Усынын өзин тергеў бөлмесине апарып, аз ғана қыздырып от жағыўға рухсат егсең қайтер еди? маған усы мырзаны Оренбургдың командирлары жансыз етип жиберип отырған сыяқлы көринин отыр.

Ғарры жауыздың бул логикасы, бир сыпыра дәлилди сыяқлы болып көриди. Өзимниң кимлердин қолына түсип отырғанымды ойлағанда пүгкил денемнен аяз жүргендей болды.

Пугачев мениң қысылайын дегенимди биле қойды.— „Ал, тақсыр, қалай?—деди ол көзин қысып,—мениң фельдмаршалым дурыс айғады ғой деймен. Қалай деп ойлайсаң?—деди.

Пугачевтың мысқылдан күлиўи мени ғайратландырып жиберди. Мен оған: „Мен сизниң қотыңызда, сиз мени тилесеңиз не етсеңиз де еркиңиз бар“—деп тыныш ғана жуўап бердим.

— Жақсы,—деди Пугачев.—Қазир снди айт, қалаңыз қандай аўхалда?

— Аллага шүкир, қаламыз жақсы,—дедим мен.

— Жақсы дейсең бе?—деди Пугачев мениң сөзимди қайталап.—А халық ғой аштан қырылып агыр?

Самозванец дурыс айтып отыр, бирақ мениң антымның талабы бойынша булардың хәимеси де бос сөзлер, Оренбургда барлық нәрселердин запасы жетерлик деп инандырыўға киристим.

— Көрдіңбе буны? Бул сені көз алдыңда алдап отыр,—деп ғарры сөзге араласып кетти,—қашып келген кишилердин барлығы бар түрли сәйледі: Оренбургға ашық, қырғын, өлмтикки жейди, оны да үлкен бахыт деп санайды дейди, ал, мырза барлық нәрсе жетерлик деп инандырады. Егер сен Швабринди дарға астырыўға тилейди екенсең, ол уақта сол

дар ағашына бул жигитти де асып қой, биреуіне де аяушылық болмасын.

Қудай ғарғаған ғаррының сөзлери Пугачевты айландырған сыяқлы сезилди. Мениң бахтыма Хлопуша өзиниң жолдасына қарсы сөйлей баслады.

— „Жетер, Наумыч“—деди оған. Сениң ойлағаның барлық адамды асыу, өлтириу. Қандай батырсаң сен! Жан ушығы не менен байланысып турғанын да қарау керек гой. Өзиңниң бир аяғың гөрде, бир аяғың жерде. Журттын бәрин қыра бермекшисең. Аз қан төктің бе сен еле?“

— Сениң бул қай супылығың?—деди оған қарсы Белобородов. — Аяу деген нәрсе саған қайдан келген?

— Әлбетте, мен де гұналы—деди Хлопуша.—Христиан қанын төгнүде бул қолда... (ол өзиниң жууан сүйекли мушын түйип, жеңин сыбанды, түкли қолын көрсетти). Тап усы қол талай христианның қаны төгилиуине гұналы. Бирақ мен мийманды емес, жауымды өлтиргенмен. Үйдиң ишинде печьтиң артында отырып емес, емин-еркип жүрип жолауызы менен қараңғы тоғайдың ишинде, және мен қатынлардың өск сөзи менен емес, кистен хәм балтаның дәстеси менен өлтирдим.

Ғарры терис бурылын: „Жалбыр танау“ деп мыңғырлады.

— Не о мыңғырлап оғырғаның, ғарры шайған! Мен саған жалбырақ танауды көрсетермен, тоқтап тур, саған да ұақыт жетер, қудай қалесе, сен де қысқышларды татып көресең еле... Хәзирше абайла, сақалыңды жулып жүрмейин!—деди.

— Генерал мырзалар!—деди Пугачев салмақ пенен.—Усы дәуласқанларың да жетер. Оренбургдың барлық ийги келип, дарға асылған аяқларын серпепыпыратып турса екен, онысы бир жөн, а мына өз

көпеклериміз өз-ара таласса үлкен бәле болажақ. Қәне жарасыңдар.

— Хлопуша менен Белобородов дым үндемей хәм бир-бирине түңилип қарады. Мен, өзим ушын қолайсыз болып питетугын әнгимениң өзгерилиўин хәжет таптым да, Пугачевқа қарап бурылып кеўилленген түр менен:

— Айтпақшы, мен еле сениң берген атың менен тоның ушын рахмет айтыўды да умытып кетиппен-аў. Сен болмағанда қалаға жете алмай тоңлап қалатуғын едим,— дедим.

Мениң хийлем иске асты. Пугачев кеўилленип қоя берди. Ол көзин қысып хәм жумар-жумбас етип:

„Қарыз төлеуи менен жарасықлы болады,— деди ол.— Хәзир, сен маған расыңды айт, Швабрин жәбир-леди деген қызда сениң не жумысың бар? Жаслық жүрегиңде ашықлық оты түсиппеди а?“

Мен қолайлы жағдай билингенин көрип хәм енди дурыслықты жасырыўды керексиз деп таптым да:

— Ол мениң қалыңлығым еди,— деп жууап бердим.

— Сениң қалыңлығың?— деди Пугачев қатты дауыс пенен.— Неге сен оны бурын ақ айтпадың?— Олай болса биз сени үйлендиреміз де, тойыңды жасаймыз!— Оннан соң ол Белобородовқа қарап:— Берман қара, фельдмаршал! Биз офицер мырза менен ески доспыз, отырып кешки тамақты жеп алайық, кешки ақылдан азанғы ақыл артығырақ деген. Буғап енди не ислейтуғынымызды ертең көремиз,— деди.

Мен бул хұрметтен дым кууанып бас тартар едим, бірақ ислер илажым болмалы. Еки жас қазақ қызы,— үй ийесиниң қызлары столға ақ дәстүрқан жайды, нан балық сорпасы хәм арақ, пиво толтырылған бирнеше штоф әкелип қойды. Сөйтп маған екинши мәртебе

Пугачев хэм онын, қорқынышлы жолдаслары менен бирге, бир дәстүрқан үстінде болуға туура келди.

Мен ериксіз гуға болан ишин-есириу түннің ортисына шекем дауам етті. Ахырында мәжилистегилерди есирик жеңе бастады. Пугачев отырған орынында қалғып кетти, жолдаслары орынларынан турып, маған шығыуға ымлады. Мен олар менен бирге шықтым. Хлопушаның тапсыруы бойынша карауыл мени приказ белмесине алып келди: Савельич та сонда еди, бизиң екеуимизди беклеп қалдырды. Ағай, пүтин болған аўхалларды көрип сондай хайран қалған еди, хәтте ол маған бире сорау бермеди. Ол, усында қараңгыда уйыклауға жатты, узак гүрсинди, ыңыранды, ахырында қорылдай бастады, ал мен терең ойлар ойлауға киригим, бул ойлар маған түн бойына бир минутта уйыклауға ерик бермеди.

Ерте менен мени Пугачев шақырып атыр деп келди. Оның жаныпа кеттим. Оның есигиниң қасында үш тағар аты жегилген бөгенек арбасы тур еди. Көшеге халық жыйылған. Пугачевты мен үйдиң алдында гезлестирдим. Ол жол адамындай кийинген, оның үстінде тон, басында казақы бөрки. Кешеге отырыспадағылар, бас ийип хошаметлеген түр менен Пугачевты ортаға алған, бунысы кешеге мениң өз көзим менен көргенлеримниң барлығына карама-қарсы сыяқланып тур. Пугачев мениң менен кеуилли түрде аманласып, өзи менен бирге бөгенекли шанаға минюге буйырды.

Бизлер бөгенекли шанаға миндик. Үш аттың делбесин түргелип услап турған жалпақ жауырынлы тағарға Пугачев:

— Белогор қорғанына! — деди. Жүрегим дүрсилдеп қоя берди. Атлар қозғалып кетти, қоңырау жыңғырлады, бөгенек арба ушты...

— Тоқта, тоқта! — деген маған оғада таныс бир

дағыс есигилди, дәрриў қарасам, қарсы алдымызда дирдеклеп киятырған Савельичти көрдим. Пугачев атты тоқтаттырды.

— Шырағым, Пётр Арсенч!— деп бажылдап келди хызметкер ағайым.— Жасымың қартайған шағында мени мына жаўыз... арасына таслап кетпе.

— А гарры цайтан!— деди оған Пугачев.— Алла бизди тағы керестирди. Кел, бегенектиң алдына отыра-ғой.

Савельич асығып отырып, оған:

— Рахмет, патшам, рахмет, атам!— деди. Мендей гаррыны өз капатынның астына алған, тынышландыр-ғаның ушын алла саған жүз жыл өмир берсин. Сенің ушын өмирим бойына дуғада боларман, а, қоян ишик ҳаққында енди тилиме де алмайман.

Бул қоян ишиктің Пугачевты шынған ашыўлан-дырыўы мүмкин еди. Бахтыма бола самозванец буны есигпеди, ямаса бул орынсыз бийшара сөзди итибарға алмады керек. Атлар дым қатты шаўып киятыр, көшедеги адамлар тоқтап, басын ийип сәлем берип қалады. Пугачев жәп-жағына қарап, ийегин қағып сәлемин алады. Бір минуттан соң бизлер слободқадан шығып, тегис жол менен дым қатғы шаптырып кеттик.

Тап сол минуттағы менің сезимимди табыў қыйып да болмас. Мен енди бир неше сааттан кейин, енди қайтып қолыма түспейди деген адамымды көрмекши-мен: Мен енди екеўимиздің қосылатуғын минутымызды көз алдыма елеслетип киятырман... Буның менен қатар, менің тәғдирим қолында киятырған, түрли жағдайлардың жабайы киюласып киятырғанынан менің менен түсиниксиз сырлар арқалы байланыслы болған адам ҳаққында ойлауда болдым.

Сүйнклимди қутқарып беремен деген бул адамның тез қыймылдайтуғын қаталлығы да, қан-кумарлық

әдетлери де, есiме түсiп киятыр! Бул қыздың капитан Мироновтың қызы екенiн Пугачев билмейтуғын едi: өшлескен Швабрин бұған барлығын айтып қойыуы мүмкiн. Пугачев истиң қақыпқатына басқа жол менен де жетиуi мүмкiн... Олай болған уақытта Мария Мироновнаның басына қапдай күнлер түспекши?— Тула бойыннан аяз өтiп, төбе шашым тик турғандай болды...

Бир мәхәлде Пугачев ойымды бөлип маған мынадай сорау қойды.

— Таксыр, не ҳаққында ойлап киятырсаң?

— Қәйтiп ойламассаң,— дедiм мен оған.— Мен ақ сүйек офицермен, күни кеше саған қарсы урысқа шықтым, бүгiн сенiң менен бирге бир шанада киятырман. Барлық өмиримнiң тағдиры бир сенiң қолың да киятыр.

— Неси бар, қорқасаң ба? - деп сорады ол.

Мен оның қолынан бир мәртебе өлимнен азат етилiп, енди оның ешейин алушылық емес, жәрлеминен де үмит ететуғынлығымды айтып жууап бердiм.

— Сен дурьс айтасаң, құдай биледи, дурьс айтасаң. Бизин жигитлердiң саған жаман көз қарас пенен қарағанлығын өзиң көрдiң ғой, ал, ана ғарры бүгiннiң өзiнде сени тыңшы, қысып жууап алып, дарға асыу керек деп көп тирести: бирак мен оған көпбедем,— деди. Усыны айтты да Савельич пенен татар еситiп қоймасын дегендей, әсте дауыс пенен:— „Сениң стакан арағың менен қоян ишигiң мениң есимде болды. Сизiң беттиң адамларының айтыуындай мен қан ишкиш емес екенiмдi өзиң де көрiп отырсаң ғой“— деди.

Мен Белоғор қорғанының алынғандағысын есiме түсiрдiм. Бирак оның менен сөз таластырыуды ҳәжет таппай, бир ауыз сөз де жууап бермедiм.

Бир аз үндемей отырғаннан кейiн Пугачев:

— Оренбургта мен хаққында не деп гүрриң қылды?—деп сорады.

— Не деп гүрриң қылсын, сениң менен келісімге келиу кыйынырақ деседи, дау барма? Өзинди-өзин таныта алдың ғой,—дедим.

Самозванецтің бет пишиннен өзимшилликтиң қанаатланғанлығы көрінди.

— Солай!—деди ол марапатланған түр менен.— Мениң урысым аңсат урыс емес. Сизиң Оренбургдағылар Юзеевтегі¹ урысты билемекен? Қырық генерал өлди, төрт армия пленге алынды. Қалай деп ойлайсаң? Пруссия королі маған шақ келе аларма екен?—деди.

Талаушының мақтаншақтығы маған қызық сыяқлы көрінди.

— Өзиң қалай деп ойлайсаң, сен Фридерикти² жеңе аларма едиң?—дедим.

— Федор Федоровичти ме?! Не ушын жеңбеске! Сизиң генералларыңызды мен жеңдим, ал ол булардан таяқ жеген жоқпа еди? Бул ұақытқа шекем мениң құралым бахытлы болып келди. Сабыр ет. Москва үстине барғанда көрерсең еле,—деди.

— Сен еле Москваға барыуды ойлайсаң ба?—дедим.

Самозванец бир аз ойланды, оннан соң ахырын гана жууап берди.

— Алла билсин, мениң көшем тар, өрисим қысқа,

¹ Юзеевтегі урыс—Пугачевтың хұкімет әскерлери менен болған үлкен урысларының бири. Бул урыста бас көтеріушілер ири жеңіске ийе болды.

² Фридерик—Фридрих II, (1740—1786) усындай деп аталған „уллы“ Пруссия королі Фридрих I-нің улы, соның ушында Пугачев оны Федор Федорович деп атайды.

жйгитлерим ақыл айтқан болады. Олар ұрылар. Маған кулақты түріп услау керек, олар биринші оңайсыздық болыуы менен-ақ менің басымды беріп, өз мойындарын куткаражақ,—деди.

— Солай, солай!—дедим мен оған.—Ондай ұақыт жеткенге шекем олардан өзің бөлініп шығып, патша ханымның мархаматына сыйынсаң жақсырақ болмас пекең саған?

Пугачев мыйығын тартып күлди:

— Жок, маған тәубе қылатугын ұақыт өтіп кетті. Менің ушын кеширим болажақ емес. Қалай баслаған болсам солай дауам еттирежаққан. Ким билеп? Бәл-ким ойымдағы орынланып шығар! Гришка Отрепьев Москваның патшасы болып еді ғой;

— Оның патша болыуының не менен питкенин билесең бе? Оны әйнектеп ылақтырын, бауызлап, жандырып, күлин топқа салып атқан!

— Тыңла!—деди Пугачев әлле қандай көтеріңки рух пенен,—“мен саған бир ертеқ айтайын. Бала ұағым да оны маған бир қалмақ кемпири айтып берген еді, — Бир заманда бүркіт қарғадан сорапты: „Қарға, сен усы дүньяда үш жүз жыл жасай алыуыңның себеби не? Мен болсам барлығы отыз үш ақ жыл жасайман, усыны айтып бер депти. Сонда қарға турып: ойбой адам ай, сен болсаң ылғый тири жанның“ қанын ише-сең. Менің болса жейтуғыным өлімтік, бул соннан ғой—депти. Бүркіт азғана ойланады да: буны сынап көріу керек екен, биз де өлімтік жеп көрейік депти. Жарайды. Бүркіт пенен қарға бирге ушып жөнеліп-ти. Бир мәхәлде өлген жылқының өлімтигине дууша-керлеседи, төменлеп келип қонады. Қарға шоқыйды да мақтайды. Бүркіт бир шоқыйды, еки шоқыйды, канаты менен бир сермеп: жок, ағайыним қарға, бол-майды екен, өлімтік жеп үш жүз жыл жасағанымша,

биреу болса да тири жанның қанын ишкенім артық екен, оннан соң қудайдың не жазғанын көре жатармыз!—депти. Қәне, қалмақтың ертегі қандай екен?”

— Қызық екен,—дедім мен,—бірақ, киси өлтириуменен, талау менен өмир сүриудің өзи мениңше өлимтик шоқыу ғой деймен,—дедим.

Пугачев маған таңырқанып қарады да, бірақ хеш нәрсе деп жууап қайтарған жоқ. Екеуіміз де үндемей, хәр қайсымыз өзимізше ойға шүмдік. Татар бір гүңдиренген намаға салды, Савельич алтақтада теңселіп қалғыу менен болды. Шанамыз қысқы тегіс жол менен зырлап киятыр... Бір мәхәлде мен Жайықтың тик жағасында оғырған, дөгерегінде пәнжирели хәреми ширкеу бар кишкене ғана бір ауылды көріп қалдым хәм шерек сааттан соң бизлер Белогор қорғанына барып кирдик.

ХІІ—БАП

ЖЕТИМ

Бизиң алма ағашының
Путағы жоқ, басы жоқ,
Бизиң княгинаның,
Ата хәм анасы жоқ,
Жасау берер адамы жоқ
Пәтия беріушіси тағы да жоқ.

Той қосығы

Бөгенекли шапамыз командангтың есигинің алдына келип тоқтады. Халық Пугачевтың қоңырауының дауысын танып, дүркин-дүркин болып бизиң кейнимізден жууырды. Швабрин, самозванецти есиктиң алдында қарсы алды. Ол қазақша кийинип, сақалын өстирип

жиберген еди. Қиянатшы, Пугачевқа шанадан тусиўге жәрдемлести. Қайдағы қарама сөз бенен буның келгенлигине қуғанлығын, ықласлылығын билдирди.

Мени көрип онайсызланып кетти, бірақ ол тезден жөнөп баратырыш маған қолын созды:

— Сен де бизлик болдың ба? Әлле қашаннан солай болуы керек еди,—деди.

Мен терис айланып, ҳеш бир жуўап қайтармадым. Көптеп таныс өжиреге кирип келгенде, мениң жүрегим сызлап аўырғандай болды. Мархум коменданттың дипломы, өткен заманның қайғылы эпитафиясы¹ сыяқлы, дийўалда еле илиўли түр еди. Пугачев диванга отырды, бул диванда Иван Кузьмич қатыяның мыңғырлап сөйлегенин тыңлап, қалғып отыратуғын еди. Швабрин оған өзи арақ әкелди. Пугачев бир рюмка ишип жиберди де, мени көрсетип:

— Мына мырзаны да сыйла,—деди. Швабрин өзиниң подносы менен мениң қасыма келди, лийкин мен бул жолы да терис қарай бурылдым. Ол өзин билдирмеген киши болып жүрди. Өзиниң әдеттеги зийреклиги менен Пугачевтың оған нарыйза екенлигин билди. Ол Пугачевтан қорқып, маған исенимсізлик көз бенен қарай берди. Пугачев қорғанның аўхалы, душпанның әскерлери ҳаққындағы хабарлар ҳәм басқа соған қусаған нәрселер ҳаққында сорады да, бирден ҳеш күтилмеген жерден:

— Айғышы, иним, сен қандай қараўыл қойып жасырып отырсаң? Маған көрсетши оны!—деди.

Швабрин өликтей бозарды.

¹ Эпитафия—қабирдің басына ескерткиш үшін қойылған тасқа жазылған жазыў.

— Патшам,—деди ол қалтыраған дауыс пенен,— Патшам, мен оны қарауыл қойып жасырып отырғаным жоқ... ол аұрыу еди... ол хәзир төрги үйде жатыр,—деди.

— Мени сонда алып бар енди,—деп самозванец орнынан турды.

Буннан қутылуы мүмкін емес еди, Швабрин оны Мария Ивановнаның өжиресине алып кетти. Олардың изинен менде ердим.

Швабрин босағада тоқтады.

— Патшам, сиз меннен барлық нәрсени талап етiуіге хакылысыз, бирақ шет кисиге қатынымның уйықлайтуғын өжиресине кирнiуіге рухсат етпе,—деди ол.

Мен қалтырап кеттім. Швабринди туұрамлап тас-лауға таяр болып:

— Демек, сен үйленгенсең!—дедим.

Пугачев мениң сөзимди бөлип:

— Ақырын, бул мениң исим,—деди. Оннан соң Швабринге таман бурылып:—Ал, сен ақыл сатпа, хәм тайсалақлама да: ол сениң қатынын ба, қатының емес пе, мен оның жанына тилесем кимди болса да алып киремен. Таксыр, сиз мениң кейнимнен ерип жүре берің.

Швабрин төрги өжирениң есигиниң түбинде тағы тоқтады хәм дауысы үзіліп-үзіліп:

— Патшам, мен сизге алды менен айтып қояман, қыз бүгин үшінши күн есин билмей, тыбастан сандырақлапатыр.

— Аш!—деди Пугачев.

Швабрин кисесинен гилтип излей баслады хәм оны өзи менен бирге алып келмегенлигин айтты. Пугачев аяғы менен есикти тепти, есиктиң зулпы ушып кетти, есик ашылды, бизлер хәм барып кирдик.

Мен көргеннен ақ есімнен айрылып қалғандай қатым да қалдым. Едепде жыртық-жыртық дийқан қатынларының көйлегін кийген, түсі қашқан, жүдеу хәм шашлары тозаңтқан Мария Ивановна отыр еди. Оның алдында бір тилим нан менен бетін жапқан, суу куйған гүзе тур. Ол, мени көріп сескенип, қышқырып жиберди. Сол уақта маған не болғанын өзим де билмеймен.

Пугачев Швабринға қарады да, ашыулы күлімсіреп:

— Сениң лазаретің жақсон екен!—деди. Онан соң Мария Ивановнаның жанына келип:—хәй, қарағым, сен маған айтшы, ериң сени не ушып бундай жазалайды? Оның алдында сениң не айыбың бар?

— Мениң ерім?—деди Мария Ивановна—ол мениң ерім емес. Мен хеш уақытта оның қатыны болмайман. Ең жақсысы мен өлиуге қарар еттим, егер мени кутқармайды екен, өлежақпан.

Пугачев Швабринға ашыу менен қарады:

— Сен мени алдауға қалай батыршылық еттің! Билесең бе, сен ақмақ, бул ушып сени не қылу керек?—деди.

Швабрин оның алдында дизе бүгіп аяғына жығылды... Бул минутта мениң жийрениуім, кеулимдеги душпанлық хәм хәсиретлерімнің барлығын да жек көриушилк сезими басып кетти. Мен, қашқын қазақтың аяғының астында аўнап жатырған дворянға жеркениш пенен қарадым. Анау дизелеп отырған соң Пугачев жумсарайын деди.

— Бул сапары кеширдим. Бирак, есинде болсын, ендигиден былай усындай айып мойнына қойылса—аяушылық күтпе!—деди. Соннан кейин Мария Ивановнаға қарап, мүлайым түрде:

— Шыға ғой, сулыу қыз, саған ерик бермен. Мен патша,—деди.

Мария Ивановна Пугачевқа тезлик пенен жалт қарады да, өзинің жанында турған адам—ата-анасын өлтирiуiшi адам екенін аңғара қалды. Маша еки қолы менен бетін басып, еси аұып, кулап кетти. Мен де оған қарай тура ұмтылдым, сөйткенше бөлған жоқ, өжиреге менің ески танысым Палашка тайсалмастан кирип келип, бийкешін элпешлеп хызмет қыла баслады, Пугачев төрғи өжиреден шықсы, сөйтiп биз үшеуимиз де қонақ үйге қарай келдiк.

— Қалай, тақсыр?—деди күлимсиреп Пугачев.— Сулыуыңды кутқардық қой! Қалай ойлайсан, попты шақыртып, Жийеннің некесін кыйып бериуге буйыр-сак қәйтеди? Буган не айтасан? Сирә үәкил ата мен боларман, Швабрин күйеудің жолдасы болар, иш-ейк, шуу көтерейик, дәруазаны мықлап жабайық.

Менің, қәуипленген нәрсем усыкәрада гезлесе қалды. Швабрин Пугачевтың усынысын еситип, не қыларын билмеди. Жинленерлик дәрежеге минип:

— Патшам!—деп қышқырып жиберди.—Мен айып-лыман, мен сизге өтирик сөйледим. Лийкин Гринев та сизди алдап отыр. Бул қыз мындағы поптың жийени емес; бул усы қорғанды алған ұақытта асып өлтирилген комендант Иван Мионовтың қызы.

Пугачев өзинің отлы көзлери менен маған тигилip:

— „Бул не тағы?“—деди ол ҳайран қалып. Мен нық гана етип жууап қайтардым:

— Швабрин сизге ырасын айтты,—дедим.

Пугачевтың бет пишими түнерип:

— Сен маған буны айтпап едиң ғой?—деп қойды.

— Сен өзиң ойлап қара,—дедим мен оған,—Мионовтың қызы сау деп, сениң кисилериңнің алдында

айтыу мүмкин бе еди. Олар оны шайнап таслар еди! Оны ҳеш ким де қутқара алмас еди!—деп мен оған жууап бердим. Поптың қатыны оларды алдағаны жақсы болған екен.

Мен, оның мийримлигин көріп, сөзімді дауам еттирдим:

— Тыңла эле. Сени не деп атауға да билмеймен, билиуге де тилемеймен... Бирақ қудай ғұя, маған ислеген жақсылығың ушын мен саған жанымды аямай қарызымды өтеуге таярман. Тек мениң намысыма хәм христианлық хұжданыма қарсы келетуғын нәрсени ғана сорама. Сен мениң жарылқаушымсаң. Қалай баслаған болсаң, солай тамамла: мынау бийшара жетим қыз бенен екеуимизди қудайдың баслаған жағына рухсат берип жибер. Ал, бизлер сен қайда ғана барсаң да, қандай ғана аұхалда қалсаң да, сениң жаныңды қутқарыуды сорап күн сайын алладан тилек тилеуде болайық...

Пугачевтың қатты кеули жумсап кеткендей болды.— „Бар, сениңше болсын!“—деди ол. Өлтиргенсоң өлтириу керек, әпиу етеди екенсең, әпиу етиу керек: мениң әдетим сондай. Сулыуынды өзиң ал, қайда тилесең, сонда алын кет, атла сизлерге мухаббат хәм татыулық берсин,—деди.

Сол уақта ол Швабринге таман бурылды да, маған өз қарауындағы нутин засгаваларға хәм қорғанларға пропуск беріуге буйырды. Пүгинлей карап болған Швабрин тиреп берди сыяклы қатып турды. Пугачев қорғанды қарауға кетти. Швабрин оның менен бирге кетти, ал мен жолға хәзирлениу сылтауы менен үйде қалдым.

Мен Мария Ивановнаның өжиресине қарай жууырдым. Оның есиги бекитиули екен. Мен есикти қақтым.

— Ким бар онда?—деди Палашка.

Мен атымды айттым.

Өжирениң есигинен Мария Ивановнаның сүйикли дауысы еситилди.

— Тура турыңыз, Петр Андреич. Мен кийинип атырман. Акулина Памфиловнаникине барыңыз, мен де ҳәзир сонда бараман.

Мен оның тилин алып, Герасим атаның үйине кеттим. Герасим атаның өзи де, катыны да алдымнан жууырып шықты. Савельич оларға мениң келиуим ҳаққында айтқан болыуы керек.

— Есенсиз бе, Петр Андреич,—деди елти.—Қудай тағы көрисиүге несип еткен екен. Аман жүрсиз бе? Бизлер болсақ, сизди ҳәркүп еске түсиретугын едик. Мария Ивановна болса, ол мениң көгершиним, сиз жоқ уақта нелерди ғана көрмеді!... Айт енди, шырағым, қәйтип сен бул Пугачев пенен жарасып кеттиң? Қалай ол сени өлтirmeй аман қойды? Жарайды, еле жауыздың бунысына да рахмет,—деди.

— Жетер енди кемиир,—деди Герасим ата, оның сөзин бөлип.—Бар билгениңди тақылдама. Көп сөйлеудің пайдасы жоқ. Шырағым, Петр Андреич, үйге кир, рәхим ет. Көптен бері көрискенемиз жоқғой.

Поптың қатышы мени қолында бары менен қонақ етиуге киристи. Сөйтип жүрип өзи тоқтаусыз сөйлей берди. Ол мағап барлығында, Швабриннің Мария Ивановнаны өзіне беріуге оларды қалай мәжбүр еткенін, Мария Ивановнаның жылағанын, олардан айрылууды тилемегенин: Палашка арқалы байланыс жасап турғанын (бул урядникти де өзине бағындырып бийлеге алатуғын өткір қыз еді) Мария Ивановнаға маған хат жаз деп кеңес бергенлигин барлығында сөйлеп берди. Мен де қарап отырмай, өз тарийхымды айтып бердим. Олардың алдағанлары Пугачевқа белгили екенлигин еситкенде олар шоқына баслады.

— Кудай сақласын! — деди Акулина Памфиловна. — Кудайым, кара бултларыңды бизиң үстимизден аўлақ алагөр, „Хай, ширкин, Алексей Иванович, айтарлық та емес: қандай жаман киси екен!“

Тап сол ўақытта есик ашылып, солғын жүзи күлим-сиреп, Мария Ивановна кирип келди. Ол өзиниң дийхан көйлегин шешип, бурынғысынан әпиўайы хәм сүйкимли болып кийинген еди.

Мен оның қолын ұслай алдым да бир елиыра ўаққа шекем бир аўыз сөз айта алмаған бойымыз отырдым. Жүрегимди куўаныш кернегендиктен екеўимиз де үн демедик. Үй ийелери енди бизиң оларда жұмысымыздың жоқ екенлигин билди де, екеўимизди қалдырып шығып кетти. Биз екеўимиз ғана қалдық. Өткениң барлығы ядтап шықты. Биз сөйлестик, бирақ айтайын дегенимиздиң барлығын таўыса алмадық. Мария Ивановна қорған алынғаннан бермаған басынан қандай қыйыншылықлар өткенин түүел сөйлеп берди: хал жайының барлық жайсызлықларың, харамы Швабриниң қандай қорлыққа түсиргенликлериниң барлығын сөйлеп берди. Биз өткен ўақыттағы бахытлы күнлерди де еске түсирдик... Екеўимиз де жыладық... ахырында мен оған өзимниң не ислеўге ойлап турғанлығымды сөйледим. Пугачевтың қоластында, Швабрин басқарып отырған қорғанда қалыўымыз мүмкин емес еди. Қамалдың барлық апатларын өз басынан өткерип атырған Оренбург хакқында ойлаўға да болмайтуғын еди. Дүньяда оның бир де жакын адамы жоқ еди. Мен оған аўылға, мениң ата-анамның жанына барыўға усыныс еттим. Дәслепки ўақта бул оған бекине алмады: өйткени ол өзине мәлим әкемниң кәлемейтуғынын еске алып, сойнан шоршынды. Мен оны жубаттым. Әкемниң ўатан ушын курбан болған, хұрметли мийнети сиңген жаўынгердиң қызын қабыл етиўди өзине миннет санап, буны

бахыт деп санайтуғынын мен жақсы билетуғын едим.

Ахырында мен;

— Сүйіккі Мария Ивановна: Мен сени өзімнің хаялым деп санайман. Әжайып гезлескен жағдайлар екеуімізді айрылмастай етіп қосты. Екеуімізді дүнья жүзінде дөш нәрсе айыра алмайды,—дедим. Мария Ивановна мениң сөзімді өтірік уялғандай болмай, өзінің қадінін бұзбай тыңлады. Оның тәғдири мениң тәғдірім менен қосылғанлығын ол сезді. Бірақ ата-анам ырзалық бермей тұрып мениң хаялым бола алмайтуғындығын тағы айтты. Мен бунысына қарсыласқаным да жоқ. Биз шын жүректен қушақласып сүйістік. Сөйтіп екеуіміздің арамыздағы әңгіменің барлығы шешілген сыяқлы болды.

Бир сааттан кейін урядник маған Пугачевтың ийреп-летіп қол қойған пропускасын әкеліп берді хәм мени оның атынан сонда шақырды. Мен Пугачевтың жол жүрейін деп тұрған уақтында келдім. Усы сыяқлы қорқынышлы адам менен жалғыз өзімнен басқаның барлығы ушын кудайдан безген, жауыз саналған адам менен айрылысарда өзімді қандай сезім бийлегенін түсіндіріп жете алмайман. Хақыйқатты жасыруға бола ма? Тап сол минутта мениң тәрепимнен оған үлкен тилеклеслік билинді... Мен оны өзі баслап алып жүрген жауызлардың арасынан жулып алып шығып, уақты өтіп кетпей тұрған уағында басын кутқарып алыуға кеулім қатты кетті. Қасымызда Швабрин менен топланған халықтың тұрғанлығы мениң көкірегімді кернеген сөзлерімді түфел айтқызбады.

Биз дослық қәліпте айрылыстық, Пугачев көптің ишинен Акулина Памфиловнаны көріп, бармағы менен нұсқап, ишарат етіп көзін қысты, соннан кейін бөгенекли шанасына миніп, Бердиге қарап жүріуге бұйыр-

ды, атлар қозғалып жөнеле берген Ұақытта, бөгенекли шанасынан тағы басын шығарып маған дауыслап:

— Хош бол, таксыр! Ким биледи, тағы көрисетуғын Ұактымыз болар,— деди.

Дурысында биз буннан сонда көристик, бирақ қапдай жағдайда десеңизши!

Пугачев кетти. Пугачевтың тройкасы зырлап жөнелген аппақ қар басқан далаға узақ Ұакыт қарап турдым. Халық тарады. Швабрин көринбей кетти. Мен поптың үйине қайтып келдим. Бизлердің жол жүриүимизге хәмме нәрсе тайын болған еди: оннан ары мениң егленгим келмеди.

Бизиң нәрсе-карамыздың барлығы коменданттың ески повозкасына салынған еди. Ұмщиклер көзди ашып-жумғанша атты жегип жиберди. Мария Ивановна ширкеудің аржағына қойылған ата-анасының қәбирине барып хошласып келиүге кетти. Мен бирге бармақшы болып едим, бирақ ол өзи жалғыз барғысы келди. Бир неше минуттан кейин үндемей көзден жасын сорғалатып қайтып келди. Повозка тайын болды. Герасим ата хаялы менен есик алдына шықты. Мария Ивановна, Палашка және мен үшеүимиз повозканың изине отырдық. Савельич алдына отырды.

— Хош бол, Мария Ивановна, хош қарашығым, хош бол, Петр Андреч, суцқарым!— Жолларың болсын, қудай екеүңиздің де бахтыңызды ашсын!— деди поптың мийрибан хаялы. Биз жүрип кеттик.

Коменданттың үйиниң әйнегиниң алдында тұрған Швабринди көрдим. Бет ажарынап түнерген ашыу көринди. Мен өзи жеңилген жауға қарап үстем екенлигимди көрсетким келмей, көзимди басқа жаққа бурдым. Ең ахырында қорғанның дәруазасынан шығып Белогор қорғанын мәңги қалдырдық.

косылыўға киятырған күшли отряд болыўға тийис еди. Караўылда турған солдатлар бизди тоқтатты.

— Киятырған ким?—деген сораўға ямщик қатты даўыс пенен:

— Патшаның қудасы өзиниң ҳаялы менен киятыр!— дегенди айтты. Соның арасында бир топ ғусар аўзына келгенин айтып сөгиш қамап алды. „Түс шанадан жиппиң қудасы!“—деди муртлы вахмистр¹— „Мине енди биз сени де, қатынныңды да моншаға шомылдырғандай қылармыз!“—деди.

Шападан шықтым ҳәм мени өзлериңиң пачальниклерине апарыўды талап еттим. Офицер екенлигимди көрген соң солдат сөгінгенлигин қойды. Вахмистр мени майордың қасына алып кетти. Савельич те менен қалыспай өз-өзинен: „Мине саған патшаның қудасы! Оттан қутылып, жалынға киәдик... Я қудайым! Бул ислер не менен ғана пилтер сеп?“—деп мыңғырланды. Шапа бизниң кейинимизден адымлап ғана киятыр.

Бир бес минуттан соң бизлер ашық жақтыртылған кишкене жайдың қасына келип тоқтадық. Вахмистр мени караўылдың қасына қалдырып, мен ҳаққында хабар бериўге кирип кетти. Ол, сол минуттан ақ қайтып шығып, оның уллы мәртебели баслығының мени қабыл етиўге уақты жоқлығын, соның ушын да мени тюрмеге жиберип, Мария Ивановнаы өзиниң жанына киргизиўге буйырғанлығын билдирди.

Мен ашыўым кернеп:

— Бул не деген сөз? Сирә өзи есинен адасқаннан саўма?—деп—бақырып жибердим.

— Тақсыр, сизди мен билмеймен,—деди вахмистр.

¹. Вахмистр— сол замандағы атлы әскер бөлмисиниң эскадрон баслығы.

Тек оның ұллы мархаматы, сизди тюрмеге жиберіуге, ал хаялыңызды оның ұллы мархаматының қасына жиберіуді ғана бұйырды, тақсыр!

Мен жууырып басқалдаққа шықтым. Қарауылар мени тоқтатуыды ойлағанда жоқ, мен туп-тууры алты адам гүсар офицери соқта ойнап отырған өжіреге ентелеп кирип келдим.

Майор соқта берип отыр екен. Мен майордың бетине қарап, бір уақта Симбир трактирінде өзимди утып алған Иван Иванович Зуринди тапыған уақытымда қандай хайран қалғанымды билсеніз еди.

— Мүмкин бе?—деп дауысладым мен.—Иван Иванович, Сенбисең?

— Ба, ба, Петр Андрейвич! Қандай ис пенен тагдир сени айдап келип бул жерден шыгарды? Қайдан киятырсаң? Қызық екен тууысаң! Кәне азғана соқта ойнап жибересең бе?

— Рахмет. Сен басқаны қойып, маған бир квартир тапқызып бер.

— Не қылған квартир ол? Усында қонсаң болмай ма?

— Жоқ, болмайды: мен жалғыз емеспен.

— Олай болса жолдасыңыз да усында қонсып.

— Жоқ, жанымдағы жолдас емес, мениң менен бирге бир...—хаял бар.

— Хаял бар? Оны қайдан иликтирип жүрсең? Ехе тууғаным ай (бул сөзди айтқанда Зурин келистирнн ысқырып жиберди, оның ысқырғанына журттың барлығы уахахалап күліп жиберди, мен қысылып қалдым).

— Ал, онда жарайды, айтқаның болсын, квартира табылады. Ал, эттегенай... усында қонсаң ғой, өзимиз баяғыдай бир той тойлар едик...Хай, жигит, жаңағы Пугачевтың кудағайын неғып әкелмей атыр? Әлле ол хаял көнбей турма? Қорықпасын—деп, айтыу керек ғой оған: барнн күтә жақсы адам, хешқандай жәбирле-

мейди десин хәм желкеге жақсылап бир түйип алып келсин,— деди Зурин.

— Хаў, сен не деп отырсаң? Негылған Пугачевтың кудағайы мархұм капитан Мироновтың қызы ол. Мен оны тутқыннан босатып алдым, енди әкемнің деревнясына жеткізип таслайын деп ергип киятырман, қызды сонда қалдыраман,— дедим мен Зуринға.

— Не дейди? Жаңа маған сениң келгенлигиңди айтып ба еди? Әпиў ет, бұл не деген сөз?

— Соғынан барлығын да айтарман. Хәзирше кудай хақы ушын бийшара қызды тышышландыр. Оны сениң гусарларың қорқытып таслады.

Зурин сол минутта ақ тийисли шараларды көрди. Ол ериксиз шыққан аңласылмаушылықлар жөнінде Мария Ивановнадан кеширим сораў ушын далаға өзи шықты хәм вахмистрге оны қаладағы ең жақсы квартирге орналастырыўға буйырды. Мен қоныўға Зуриннің жанында қалдым.

Кешки тамақты жедік. Екеўмиз гана қалған соң, мен оған өзимнің басымнан өгкенлерди сөйлеп бердим.

Ол мениң сөзимди зор итибар менен тыңлады. Мен сөйлел питирген соң ол басын шайқап, былай деди:

— Ағайним булардың бәри де жақсы,— деди.— Тек мынаў гана жақсы емес: қандай шайтан сени үйленіўге қыстады? Мен жадал нийетли офицермен, сени алдағым келмейди, мениң сөзиме инан, үйленіў деген келиспеген ис. Өзиң айт, қәне қатып менеп машақатланып, бала бағып жүресең бе? Тасла оны. Мениң тилимди ал: капитан қызы менен араңды аш. Мен Сибирге баратуғын жолды жаўдан тазартып отырман, жол хәзир кәўипсиз. Ертең ақ оның бир өзін ата-анаңа жибер: ал, өзиң мениң отрядымда қал. Оренбургқа саған қайтыўдың ҳеш кереги жоқ. Тағы да бұлгиншилердің қолына түсерсең, оннан тағы кутылыўың гүман

болар. Солай етип, ашыклык ҳаўайылығың өзи-өзинен жойылып кетер ҳәм истиң барлығы да жөнленеди.

Мен оның менен толық келиспесем де, деген менен қарыз миннеги мениң императорицаның әскеринде қатнасыўымды талап ететуғынлығын сездим. Мен Зуринниң кеңесин қабыл алыўға келисим бердим. Мария Ивановнаны деревняға жиберип, оның отрядында қалмакшы болдым.

Савельич мени шешиндириўге келди, мен оған ертең-ақ Мария Ивановна менен бирге жолға шығыўға ҳәзирлениўдиң кереклигин айттым. Ол өзінше сөйлей баслады:

— Ол не дегениң, шырағым? Мен сени қәйтип таслап кетермен?—деди.— Саған ким қарайды? Атаң-анаң не айтады?

Күтиўши ағайымның бир беткейлигин билетуғын болғанлықтан, мен оны жыллы сөзлер менен, шынлықты айтыў менен көндирейин деген ойға келдим.— „Достым, Архип Савельич!—дедим мен оған.— Буннан бас тартпа, маған бир жақсылық исле: хызметкерден мен тыныш бола алмайман. Сениң оған ислеген хызметиң-маған ислеген хызмет болады, себеби, тек жағдай мүмкиншилик берсе болғаны, мен бул қызға үйлениўге биротала бел байладым“.

Сол ўақытта Савельич айтып питиргисиз ҳайран болған түр менен колларын сермеді.

— Үйлениўге!—деди ол мениң сөзимли тәкирарлап,—Баланың үйленгиси келеди? А, атасы не айтады: а, анасы не ойлайды?

— Мария Ивановнаны билген соң ырза болар, шынтлап та ырза болар,—дедим мен оған.—Мен саған да инанаман. Әкем менен анам да саған инанар: сен бизниң ушын өтиниўши боларсаң, солай емеспе?

Ғарры жумсарайын деди.

— Ох, шырағым мениң, Петр Андреич! — деп жууап берди ол маған. Сен үйлениўге ертерек ойланғансаң, бирақ Мария Ивановна сондай жақсы қыз, енди оны қолдан шығарыу да гүна. Бар, сенинше болсын! Оны, ол периштени мен ергип алып бараман хәм „бундай қызды жасаўсыз ақ алыу керек“ деп сениң ата-анана айтарман.

Мен Савельичке рахмет айттым да, Зурин менен өжиреде уйыклауға жаттым. Қызып хәм кумарланып кетип, сөзге киристим. Баста Зурин мениң менен тилеп сөйлести, бирақ оның сөзи кем-кемнен сийрексип, мениң сөзиме байланыссыз бола баслады: ахырында, әлле қандай сорауға жууап бериўдиң орнына ол қорылдап хәм мурнын пыскыртып жиберди. Мен тынышландым хәм көп узамай мен де сонындай болып уйқыға кеттим.

Ертенине ерте менен мен Мария Ивановнаның жанына бардым. Оған өзимниң ойымды сөйлеп бердим. Ол мениң ойымды ақыллы ис деп тапты хәм сол минуттап ақ кайыл болды. Зуринниң отряды сол күн қаладан шығыуға тийисли. Узаққа созыудың керсиги жоқ еди. Мен сонла ақ Мария Ивановна менен хошласып, оны Савельичке тапсырдым хәм атама деп хат бердим. Мария Ивановна жылап жиберди. — „Сау болыңыз, Петр Андреич“ — деди ахырын ғана. Енди қайтып көрисемиз бе, жоқпа, оны алла өзи ғана биледи: бирақ мен сизди өмиримше умытпайман, мениң жүрегимде қәбирге шекем бир сен ғана боларсаң. — деди. Мен хәшқандай жууап қайтара алмадым. Бизди адамлар коршап алды. Олардың алдында мен, кеўлимди толқынлатқан сезимлерге берилиўди тилемедим. Ахырында Мария Ивановна жүрип кетти. Мен, муңайған хәм үидемеген түрим менен Зуринниң жайына қайттым. Ол мениң кеўлимди ашыуға тырысты, мен де өз

кайғымды көтермекши болдым: бизлер күиди шуўла-сып-гүўлесип өткердик хәм кеш пенен атланысқа шы-ғып кеттик.

Бул февральдың ахырлары еди. Урыс жумысларын қыйыншылыққа айналдырған қыс өтиўге караган еди. Бизиң ге ералларымыз бирлесип ис қылыўға таярланды. Пугачев елде Оренбургтың тубинде турған еди. Соның арасында оның айналасына отрядлар жыйналып, бузықлар уясының жән-жағына жақынлай баслады. Бунт көтерген деревнялар бизиң әскерди көрген соң бағына баслады. Талаўшылар шайкасы кай жерде бол-сын бизден кашып, көтерилистиң ақыры кешикпей, кеўлимиздегидей болып тамамланатуғынлығының бел-гисин берди.

Кешикпей князь Голицын¹ Татишево қорғанының жанында Пугачевтың тас-талқанын шығарып, топарын ыдыратты, Оренбургты босатып алды, бунтқа ахырғы, аўыр сокқы жасалған сияклы болды. Зуринниң отряды ол уақта бүлгиншиликке ерген башқуртлар шайкасына карсы шыққан еди, олар бизди көрместен бурын ақ ыдырай баслады. Бәхәр бизди бир татар деревнясына қамады. Дәрьялар тасып, жол бузылып өткизбеди. Биз бул иссизлик үстинде: талаўшылар менен жабайыларға қарсы ашылған иш писерлик майда урысларкешикпей питкерилер деген ойды ойлап өзимизди жубатыўда болдық.

Бирак Пугачев қолға түспей кетти. Ол Сибирь беттеги заводларға барып, ол жерде жаңа шайкалар қурастырып, қайтадан бүлик шығара баслады. Ол тағы да табыслы түрде хәрекет етип атыр деген хабар жа-

¹ Голицын-Казан—Оренбург районында Пугачевқа карсы урысқан әскерлерге командалық қылған киши.

ңадан таралды. Сибирь қорғанларын талап кетипти деген хабар келди. Кешикпей Самозванецтиң Қазан қаласын алып, Москваға қарап атланғанлығы хаққында хабар келип, бул хабар бұлгиншилердиң күшсизлигинен үмит етип, жайпарахат отырған әскер баслықларын албыратайын деди. Зурин Волгадан өтиўге буйрық алды.

Булқарада бизиң атланысымыз бенен урыстың қалай питкенни сүүретлеп отырмайман. Қысқаша ғана бұлгиншиликтиң хәдден асқанлығын айтып өтемен. Барлық жерле басқарыу орынлары истен тоқтады: помещиклер тоғайларға тығылды. Талаушылар шайкасы қай жерде болса да бұлгиншилик салыу менен болды. Гейбир отряд баслықлары өз бетименен жаза берип, болмаса кеширим жасап отыратуғын болды. Өртке ушыраған пүткил пайтахт үлкениң халы адам айтқысыз жаман болды... Хеш мәниссиз хәм аяўсыз жасалған урыс бунтын қудай көрсетпесин!

Иван Иванович Михельсон¹ тәрәпинен қуып барылған Пугачев қаша баслады. Кешикпей биз оның тас-талқаны шыққанлығын еситтик. Ахырында Зуринге самозванецтиң усланғанлығының хабары, соның менен бирге енди тоқтау кереклиги хаққында буйрық келди. Урыс сапастырылды. Енди мениң әке-шешелериме барыўға мүмкиншилик туўды. Мен енди оларды барып кушақласам, хеш қандай хабарын ала алмаған Мария Ивановнаны барып көрсем деген ой маған үлкен шадлық туўдырды. Мен баладай секирдим. Зурин маған күлип:— „Жок, сен буннан пайда таппассан (Үйленип жокқа қарап боларсан) —“ деди.

Бирақ соның менен бирге мениң жүрегимди бир

¹ Михельсон, Иван Иванович (1740—1804) Пугачев көтерілисин түпкиликли басыўдағы генераллардың бири.

түрлі жат сезим уўландыра баслады: сонындай көп бийгүна курбанлардың қанына боялған жаўыз Һаққын дағы, оның өлимге буйырғанлығы Һаққындағы ойлар мени ериксиз тынышсызлапдыратуғын болды: Емеля, Емеля! Саған ең жақсысы сол еди ғой деген екінші ой да болдым. Не қыларсан? Ол Һаққындағы ойларым оның өз өмиринің ең қорқынышлы минутларының биринде маған мийрими келгенлиги Һаққындағы, қалыңлығымды жаўыз Швабриннің қолынан кутқарып бергенлиги Һаққындағы ойлар менен байланысты да турды.

Зурин маған демалыс берди. Енди бир аз күннен кейин әке-шешелериме барып жетип, Мария Ивановна менен тағы да көрісетуғын болдым.. Кәпелімде, күтпегенде төбемнен жасыл түскендей болдым.

Жүриўге тайыылаған күни, тап жолға шығайын деп атырған минутта мениң өжиреме Зурин кирип келди, қолында қағазы бар, түри-түси күтә тынышсызланан. Жүрегиме бир нәрсени суғып алғандай болды. Мен не екепин билмесем де шоршынайын дедим. Ол мениң денцигимди шақырды да мен де жумысы барлығын дағазалады. Мен тынышсызланып:

— Не жумыс?— дедим. Ол маған, қолындағы қағазды берип: — „Кишкепе ғана кеўилсизлик, оқы, жаңа ғана алдым“,— деди. Мен оқый басладым, бул мени қайда болсам да, сол жерде тутқынға алып, қараўыл менен Қазанға, Пугачевтың исин тексеретуғын комиссияға тезлик пенен жибериңиз деген барлық айырым начальниклерге берилген жасырын приказ екен.

Қағаз қолымнан түсип кете жазлады.

— „Ислейтуғын Һеш иләж жоқ“,— деди Зурин.— Приказға бойсыныў мениң миннетим. Итимал, сениң Пугачев пенен дослардай саяхат етиўиң Һаққындағы сөзлер қалай болса да Һүкиметке барып жетискен шы-

ғар. Бул истиң ҳеш бир жаман нәтийжеси болмас хәм сен комиссияның алдында ақланып шығарсаң деп инанаман. Қайтырмай кете бер! Мениң хұжданым таза еди: мен судтан қорықпадым, бирақ ләззетли көрисиу минутларын, ким билсин, тағы бир неше айға кешиктириу пикири мени қорқытқан еди. Арба тайын болды. Зүрин мениң менен досларша хошласты. Мениң менен бирге жалаңаш қылышлы еки гусар отырды хәм мен үлкен жол менен жүрип кеттим.

XIV БАП

Ел сөзи—
Тениз толқыны,

Нақыл.

Бул гүналардың барлығы мениң Оренбургтан өз ерким менен кетип калыуымда екенлигине мен инандым. Мениң аңсат ақланып кетиуиме де болатуғын еди. Себеби, жауға қарсы жалғыз шығыға тоқтау салынбауы былай тұрсын, қолдан келгенше рухсат етилип отырылатуғын еди. Мени тыңламай кетти ден емес, қызбалықтың күшлилиги ушын айыплайға болатуғын еди. Бирақ мениң Пугачев пенен жақынлық қатнасымды талай гүуалар мойныма қоя алғандай, бул ислерим ең болмаған күнде оғада гүман туудырғандай еди. Мен барлық жол бойы алдағы өзиме қойылатуғын сорауларды ойлап, өзимнің беретуғын жууапларымды таярлау менен болдым, суд алдында барлық шынлықты сөйлеп бериуге нийетлендим, буным ақланыудың ең аңсат, соның менен қатар ең исенимли жолы деп жууамақладым.

Мен ұайранланып, жанып питкен Қазанға келип жеттим. Көшелерде үйлердің орнында үйилген көмир,

ыс баскан дийўаллар төбөсиз, эйнексиз собырайып тур. Пугачевтың басып өткөн жериндеги изи усындай еди! Мени жанып кеткен қаланың ортасында аман қалған қорғанға алып келди. Гусарлар мени алып келип қарауыл офицерге тапсырды. Офицер темирши усғанышақырыўға буйырды. Аяғыма кисен салып, нықлап бекитип таслады. Оннап кейин тюрьмеге әкелип жалғыз өзимди тырдай жалапаш дийўаллы, темир решотка менен қоршалған кишкене эйнеги бар гар хәм қараңғы бөлмеге камады да қойды. Булэй басланыў мениң ушын ҳеш бир жақсылықтың белгисин билдирмеді. Солай да мен ынжылып үмитимди үзбәдим. Мен пүтин қайғылы қисилерди тынышландыратуғын нәрсеге берилдим хәм таза, бирақ жаралы жүрктен тасыған бул ибадаттың ләззетин өмиримде биоинши мәртебе таптым, өзимди күткен нәрсе ҳаққында ойланбай тыныш ғана ұйқыға кеттім.

Ертенине мени тюрьмениң сторожы оятып, комиссияға шақырғанлықларын билдирди. Еки солдат мени есиктің алды менен коменданттың жайына алып келди. Оның алдыңғы бөлмесинде тоқтадық. Ишки өжиреге мениң бир өзимди ғана кирғизди.

Мен үлкен залға келдим. Үсти қағазлар менен толған столда еки киси отыр: көрер көзге қағал, сууық түсли гарры генерал менен жигирма сегиз жаслардың шамасындағы, дым сулыў түсли, уста хәм еркин мамилели гвардия капитаны. Әлнектің жанындағы бөлек столда, мениң жууапларымды жазыўға тайын болып, басын қағазға ийип, қулағына қәлемин қыстырып секретары отыр. Сорау алыў басланды. Мениң атымды, жұмыс дәрежемди сорады. Генерал меннен: „Сен Андрей Петрович Гриневтиң улы емессен бе?“ деп сорады хәм мениң жууабыма қарсы қатғы ғана

етип: „Сондай итибарлы адамның ұсындай өзіне турмайтуғын улы бар екенлигі өкиннші!“—деді.

Мен, тағылған айыптар қапдай ғана болса да, дурыстықты шын кәуіл менен аңлатып, оларды жоқ етермен деп тыныш ғана жуыап қайтардым. Өзіме инанышым генералға жақпады, ол қабағын үйіп: „Сен, шырағым, дым пысық көрнессен, сөйтсе де, биз сеннен де пысығырақты да көргенбиз!“—деді.

Сол ұақытта жас жигит меннен қай рет пенен, қай ұақыттан баслап Пугачевқа хызметке кирдің? Ол сени қандай хызметке пайдаланды?—деп сорады.

Мен ашыўға буўлығын, өзим офицер және дворянин бола турып, Пугачевтың хызметине кириўимнің ҳеш қандай мүмкиншилиги жоқлығын, Пугачевтан ҳеш қандай тапсырма алыўымның орны жоқлығын айттым.

— „Олай болғанда, жолдасларының барлығы жаўыздың қолынан қаза тапқанда өзи офицер, өзи дворян жигиттің жалғыз өзіне самозванецтың реим етиўинің себеби қалай? Ол офицер, сол дворян қай рет пенен барып бұлгинши менен той тойласты? Ең үлкеп жаўыздың қолынан тон, ат, ярым манат сыйлықты қандай жол менен алды екен? Бундай жумбақ сыяқлы жат досласыў неден туўғанын, егерде бунысы ол адамның ұатанын сатып кеткенлиги ямаса ең болмағанда ҳарамы, жинаятлы қорқақлык болмаса бул неге тийкарланған?“—дегенди айтты сораў бериўшим.

Мен гвардия офицеринің сөзлерине қатты ызалап-дым ҳәм өзимнің ақланыў сөзлеримди қызыўланып сөйлей басладым. Мен Пугачев пенен танысыўдың да-лада, боран ұактында басланғанын, Белогор қорғанын алған ұақытта оның мени танығанын ҳәм кеширим еткенін сөйлеп бердим. Самозванецтен мен, шынында да, тон менен ат алыўға арланбағаным рас дедим, бирақ мен Белогор қорғанын жаўызлардан қолымнан

келгенинше қорғағашымды айттым. Ахырында мен генералымның атын ядыма алдым, ал Оренбургтың аұыр қамалы күнлерінде мениң қалай ықлас пенен ис қылғанлығыма гүә болар дедім.

Қатаң минезли гарры, стол үстинен бир ашық хаты алып, еситтирип оқый баслады:

„Хәзирғи булгиншиликке қатнаскан хәм хызмет жөнинен рухсат етилмеген хәм антына қарсы болған иске—жауыз бенен минәсибет жасаған делинип отырған прапорщик Гринев хәққында сизиң уллы мәртебениздин сорауыңызға төмендеги жууапты беремен: прапорщик Гринев өткен 1773 ишы жылдың октябрийнің басынан баслап, быйылғы февральдың 24 не шекем Оренбургта хызметте болды, сол числодан баслап қаладан кетти хәм сол уақыттан берли менің командада қайтқан жоқ. Ал кашып келиушилерден еситиуге карағанда, ол Пугачевтың жанында слободкада болған хәм оның менен бирге, бурын өзи хызмет еткен Белогор қорғанына барған. Оның минез-кулқы жөнинде мен мынаны айта аламан...“

Усы жерде ол оқыуын токтатып, маған ашыулы:— „Хәзир енди сен өзниди ақлау жөнинде не айтар екенсең?“—деді.

Мен сөзимди қалай баслаған болсам, солай дауам еттириуге хәм Мария Ивановна менен болғап байланысты да, баскалар сыяклы етип шын кеулим менен сөйлеп берiyге тилеген едим. Бирақ тосыннан өзимде шамадан тыс жийрениудин барлығын сездим. Егерде мен Мария Ивановнаның атын айтсам, ол уақта комиссия оны да жууапқа шақыртар деген ой басыма келди: оның атын жауызлық ислеушилердин исине араластырыу хәм оны шақыртып, солар менен жүзлестирiuлери хәққындағы қорқынышлы пикир мени сондай албыратты, мен керекли сөз таба алмай шатастым.

Жууанларымды бир түрлi жаратып тыңлай басла-
гандай көринген судьяларым, мениң қысылуымды
көрген соң, жанадан маған инапбайтуғындай болды.
Гвардия офицери мени мағлыұмат бериуши менен
бетпе-бет гезлесгириули талап етти. Генерал кешеге
жауызды шақырууға буйырды. Мен, өзимди айыплау-
шы кишиниң келип кириуин күтип, дым тез ғана есик-
ке карадым. Бирнеше минуттан соң бугау шылдырла-
ды, есик ашылды хәм Швабрини келип кирди. Оның
өзгериуине есим кетти. Ол дым азын, аппақ болып
кеткен. Жақында ғана кап-қара шаны пүтинлей ағар-
ған, уп-узын сақалы үрнейип кеткен. Ол өзиниң айыш-
лау сөзлерин дым хәлсиз, бирақ бағыл түрде сөйледи.
Оның сөзи бойынша мен Пугачев тәрешинен шпион
етилип, Оренбургқа жиберилгенмен. Қалада нелер и-
ленгенлиги хәкқындағы хабарды беріу ушын хәр күн
атысууға шыққанман: ахырында мен самозванецқа
туұрадан-туұра берилгенмен, оның менен қорғаннан
үлестирилетуғын наградалардан найдаланыу тилеги
менен, өзимниң қиянатшы жолда ларымды түрлi жол
менен набыт етиуге тырысқанман. Мен оның сөзин
үндеместен ғана тыңладым хәм бирақ бир жерине дым
ырза болдым: бул харамы жауыз Мария Ивановнаның
атын тилине алмады. Ол, Мария Ипановна тәрешинен
жиїренишли түрде шетке қағылуынан, оның хәкқыш-
да ойлағанда өзимшиллигине нуқсан келеуғын бол-
ғанлықтан ба, әлле оның да жүрегинде Мария Ива-
новнаның атын айтпай қалууға мени мәжбүр еткен
ой-сезимлери болғанлықтан ба, не болса ол болсын,
Белогор комендантының қызының аты комиссия алдын-
да ауызға алынбады. Өз ниїетимди мен тағы да сек-
кемледим хәм судья меннен:

— „Швабриниң көрсетиулерине қарсы не айта-

сан?» — деген соң, мен, баста берген аңлатпаларымнан баска сөзимди ақлау үшін ҳеш нәрсе де айта алмайман, — дедим. Генерал бизди алып кетиуге буйырды. Биз екеуимиз бирге шықтық. Мен Швабринге тыныш гана қарап алдым, бірақ бир сөз де айтпадым. Ол ызалы түрде күлимсиреди де, шышжырын көтерип, менен озып кетти, адымларын тезлетти. Мени қайтадан тюрмеге алып келип қамады хәм соннан соң жууап алыуға шақырмады.

Оқыушыларым, алда айтпақшы болып отырған гүррилеримниң барлығында өзим көрмедим. Бірақ бул гүрриңлерди киси аузынан көп еситкенлигим сонша, олар ең майда-шүйделерине шекем умытылмастай болып мениң ядымда қалыпты, сонлықтан сол гүрриңлеримдеги хәдийселердиң басында көринбестен өзим де болған сыяклы боламан да тураман.

Мария Ивановнаны мениң ата-анам ески эсирдиң адамларында болған ашық шырай, жыллы жүзлилик пенен қарсы алыпты. Олар бийшара жетим қызды тәрбиялау, еркелетиу алланың рәхмети деп санаған. Көп уақыт өтпей-ақ олар оған шын кеуилден жақын киси болып кетипти, себеби оны билген соң сүймей қалуу да мүмкин емес еди. Экеме мениң мухаббатым бос әүсершилик болып көриниуден қалыпты, анам болса, Петрушаның сүйикли капитан қызына үйлениуин ғана тилейди екен.

Мениң тутқынға алыныуым ҳаққындағы хабар бициң пүтин үй-ишимизди таңландырған. Мария Ивановна, Пугачев пенен болған мениң әжайып таныслығым ҳаққында ата-анама сондай ашық етип сөйлеп берген, бул ис оларды ашыуландырыу былай турсын, хәтте керисинше, шын кеуилден күлиуге мәжбүр еткен. Гөзлеген мақсети тахты кулатыу, дворянлар туқымын

куртыу болған қарама көтеріліске мени қатнасты дегенге әкемнің ипанғысы келмені. Әкем Савельичтен қысып тұрып жууап алыпты. Мырзасының Емельян Пугачевта қонақта болғанын, мырзасына ол жауыздың жақсылық еткенін бизің ағай жасырмай ақ айтып беріпті: бірақ, қеш қандай қияпатшылыққа мениң қатнасағанлығыма ол ант ишіпті. Гаррылардың кеу-ли тынышланыпты қәм жақсылық хабардың кашап келетуғышылығын шыдамсызлық пенен күтіпті. Мария Ивановна дым тынышсызланыпты, бірақ қеш нәрсе демепті, себеби барып тұрған сынайы, сақ адам еді.

Бирнешше хәптелер өтеді... Бір күні әкем Петербургға бизің тууысқанымыз князь В... дан хат алды. Князь оған мен жаққында жазыпты. Әдеттегі кирис сөзден соң ол бахытсыздыққа бола мениң бүлгіншілерге қатнасағанлығым жаққындағы сезиктің раска шыққанын, маған өлим жазасы буйырылуы да тийіс болғанын, бірақ патша ханым сизиң көрсеткен хызметинизди қәм ғаррылығыңызды еске алып, айыплы улыңызға кеширім етиуге қарар қылды қәм оны қорлықлы өлим жазасынан қутқарып, Сибирдің узақ түп-кирине өмирлик сүргинге ғана жиберіуге буйырды депті.

Бұл күтілмеген қайғы әкемди өлимши қыла жазлапты... Ол, өзинің әдеттегі мықлылығын жоғалтыпты қәм ол өзинің басқа ұақларда ишінде ғана сақланатуғы қайғыларып енді зарланыу менен сыртқа шығаратуғын болыпты. Ол не болғанын билмей: „Бұл қалай болды? Мениң балам Пугачевтың исине қатнасақан! Жақтаала, нелерди көрсеттің маған? Патша ханым оны өлим жазасынан қутқарған! Оннап маған қандай жеңиллик! Мени өлим жазасы қорқытпайды: мениң бабамның бабасы ар-намысының қәсілетли санаған жолынан таймай

өлим жазасы берилетугын лобное место да¹ өлди, атам Волинский² хәм Хрущевлар³ менен бирге азап шекти. Бирақ дворянның өз атына қиянет етип, талаушылар, киши өлтириушилер, қашқыншы, кул дийқанлар менен қосылыу!... Нәслимизге уят хәм қорлық...”—депти. Апам болса, оның умитсизлигинен қорқып, оның көзинше жылауға батыршылық етпейди: қайта еситилген хабарлардың дурыс емеслиги халық сөзиннің дым инанымсызлығы жөнинде сөйлеп, оның кеулиң көтериуғе тырысыпты. Бирақта әкем тынышлана алмайды.

Мария Ивановна хәммедеп көбирек азап шегеди. Ол, егер де мен өзим тилесем ақлана алатугынлығыма инанғанлықтан, истин хәқыйқаты қалай болғанын сезип, мениң бахитсызлығыма өзін айыплы деп санайды. Өзиниң көз жасын, қыйналыуларын барлық адамнан жасырады хәм мени қалай қутқарыудың илажын тынбастан ойланыу менен болады.

Бир күни кешқурын әкем диванға отырып, Придворный Календардың бетлерин ақғарады. Бирақ оның ойлары алыста болғанлықтан календарь оқыу оған бурынғыдай тәсир етпейди. Ол ески бир маршты ысқырып отырады. Анам үндемей жүннен фуфайка тоқып отырады, оның көз жаслары анда-санда фуфайкасына тамады. Сонда олардың қасында ислеп отырған Мария Ивановна бирден өзине Петербургқа барыуға кереклигин айтады хәм қалай кетиудің жолын сораиды. Анам

1. Лобное место—бурынғы Москваның ауыр жазалыларды өлтиретугың орны.

2. Волинский Артемий Петрович (1680—1746)—зор мәмлекет хызметшиси. Мәмлекетке қиянет еткени ушын айыпланып өлим жазасына хүкім етілген.

3. Хрущев А. Ф. (1691—1741)—Теңиз ислери коллегиясының хызметшиси А. П. Волинскийдің досты, оның менен бирге дарға асылған.

бул сөзгө ренжип калып: „Саған Петербургқа барыўдың неге кереги бар? Болмаса, Мария Ивановна, сен де бизлерди таслап кетиўди тилейсең бер“—дейди. Мария Ивановна өзиниң келешектеги пүтүн тәғдир усы саяхатқа байланыслы екенлигин хәм өзи ҳадал хызмет жолында қурбан болған кишиниң қызы болғанлықтан кушли адамлардан қәўендерлик хәм жәрдем излеўге баратуғынын айтады.

Атам бағын төмен ийеди: себеби оның жынаятшы деп ойлаған баласын өсине түсирген хәрбир сөз, оның ушын аўыр хәм тикендей қадалған кепис болып сезиледи. „Бар, шырағым!“—деди ол гүрсинип. — „Биз сениң бахтыца кесапатлық ислеўди тилемеймиз. Саған алла белгили қиянатшы емес, жақсы, кишини күйеўликке нәсиң етсин“—деди. Ол оршыпап турып өжиреден шығып кетеди.

Мария Ивановна анам менен скеўи қалғанда ғапа өзиниң не ислеўге ойлағанын бирәз түсиндирип айтып береди. Анам ошы көз жаслары менен кушақлап, ойлаған исиниң жақсы болып шығыўын тилейди. Мария Ивановнаны жөлға таярлайды хәм бирнеше күннен кейин туўры хызмет етиўши Палашка хәм ериксиз айрылғап, бирақ мениң ўәделескен қызма хызмет етемен деп өзин бир қанша тынышландырған, дурыс хызметши Савельич пенен бирге шығып кетеди.

Мария Ивановна Софияға аман-саў барып жетеди хәм бул ўақытта патша сарайының Царское Селода¹ екенлигин билеп, сонда тоқтамақшы болады. Оған бөлме артынан орып береди. Смотрительдің² қатыны оның менен сол ўақта ақ сөйлесе баслады. Ол өзиниң пат-

¹. Царское село—Петербургтың (Ленинград) қасында патшаның жазғы сарайы.

². Смотритель—жолаўшылар тоқтайтуғын жайдың басқарыўшысы.

шаның сарайында печьке от жағыушы болып хызмет ететұғын кисиниң жийени екенин билдиреди хэм сарайдың пүтин сырлары менен тапыстырады. Ол патша хавымның қай ўақытга туратуғынын, қай ўақытта кофе ишетуғынын, қашан қыдырыўға шығатуғынлығын, сол ўақта оның қасында қандай Вельможалар¹ болатуғынын, кеше стол басында не сөйлегенин, кеште кимди қабыл еткенин сөйлеп береді—қысқасы Анна Власьевнаның сөйлеген сөзлери тарийхий жазыўдың бирнеше бетин толтырар хэм келешекте жас буўын ушын дым қадирли болар еди. Мария Ивановна оны шып инта менен тыңлады. Олар бақшаға шығып кетеди. Анна Власьева оған хәрбир алдеяның, хәрбир көпиршелердиң тарийхийн сөйлейди. Олар әбден қыдырып жүргенлерине бир-бирине кеўиллери толып, станцияға айланып қайтып келеди.

Екинши күни Мария Ивановна дым ерте оянып, кийинеди де, әсте ғана шығып бақшаға барады. Азанғы ўақыт күтә сулыў болып көринеди. Гүздиң жақынлағыўынан сарғая баслаған ағашлардың басына куяш нурлары жарқырап түсин тур. Кең көл тынышғана жалтырап атыр. Уйқыларынан оянған ақ куў қуслар жарды қапалаған иппенликлердиң арасынан сызылып ғана жүзип пнығады. Мария Ивановна, граф Петр Александрович Румянцевтың жақында ғана жениўиниң хурметине орнатылған сулыў ескерткиш турған көк орай шалғынның қасынан өтип киятыр. Бир ўақта кишкене гапа, аппақ англиялық ийт оған қарсы үрип шаўып келе баслады. Мария Ивановна қорқып кетип тоқтайды. Сол ўақта: „Қорықпаңыз, тислемейди ол“—деген жағымлы ҳаял даўысы естилди. Мария Ивановна ес-

1. Вельмэжа — патша сарайындағы ақсүйек төре.

керткишке қарсы скамейкаға отырған бір ҳаялды көреді. Мария Ивановна скамейканың екінші басына барып отырады. Ҳаял оған тигилип қарайды. Мария Ивановна да көз қырын бір неше мәртебе түсіріп алып, оның басынан аяғына шекем қарап та үлгереди. Ол үстине азанғы жука ақ көйлек пенен басына кешки чепчик кийген, үстінде жыллы бешпент кийген. Қырық жаслардың шамасында болыуы керек. Толық сулыу жүзінен сыпайылық хәм тынышлықтың белгиси көринип тур, ал көкішіл көзлеринде жеңил ғана күлмистиреу хәм сөйлеп тауса алмаслық сулыулық бар. Ҳаял тынышлықты бузып, биринши рет сөзди өзи баслады:

— Сиз сирә мундалы емессиз ғой? — деди ол.

— Аўа, солай: мен кеше ғана провинциядан келдим.

— Өзиңиздиң туўысқанларыңыз бенен келдиңиз бе?

— Жоқ, өзим ғана келдим.

— Өзим ғана? Сиз жассыз ғой еле!

— Мениң атам да, анам да жоқ.

— Сиз, әлбетте мунда қандай да болса бир жұмыс пенен келген шығарсыз?

— Аўа солай, мен патша ханымға өтিনিш берейин деп келдим.

— Сиз жетим қыз, сирә әдилсизлиги менен жәбирлеуи жөнінен арыз етемен дейтуғын шығарсыз?

— Жо— жоқ. Мен туўры хұким тилеўге емес, марҳамат, кеширим тилеп келдим.

— Сораўға рухсат етиниз, сиз ким боласыз?

— Мен капитан Мироновтың қызыман.

— Капитан Мироновтың қызы? Анаў Оренбург қорғанларының биреуинде комендант болып турған Мироновтың қызы ма?

— Тап, солай.

— Мария Ивановнаның сөзлери ҳаялға тәсир еткендей болады.

—Егерде мен сизиң исиңизге қағнасқан болсам кешириңиз,—деди ол тағы да жағымлырақ дауыс пенен. —Бирақ мен патша сарайында болып тураман: өтинишиниздиң қандай екенин маған түсиндириңиз, мүмкин, қолымнан келсе сизге жәрдем етермен,—деди.

Мария Ивановна орнынан турды да, оған құрмет көрсетип рахмет айтты. Бул таныс емес ҳаялдың барлық қалпы Мария Ивановнаның жүрегин өзине тартып, әлле қандай исеним туўғызады. Мария Ивановна кисесинен бүкленген қағазды алып өзиниң таныс емес қауендерине береди: ҳаял қағазды алып ишинен оқыйды.

Ҳаял дәслеп итибар еткп ҳәм жақсы нийетте болған түс пенен оқыйды: бирден оның түсине өзгерис киреди, оның барлық ҳәрекетлерин дыққат пенен барлап турған Мария Ивановна буннан бир неше минут бурын ғана сондай сүйкимли, сондай тыныш болған жүзиниң ренжиуинен қорқады.

—„Сиз Гринев ушын соранып жүрсиз бе?“—деди ҳаял суўық түс пенен,—императрица оған кеширим ете алмайды. Ол өзиниң надалығы ямаса жеңил ойлылығынан емес, құждансыз ҳәм зиянкес жеркенишли адам болғаны ушын самозванецқа қосылған,—дейди.

—Ах, бул дурыс емес!—деген Мария Ивановнаның дауысы шығады.

—Неге дурыс болмасын!—дейди ҳаял ашыуланған түр менен.

—Дурыс емес, қудай ҳақы дурыс емес! Мен бастаи ахырына барлығын билемен, барлығын айғып берейин. Ол, усы басына түскен барлық иске бир мен ушын гириттар болған. Суд алдында да акланып шыға алмаған болса, онысы тек мени жұмысқа араластырмайын дегенлик. Мария Ивановна оқыушыларымызға белгили гүрринлердиң барлығын қызыуланып сөйлеп береди.

Ҳаял бул сөзлерди жақсы инта менен тыңлайды.

— „Өзиниз қайда түстиңиз?“—деп сорады. Мария Ивановнаның Анна Власьевнаникіне түскенлігін есiткеннен кейiн „Ға, билемен. Хош болыңыз. Бизiң жолығысқанымыз жөнiнде хеш кiмге айтпаңыз. Арзаңыздың жууабын кешiкпей аларсыз деп ойлайман“.

Усы сөзлердi зiйгiп хаял төбесi жабық аллеяға кирип кетедi. Мария Ивановна жүрегi кууачышты үмiт пенен толып Анна Власьевнаникiше қайтып келедi.

Анна Власьевна Мария Ивановнаға, жас қыздың гүзгi ертеде шығып жүргенi саламатлығы ушын зиян дегендi айтып урысады. Хаял самоварын да әкеледi. Бiр кесе чайлы куйын, ендi гана сарай хаяқындағы ушы-қырғы жоқ әңгiмеге кирсе бергенде сарайдың карета арбасы есиктiң алдына келiп тоқтан камер--лакей¹ „Миронова дейтуғын қызды императрица шақырып атыр“,— деп кирип келедi.

Анна Власьевна хайран болып, албыран қалады.

— „Уай кудайым-ай, императрица сиздi сарайға шақырып атыр. Ол сиздi қайдаи билеп қалды екен? Сиз қайтып ендi императрицаға барып көринесиз? Сиз, еле, сарайда аяғыңызды қалай басып жүрнүдi де билмейтуғын шығарсыз... Болмаса мен ертин апарсам ба екен? Ең болмаса сиздi сакландырып, бiр нәрсеңи есиңизге салып отырар едим. Мына жол кийiмлер менен қалай барасыз? Болмаса киндик кесетуғын кемнирдиң сары роброн² көйлегiн соратып жиберейин бе?“—дедi.

Камер-лакей, патша ханым, Мария Ивановнаға жалғыз гана, хәм қандай аұхалда болса, сол турысында

1. Камер—лакей—патшаның өз жанындағы хызметшиси.

2. Роброн койлегин-кең етип тигилген ески фасон

келсин деп буйырды,—деди. Енди басқа илажы болмайды: Мария Ивановна каретаға минипти де патша сарайына кетипти. Анна Еласьевна оған кеңеслер берип, тилеклер тилеп шығарып салыпты.

Мария Ивановна бизиң тәғдирдиң шешилдежағын сезеди: оның жүреги шәүкилден, ҳаўлығады. Бирнеше минуттап соң карета патшаның сарайының алдына келип тоқтайды. Мария Ивановна басқышқа корқа-корқа минеди. Оның алдында есиклер шарлап ашылады. Ол узыннан узак дизбекленип созылған, бос, оғада сулыў өжирелерден өтеди: камер-лакей оған жолды көрсетип баратыр. Ахырында, бир жабык есиктиң тусына келгенде камер-лакей ол ҳаққында хабәр етежақлығын билдиреди ҳәм оның би: өзин ғана қалдырып кирип кетеди.

Императрицаны өз көзи менен көрежақ екенлиги ҳаққындағы ой Мария Ивановнаны сондай қорқытады, ол аяғын зорға ғана басып тура алады. Бир минуттап кейин есик ашылып, Мария Ивановна императрицаның кийинетуғын өжиресине киреди.

Императрица кийинип, жасаиып отыр екен. Оның жанында бир неше сарай қызметкерлери бар екен ҳәм олар Мария Ивановнаны ҳүрметлеп жол береди. Патша ханым оған жағымлы ғана бурылып карайды ҳәм Мария Ивановна оның буниан бир неше минут бурын ғана өзниң ашықтап ашық сөйлеген сөзлерин тыңлаған ҳаял екенин танып алады. Патша ханым оны өзиниң жанына шақырып алады да, жылмайып:

— „Мен сизге берген үәдемде турғаныма ҳәм сизиң өтпипишиңизди орынлағанға шадланман“,—деди. „Сизниң испниз пигти. Мен сизиң күйеуиңиз болатуғын жигиттиң гүнасыз екенине көзим жетти. Минне хат, сиз оны болажақ қайын атаңызға өзиңиз алып қайтыңыз“,—деди.

Мария Ивановна қалтыраған қоллары менен хатты алады да, жылап жиберіп, императрицаның аяғына жығылады. Императрица оны көтеріп алып сүйеди де, оның менен сөйлесе баслайды. „Билемен, сизлер бай емессіздер, бірақ, мен капитан Мироновтың қызына қарыздарман. Келешегіңіз үшін қайғырмаңыз. Сизди маллы—дәулетлі етiудi мeй мойныма аламан“,—деди ол.

Патша ханым жетім қызды жыллы сөзлер менен қайтарып жиберди. Мария Ивановна сол сарай каретасына мініп қайтады. Оның қайтыуын шыдамсызлықпен күткен Анна Власьева оған сөрауларды үсті-үстіне жаудыра баслайды. Бул сорауларға Мария Ивановна зорға-зорға ғана жууап береді. Анна Власьева оның есiнен айрылып қалғанына ырза болмаса да, солай да оны провинцияда үйренип қалған жасқаншақлығы ғой деп толық әпiу етеди. Мария Ивановна Петербургды көриуді де қызықсынбай, сол күні—ақ ауылға қайтып кетеді...

* * *

Петр Андреич Гриневтың жазыуы ұсының менен пiтеди. Үй-ишинің ауыздан-ауызға көшип, сөйленип келген сөзлерге қарағанда ол, патша ханымның өзiнiң буйырыуы бойынша 1774-нши жылдың ахырында қамаудан азат етилген, Пугачевтың өлiм жазасын әмелге асыруу уақтында қатнасқанлардың арасында болған, Пугачев оны халықтың арасынан танып, оған басын ийген хәм бир минуттап кейин оның жансыз, қан-қан болған басы халыққа көрсетiлген дейди. Соннан соң көп узамай Петр Андреич Мария Ивановнаға үйленген. Олардың туқымлары хәзир де Симбир губерниясында рәхәт өмир сүреді.

Х... дан отыз шақырым жерде бир аўыл бар, ол аўылға он помещик хожа. Помещик флигельлериниң¹ биреўинде Екатерина II ниң өз қолы менен жазылған әйнекли рамкаға салынып қойылған хатын көрсетеди. Ол хат Петр Андреичтиң атасына жазылған хәм онда оның улының ақланыуы ҳаққында айтылған. Капитан Мироновтың қызының ақылы, минез-қулқы мақталған.

Бул қол жазбаны бизге оның баласының балаларының биреўи әкелип тапсырды, ол өзиниң бабасы тәрәпинен сөйленген заман жөиндеги хызмет пенен бизиң шугылланатуғынымызды еситкен. Биз оның хәр бөлегине жарамлы эпиграфлар² таўып хәм қай бир шын атларын алмастырып, туўысканларының рухсаты бойынша айырым басып шығарыўға бел байладық.

1836-жыл. 19—октябрь

Бастырыўшы.

1. Флигель— үлкен үйдиң есигиниң алдындағы кишкене жай.

2. Эпиграфлар—шығарманың басында, ямаса оның айырым бөлеклериниң алдынан келтирилген, шығарманың мағанасын аңлататуғын үзиндилер.

М А З М У Н Ы

Нәжим Дәуқараев	5
---------------------------	---

Қосықлары

Кешеги бир күнлерде	35
Ким билмейди Айшаны	37
Өңкелдердеп өткенде	40
Жаңа капал	42
Көзім салып тарийхына қарасам	53
Қысқы жол (А. С. Пушкиннен)	59
Тутқын	60
Гүз	61
Гарга менен түлкі (И. Крыловтан)	62

Прозасы

Көп күнлердің биреуі	65
Партизанлар	78
Интернатта	108
Төйге барғанда	132
Бийбихан	144
Бағман	153
Бахытлы мийнет	161
Батырлық	172
Умытылмайтуғын мийнетлер	184
Орынланған тілек	190
Тоғыз тоңқылақ, бір шиңкілақ	192
Молла хәм дийқан	199

Пьесалары

Алпамыс	203
Раўшан	261
Рабочий жүрегі	268

Прозалық аўдармалары

Революция алдында	235
Сигнал	302
Ванька	312
Өлімди пессимист етпеушілер	319
Қаштан қызы	320

На каракалпакском языке

НАДЖИМ ДАВКАРАЕВ

Полное собрание сочинений

Том I

Издательство „Каракалпакия“

Н у к у с—1 9 7 0

Подготовили к изданию кандидаты филологических наук:
Г. Есемуратов, А. Насруллаев, С. Нийетуллаев,
Т. Мамбетниязов, К. Худайбергенов и научный сотрудник
института истории, языка и литературы:
О. Утениязова

Редактор *А. Пахратдинов*
Художник *Қ. Нажимов*
Худ. редактор *К. Бердимуратов*
Тех. редактор *А. Турдымуратов*
Корректор *Б. Ерлекеева*

Терийге берилген Ұақты 15/VI- 1969-ж. Басыўға рухсат
етилген Ұақты 10-X-1 1970-ж. РК 30789 Қағаз Форматы
70x108¹/₃₂ Қағаздың № 2 Көлемі 15,25 баспа табақ 21,35 шәртли баспа
табақ, 19,91 есап баспа табақ. Тиражы 5000 Баҳасы 95 т.

ҚҚАССР Министрлер Советинин баспа сөзбойынша басқармасының „Правданың“
50-жыллығы атындағы Нөкис полиграфкомбинаты Заказ № 203.